uygulanabilir bir sosyalizmin iktisadı

ALEC NOVE

belge yayınları

UYGULANABİLİR BİR SOSYALİZMİN İKTİSADI

BELGE YAYINLARI 119

Perry Anderson'un son dönemde sosyalizm uygulamaları üstüne yapılan en önemli araştırmalardan biri olarak nitelediği, **Uygulanabilir Bir Sosyalizmin İktisadı**, çok canlı bir tartışmaya yol açtı. Anderson şöyle diyor «Aydınlık bir tazelik ve berraklık, sağduyu ve mizah gücü, analitik mantık ve ampirik ayrıntıya sahip çalışmasında Nove, sermayenin öte yanında yatması muhtemel şeyler hakkındaki bir asırlık peşin hüküm ve yanılsamaları bir kenara atarken, demokratik denetim altında sosyalist bir ekonominin neye benzeyeceği konusunda bize ilk gerçek görüşlerimizi sağladı... Gerçekte, bu kitap, savaş sonrası dönemde sosyalizm hakkında ve sosyalizm için, açıkça Marksist geleneğin dışından yazılmış belki de ilk temel çalışmadır.» Nove'nin kitabından sonra başlayan piyasa sosyalizmi tartışmalarında yeralan Nove, Mandel, Brus, Cris Harman ve diğerlerinin katkıları Osman Akınhay tarafından derlendi. **Piyasa Sosyalizmi Tartışması** adlı bu kitap yakında yayınlanacak. Bir diğer ayrıntılı irdeleme ise Sungur Savran tarafından kaleme alındı. Bu yazı da **11. Tez'in 11. sayı**sında çıkıyor.

BELGE YAYINLARI 119
Birinci Baskı Mart 1991

ECONOMICS OF A FEASIBLE SOCIALISM/Copyright: Alec Nove (1983) / Redaksiyon R. Zaralı / Dizgi - Baskı FİNAL OFSET / Kapak Yusuf Aslan / BELGE ULUSLARARASI YAYINCILIK; Başmusahip Sokak Talas Han 16/302 Cağaloğlu - İstanbul / Tel: 511 63 20

Alec Nove

UYGULANABİLİR BİR SOSYALİZMİN İKTİSADI

Türkçesi **Osman AKINHAY**

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 8
GİRİŞ SOSYALİZM — NİÇİN 15
BÖLÜM 1 MARX'IN MİRASI 31
Marx Sosyalizmden Ne Anlıyordu? 31
Bolluk, Kıtlık ve Yeni İnsan 42
Sosyalizmde Değer Yasası 52
Marksizan Ekonomi Bilimi Üzerine Bir Arasöz 73
Sancta Simplicitas 76
Exante Yanılsıması 88
Nicelik ve Nitelik 95
İşbölümü 101
Maddi ve Manevi Özendiriciler 110
«Proletarya» ve Üretken Emek 118
Marx'ın Mirası Kimi Sonuçlar 125
Ek İnsan Psikolojisi ve İndirgemecilik Üstüne Bir Kaç Söz Daha 129

BÖLÜM 2 SOSYALİZM VE SOVYET DENEYİMİ 138

Giriş 138
Dışsallıklar ve «İçsellikler» 140
Darlıklar ve Satıcı Piyasası 143
Plânlama Göstergeleri ve Randımanın Değerlendirilmesi 148
«Ölçeğin Lâneti», Yenilik ve Bürokratik Parçalanma Bu, Plânlama mıdır? 161
Sınıf Yapısı, Emek, Ücretler ve Sendikalar Tarım ve Köylüler 172
Kuramda ve Pratikte Yatırım Kararları ve Ölçütleri 183
Kuramda ve Pratikte Fiyatlar 196
Matematik Yöntemler ve Programlama 207
Büyüme ve Tam İstihdam 213
Gözden Kaçırılanın Maliyeti 220
Sonuç Merkezileşmiş Plânlama ve Demokratik

Sosyalizm 224
«İdeoloji» Üstüne Kısa Bir Arasöz 228

BÖLÜM 3 REFORM MODELLERİ MACARİSTAN, YUGOSLAVYA, POLONYA, ÇİN 234
Kimi «Revizyonist» Eleştiriler 234
Macaristan Reformu 243
Yugoslavya ve İşçilerin Özyönetimi 267
Yugoslavya ve Polonya'da Özel Tarım Köylüler ve Çiftçiler 283
Polonya Deneyimi : Felâkete Giden Yol 290
Çin İleri Atılım, Kültür Devrimi ve Reform 297
BÖLÜM 4 GEÇİŞ 305

İlk Birkaç Söz 305
Geçiş I Kapitalizmden Sosyalizme 309
Ulusallaştırma Üstüne Kimi Düşünceler 332
Geçiş II «Sosyalizmden» Sosyalizme 350

BÖLÜM 5 UYGULANABİLİR BİR SOSYALİZM Mİ? 391

Bir Takım Toplumsal-Politik Varsayımlar 391
İşletmeler, Piyasalar ve Rekabet 393
Fiyatlar, Kârlar ve Değer Kuramı 418
İşbölümü, Ücret Farklılıkları ve Özyönetim 426
Yatırımlar ve Büyüme 441
Dış Ticaret 446
Demokratik Politikanın Ekonomik Rolü 448
Bu Sosyalizm midir? 452
Sonuç 455
EK 1 ÇELİŞKİ ÜSTÜNE 459
EK 2 İKİ ELEŞTİRİ 463
EK 3 ÜTOPYA ÜSTÜNE BİR NOT 473

«Adaletin ve ahlâkın dışlandığı bir toplum, belli ki fazla yaşayamaz.»

(V Pareto)

«Çağımızın politik açıdan benzersizliği budur; biz bir yandan, çaresiz bir politik ve toplumsal hastalığa yakalanmış ve hâlâ atlatamamışken; öbür yandan da, bir zamanlar çözüm getireceği sanılmış çaresiz devrimci ilaçları denemekle **zaman öldürdük.**»

(Alwin W. Gouldner)

ÖNSÖZ

«Sosyalizm» sözcüğü güçlü duygular; coşku, siniklik ve düşmanlık duyguları uyandıran bir etki yapar. Sosyalizm, ya gelecek adil bir topluma; ya da serfliğe giden yoldur. Sosyalizm, ya kaçınılmaz tarihsel sürecin bir sonraki evresi; ya da trajik bir sapma, aldatılmış kitlelerin güce susamış ajitatör-entellektüellerce içine çekildiği bir çıkmaz sokaktır. Kendi tutumumun ne olduğu ilerideki sayfalarda görülecek. Ama şimdilik, ikisinden herhangi biri doğrultusunda propaganda yürütmeyi amaçladığıma netlik kazandırmak isterim. Benim amaçladığım, şimdiden ana rahmine düşmüş bir bebeğin ömür süresi içinde ulaşılabilecek, işleyen ve uygulanabilir türde bir sosyalizmin nasıl olabileceğini *araştırmaktır Son yirmi beş yılımı Doğu Avrupa'nın «sosyalist» üekelerini inceleyip anlamaya çalışmakla geçirdim. Sosyal-demokrat bir ortamda büyüdüğüm, Bolşeviklerce tutuklanan bir Menşeviğin oğlu olduğum için, çevremden Sovyet gerçekliğine bir parça eleştirel yaklaşmayı miras aldım: Sosyalizm gerçekten buysa, başka yerde olmayı tercih ederdim. (Bereket versin başka yerde* idim!)

Kuşku yok ki, Sovyet sisteminin büründüğü biçim «ihanet»le, ya da Stalin'in kişiliğine bağlı olarak şekillenmedi. Burada sistemin nasıl geliştiğini anlatmaya çalışırken, ekonomik yöne özel bir dikkat ayırdım. Sosyalizmin Sovyetler'de uygulanan çeşidiyle Marx'ın bakışındaki çelişkileri ortaya koyan eleştirmenleri dinledim. Farklılıklar olduğu belli; ama önce onları sıralayıp, sonrada Marx'ın, daha doğrusu

Lenin'in bakışına uymuyor diye SSCB'nin gerçekliğini eleştirmeye yetecek kadar da değil. Peki ya, bakışın kendisi pratiğe geçirilemez ve çelişkilerle doluysa? Reel dünyada başarılamayacak bir şeyi yapamadılar diye Stalin'i ve ardıllarını «suçlama»nın bir anlamı olur mu? Stalin'le ardıllarının reel dünyada işledikleri *suçlar ve aşırılıklar, bir ölçüde benimsedikleri öğretiden kaynaklanıyor olabilir mi? (Sadık bir Marksist ortaya çıkıp, öğretinin hümanist olduğunu, despotik bir toplumu ya da kitlesel baskıyı tasarlamadığını belirterek protesto etmeye kalkarsa, Hıristiyan öğretiye sahip öteki ülkelerde olup bitenler —Hıristiyanların kendilerinin nice kurbanlar verdikleri— anımsatılabilir kendisine!) Bir ekonomist olarak, merkezi plânlamanın işleyiş mantığının merkezi despotizmin pratiğine çok kolayca «uyduğunu» görünce, sarsıldım.*

Çok güzel de, alternatif ne? Marx, ütopyacı sosyalizmle bilimsel sosyalizmi ayırıyordu. Kitabın ilk bölümünde açımlanacak nedenlerden yola çıkarak, Marx'ın sosyalizminin ütopyacı olduğuna inanıyorum. «Bilimsel bir sosyalizm» olabilir mi? Gerek tarihin o yolda ilerlediğinin «Bilimsel olarak» kanıtlanabilmesi anlamında, gerekse «sosyalist» adını vereceğimiz kusursuz bir toplum tasarımı anlamında, hayır Kusursuz ve optimal hiç bir şey yoktur. Onun için akla uygun bir beklenti, hem despotizmden, hem de hoşgörülemez bir verimsizlikten akla uygun ölçülerde uzak durarak işleyebilecek bir şey olabilir

Dünyadaki bütün kötülükleri havalı bir tavırla «kapitalizm»e yükleyen; o kötülükler hiç rastlanmıyormuş gibi Sovyet deneyimini ayrı tutan; derinlemesine irdeleme yerine, devrimden sonra doğacak ve ekonomik problemlerin hiç görülmeyeceği (ya da çıkması olası problemlerin, bir dünya topluluğunun «birleşmiş üreticiler»ince pürüz çıkmadan giderilebileceği) bir dünya hayaliyle avunan çağdaş Marksistlere karşı soğuk duygularım gittikçe yoğunlaşmakta. Ama

Chicago okuluna karşı sıcak duygular besliyor da değilim. Chicago okulunun «serbest girişim»e duyduğu inanç dev bürokratik kuruluşların çoğalmasından etkilenmiş görünmemekte; ayrıca, günlük hastalıklara yazdıkları reçeteler zenginler yararına sonuç verip, işsizliği gözardı etmektedir Öyle ki, çalışmalarıyla mesleki dergilerimizin sayfalarını dolduran soyut model kurucular karşısında, Milton Friedman bile yeğlenebilir. Çünkü Friedman, savunduğunun yanlışlığına inansam bile, hiç değilse reel dünyada hareket etmeyi savunmaktadır

Beklemediğim bir anda, bir Amerikan tanrıbilimcisini aktarır buluyorum kendimi:

> *En azından sosyalizmi incelemek, kuşağın «korkulu sözcüğü» olmasına izin vermemek zorundayız; en azından kapitalizme kafa tutmak, kuşağın kutsal sözcüğü olmasına izin vermemek zorundayız; en azından, Stalinizmden uzak, ama az sayıda kişinin çok sayıda kişinin umudu — hatta yaşamı — pahasına başdöndürücü kârlar elde etmesinden de uzak, iki yol arasında yeni karışımlar aramak zorundayız.*(*)

Evet, son yıllarda kâr oranının düştüğünü biliyorum. Yoksulların, başarılı işadamları çok para kazanıyor diye *yoksul olduğu da kesin değil. Buna karşın, özellikle refaha gerçek ve gözle görülür bir katkı yapmakla ilintili saymadığımdan, zenginliğin bugünkü dağılımını çirkin buluyorum.*

Bu yüzden kendime bir takım sorular sordum. Sosyalizmin hangi türünü tasarlamak olanaklıdır? *Öylesi bir sosyalizm, Sovyet modelinin ve öteki «varolan reel» çeşitlerinin kusurlarından arınmış olur mu? Akla uygun bir etkinlikle işleyebilir, tüketici ve üretici*

(*) Robert McAfee Brown, «Theological implications of the arms race» (tarihsiz, sanırım 1961).

özellikleriyle yurttaşları tatmin eder mi? Ekonomik ve toplumsal problemler bitmiş sayılamayacağına göre, gerçekçi biçimde tasarlanan bir sosyalist toplum o problemleri çözme zorunluluğuyla baş başa kalacak, çelişkiler görülecek, gerginlik ve tartışmalar çıkacaktır. İnsanların seçme özgürlüğü varsa, yanlışı seçmekte de özgürdürler. Onun için yaptıkları seçimlerle başkalarının tercihleri arasında uyuşmazlıklara rastlanacaktır.

Kitabın plânına gelince. İlkin sosyalist düşünce ve amaçların niçin ciddiye alınması gerektiğini kısaca irdeledikten sonra, Marx'ın sosyalizm üstüne, kanımca çok ciddi kusurlar taşıyan ve yanıltıcı düşüncelerinin eleştirel bir değerlendirmesine geçiyorum. Bu değerlendirmeyi, hangi dersler çıkarılabileceğini görmek amacıyla, «sosyalizm»i uygulamaya çalışmış SSCB ile öteki ülkelerdeki deneyimlerin gözden geçirilmesi izlemekte. O bölümde, yaşayan kimi eleştirmenlerin öne çıkardıkları dersleri ve önerdikleri alternatifleri de tartışacağım. Ardından geçiş sorunlarının tartışılması geliyor: Doğruymuş gibi gelen yolda bir sürü hataya düşülebileceğini (düşüldüğünü) akılda tutarak, kabul edilebilir bir sosyalizm biçimine nasıl yönelebiliriz? Son olarak da, iki ayırıcı özellik taşıyacak (sosyalist diye adlandırılacak ve akla uygun bir zaman dilimi içerisinde işleyebilecek) bir ekonomik sistemin taslak çizimi var

Bunlar çok bulanık bir görüntü verebilir. Niyetimi açtığım bir Alman meslektaşım, gülümseyerek şöyle dedi bana: «Bütün istediğin, 'Das Kapital' yerine 'Das Sozial' yazmak». Doğru değil. Entellektüel yetersizliğimin yanı sıra, öyle bir iş ciltleri kapsayan geniş incelemeler ister. Burada denenen ise, daha fazla tartışılabilecek (kesinlikle geliştirilmeleri gereken) düşünceleri sergilemekten öteye gitmiyor. Okurların düşüncleri ham saymamalarını umuyor, ama eksiksiz olduklarını da iddia etmiyorum.

Çeşitli bölümleri okuyup eleştirel yorumlar getiren Wlodimierz Brus, Agota Lezsenyi-Gueullette, Michael Ellmann, Radoslov Selucky ve Ljubo Sirc'e özel olarak teşekkür etmeliyim. Ayrıca Dubravko Matko, Xavier Richet, Louis Basle, Robert Tartarin, Marie Lavigne, Jan Elster; Paris, Amsterdam ve Oxford'daki seminerlere katılanlar ve isimsiz kalması gereken çeşitli Macar kişilerin öğüt ve tartışmalarından da yararlandım. Teşvik edici bir ortam sağladığı, inceleme ve yolculuk zamanı tanıdığı için, çalıştığım Glasgow Üniversitesi'ne de teşekkür ederim. Son olarak -ama en önemsizi değil- yazımı çözüp metni daktilo ettiği için, Elizabeth Hunter'in çalışmasına şükran borçluyum. Geriye kalan atlama yanlışlıkların günahı benimdir.

Notlar Üstüne Bir Not

Notlar, her bölümün sonunda yer alıyor Alıntı yapılan yapıt yabancı dildeyse, çeviriler benimdir (tersi belirtilmedikçe). Makale başlıkları konuyla ilintiliyse, ya da belli olmasında yarar varsa verilmektedir. Kaynakça bölümü hazırlamadım, çünkü notlar, konuyla ilgili önemli başvuru kaynaklarını kapsıyor Zaten sosyalizm ya da Marksizmle ilgili kitapların tam listesini yapmaya kalksak kalınca bir cilt tutar.

Önsöze Ek, Ocak 1984

Yayımcılar bir iki noktayı aydınlatmama fırsat tanıma inceliğini gösterdiler. En önemli nokta, kendi ideolojik konumumla ilgili. Bir takım değerlendirmecilerin yorumlarında konumum yanlış anlaşılabiliyor. Kimisi beni olduğumdan çok daha sola yerleştiriyor Benim amacım sosyalizmi savunmak *değil; tam tersine, «avukat» sözcüğünün hukuksal anlamıyla sosyalizmin avukatlığını yapmak: Deyiş yerindeyse, kendi argümanlarımın hepsine mutlaka bağlı kalmadan,*

müvekkilim açısından en iyi savları ortaya koyuyorum. Bununla beraber, «müvekkilimin» davasına sempati beslemediğimden işin başında üstlenmediğim doğrudur.

Argümanımda sonu gelmez bir boşluk bulunduğuna işaret edilmiştir. «Geçiş» başlıklı 4. Bölüm, aşırıcı politikalara uyarılarla doludur. Benim kendi ılımlılık tercihimi yansıtır o. Öyleyse 5. Bölüm'de işlenen sosyalizme yöneliş nasıl olacaktır? Boşluk gerçekten de geniş. Nedeni şu: Doğrusunu isterseniz, nasıl doldurulacağı konusunda bir düşüncem yok!

Aslında pek çok ülkede «Yeni Sağ» diriliyor; anti-sosyalizm oy topluyor. Demokratik bir sosyalizmin tasarlanmasının tek koşulunun, nüfusun çoğunluğunun onu arzulaması olduğu çok açık. Depresyona ve işsizliğe karşın, şu anda arzulamıyorlar. O nedenle, sadece varolan düzenin daha tam bir çöküşünün, yurttaşlarımızı temelden farklı bir alternatifi benimseme zorunluluğuna inandıracağı gibi bir sonuç çıkıyor ortaya. Böylesine total bir çöküş, yürekten dilenir bir durum değil. (Kalan yıllarımı huzur içinde geçirmeyi yeğlerim ve Mozart'ın olağanüstü operalarından birini dinleyerek değerlendirilen bir akşamı, devrim tartışmalarına göre daha keyifli sayarım.) 5. Bölüm, bana uygulanabilir ve hoşgörülebilir gelen bir sosyalizmin ana hatlarını çizer. İnsanlar onu istemezse; peki, tamam «Tanıdıkları şeytan»ı tercih etme hakları var. Daha doğrudan bir kaygı nükleer yıkım endişesi olur, ama o başka bir konu.

Bir kaç söz daha. Polonyalı bir meslektaşım, dikkatimi Oscar Lange'nin (Hayek'e) bir mektubuna çekti. Lange o mektupta, fiyatın merkezi bir plânlama kuruluşunca saptanmasını, kendisinin «yalnız metodolojik bir araç olarak» kullandığını, aslında «fiyatların piyasa süreciyle belirlenmesi»nden yana olduğunu belirtiyor; demek ki, 3. Bölüm'de Lange'nin fikirlerini yorumlarken yanılmışım. Ayrıca, değinilen

yapıtlar listesine Branko Horvat'ın Sosyalizmin Ekonomisi *adlı çalışması da eklenmeli.*

Yeni bir baskı daha istenirse, Çin'le ilgili çok özet bir çözümleme ekleyecek; Çin'deki önemli tarım reformlarına (kolektif çiftlikleri fiilen bölen «hanehalkı sorumluluğu sistemi») ve küçük özel işletmelere daha hoşgörülü bakılmasının yanı sıra, sanayiyi plânlama reformları yolunda hâlâ karşılaşılan problemlere dikkat çekeceğim. SSCB'de Brejnev'in ölümünün ardından tarım politikası da değişmiştir (ya da Brejnev'in ölümüyle politika değişikliği çakışmıştır): Özerk ve küçük çalışma grupları en sonunda, Mart 1983'te Politbüro'nun onayını aldı. Bir açıdan Çin'deki politika değişikliğiyle koşuttur bu gelişme. Yine de, sanayi plânlamasında disipline önem verilmektedir. Üstelik, daha temel bir plânlama reformu konusunda yürütülen geniş kapsamlı tartışmalar bugüne dek sonuçsuz kalmıştır.

Kitap, yazarını, şimdiden gelecekteki sosyalizmin nasıl olabileceği konulu bir tartışmaya çekmiş; tartışmaya katılanların çoğu, kendi gelecek bakışlarına bir doz gerçekçilik payı ekleme gibi sevinilecek bir eğilim sergilemişlerdir. İyi. Benim umduğum da buydu.

A.N.

GİRİŞ:

Sosyalizm —Niçin?

Bu kitap «uygulanabilir sosyalizm» üzerinedir. Bu yüzden yazar konuyla ilgisini açıklamalıdır. Niçin bu konu üzerinde yazıyor? Yazar, kaynakların etkin dağıtımı, Paretocu optimallik ve serbest girişimin erdemleri adına, sosyalizme bir saldırı başlatmaya mı niyetlidir? Ya kafasındaki «sosyalizm» nasıldır?

Son ve çok önemli soruyu şimdilik bir kenara bırakayım: Bu kitabı yazma nedenlerimden birisi, akla uygun bir etkinlikle işleyebilecek (zaten işlemeyen bir sosyalizmin kime hayrı dokunur ki!) ve uygulanabilir bir sosyalizmin net çizgilerle tanımlanmasına yardımcı olmaktır. Güdülerimi ve çıkış noktamı açıklayarak, masaya bir kaç kart açayım. Çok kaba genellemelerde bulunacağım, ama bunun yanı sıra, her genel açıklamayı savunan uzun denemeler yazıp, pek çok istisna ve değişiklik için kuşkusuz gerekli olan uygun düzeltmeleri yapmazsam, okurun beni bağışlayacağından eminim.

Birincisi, bana öyle geliyor ki, liberal kapitalizmin temel varsayımları doğruluğunu yitirmektedir. Bir zamanlar, tüm etkenlerle birlikte, genel çıkara en çok yaklaşmanın yolu, gerçekten de kişisel ve kesimsel çıkarların gözetilmesi olarak görülüyordu. Elbette bunun nice istisnası vardı —hep vardır da. Yine de, serbest piyasa ekonomisinin rasyonalitesi egemendi ve toplumumuzla ilgili olası başka alternatiflerden üstün

görünüyordu. Hayek ve Friedman'a göre durum bugün de aynıdır. Ne var ki, şimdilerde liberal-kapitalist modelin etkisi, hatta varlığını sürdürmesi aleyhinde işleyen çeşitli faktörler vardır. Bu faktörlerin bir çoğu, **ölçek** ve **uzmanlaşmanın** sonuçlarıyla ilgilidir. Marx'ın, toplumun bir uçta süper-tekelci kapitalistlerden oluşan küçük bir grupla, öteki uçtaki yoksullaşmış proleterler arasında kutuplaşacağı şeklindeki öngörüsü gerçekleşmemiştir. Doğrusunu söylemek gerekirse, bugün büyük işyerlerindeki hisse senetlerinin yüklü dilimleri, ağırlıkla küçük tasarrufların toplamlarından oluşan emekli fonlarının ve sigorta şirketlerinin elindeyken; çok sayıda küçük işyeri de görülmektedir. Yine de, bütün bunlardan sonra su yüzüne çıkan şey, yaşamsal önemdeki sanayilerin hepsine dev büyüklükteki kuruluş ve holdinglerin egemen olduğu; küçük işyerlerinin ise alt-sözleşmeli (taşaron usulüyle) çalışan şirketler olarak büyük oranlarda devlere bağımlı kaldığıdır. Son on yıllarda büyük kuruluş yöneticilerinin motivasyonları hakkında bir takım ilginç kuramlar geliştirilmiş, kârın «azamiye çıkarılması» gibi kimi aksiyomlar tartışmaya açılmışsa da, biz işin bu yönüne eğilmeyeceğiz. Konumuz bağlamında önemli saydığımız noktalar şunlardır:

(a) Tekelci güç ve toplumsal-ekonomik sonuçları,
(b) Korunmasızlık (**vulnerability**),
(c) Yabancılaşma.

Tekel durumu, elbette, hemen her zaman görelidir. Görülen, genelde ona yakın şeyler; ya da monopsony, yani tekelci rekabetin bir türüdür. Niyetim büyük kuruluşun göreli etkililiği, yeniliğe katkısı vb. sorunlar üzerine tartışmaya girmek değil. Büyük kuruluşun kararları binlerce insanı etkilerken, iş olanağı için ona bel bağlayan tüm kenar semtlerde derin acılar doğurabilir. Tekelin tam boyutları ve yönetim merkezinin uzaklığı (çokuluslu şirketlerde başka ül-

kededir) çalışma ilişkilerinde sıkıntılar doğurur ve zararlı uyuşmazlıklara yol açabilir. Tekel ne kadar güçlü olursa; müşteri, kalite ya da seçme olanağının aleyhine kârları arttırmak o kadar olanaklı olur. Çünkü düzenli müşteri kazanma etkeninin önemi azalır (örneğin İngiltere'de, tekellerin ulusallaştırılması için ölçütler tasarlamaya çalışanların çok kolayca gözden kaçırdıkları bir nokta). Devlerin sayıca azlığı ve kullandıkları gücün boyutu, sonsuz sayıda rekabetçi birimlere dayalı bir ekonomi kuramının; yani, en karikatür anlatımıyla (Shubik'in sözleriyle), General Motors'la köşedeki dondurmacı dükkânı arasında fark görmeyen bir «firma» kuramının yeniden ele alınmasına yol açmıştır. Oyun kuramına*; şirket davranışları ve fiyatların fiilen belirlenişi konusunda, fiyatların nasıl «idare edildiği» konusunda pek çok araştırmaya başvurulmuştur. Joan Robinson ve Chamberlin'in eksik rekabet anlayışları derinleşmiştir. Matematik açıdan mükemmel ve soyut genel denge modelleriyle yan yana; üretim azaldığında, düşen taleple birlikte (maliyete dayalı) fiyatları da yükselterek, kazançların ve onların karşıtı birim maliyetlerinin artışının sonuçlarından duyulan kaygının büyüdüğüne tanık olduk. Tekel gücünün, hem tekeller üzerinde hükümet denetimi, hem de büyük kuruluşların hükümet üzerindeki büyük nüfuzu gibi, politik yönleri devardır.

Ayrıca, ekonominin, belli kesimleri eksen alan çıkar gruplarından gelen saldırıya karşı korunmasız **(vulnerability)** oluşuyla **pari passu**** artmış sendikaların tekelci gücünden söz edilebilir. Bir parça fabrikasında kilit noktaları tutan işçilerden oluşan oldukça küçük bir grubun sanayiye korkunç zararlar verebileceğini hepimiz biliriz. Fabrika ve işkolu esasına göre uzmanlaşma, bu gücü büyük ölçüde arttırmıştır.

(*) En isabetli hareket biçimini saptama. (ç.n.)

(**) aynı hızla. (ç.n.)

Sağcı analistler, anlaşılabilir biçimde, sendikaların üretkenliğe, rekabetçiliğe ve —son olarak— kendi üyelerinin yaşam standartlarına verebilecekleri zararı vurgularlar. Bu kadarıyla, başta öne sürülen tezin bir başka açıklaması yapılmış olur: Kesimsel çıkarların gözetilmesi, genel çıkarla (kimi örneklerde kesimsel çıkarını gözeten grubunkiler dahil) bağdaşmaz hale gelmiştir. Burada yer verilen «genel çıkar» sözleri ortodoks solu öfkelendirmesin diye («Sınıf savaşımı ne olacak?»), yukarıdaki açıklamanın, bir bütün olarak işçi sınıfıyla sınırlanması halinde geçerli kaldığına hemen açıklık getireyim. Ardı ardına iş bırakmaların, ek olarak çeşitli kısıtlayıcı eylemlere başvurmanın, üretkenliği mutlaka olumsuz etkileyeceğine tabii ki karşı çıkılamaz. Aslında saf bir sosyalist, üretkenlikle reel ücretlerin düzeyi arasında bir bağ bulunduğuna dikkat çekemez. Evet, yönetimin niteliği ve yatırımların düzeyinin (ve doğasının) üretkenliği etkilediğinin ayrımındayım. İşçi-işveren ilişkilerinin bir **zero-sum game*** olmadığı, (Batı Almanya ve Japonya'daki gibi) çalışma barışı ve etkili bir yönetim sağlanırsa, meyvayı hem yöneticilerin, hem de işçilerin topladığı görüşü de kabul edilebilir herhalde. Tüm bunları sıralamak, «reformizm» yanlısı bir argüman ortaya atmak değil, sadece olguların anlatılmasıdır. İşçi-işveren ilişkilerinde uyuşmazlık çıkması bir tek «sendikalara darbe indirmek» isteyenlerin bilinçli amacı olabilir ve istikrarsızlık yaratıp varolan toplumu yıkmayı arzulayan devrimci grupların bilinçli hedefi kesinlikle budur. Öte yandan, böyle bir durumun görünmesi asıl olarak aşırı-sağ ya da aşırı-sol komplolarla ilintili değildir: İstemleri («haklı istemleri») için baskı yapan gruplar politik renk taşımayabilir, bu olasıdır. Ekonomi, genelde, kendi çıkarını düşünme sonucunda bozulur. Toplumun temel ideolojisinin

(*) Oyun kuramında, birimin kazancının ötekinin ya da ötekilerin kaybıyla dengelenmesi, sıfırlanması durumu. (ç.n.)

kendi çıkarının gözetilmesi oluşu da («Bir Numara olmaya bak», «Ben haklıyım, Jack» ve öteki çağdaş özdeyişler) bunu haklı çıkarır.

Pek çok Batı ülkesinde geleneksel saygılı davranış kalıplarında, patrona patron olduğu için itaat etme istekliliğinde bir çöküntü yaşanmakta, üstelik bu, salt güvenlik duygusunun büyümesinden kaynaklanmamaktadır. Eskiden mutlak gözüyle bakılan gelir eşitsizlikleri, kızgınlık uyandırmaya başlamıştır — bu öfke, diyelim İtalya ve İsveç'te görüldüğü gibi, Polonya gibi katmanlaşmış bir komünist yönelimli ülkede de görülebilir. Eşitsizlik ya da ayrıcalığın kimi biçimleri gerçekten de ya akıl dışıdır, ya da, kolayca ve mantıklı olarak akıl dışı diye görülebilir.

Yönetme olayı da doğallıkla bir işse ve elbette etkili olursa bile, paramı ya da toprağımı başkalarının kullanmasına izin vermenin, fiili çalışmayla eş, «üretken» bir etkinlik olduğunu kabul etmem zordur. Sınırsız zenginlikler niçin şans eseri toprağında petrol çıkan kişilere, ya da, uzun süre önce ölmüş bir monarka hizmet etme (kimi zaman yatağında) karşılığında toprak edinmiş ataları bulunan kişilere gitsin? Bu zenginlik dağılımının üretime ya da refaha herhangi bir anlamda katkıda bulunmayla hiç bir ilgisi yok. Çok zengin kişilerin çalışmasının hiç gerekmediği bir sırada, ısrarla «ücret sınırlaması» istemek, masum bir ahmaklık olarak görünmez. Sanayinin yönetimi — şirket müdürlükleri — çok sıklıkla, işlerinde en randımanlı kişiler olsunlar olmasınlar, doğuştan şanslı doğan, uygun bağları bulunan ya da ellerinde hisse senedi tutabilen kişilerdedir. Saygılı davranışların silinip gitmesine, en azından Britanya'da ve kimi örneklerde haklı olarak, üstün yönetim becerilerine saygı duymama eğilimi eşlik eder. Bu eğilim, yabancılaşma duygusuyla birleşir: Büyük ölçekli birimler neredeyse hiç tanınmayan patronlarca yönetilir; işçilerin işin — ve düzenlenmesinin— sonucuyla en

ufak bir ilgileri yoktur. İşlerine ilgilerini yitirdikleri gibi bağımlılık hissetmemeleri, yalnız işlerinde aldıkları doyum duygusunu değil, etkinliği ve üretkenliği de etkileyebilir. Buna karşılık, çalışma gururunun, başarı ve özdeşlik duygusunun, olumlu ve mikro-ekonomi ders kitaplarında çok sıkça gözden kaçırılan bir ekonomik etkisi vardır. Avrupalıların kolay kolay anlayamadığı nedenlerden dolayı, bu olumlu etkinin sağlandığı görülen bir ülkenin (Japonya) incelenmesi yeter bunu doğrulamaya.

Anlatılanların enflasyonla da bağlantısı var. Toplumdaki etkili gruplar daha fazlasını ister. Bu, **aşırı taleplere** yol açar. Enflasyonun salt monetarist «açıklamaları», dikkate değer ölçüde yüzeysel kalır. Daha-daha fazla ücret, daha fazla sosyal yardım, daha fazla savunma harcaması ya da başka şeyler isteyen insanlara elbette her zaman rastlanmıştır. Tarihte paranın değerinin düşürülmesinin, aşırı miktarda para basmanın vb. sayısız örnekleri bulunur. Ama, çok farklı politik parti ve rejimlerle yönetilen ve çok çeşitli gelişme düzeylerindeki ülkeleri etkileyen dünya çapındaki enflasyonun, onunla mücadele etmeyi çok zorlaştıran bir evrensel nitelik kazanması kesinlikle kayda değer bir olgudur. Söylemeye gerek yok ki, bu enflasyonist baskılar ve talepler para arzını arttırır (bu nedenle Friedman «hatalı» değildir, yalnız asıl nedenleri çözümlememiştir.)

Enflasyon, ekonomik davranış üstünde, akılcı yollardan uzaklaştırıcı etkiler yapar. Ota Şik, toplumun yapacağı yatırımların, ulusal geliri bölüşme kavgasının sonucuna bırakılmaması gerektiğini ileri sürmüştür. Neo-Ricardocu yani «Sraffa» modellerinin pek doyurucu olmayan özelliklerinden birisi, yatırımın bütünüyle kârlarla finanse edildiği varsayılsa bile, reel ücretlerin sınıf savaşımının ürünü olarak görülmesidir: Kapitalistlerin aldığını emekçi almaz, ve tersi. Bu bakış, **zero-sun game** yaklaşımının geliştirilmiş bir

yorumudur ve bana dinamik görünmez: Orta vadede bile, reel ücretler yatırım olmadan kayda değer bir yükseliş gösteremez! Güçlü bir sınıf savaşımıyla, işçilerin net kârı sıfıra indirdiği bir durum getirin gözünüzün önüne. Yatırımın, doğrudan ya da dolaylı, kârlar dışında finanse edileceği varsayıldığından, o modelde net yatırım, dolayısıyla büyüme görülmez; o koşullarda tüketim malları üretiminin artması çok zor gerçekleşebilir. Ama bireyler ya da grupların da sadece kendi bireysel ya da grupsal çıkarlarını gözetmeleri anlaşılır bir durumdur; budalalık denemeyeceği gibi, olaylara at gözlüğüyle bakmak da değildir. Karmaşık bir toplumda tüketmek için daha fazla şey isteyen herhangi bir kesimin, bu yolla, başka şeylerle finanse edilebilecek büyüme sürecini engellediklerini kanıtlayamazsınız. (Üniversite Öğretim Üyeleri Derneği üyeleri, oldukça mantıklı biçimde, maaşları vergilerle ödendiği halde, daha yüksek maaş isteğinde bulunurlarken düşük vergilerden yana da oy kullanırlar, çünkü başka şeylere her zaman daha az harcama yapılabileceğini, aldıkları maaşların devlet bütçesinin çok ufak bir dilimini oluşturduğunu düşünürler.) Demek ki, günlük tüketim için daha fazla talepte bulunurken, insanlar aslında kendi çıkarlarına aykırı hareket ediyor olabilirler. Ama bu durumu oldukları yerden göremezler. Herkesin istediğini özgürce alabildiği bir dünyada, kendi dar kapsamlı avantajının peşinde koşturmak, birey ya da grupların çıkarınadır. Çünkü başkaları da aynı şeyi yapmaktadır. (Belki, «mahkûmun açmazı» yerine özgür bir insanın açmazından söz edebiliriz!)

Ama aynı zamanda, yatırıma girişenlerin, enflasyondan korunmak amacıyla önlerine bir set çekme, hüküm süren belirsizlik karşısında sığınacak bir yer arayışına girmeleri de çok olağandır. Bu arayış kısa vadede, yüksek faiz oranında yansımış ve onu yansıtan bir yoğunlaşmaya yol açar. Demiryolu sendikası

emekli sandığı örneğindeki gibi, yaşlı ustalara «yatırım yapmak» ve tabloları gizli bir mahzende saklamak oldukça mantıklıdır. Parayı Zürih'te tutmak daha pahalıya gelebilir. Bu nedenle, ne ölçüde yatırım yapılması gerektiği konusunun dışında, dar ufuklu bir bakış ve ona ek olarak güvence sağlama hedefi ön plâna çıktığı için, yatırım alternatifleri arasında yapılan tercihler sağlıksızlaşır. Geçmişte risk alma unsuru, belirsizlik ve eksik bilgiyle başa çıkma gereksinmesi kuşkusuz hep vardı, nitekim hatalar yapıldı, kumarlar oynandı. Ama bugün, karar verecek kişinin önüne, oldukça belirsiz ve karışık sinyallerden oluşan bir küme yığılır. Malzeme ve emek maliyetleriyle faiz oranının, bırakın altı yılı (büyük bir fabrika inşa etmek uzun bir süre ister), altı ay içinde bile ne kadar olacağını kestirmek zordur. Bütün bu olgular, hiç değilse, akılcı yatırım kararları verebilmenin, kurumsal ve ekonomik koşulların normal sonucu değil de, bir dizi etkenin çakıştığı önemli bir rastlantının sonucu gerçekleşeceği varsayımını destekler.

«Akılcı» yatırımların bir başka yönü, işsizlik üstündeki etkileridir. Daha gelişmiş ülkelerde, emek-tasarruf eden yeniliklerin, alternatif iş yaratma olanaklarını çok aşan bir oranda uygulamaya konması ve buna bağlı olarak ciddi boyutlu bir kronik işsizliğin başgöstermesi tehlikesi artmaktadır. Bu tehlike, işsizlik dışında ve ona ek olarak, çevrimsel eğilimler ya da deflasyoncu politikalardan kaynaklanır. Mikro-ekonomik düzeylerde emek tasarruf etmenin sağladığı kârlılıkla makro ve/veya toplumsal sonuçlar arasında bir çelişki doğması söz konusudur. Çare olarak çok daha kısa saatleri kapsayan **work-sharing*** düzenlemelerine gerek duyulabilir, ancak ne işverenler,

(*) Çeşitli nedenlerle ya da boş zamanı arttırmak vb. amacıyla, bir işin bir kaç kişi tarafından paylaşılarak yapılması. (ç.n.)

ne de sendikalar öyle bir stratejiyi uygulama sorunlarında yoğunlaşabilecek bir görüntü sunuyorlar. Çıktının büyümesini engelleyen malzeme darlıkları görülebilecek —belki de görülecek— ve bu, işleri kötüleştirecektir. Bunu söylemek, Roma Kulübü'ne özgü tam bir kasvetli son senaryosunu kabul etmeyi zorunlu kılmaz. Bununla beraber, enerji krizi kalıcı olacağa benzemektedir; Üçüncü Dünya'daki malzeme ve yakıt üreticileri arasındaki sorunların ve çalkantıların sürmesi olasılığı çok fazladır ve önceden kestirilemeyen çeşitli darboğazlarla karşılaşabiliriz. Kimi ürünler, diyelim kakao ve demir cevheri, bol miktarda piyasaya sunulabilir, ama onlara duyulan talep, diyelim petrol ve demir-olmayan metal darlıklarının neden olduğu üretim güçlükleri ve resesyon sonucu kısılabilecektir. Geleneksel ekonomik çözümleme yöntemi ve olağan piyasa mekanizması, maddi darlıkların aşılmasına pek uygun değildir. Savaş sırasında genellikle merkezi denetimlere başvurulmasının bir nedeni kuşkusuz budur. Bir başka örnek olarak Kuzey Denizi'ndeki balığı alalım. Darlık yüksek fiyat doğurur, yüksek fiyat daha fazla balık tutulmasını teşvik eder, böylece darlık daha da artar, vb. Gün gelip balık tükenene kadar. Yüksek kârın yüksek çıktıyı teşvik edeceği umulur; tabii bu görüş de, yüksek çıktıyı fiilen olanaksızlaştıran maddi sınırların görülmeyeceği şeklindeki örtük varsayıma dayanır. Bu nedenle, balık örneğinde hükümet düzenlemesine gitmek zorunluluktur. Şimdilerde çevre koruma konularında rastlandığı gibi, bu tür örnekler gelecekte daha yaygınlaşabilir. (NB: Örneğin SSCB'de, kıt kaynakların savurganca tüketilmiş, nehirlerle atmosferin kirlenmiş olduğunun ayrımındayım. Olay şudur: Savurganlık, özel kârların elde edilmesinde çok işe yarayabilir, oysa sosyalist bir plânlama sistemi modeli en azından bu olguların görülmemesi gerektiğini varsayar. Ama buna karşın **görülmelerinin** nedeni, kitabın ilerideki bölümlerinde çözümlenecektir.)

Genelde, sosyalistler **dışsallıkların** önemini vurgulamalı; verili işlemin dışsal etkilerini, dikkate alınacak kadar önemli saymalıdırlar. Bir anlamıyla, her eylemin **kimi** dışsal etkileri vardır, ama çoğu önemsizdir ve onları hesaba katmanın bedeli, astarını yüzünden pahalı duruma getirir. Bununla birlikte, bütün okul ve ideolojilerin kabul ettiği ve dışsallıkların önem taşıdığı örnekler vardır: Kirlilik, çirkinlik, trafik sıkışıklığı, gürültü, böcek ilaçlarının arıları öldürmesi vb. gibi ekonomi dışı etkenler (**diseconomies**); etkili kamu taşımacılığı, güvenilir posta hizmetleri ya da komşunun bahçesindeki albenili çiçeğin ekiminden üçüncü tarafların, genelde toplumun avantaj sağlanması gibi ekonomiler. Modern dünyamızda dışsallıkların önem taşıdığı örneklerin sayısı artmaktadır. Dolayısıyla, özel ya da kesimsel çıkarın daha genel düzeydeki bir çıkarla çatışabileceği durumların sayısı da artmaktadır.

Önceki örneğimiz istihdam ve işsizliğe dönülürse, bu sorunlar Üçüncü Dünya denen yerde özellikle canlılığını korumaktadır. Söylem, nedenleri yer yer perdelemiştir. Pek çok Üçüncü Dünya ülkesinde, emek aşırı bol olunca sanayi yatırımının emek tasarruf edici nitelikte olmasının sorumluluğu çokuluslu şirketlere yüklenir. Bu sorunu yıllar önce «Patlayıcı Model» başlıklı bir makalede tartışmıştım (1) Problem aslında çokuluslu şirketlerin, emperyalistlerin ve yabancı yatırımcıların çevirdikleri dolaplardan kaynaklanmaz. Gözden geçirmenin yeri burası olmayan çeşitli nedenlerden ötürü, emek tasarruf eden modern teknoloji, aslında niteliksiz emek ücretlerinin düşük kaldığı yerlerde kullanılsa bile, yine kâr getirir. Buldozer o kadar çok emek tasarruf eder ki, işsiz bıraktığı emekçilere ancak kıt kanaat geçinecekleri kadar **para ödenmiş olsa bile, daha ucuza gelir. Yerli kapi-**

(1) A. Nove, **Review of Development Studies**, Ekim 1966.

talistler yalnız sanayide değil, tarımda da emeğin yerini alan sermayeye para ödediklerini anlarlar. Bu modelin «patlayıcı» niteliği, nüfus artış oranının yüksek olması durumunda, istedikleri işte çalışamayan, az iş bulabilen, ya da hiç iş bulamayan marginados'ların çoğalmasına (toplumsal huzursuzluğun ve insanın sefalete düşmesinin kaynağı) yol açışından ileri gelir.

Bu sorun, gelişmekte olan ülkelerde başgösteren, o tür insanların bir çoğuna «sosyalist» olduğuna inandıkları yolu seçtiren sorunlardan yalnızca birisidir. O yolun, çoğunu felakete sürükleyen bir çıkmaz sokak oluşu değildir tartışma konusu olan, en azından ben etmiyorum. Açıkça görünen şey, kapitalist yolun yadsınmasının çeşitli nedenlerinin bulunuşudur. Bu nedenlerin bir bölümü, pre-kapitalist türden geleneksel tutumlarla bağlantılıdır. Geleneksel tutumlar, devrim öncesi Rusya'da güçlüydü. Aristokratlar, entellektüeller (ister Dostoyevski gibi tutucu, isterse Lenin ya da Gorki gibi radikal-devrimci olsun) ve köylüler arasında, Batı kapitalizminin merkantil ruhuna karşı içten gelen bir tepki vardı. Bu nedenle köylüler, toprakta özel mülkiyet düşüncesini, 1906-11 yıllarındaki Stolipin reformlarıyla kabullenmek durumunda kalmışlarken; devrimin kaosunda o reformların büyük kısmını hemencecik geçersiz sayıp, anında sözde-ortaçağa özgü komünal kullanım biçimlerine döndüler. Bu tutumlar, Rus devrimini biçimlendiren nedenler arasında yer alıyordu. Batı tipi kapitalist gelişmenin muhafazakâr-gelenekselci tarzda ve militanca reddedilişinin daha yakın bir örneğini ise İran'da izledik. Toplumların özel kâr uğruna hızlı dönüşümlerinin toplumsal-politik açılardan kabul edilemeyeceği, değişik derecelerle anlaşılmaktadır. Çünkü o durumda, çok yoksullar yine çok yoksul kalırken, son derece yetersiz piyasalar ve eşitsiz gelişme kimi bireyleri hakikaten çok zenginleştirebilir.

Yine, iki yanıyla da söylenecek çok söz bulunmakla birlikte (bunu biliyorum), geniş boyutlu bir konudur bu. Şu noktada bütün istediğim, genellikle karışık ve naif, ama anti-kapitalist nitelikte bir (developmental) kalkınmacı sosyalizm ideolojisinin varlığına dikkat çekmektir. Lord Harris'in kuşkusuz öne süreceği gibi, bu ülkelerin hepsi Güney Kore'de iyi sonuçlar veren politikaları benimseseydi, (oradan gelen son politik baskı haberleri tamamen cesaret verici olmasa da) bekli de kalkınma hazılanacaktı. Ancak Cezayir'e Güney Kore ekonomik modelini benimsemesini öğütlemek, İngiltere'yi Japon tipi çalışma ilişkilerini uygulamaya yönlendirmekten daha anlamlı olamaz. Bütün toplumlarda asgari düzeyde bir konsensüs, toplumun politik ve ekonomik temelinin asgari düzeyde benimsenişi olmalıdır. O olmazsa kaos, ya da örgütlü baskı görülebilir (ister Stalin'inki gibi olsun, isterse sağcı militarist türleriyle). Hızlı yapısal değişimi içeren ekonomik kalkınma, özel kârlar elde etmeye (genellikle hakedilmemiş) muazzam fırsatlar sunmakla kalmaz, kuvvetli bir muhalefeti de kamçılar.

Üretim araçlarının özel mülkiyetinin, politik demokrasinin zorunlu bir koşulu olduğu söylenir kimi zaman. Belki. Ama kesinlikle yeterli bir koşul değildir. Pek çok (çoğu?) gelişmekte olan ülkenin yaşadığı deneyim tersi bir karşılıklı ilişkiyi akla getirir. Kapitalist gelişme yolu, düzenin güçlü bir baskı aygıtı, ordu ya da tek parti rejimiyle korunmasını gerektirir. Biş başka soruna da bakılabilir. Hızlı, istikrar bozucu yapısal değişim nice insanı sarsar, geleneksel yaşam tarzlarını alt üst eder, genellikle özveri gerektirir. Özveri, bir şey, bir ilke, bir ideoloji adına yapılmalıdır. Her ne kadar milliyetçilik de potansiyel bir güç olmakla birlikte, bu ideolojinin sosyalist bir dil kullanması kesinlikle rastlantı değildir. Bu nedenle «kalkınmacı sosyalizm»in mantığına (ve de tehlikelerine) dikkat ayırmak zorundayız.

Daha genelgeçer bir nokta daha var. Pek çok ekonomistin inancının tersine, «yalnızca (hukuksal olarak) eşit sözleşme yapan taraflar arasındaki serbest sözleşmeler ağına dayalı, herkese sadece ve sadece kendi kısa vadeli çıkarının yol göstermesi beklenen bir toplumsal sistem, işleyemez». Alıntı Schumpeter'den[2]; Joan Robinson'dan benzer bir alıntıyla da pekiştirilebilir. Paralel sözler söyleyen Pareto'yu daha önce aktardım. **Sadece** kârı düşünen toplumlar parçalanır. Para kazanmanın asıl emel ve başarının başat ölçütü haline geldiği yerde, bozulma —asıl ve mecazi anlamlarıyla— derinleşebilir.

Kitap boyunca netlik kazanacağı gibi, insandaki kişisel çıkar duygusunun görmezden gelinemeyecek, aslında verimlilik arayışında kontrol altına alınıp yararlanılması gereken bir güç olduğunun ayrımındayım. Yalnız bu gücün, reklâmla ve gözü ticari çıkardan başka bir şey görmeyen bir tutumla teşvik edilmesi pek gerekmez. En yüksek gelirlerin bir bölümünün şov sunucularına ya da disjokeylere gittiği kitle iletişimi sanayiinde, en düşük ortak paydaya göz yumarak kazanılan parada, gerçekten soğuk ve itici bir yan vardır. «Şov işi» kavramı, kültürle ciddi ciddi uğraşan birini incitebilir. Nitelikli bir yaşam sürme kaygısı, kâr güdüsüyle sık sık çatışır. Galbraith'ın «genel pisliği», dikkatlerin ticari açıdan anlam taşıyan etkinliklerde, özel servette toplanmasının bir sonucudur. Yaşadığım kent olan Glasgow'da, mükemmel idare edilen bir parklar idaresi, bir nehir kıyısında halka açık nefis bir yaya yolu inşa etmiştir ve güzel botanik bahçelerinin bakımını yürütmektedir. Ama böylesi amaçlara giden harcamanın, insanı, porno dergilere ya da deterjan ve deodorant reklâmlarına giden özel harcamalara göre daha az tatmin edip etmediği belli değildir.

---

(2) Akt. W Brus, **Journal of Comparative Economics**, c. 4, 1980, s. 53

«Sosyalizm», ağırlıkla özel mülkiyete ve özel kâr etmeye dayalı bir topluma alternatif olarak düşünülür hâlâ. Reformcular ve devrimciler, kuşaklar boyu, büyük çaplı gelir ve servet eşitsizliklerinin görülmeyeceği, ortak mülkiyetin egemen olacağı, ekonomik (ve politik) gücün daha eşit dağılacağı, sıradan insanların yaşamlarını ve çalışma koşullarını büyük oranda denetleyeceği, toplumun ortak yararını gözeten bilinçli plânlamanın pazarın temel güçlerinin yerini (en azından kısmen) alacağı bir dünya tasarladılar. Önceki sayfalarda, kapitalizmin çelişkileri, nihai krizi, sömürüsü, sefaleti vb. hakkında bilinen (ve doğru sayılan) deyişlere yer vermeden, bütün bunları ciddiye almaktan yana prima facie * bir sav ortaya koymaya çalıştım. Başta vurguladığım gibi, karşı argümanlar bulunduğunu biliyorum. Batı'da şimdiki sistem, Marx'ın çözümlediği **laissez-faire** kapitalizminden hayli farklıdır. Sovyet sistemi, ileride tartışılacak nedenlerden ötürü, kimisi kendine özgü aynı eksiklik ve çarpıklıkların bir çoğunu üretir. Çağdaş toplumun olumsuz yönlerinin en azından bir bölümü, özel mülkiyetin kendisinden çok, büyük ölçekli sanayileşmeyle daha ilintili olabilir, bu olasıdır. Marx'tan türesin türemesin, sosyalist ekonomik düşüncelerde belirsiz, karışık, pratik olmayan bir sürü şey vardır. İşte elinizdeki kitabın ana görevi, bu düşünceleri eleştirel bir ruhla tartışıp çözümlemek olacaktır.

Gerçekten de, «sosyalizm»in tanımlanması ciddi güçlükler doğurur. Varolan toplumlardaki aksaklıklara işaret etmenin, etkili reçeteler bulmak ve fiilen işleyen alternatif bir model tasarlamaktan çok daha kolay olduğu kabul edilmelidir. Ağır ve sıkıcı metinlerin yazarları, çözümlemelerini, kusursuz rekabet, kusursuz piyasalar ve kusursuz bilgiden oluşan; ilk başta ortaya atılan aksiyom ve tanımların gerçek ya-

(*) İlk bakışta doğru görünen. (ç.n.)

şamın bütün sorunlarını gündemden kaldırdığı bir «dünya»ya hapsederler. Doğallıkla, sosyalistler böyle modellere pek hoşgörülü bakmazlar. Ama onların yerine, her şeyi bilen «demokratik» plâncıların toplumun yararı adına gerekli her seyi sağladığı, bu plâncıların karşılaşacakları (önceden kestirilebilir) güçlüklerin yok sayıldığı, özgül (ve aynı ölçüde gerçek dışı) bir model geçirmemeleri gerekir. Peter Wiles'ın deyişini kullanırsak, kusursuz rekabet ve kusursuz hesaplama yalnızca kusursuz olmakta birbirlerine benzerler ve aynı ölçüde gerçeklerden uzaktırlar. Marx, kapitalist toplumun güçlü bir eleştirisini yaptı. Ama uygulanabilir bir alternatif gösterdi mi? İşte bu kitabın birinci bölümü bu soruna ayrılmıştır.

Charles Taylor'un, ilintili bir tema hakkındaki kimi düşüncelerine rastladığımda, ilk sayfalar kaleme alınmıştı. Taylor, «toplumlar, kendilerinin varsayıp aşılama eğiliminde oldukları meşruiyet koşullarını çiğnediklerinde, kendi kendilerini yok ederler,» diyordu. Nitekim «vulgar Barksizm»in geçerliliğini yadsırken, şunlara işaret eder:

> Sanayi toplumunun özelikleri —çalışmanın anlamsızlığı ve ikincil plânda kalışı; önceliklerin denetlenmeyişinde görülen akıl dışılık, her şeyden önce... (Marksist-olmayan bir anlamda, işine yaradıkları yaşamın özellikleriyle sihirli bir biçimde donatılmış) metaların fetişleşmesi... Kendimizi duygusuz ve kişisel-olmayan güçlerin oyuncakları, daha kötüsü, basit şeylerin büyüsüne kapılmış kurbanlar gibi görüyoruz... Toplumumuzda bir bağlılık bunalımı vardır.

Taylor, «zinde güçlerin yarıştıkları ve konumlarını, enflasyon sayesinde, örgütsüz kesimler zararına korudukları gelir ve avantaj krosunu» vurgulamakta başarısız kalmazken, «dağınıklığımızın görünürdeki

belirtileri olarak enflasyon»u görür. (Bu gözlemleri üstünkörü söylenmiş monetarist gevelemelerle karşılaştırın!)

«Bu, ağır ağır kendi meşruiyetinin temellerini yıkan bir toplumdur», diye yazar Taylor. Ama bundan, kapitalizmin kendini yok etmek üzere olduğu sonucu çıkmaz. Taylor da kendi argümanını şu soruyla noktalar: «Bu durum, **kapitalizmin** kendi kendini yok etmesi midir? Bir meşruiyet krizini kışkırtarak çığ gibi büyüten yalnızca kapitalist toplum biçimi midir?» Çok önemli bir noktadır bu. Zihnimizde çözemediğimiz ve hoşnutsuzluk duyup beğenmediğimiz şeylerin özünde yatan, büyük ölçekli sanayi toplumunun kendisi midir? Başka nedenler de olamaz mı? Böyle sorulara yanıt aramamalı mıyız? Taylor'un makalesi şu sözlerle biter: «Ancak o zaman sosyalist düşünce, çok şiddetle gereksinilen kuramsal yenilenmeyi gerçekleştirecek bir konumda olacaktır».[3]

(3) Charles Taylor, «Growth, legitimacy and the modern identity», **Praxis International**, Temmuz 1981, s. 111-25.

BÖLÜM: 1

Marx'ın Mirası

Marx, Sosyalizmden Ne Anlıyordu?

Kanımca, Marx'ın sosyalizmin ekonomisi konusunda söyleyecekleri azdı ve onlar da ya ilgisiz, ya da düpedüz yanıltıcı şeylerdi. Bu kitabın başlığında geçen «uygulanabilir» sözcüğü, ütopyacı tanımlar karşısında kanat savunması görevi görür. İstenirse (ki nice insan öyle yapmıştır, bunu göstereceğim), sosyalizm, bildiğimiz türden ekonomik sorunların varolmayacağı, aslında **varolamayacağı** bir şekilde **tanımlanabilir.** «Bolluk» varsayılırsa fırsat-maliyeti dışlanır, çünkü birbirini dışlayan tercihler yapma gereği kalmaz. Kişisel çıkar düşüncesinden uzak, «zeki, son derece akılcı, toplumsallaşmış, insancıl» «yeni insan»ın herhangi bir özendiriciye gerek duymayacağı varsayılırsa, disiplin ve motivasyon sorunları da gündemden çıkar. Herkesin, açıkça görülebilen bir genel yararla kolayca özdeşlik kuracağı varsayılırsa, genel ve kısmi çıkarlar arasındaki uyuşmazlıklar ve karmaşık merkezileşme/ademi merkezileşme sorunları yok sayılabilir. Toplumdaki insanlar üretilmesi gerekeni ve her türlü ürünü üretip yararlanmanın doğru yolunu ex ante* görebilirse, ex post** doğrulamaya gerek kalmaz; kullanım-değeriyle değişim-değeri arasında değişim ilişkileri ve pazar aracılığıyla kurulan dolaylı

(*) önceden. (ç.n.)
(**) sonradan. (ç.n.)

ve yetersiz bağlantı, insanların kullanım için üretime dönük doğrudan ve bilinçli kararlarıyla değiştirilebilir. «Zeki» ve çok-amaçlı insanoğlu, işbölümünü aşmış olacaktır. «Herkesin Raphael gibi resim yapabilmesi olanaksızken, herkes çok iyi resim yapabilecektir». Herkes yönetecek, yönetilen kalmayacaktır. Çıkar çatışmaları bütünüyle silineceğinden, hangi türden olursa olsun hak iddia etmeye, kısıtlayıcı kurallara, yasalara, yargıçlara ya da yasama organına gerek duyulmayacaktır. Tabii devlet, ulus devlet (dolayısıyla dış ticaret, her türlü ticaret) de olmayacaktır. Paranın yanı sıra ücret sistemi de kalkacaktır.

Bertil Ollman, Marx'ın komünist toplumla ilgili söyledikerini derlemiştir. Yukarıda anlatılanlar onun makalesinin, bir kaç alıntıyla özetini verir.[1] Ollman, doğru bir bakışla, Marx'ın komünist toplumla ilgili asla sistemli bir anlatım vermediğine, öylesi çabaları «aptalca, etkisiz, hatta gerici şeyler» diye gördüğüne işaret eder. Marx'ın çalışmalarına serpilmiş durumda varolan şeyler, eleştirdiği kapitalist sistemle genelde zıtlık oluşturacak bir takım kaba ipuçlarıdır.

Yer yer, Marx'ın sosyalizmle komünizm arasında ayrım tanımadığı, hatta o ayrımın Stalin ve Stalinistlere yüklenebilecek bir buluş olduğu iddia edilir. Kesinlikle doğru değildir bu. Marx'ın **Gotha Programının Eleştirisi**'nde ilk evreden, yani alt evreden söz edilir. Buharin'le Preobrajenski'de sosyalizmle komünizm arasında benzer bir ayrım yapıyorlardı; bkz. o ikisinin, zamanın Marksist-Leninist ortodoks görüşünü dile getiren **Komünizmin ABC'si** adlı çalışmaları. Troçki de, Stalin'in Rusya'sının o evreye ulaştığını kabul etmezken, «komünizmin alt evresi, yani sosyalizm»den söz ediyordu.[2] Brejnev SSCB'sinin ideolog-

(1) B. Ollman, «Marx's vision of communism: a reconstruction», **Critique**, No: 8, 1978.

(2) L. Trotsky, «Chto takoye SSSR i kuda on idyot», teksir, 1936, s. 36.

ları, SSCB'nin «olgun» yani «gelişkin» bir sosyalist toplum olduğunu, «komünizmi inşa etmek»le uğraştığını iddia ederler. Pek çok Marksist de, sosyalist olduğu savını reddederek Sovyet toplumuna keskin eleştiriler yöneltir. Öyleyse şu soruyu sormak yerinde olur: O iddia hangi **ölçütlere** bakarak sınanacaktır? SSCB'in «Ollman» anlamıyla komünist olduğu açık açık kimsenin aklına gelmez. Çoğu insan, elbette çoğu Marksist, bunun olabileceğine inanmazlar. Kimileri SSCB'yi komünist olmayan, ama komünizm yani «gerçek» sosyalizm yolunda ilerleyen, «sosyalist» nitelikli değil de bir «geçiş» toplumu olarak görmeyeğerler. Kimisi SSCB'ye bu terimi uygun görürken, kimileri yeni tür bir sınıf sistemi diye saldırır. Bu konuyu tartışmanın yeri burası değil.[3] Ben, kendi «uygulanabilir sosyalizm» tanımının içine, **bir kuşağın ömür süresi içinde** —diyelim gelecek elli yılda— **tasarlanabilir olması** düşüncesini almayı isterim; 'tasarlanabilir' derken de, aşırı, ütopyacı ya da zorlama varsayımlarla oyalanmamayı kastediyorum. Bir toplumun sosyalist sayılması için, politik ve ekonomik demokrasiyle birlikte, ekonomide toplumsal mülkiyetin başat bir yer tutması gerektiğini ekleyeceğim. Şu anda, aşırı basitliği kuşku götürmez bu tanımı daha fazla açmamamın nedenleri ileride görülecektir.

Marksistler komünizmi kesinlikle uzak bir düş gibi değil; burada kullanılan anlamında «uygulanabilir», erişilebilir bir gerçeklik olarak gördüler. Lenin, Troçki ve Buharin gibi insanlar, genç parti üyelerinin komünizmi görebileceklerine içtenlikle inanıyorlardı. **Gotha Programının Eleştirisi**'nin «sosyalizm»inde komünizme varış, uzunca bir yol olarak çizilir. Aralarındaki başlıca farklılık, ödüllerin emeğe göre —he-

(3) Kendi görüşlerim için bkz. A. Nove, «Is the Soviet Union a class society?», **Soviet Studies**, Ekim 1975. (ayrıca, yine benim, **Political Economy and Soviet Socialism**, Londra: Allen and Unwin, 1978'de de basılmıştır).

nüz gereksinmeye göre değil— olacağı; işçilere, toplumsal emek olarak harcadıkları zamanı gösteren belgeler **(vouchers)** verileceğidir. Bettelheim, sosyalizm zafer kazandığı, işçiler üretim araçlarını ellerine aldıkları zaman; «başlangıçta bile ne meta, ne değer, ne para, sonuçta ne de fiyat ve ücret kalacaktır.»[4] görüşünü Marx ve Engels'e yüklemekte haklıdır. Bunun için, klasik Marksizmin, sosyalizmle komünizmi, tam aynı terimlerle olmasa bile, birini diğerinin tamamlanmış evresi, ilkinin temel unsurlarının bir çoğunu içeren bir evresi olarak gördüğü önermesini destekleyen çok şey vardır.

Çözmemiz gereken problem iki yönlüdür. Birincisi, Marx'la izleyicileri, sosyalizmin ekonomi politiği üzerine hangi görüşü benimsediler? İkincisi, onların sunduğu genel sosyalist toplum imajından ya da modelinden ne anlayacağız?

Bunun, bir dizi örnekle desteklenen bir yanıtı, **sosyalizmin ekonomi politiğinin olmadığı ve olamayacağıdır**. Buharin'den bir alıntı yapayım:

> Ekonomi politik, örgütlenmemiş ulusal ekonomiyle uğraşan... bir bilimdir. Toplumsal yaşamın yasaları, yalnızca üretimin anarşist karakter taşıdığı bir toplumda, bireylerin ve grupların iradesinden bağımsız, «doğal», «kendiliğinden» yasalar olarak, yer çekimi yasasının kör zorunluluğuyla işleyen yasalar olarak görünür. Aslında, örgütlenmiş bir ulusal ekonomiyi oturtur oturtmaz, ekonomi politiğin fiyat, değer, kâr vb. gibi bütün temel «problemler»i kaybolur gider. Burada insanlar arasındaki ilişkiler artık «şeyler arasındaki ilişkiler» olarak ifade edilmez, çünkü

(4) C. Bettelheim, **The Transition to a Socialist Society** (Hassocks: Harvester, 1975), s. 23. Engels, «toplumun üretim araçlarına el koymasıyla, metaların üretimine son verilir» diye yazıyordu **(Socialism, Utopian and Scientific)**.

ekonomiyi piyasa ve rekabetin kör güçleri değil, bilinçle uygulanan «plân» düzenler... Kapitalist toplumun ve meta toplumunun sonu, ekonomi politiğin sonuna işaret eder.[5]

Bu alıntıya bakarsak, Buharin'in aklındaki sosyalizm tanımını, Marx'tan miras aldığı sonucu çıkarılabilir. Ekonomi bilimi denetlenmeyen («anarşik») fenomenlerle, alım satımla, değişimle, piyasalar, kârlar, para ve sömürüyle uğraşan bir bilimse, sosyalizmle ne ilintisi olabilir? Değer yasası» ve genelde ekonomik yasalar, kapitalizmle ilintilidir.

1920'lerde Skvortsov-Stepanov gibi Marksist ekonomistlerle girdiği tartışmalarda, Preobrajenski de benzer düşünceler dile getiriyordu. Preobrajenski, ekonomi politiği «genelde üretim ilişkileriyle» ilintili görmenin «...Marx'ın ekonomi politiğin amacı ve yöntemleri üstüne kaleme aldığı bütün sözlerle baştan sona çeliştiğini» belirtiyordu.[6] Buharin'in çeşitli kereler belirttiklerinden biri de şuydu: «Düzenlenmiş bir ekonomide...sosyalist devletin toplumsallaşmış ekonomisinde, çözümü ekonomi politik kuramına bağlı kalan tek bir problemle karşılaşmayız». Skvortsov-Stepanov ise, onun karşısında, Marksist ekonomi biliminin kapitalizm-öncesi ve kapitalizm-sonrası formasyonlarla da ilintili olduğunu savunuyorlardı, ama o günlerde küçük bir azınlıktılar.

Doğallıkla, SSCB'de, değer yasasının Yeni Ekonomik Politika'yla (NEP) varlığını koruduğunu kabul ediyorlardı; ancak bunun nedeni, özel mülkiyetin yaşamını sürdürmesi ve köylülükle ilişkilerin piyasa te-

(5) N.Bukharin, **Ekonomika perekhodnogo perioda** (Moskova, 1920). Çeviri, Adam Kaufman'ın «The Origin of the political economy of socialism» adlı denemesinden alınmıştır: **Soviet Studies**, Ocak 1953.

(6) E. Preobrazhensky, **Novaya ekonomika** (Moskova, 1925). Çeviri, B. Pearce, **The New Economics**'den (Oxford: Clarendon Press, 1965).

melinde kuruluşuydu. Değer yasası, sosyalizmde doğası gereği kalkacaktı. O zaman «bilimsel yönetim», «toplumsal bakımdan düzenlenmiş üretimin bilimi» benzeri bir şey yine varolacak, ama ekonomi bilimi görülmeyecekti. Buharin ve Preobrajenski'nin kullandığı deyişler bunlardı. Sosyalizmde değer yasası ve öteki ekonomik yasaların yeri üstüne oldukça iyi belgelenmiş bir araştırma, Louis Basle tarafından hazırlanmıştır.[7]

Böylesi bir yanıtı Lenin daha 1920'de bile doyurucu bulmamıştı. Buharin'in **Geçiş Döneminin Ekonomisi** adlı çalışması üstüne kenar notlarında, ilkin, kapitalizmi «düzenlenmemiş» saymanın yanlışlığını belirtiyor, kapitalizmin de düzenli olduğunu söylüyor; anılan türden ekonomik yasaların, ekonominin temel parçalarını yönlendiren yasalar olarak, komünizmde bile duracağını ekliyordu.[8] Lenin'in, iki türde ya da iki görünümlü değer yasası tasarlayan Basle'nin düşüncesini paylaşması olasıydı: Basle'ye göre, «DY1», emeğin çeşitli amaçlar uğruna çeşitli oranlarda dağıtımıyla ilintilidir ve bu tür bir değer yasasının her toplumda varolması zorunludur. «DY2» ise, bunun kendini meta ekonomisinde (değişimi, piyasaları, rekabetiyle vb. birlikte) dışavurmuş biçimidir.

Çağdaş Sovyet ekonomistlerin bir bölümü benzer bir tutum takınırlar. Kosolapov, **Das Kapital**'in üçüncü cildindeki şu pasajı kendisine destek olarak aktarır:

> Kapitalizm yıkıldıktan sonra...toplumsal bakımdan düzenlenmiş üretimde, değer belirleme **«opredeleniye»** egemendir. Şu anlamda ki, emek-zamanın düzenlenmesi ve toplumsal emeğin farklı üretim sektörlerine

(7) L. Baslé, «L'élaboration de l'économie politique du socialisme en URSS, 1917-54», tez, Paris-Nanterre University, 1979.

(8) **Leninsky sbornik**, No: -0, 1929.

dağıtılması —ve bütün bunları kapsayan muhasebecilik— her zamankinden daha çok önem kazanır.

Kosolapov'un çıkardığı sonuç, değiştirecek kimse olmayacağından meta ve değer olmayacağı ve metalarla değerlerin **varolacağıdır.**[9] Kosolapov, sanırım kasıtlı olarak çelişkili bırakılmış bu görüşü ortaya atmakla, Baslé'nin «DY1» ve «DY2»si doğrultusunda tartışmaya çalışmaktadır.

Bu sorun X. Richet'nin ilginç bir denemesinde[10], ayrıca Macar A. Brody[11] ile A. Mattick[12] tarafından tartışılmıştır. Üçü de çeşitli açılardan, Marx'ın **bütün** toplumların, gereksinmeleri karşılamak üzere toplumsal emeği belirli oranlarda dağıtmaya gerek duyduğunu kabullenişinin anlamının üzerinde dururlar. Richet, Mattick'in Marx'ın aklındakinin «evrensel geçerlilikte bir yasa olmadığı» şeklindeki iddiasına karşı çıkar ve böylece Baslé'nin «DY1»ine yakın bir konumda durur. Brody de şöyle yazar: «Marx'a göre, değer nosyonu, çeşitli faaliyetlerle çeşitli ürünler arasında seçim yapma durumu çıktığı andan itibaren önem kazanır»; Marx, meta üretimi olmazsa değişimdeğerinin de olamayacağını kavramışken,

> buna karşın, temelde yatan düşünce yani değer, işbölümü oldukça, karşılaştırılabilecek çeşitli etkinlikler oldukça vardır. Toplumun emeğini ekonomik kullanma zorunluluğu sürdükçe, değer nosyonu —piyasa olsa da olmasa da— zorunludur...

Ama herhalde salt olumsuz bir yanıt da doyurmaz

(9) R. Kosolapov, **Sotsializm** (Moskova, 1979), s. 219.

(10) X. Richet, **Cahiers du CEREL** (Paris), No: 18, 1980.

(11) A. Brody, **Proportions, Prices and Planning** (Budapeşte: Akadémiai Kiado, 1970).

(12) A. Mattick, **Marx et Keynes** (Paris: Gallimard, 1972) İngilizcesi, **Marx and Keynes** (Londra: Merlin Press, 1969).

bizi. Bunun çeşitli nedenleri vardır. Birincisi, olumsuz yanıt, sosyalizmdeki ekonomik problemlerin Marx'a ya da Marksizme başvurmadan çözülmek zorunda kalınacağını söylemeye varır. Bu durumda, sosyalizm 'ekonomik problemlerin bulunmaması' şeklinde tanımlanmadıkça, rahatsız edici bir entellektüel boşluk kalır. Gerçek yaşama dayanan olasılıklara başvurularak tanımlanmış bir sosyalizmde, hangi tür ekonomik problemlerle karşılaşmayı beklemenin daha uygun olup olmadığının tartışılması **gerekir.** İkincisi, Marx'ın kendi kapitalizm görüşü, kapitalizmin özelliklerine ilişkin temel çözümlemesi, belirtik ve örtük biçimleriyle, çizdiği alternatif bir toplum tablosuna dayanır. Ne var ki o alternatif toplumun net çizgilerle yapılmış bir tasarımı konusunda Marx'tan belirgin bir şey kalmadı bize —o konuyu biz de belirsiz bırakmalıyız. Yine de alternatif bir toplumun ana özellikleri, devrimci savaşımın henüz bir çözüme ulaşmamış sonuçlarına bırakılmış varsayılamaz. Üçüncüsü, Marksistler olsun, uygulanabilir sosyalizmi çözümlemeye kalkan herhangi birisi olsun, önerdiklerinin gerçekleşemez bir ütopya olduğu itirazlarıyla karşılaşacaklardır ve bu nokta önemli bir noktadır. 1908 Yılı gibi çok zaman önce, günün Marksistlerinin, ortaya attığı argümanlara yanıt verememesini yorumlayan Barone şu satırları yazıyordu:

«Marksistlerin bu konudaki tutumları, dinsel dogmaların —özellikle büyük propaganda değeri taşıyorsa— tartışılmasındaki gönülsüzlüğü anımsatır» [13] Yetmiş yıl sonra başka bir İtalyan, Luciano Pellicani, sosyalist gelecek hakkında bir takım dogmatik varsayımları sıraladıktan sonra, o varsayımlar «devrimci alternatifin gerçekçiliği ya da geçerliliği üzeri-

(13) E. Barone, «The ministry of production in a collectivist state», **The Economics of Socialism,** (der: A. Nove ve D. M. Nuti) (Harmondsworth: Penguin, 1972).

ne eleştirel tartışmaları olanaksızlaştırır» diye yazıyordu. «Marx ve Engels'deki özgürlüğün hükümranlığı, Hıristiyanların Cennet'ine denk düşer: Bu hükümranlık elimizin altındaki kavramsal kategorilerle anlatılamaz: Devrimci gnostikin * gelecek toplum üstüne spekülasyon yürütmeyi tipik biçimde reddetmesi bundan ötürüdür»[14].

Aynı problemler Marksisleri de kaygılandırır. Alain Lipietz, kapitalist krizle ilgili kuvvetli bir Marksist çözümlemenin sonunda, genç Marx'ın geleceğe bakışına değindikten sonra, «materyalist diyalektiğin idealist yönü», tamamen özgürleşmiş bir insanlık «düşü» gibi noktalara dikkat çekiyordu: «İncil'in St. John'un gözüne göründüğü kadar güzel ve sisli sayfalar yazdı Marx: 1844 Elyazmaları. Gerçekten de, Feurbach'la Hegel'in arkasında, Yabancılaşma ve Yeniden Mülkedinme adını almış Haç ve Yeniden Diriliş efsanesi hissedilir»[15] Bunun gibi «dinsel» referanslar çoğaltılabilir. Son olarak, Marx'ın sosyalizm-komünizm görüşü hakkındaki Ollman'ın makalesini yorumlayan David Murray, **Radikal Felsefe**'de, «işçilere»...komünizmdeki yaşamın neye benzeyeceği konusunda daha iyi bir bakış...sunmanın, sosyalist tasarının başarısında temel bir rolü bulunduğu» noktasında Ollman'a katılır, ama daha sonra, «Marx'ın yazdıklarıyla onların daha sonraki kullanılışları, hatta pratiğe ne kadar uydukları arasında bir bağ kurmayı tutarlı biçimde reddettiği» için ona saldırır[16]. Murray, Marx'ın kendi formülasyonlarındaki (sözgelimi, işbölümünün kaldırılması ve üretimin düzenlenmesinde yönlendiri-

(*) **gnostisizm** : Hıristiyanlıkta, kendinde bilgiye bütünüyle varmış olarak, sezgisel yollarla herşeyin bilinebilmesi. (ç n.)

(14) L. Pellican, **Controcorrenti**, Ocak-Mart 1976, s. 32, 40.

(15) A. Lipietz, **Crise et inflation: pourquoi?** (Paris: Maspero, 1979), s. 304, 366.

(16) D. Murray, **Radical Philosophy**, Yaz 1979. 22.

ci bir irade gereksinmesi konularıyla ilgili formülasyonları —ileride uzun uzadıya tartışılacak konular) eksiklik ve bunanıklıkları eleştirerek sürdürüp, şu soruyla noktalar: «bu /yani, Ollman'ın/ anlatım/ı/, insanları komünizmin arzulanır bir şey olduğuna ikna etmekte ne kadar etkilidir?» Yanıtı da şudur: Komünizm, düşünülmesi olanaksız derecede sıkıcı bir yer olur...böyle bir ütopya ortaya atma, Ollman'ın isteğinin tam zıttı bir etki gösterecektir».

Burada Debray'a da yer verilebilir. Hafiften ironiyle bezenmiş güzel bir romantik devrimci konuşmanın ardından şöyle sorar Debray:

> Bütün bunlar ne demektir? Ne yapılacak? Ne pahasına? Hangi amaçla?
>
> Yakışıksız sorular... Uygunsuz; dıştan bakılırsa belki ilgisi var gibi görünüyor, ama konuyla ilintisi yok. Çünkü devrimci kendi hareketleriyle ilgilenmez; devrimin yararlılığı, sonuçları ya da sınırları üzerinde düşünecek kadar alçalmaz... Bu tür sorular, enerjimizi boş yere tüketmenin dışında, aşağılık yararlılık ölçütlerine göre değerlendirilmesine zemin hazırlayarak devrimin bütün özünü boşaltır —yalnızca devrim yapmayanlara düşen bir iş...[17]

Marksist geleneğin romantik-ütopyacı-dinsel öğelerinin geçerliliğini sorguluyorum diye, en azından bir Marksist **millenarian** * tarafından «muhafazakârlıkla» suçlandım. İnanca büyük saygım olduğunu belirtmeliyim. Rus Hıristiyan sosyalisti Levitin-Krasnov şöyle yazıyordu: «Zengini ve yoksulu, yöneticisi ya da yönetileni olmayan bir toplum ideali gerçekleşemez bir şey olsaydı, İsa o ideali bize vermezdi!»[18] Bu çok belirgin dinsel bakışta en azından içsel bir tutarlılık

(17) R. Debray, **L'Indésirable** (Paris: Editions du Seuil, 1975), s. 111-12.

(*) Bütün insanların iyi koşullarda, mutlu, neşeli ve canlı bir yaşam süreceği, 1000 yıllık bir altın çağın geleceğine inanan kişi. (ç.n.)

(18) A. Levitin-Krasnov, **SSSR: demokraticheskiye alternativy** (Achberg: Achberger Verlag, 1976), s. 225.

vardır. Ancak, kendi uygulanabilirlik ve işleyiş kuralları konusunda akılcı tartışmalardan hep kaçmanın yollarını arayan bir «bilimsel sosyalizm»in ne anlamı olur? Ne olursa olsun, insanın sosyalist, hatta devrimci olduğunu iddia etmesi için, gerçekleşemez bir ütopyaya inanması gerekmez. Çok saçma bir düşüncedir bu.

Sosyalist ütopyayı savunmanın başka bir olanaklı biçimi, bir ölçüt olarak geçerliliğini koruduğu savını ortaya atmaktır: Sosyalist bir toplum nasıl olması gerekir? Aslında gerçek yaşam —denebilir ki— idealdekinden çok değişik olacaktır, yine de ideal zihinlerimizde bulunsun ve biz ona ulaşmak için çaba harcayalım. Bu yaklaşım, kusursuz rekabetin ve «kusursuz piyasaların Batılı ortodoks ekonomi kuramındaki rolüyle benzerlikler gösterir.

Böylesi bir argümana verilecek iki yanıt vardır. Birincisi, gerçek dışı ve üstelik gerçekleşemez olduğu bilinen ölçütlere bakarak **herhangi bir** gerçekliği yargılamak, **herhangi bir** toplumu mahkûm etmek, insanın kendisini, sonsuza dek, kendine sosyalist diyen tasarlanabilir bir rejime sağcı (solcu?) bir muhalifin yerine koyması olur. Üstelik, sosyalist olduğu iddiasındaki rejimleri eleştirel bir tarzda çözümlemenin zemini kalmaz. Brejnev'le yanındakileri «işbölümünü kaldırmamaları» nedeniyle suçlamak ne anlam taşır? İkincisi, Murray'ı yineleyerek, Marx'ın romantik imgeleminin ürünü olan «ideal toplum»un salt gerçek dışı olmakla kalmadığı, ayrıca, işçilere de entellektüellere de çok az çekici gelecek, donuk bir toplum olacağı hissedilir.

Bununla birlikte, doğmatizmi eleştirirken doğmatikliğe düşmemek gerek. Onun için, **bolluk** kavramı ve o kavrama bağlı Yeni Erkek ve Kadın düşüncesinden başlayıp, geleneksel Marksizmin ortaya attığı belli varsayımları sırayla ele alalım.

Bolluk, Kıtlık ve Yeni İnsan

Marx, kapitalizmin ulaştığı teknik ilerleme düzeyinin üretim sorununu temelden **çözdüğüne**, yalnız kapitalist sistemin üretici güçlere vurduğu prangaların bunun pratikte gerçekleşmesini önlediğine inanmış görünmektedir. Marx'ta, «sürekli göreli aşırı üretimi» olanaklı kılacak türden «üretimin sınırsız büyümesi», «emeğin toplumsal üretkenliğinin mutlak gelişmesi»nden söz edilen pasajlar vardır[19] Marx, üretimin artmasıyla birlikte gereksinmelerin de çoğaldığının pekâlâ ayrımındadır. Fransız ekonomist Tartarin kendi yorumuna sağlam bir zemin oluşturur: Marx «gereksinmeleri bitimli ve doyurucu, ama çoğalmakta» olarak görüyordu; istikrarlı bir altın çağ tasarlamadı; komünizmde yatırım fonuna duyulan gereksinmeden söz etti hep; aklında tuttuğu, «sürekli çoğalan gereksinmelerin karşılanmasına yönelik bir ekonomi»ydi[20]. Açıktır ki; ilk dönemlerde gereksinmelerde hâlâ kıtlık görülecek, ama bu fazla uzun sürmeyecektir.

Bolluğu, aklı başında hiç bir insanı doyumsuz, daha fazlasını (ya da hiç değilse yeniden üretilebilir şeyleri) arar durumda bırakmayan, gereklilikleri sıfır fiyatla karşılama yeterliliği diye tanımlayalım. Bolluk kavramı, Marx'ın sosyalizm/komünizme bakışında canalıcı bir rol oynar. Önce bu varsayımı kabul etmenin sonuçlarına göz atalım —sonra da kabul etmemenin sonuçlarını ele alalım.

Bolluk, kaynak dağıtımı konusundaki çatışmaları kaldırır; çünkü, doğal olarak, her şeyden herkese yeterince vardır. Bu nedenle birbirini dışlayan tercih-

(19) K. Marx, aktarılan yer: Pléiades basımı, Paris, C. 2, s. 802. 1032.

(20) R. Tartarin, «Gratuité, fin du salariat et calcul économique dans le communisme», Paris Universite'sine sunulan tebliğ, 5 Ekim 1979.

ler görülmez, hiç bir fırsattan vazgeçilmez ve dolayısıyla fırsat-maliyeti olmaz. Altın çağa, komünist bir **steady-state** dengesine* ulaşılacaktır. Tedrici değişiklik ve büyüme, basit ve sancısız yollarla gerçekleşir. Plânlama görevi basit alışkanlıklardan biri olur; ekonominin rolü neredeyse silinir. O zaman çeşitli birey ve grupların çekişmelerinin, herkesin serbestçe edinebileceği şeyleri kendilerine alıkoymalarının nedeni kalmaz. Örnek olarak İskoç kentlerindeki su hizmetini verelim. Suyun maliyetsiz olmadığı bellidir: Depo ve boru yapımına, arıtmaya, onarım ve bakıma vb. emek harcanır. Yine de su boldur. Kullanımını «fiyatla bölüştürme» düzenlemesine gerek hissedilmez, her amaca yeter. Anlamına uygun bir şekilde «pazarlanma»; sağlanması «değer yasası»na ya da kârlılık ölçütüne bağlı değildir. Su rekabeti yoktur, su konusunda çatışma çıkmaz, (toprakta özel mülkiyetten, balık tutma hakkından vb. kaynaklanan kimi örnekler dışında). Ne var ki bu durum, diyelim Sahra'nın kıyısındaki bir kentte aynı değildir. Orada kıt olduğundan, insanlar su yüzünden birbirini öldürür.

Başka mallar da İskoçya'daki su gibi kolayca ve serbestçe bulunabilse, yeni insani tutumlar boy verir: Kişisel çıkar güdüsü söner gider. Yurttaşlar Marksist kitapları okuyarak «iyi» insanlar haline geldikleri için değil, kişisel çıkar güdüsü amacını yitireceğinden, mülkiyet hakları ve mülkiyetle bağıntılı suçlar da kaybolur. Bir başka deyişle, Marx, sosyalizmde kıt kaynakların (petrol, balık, demir cevheri, çorap ya da herhangi bir şey) dağıtımı konusunda çatışma çıkmayacağını **söylemedi**; Marx'ın söylediği, bunlarla öteki kaynaklarda kıtlık görülmeyeceğiydi.

Benim kanımca, bu anlamıyla bolluk, kabul edilemez bir varsayımdır. Kimi Marksistler de anlamış-

(*) Zaman içinde değişmeyen, dalgalanma ya da dönüşümleri geçirdikten sonra bile kalan, göreli bir denge durumu. (ç n.)

tır bunu. Aidan Foster-Carter'e göre: «Marksistler açısından bolluk öldü; hep anlamsız bir nosyon olageldiği tartışılırsa da, kıtlık, bundan böyle, burjuva ekonomisinin bir umacısından öte bir anlam taşımayacaktır»[21]. Kayda değerdir, Foster-Caster gelişmekte olan ülkelerle ilgilenmektedir. Bu yüzden, dünya nüfusunun yarıyı aşkın bir kesiminin hakikaten yoksulluk içinde yaşadığının; onları, diyelim Batı Avrupa'nın nitelikli işçilerinin eriştiği yaşam düzeylerine çıkarmak için gereken kaynakların, çocuklarımızın çocuklarının ömrü içinde bile kesinlikle sağlanamayacağının ayrımındadır. Brandt Komisyonu Raporu, son zamanlarda, «bugünkü oranıyla ormansızlaşmanın dünyadaki odun stoklarını 2000 yılına kadar yarıya indireceğini, bunun, başka etkilerin yanı sıra, karbon dioksit kirlenmesini arttıracağını...» anımsatmıştır bize. Yirmi yıl içinde 2 milyar kişi daha eklenecektir beslenmesi gereken insan sayısına; dünyanın 1900 yılındaki bütün nüfusuna eş bir rakamdır bu. Batı'nın enerji tüketimi, yoksul ülkelere göre kişi başına % 100 daha fazladır. Ve bunun gibi olgular. Bu soruna dünya ölçeğinde bakılması gerektiği, «bolluğu» bir iki tane yüksek düzeyde ileri ve refah ülke çerçevesinde ele almamamız ve Asya ve Afrika'nın yoksulluk içinde kıvranan kitlelerine karşı onların refahını savunmamamız düşüncesini sanırım hepimiz paylaşırız.

Bir kavram olarak «kıtlığı» daha yakından inceleyelim. İki tür kıtlıktan söz edebiliriz: Mutlak ve göreli kıtlık. İkisi içiçe geçerse de, aralarındaki fark önemlidir. «Mutlak» kıtlıkla kastettiğim, arzın, fiyatlar yükselse bile, kayda değer oranda çoğalmamasıdır. Kent merkezlerindeki toprak alanlar, Kuzey Denizi'ndeki balık, belki petrol, bunun örnekleridir «Ro-

(21) Der: E. de Kadt ve G. Williams, **Sociology and Development** (Londra: Tavistock, 1974) s. 93.

ma Kulübü»nün yeri doldurulamayan kaynakların tükenmesi konusundaki uyarılarını ciddiye alanlar, mutlak kıtlığa özel bir önem vereceklerdir. Marksistler içinde hiç değilse bir tanesi, Wolfgang Harich, geniş kapsamlı sonuçlarıyla birlikte, otoriteryan (hatta Stalinist) ve «kıtlığı bölüştüren» bir devlet (**starkes Verteilungstaat**) görüşüne varmıştır.[22] Bu konuya daha sonra geleceğim. Bununla beraber, tartışmayı bu anlamıyla «mutlak» kıtlığa dayandırmaya gerek yok. Her önemli metal, bitki ve enerji kaynağının ek miktarlarının kesinlikle **sağlanabildiğini** varsayalım. Ne var ki, petrol örneği, bu olasılığın genellikle **artan maliyetle** birlikte, yani başka şeylerden daha fazla vazgeçme pahasına gerçekleşebileceğini gösterir. Dünya çapında elli yıl kadar öteye baktığımızda, iyimser politik, jeolojik ve teknik varsayımlarla bile, herkese her şeyden sıfır fiyatla yeterince bulunacağını hayal etmek kesinlikle zorlama bir kanıdır. Belirli ürünler sözkonusu olduğunda talep doygunluğu olanaklıdır, böylece İskoçya'daki suyla aynı kategoriye sokulabilirler. Ama, dünya yurttaşlarının bol mal bulunan kamu mağazalarından istediklerini («akla uygun ölçüde» istense bile) alabilecekleri; üretim, yapım ve dağıtım kararlarının tercihlerin birbiriyle çakışması durumu olmadan verileceği düşünülebilir, ciddi ciddi tasarlanabilir mi?

Bugün sayıları toplam 1,5 milyarı aşan, korkunç bir yoksulluk içinde yaşayan Çin ve Hindistan halkının çoğu gözönüne alınırsa, «sınırsız kaynaklar» olduğu savındaki iyimserler, Çin'li milyonların, diyelim Doğu Avrupalıların bugün yedikleri kadar bile et yemesinin, kaynaklar açısından sonuçlarını hesaplamayı denediler mi hiç? Tartışmayı uzatmanın yararı yok. Bolluğa inananlar bu sözleri görmezden gelecek ve Marx'ın teknoloji ve kaynakların varlığı konusunda-

(22) Bkz. O. Flechtheim, «Kommunismus ohne wachstum», **Wirtschaft und Gesellschaft**, No: 4, 1978, s. 415-21.

ki iyimserliğine sarılacaklardır. Marx'ın 1880'de Malthus'a saldırması, yeryüzünde hâlâ yararlanılmayan ne denli çok kaynak bulunduğunu vurgulaması oldukça yerindeydi. Gel gör ki, Marx'ın izleyicilerinin, çok ender istisnaları dışta tutarsak, 1980'lerde bile aynı çizgiyi sürdürmesi daha az bağışlanabilir.

Elbette, hangi yeni keşiflerin yapılacağını, hangi yeni enerji kaynakları ve sentetik maddelerin, hatta besin maddelerinin keşfedileceğini hiç birimiz bilemeyiz. Bütün savunulan, olanaklar dengesine bakıldığında, kıtlığın sürekli kalacağı, bolluğa erişilemeyeceği olasılığının kuvvetli biçimde ağır basmasıdır. Bu bakışla, yaşam standartlarının düzeltilebilmesi olasılığını asla dışlamaz. Ayrıca, henüz karşılanmayan gereksinmeleri kapsayan (kültürel olanaklar, seyahat, daha iyi konutlar, daha kaliteli besin gibi) daha geniş bir bilinçlenme olmalıdır. Gerçekten de, çoğalan beklentiler, yeni özlemler olmasa, çok iç karartıcı bir dünyamız olmaz mıydı?

En azından göreli kıtlığın varlığını sürdüreceği olasılığından hareketle çeşitli sonuçlara varılır.

İlkin, insanların olası davranışlarıyla ilintilidir. Marksist fundamentalistlerin* yaygın bir suçlamasına göre, onların görüşlerini eleştirenler, insan doğasının değişmez, insanın da her zaman bencil ve kendi çıkarını düşünen bir yapıda kalacağını sanırlar. Tamam, akla hayale gelmez derecede tutucu olmamalıyız. Ama insanların her şeyi bilen meleklere döneceği sanısına da kapılmamalıyız. Vurgulandığı gibi, Marksist bir materyalistin, insanların kitap okuyup nutuk dinleyerek iyileştiklerini düşünmesi, akla mantığa sığmaz. Katıksız bir idealizmdir bu.

Hep kişisel bencillik olacağını sanmak gereksizdir (gerçi herkesi doyuracak kadar şey olmazsa, o da

(*) Temel ilkelere tutucu biçimde, koyucasına bağlanan kişiler. (ç.n.)

sözkonusudur). İnsanlar yalnız kendi aile (kimi zaman çok genişleyebilen) ve kabilelerin yararına değil, maddi yarar sağlasınlar sağlamasınlar, kendi toplulukları (kent, köy, komün, **kibbutz** ya da her neyse), sorumlu oldukları bölüm ve alan için de uğraş verebilirler. Kütüphaneciler, eğitimciler, araştırmacılar ve pek çok alandaki bireylerin davranışlarında gözlenebilir bu durum: **Onların** kütüphaneleri, ana okulları, kanser ya da astronomi araştırmaları için daha fazla kaynak arayışı içinde, birey olarak bir şey kazanmamaları bir yana, kesinlikle bencil, ikiyüzlü kişiler değillerdir: Oldukça anlaşılabilir biçimde, kendi çalışma alanlarını genel yararla özdeşleştirirler. Çoğumuz yaparız bunu. Ben, açıkça, bu satırları yazmanın iyi bir şey olduğu, okuyanların yararlanacağı ve yayımcı, okurların ya da kendimin, onların yayımına ayrılan zaman ve kaynaklar sayesinde yapabileceğimiz başka şeyler karşısında önceliği alacağı kanısındayım. Ama kaynaklar (ve zaman) bitimli olunca, **her şeyin bir fırsat maliyeti vardır.** Böylece yararlı potansiyele sahip bir şeyden vazgeçilir. Belki bu kitaptan daha yararlıdır. (Düşünceyi yok edin! Ama öyle bir şeyi kim söyleyebilir?)

Özel mülkiyetin ve ondan kaynaklanan «meta fetişizmi»nin çarpıtıcı etkilerine rastlanmayınca, en iyi ne yapılacağını, neyin seçileceğini toplum (ya da birleşmiş üreticiler) bilir görüşü, fundamentalist bir inançtır. Böyle bir bakışın örgütsel uzantılarına daha sonra uzun uzadıya değineceğim. Şimdiki görevim, halkın genel yararı gözettiği varsayılsa bile, genel yararın işlevsel başka bir tanımının düşünülemeyeceğini ortaya koymaktan öteye gitmez. «İşlevsellikle» derken de, mal ve hizmetlerin üretim ve dağıtımını gözeten tercihler için yol gösterici olabilmelerini kastediyorum. Kıtlık koşullarında kaynak çatışmaları gündeme gelir. Çünkü, **hem** insanlar ve gruplar kendi çıkarlarını gözetme eğilimindedirler; **hem de,** kendi çı-

karını gözetme eğiliminin karşısına, belirlenmiş bir bütünsel toplum çıkarı düşüncesi koymak genellikle olanaksızdır. Burada «genellikle» sözcüğüne parmak basmak gerekir. Genel çıkarın görülebildiği ve egemen kılınabildiği örneklere rastlanmadığını söylüyor değilim. Aslında bu durumda bile anlaşmazlıklar ortadan kalkmaz. Örneğin, yeni bir havaalanı gerekliliğini herkes benimsemiş olsa bile, tasarlanan yeni havaalanının gürültü menzili içinde kim otururşa otursun, protesto edip havaalanının başka yere alınmasını önerecekleri kesindir. Araba park etme konusunda da tartışma çıkmaması ve kısıtlama görülmemesinin akla getirebileceği biricik durum, kentlerimizde herkesin arabasını dilediği yere park edeceği kadar bol alan bulunması (kentlerin ortasındaki toprak alanlar bol olsa!); ya da araba olmamasıdır.

Eski örneklere dönersek. A kütüphanesi için gerekli kaynakların B kütüphanesine, bir bilim laboratuvarını geliştirmeye, ya da Kamboçya'da ana okullarındaki çocukların besinlerini çoğaltmaya harcanmaması gerektiği nasıl kanıtlanabilir? Ya da, bir gözlemcinin daha iyi bir teleskop edinmesi, yeni bir köprü kurmaktan, daha fazla havuç ekmekten, yeni bir çimento fabrikasına yatırım yapmaktan ya da kahve plantasyonlarının büyüklüğünü arttırmaktan daha çok ya da daha az mı önemlidir? İleride, ölçeğin önemi tartışılırken vurgulanacağı gibi, büyük ve karmaşık bir toplumda net bir şekilde neden vazgeçildiğini; kaynakları bizim kütüphanemiz, ailemiz, fabrikamız ya da yöremizin gereksinmelerini karşılamakta kullandığımızda kimin kaynaksız kalacağını görmeyiz ve göremeyiz. Yinelersek, olay basit bir bencillik, yani «insan doğası» olayı değil, bilgi olayı, aslında bilginin edinilememesi olayıdır: Herhangi biri, diyelim bir araştırma bursunun «gerçek» fırsat maliyetini nasıl bilebilir? Inveraray kentinin yurttaşlarının ödediği vergilerle İngiliz bütçe harcamalarının hangi

kaleminin finanse edildiğini bulmaya çalışmaya benzer bu. Saf fundamentalist, bolluk varsayarak, yani, doğallıkla, bu amaçların hepsi için yeterince şey olacağını düşünerek, bu problemleri bilincinden çıkarır atar. Bu yaklaşım, fundamentalist kişiyi, dağıtım kararları ve etkinlik sorununu bütünüyle önemsiz saymaya götürür. Böylece bir sürü düşünme zorunluluğundan hayli tasarruf eder ve varolan reel bir sosyalist ekonominin yüz yüze gelmesi gereken problemlerin yanına bile yaklaşmaz. Bu noktada J.P. Thomas'ın sözlerini yinelemek isterim: Bir değerlendirmesinde, «problemin zeminini kaldıran çözümler»den ve «kesin ama içi boş sözlerin, devrimci savaşımda zorunlu olarak muhafaza edildiği»nden sözediyordu Thomas[23]

Başka bir konuya geçiyorum. Marksistler sınıf savaşımına büyük vurgu yaparlar ve öteki çatışmalar önemsiz sayılmadıkça bunda haklıdırlar. Tabii sınıf savaşımı, kapitalizmde özel bir biçime bürünen, ama kıtlığın varolduğu herhangi bir toplumda çatışma doğurabilecek ve doğurması gereken toplumsal ürünün paylaşımı hakkındadır. Tarihe bakarsak, mülkiyet bazında sınıflara bölünmüş toplumlarda bile, kimi zaman en şiddetli çatışmaların, çok çeşitli konularda, sınıflar arasında değil, sınıflar içinde çıktığını görmemek aptallık ve kısa görüşlülük olur.

Gül Savaşları'nda feodal lordların birbirini boğazladığına tanık olundu. Otuz Yıl Savaşı'nda Protestan soylular binlerce sayıda Katolik soyluyu öldürdüler, ve tersi. Kendi yüzyılımızda Yahudi kapitalistler, Yahudi işçileriyle birlikte gaz odalarına gitti. Doğu Afrika'nın yerli «burjuvazisi» Hintli «sınıf» kardeşlerini kovdu: Milliyetçilik ve ırkçılığın, içinde yaşadığımız sözde uygarlık yüzyılındaki büyük rolünü anımsatan bir durum. Zinovyev, 1920'de H.G. Wells'in

(23) **Radical Philosophy**, Yaz 1979, s. 35.

İrlanda sorununu sınıfsal temelde açıklamasını istemiş ve Wells, konunun başka önemli boyutları da olduğunu Zinovyev'e anlatamamıştı[24]. O boyutlar, Kuzey İrlanda'daki durumu bugün bile karmakarışık hale getirir. Güney Afrikalı ya da Alabamalı beyaz işçiler, siyah proleter arkadaşlarıyla sınıf dayanışması göstermeye pek eğilim duymazlar. J.P. Thomas'ın «efsanevi proletarya, yeni bir özne/nesne birliğinin taşıyıcısı» diye nitelediği bu konuda söylenebilecek daha bir sürü söz var. Benim söylediğim şu: Çatışma, yalnızca kapitalistleri, toprak beylerini ve proleterleri kapsayan bir sınıf savaşı olayı değildir. Bu konuya eğilmenin kuramsal ve kurumsal yollarını düşünmek ve konudan uzaklaşmamak temel önemdedir (araçlar görece kıt olsa bile).

Bütün insanların iyi işler yapmaya hakikaten istek duyduğunu varsaysak bile, o yollar üzerinde düşünmek yine önem taşır. Aslında bu varsayım da gerçeklerden bir parça uzaktır. Hem özendirici gereksinmesini, hem de disiplin, direktifler ve zorla yaptırma gereksinmesini gözardı ettirir. İlgili kişilerin neyin doğru olduğunu bilmeleri halinde bile, doğru şeyler yapılacağı **varsayılamaz.** «İnsan, doğası gereği tembel bir hayvandır», diyordu Troçki 1920'de. 1933'de de tembel olabilir, 2020'de de. İnsanlar sarhoş, aşırı uykucu olabilir, hoşlanılmayan işlerden kaytarabilir. Yoksa sarhoşluğun, insanlar üretim araçlarından yoksun bırakıldılar diye (üretim aracı sahipleri de sarhoş olurlar!) yabancılaşmadan ileri geldiğini; tembellik, sorumsuzluk, uyuşukluk ve kayıtsızlığın sönüp gideceğini mi varsaymak gerek?

Bununla bağlı ve yine genişçe tartışılacak bir sorun da, yabancılaşmayla (ayrıca tembellik, sorumsuzluk vb. ile) ölçek arasındaki ilişki sorunudur. Ak-

(24) H.G. Wells, **Russia in the Shadows** (Londra: Hodder and Stoughton, 1921), s. 78.

lımıza tanıdığımız küçük bir grup insan getirebilir, onlarla fiilen gözlemlediğimiz problem ve sonuçları karşılaştırabiliriz; gerçi çok az kişinin doğrudan gözleyip kavrayabileceği, büyüklü küçüklü milyonlarca karar ve yüz milyonlarca insan vardır, ama o başka bir konu. Ekonomik, örgütsel, bilgisel ve psikolojik açıdan, ölçeğe göre ekonomik olamama sorunu (**diseconomies of scale**) Sovyet ekonomisinin sıkıntılarının belli başlı nedenlerindendir.

Sovyet merkezi plânlamasının bugünkü sıkıntı ve karışıklıklarını demokrasinin ve işçi iktidarının yokluğuna bağlayan, bunun uzantısı olarak, bugünkü patronlar (yeni burjuvazi, seçkinler) kovulsaydı ve yönetimde «halk» olsaydı, ortak çıkar duygusu sayesinde ekonomik sistemin yetersizliklerinin (bir tanesi, bilgi sağlayanların çıkarları nedeniyle bilgi akışını çarpıtmalarıdır) halledileceğini düşünen «yeni solcular» görülmekte. Bilgi akışının çarpıtılmasına gerçekten rastlanır. Ama akla gelebilecek her şeyi kapsayan plânlamanın baştan aşağı karmaşık yapısını (çok ileride bu noktaya eğileceğiz) gözardı etmenin dışında, «yeni sol» eleştiri, SSCB'deki kıtlığı, kıtlığın bir süre daha devam etme olasılığını; bu koşullarda bilgi akışının, pratikte sınırlı kaynaklar uğruna rekabet eden bilgi-sağlayıcıların çıkarlarından **mutlaka** etkilenip çarpıtılacağını da önemsemez. Demokratik ya da anti-demokratik, bilgi sağlayıcı kurumlar fiilen ne kadar fazla olursa olsun, durum değişmeyecektir. Kuşkusuz hepimiz, «yeni solcu» olalım olmayalım, bir araştırma bursu ya da yolculuk parası başvurusunda bulunurken (oldukça içtenlikle) hareketimizin toplum açısından değerini vurgulayacak ve bunu —diyelim— uygun bir makyajlamayla yapacağız. Önceden altı çizildiği gibi, son derece karmaşıklaşmış bir toplumda, başvurumuzdan sonuç almamız halinde, elde ettiğimiz yarar karşısında kimin bir şeylerden yoksun kalacağını **kesin olarak bilemeyiz.**

Bu durumda da değişik derecelerde aldatmaca ve olguları gizleme eğiliminin görüldüğü kuşkusuzdur. Ama bilginin etki ettiği sonuçlarla ilgilenen kişilerden tarafsız bilgi beklemek, hayal aleminde yaşamaktır. Kaynaklar sınırsız olsaydı bile, bu davranış yine beklenemez; şimdi bu konuya geldik.

Sosyalizmde Değer Yasası

Ekonomik hesaplamanın, fırsat-maliyetinin, alternatifler arasında seçim yapmanın ortadan kalkmayacağı açık açık gözönüne alındığında, şu soru kendini gösterir: Marksist değer kuramının buna katkıda bulunacak bir yanı var mı? Varsa, nedir? Yoksa, hangi alternatif ekonomik hesaplama biçimlerini tasarlamamız gerekecektir?

Ekonomi biliminin sosyalizmde (Ollman'ın Wittgenstein'dan uyarladığı bir deyişi ödünç alırsak, altın çağa tırmanan ve oraya vardıktan sonra merdiveni tekmeleyip atan bir geçiş döneminin ardından) sönüp gideceği önermesini daha önce gözden geçirdik. Genel olarak, ters yöne işaret eden güçlü kanıtlar vardır. Lenin'in, ekonomi bilimiyle (tam) sosyalizmin bağdaşmazlığını düşünen Buharin'in kendinden emin öngörüsünden huzursuz olduğunu gördük. Ondan sonraki tüm deneyler, ekonomik yaşamın her düzeyinde, alternatiflerden birini seçme ölçütlerinin hesaplanması, değerlendirilmesi ve tasarlanması yönünde, açık bir gereksinme bulunduğunun altını çizer. Bunu kanıtlamış saydığımızda, bu bağlamda **Marksist** ekonomi biliminden ne anlayabiliriz?

Yine, olası yanıtlardan birisi «hiç bir şey»dir. Marx, kapitalist üretim ilişkilerini çözümledi; sosyalizmdeki hesaplama, değerlendirme, ölçütler, seçim yapma, akılcı kararlar alma ya da düzenlenmesiyle uğraşmadı. Aslında, nasıl Hippolyte Simon «Mark-

sist politik felsefe bulunmadığını»[25], Althusser «ne Marksist devlet kuramı, ne de devrimci örgütlenme biçimleri kuramı olduğunu»[26] öne sürmüşse, ben de **sosyalizme ilişkin bir Marksist ekonomi politik olmadığını** öne süreceğim. Ama, gelişkin bir kuram olmamakla birlikte, Marx'ta ya bir derece ütopyacı, ya da yanıltıcı pek çok ipucu yok değildir. Sonuç olarak, Marksist kuşaklar yanlış yönlendirilmiştir. Bir örnek ararsak, Sovyet Rusya'da 1919-20'de «parasız bir ekonominin problemleri»[27] konusunda çıkan büyüleyici (ve sonuç getirmeyen) tartışmalardan daha geriye uzanmaya gerek yoktur. O tartışmaya katılanların bir çoğu, maliyetlerin nasıl ölçüleceği sorusunu yöneltiyordu. Malların «değer»i ne olacaktı?

Marx'taki karışıklığın kaynağını şunlar arasında bulmak olanaklıdır:

Değer
Değişim-değeri
Kullanım-değeri
Piyasa-değeri
«Dönüştürülmüş» değerler (üretim fiyatları).

«Değer», toplumsal bakımdan gerekli emek-gücünün niceliğidir. Değişim-değeri, değerin piyasada, metalar arasındaki değişim-oranları biçiminde ve büyük olasılıkla denge durumunda dışavurmuş halidir. Piyasa-değeri, Marx'ın kullandığı bir başka terim olan piyasa-**fiyatından** ayrılır Ayrım şuna dayanır: Piyasa-değeri bir denge kavramı, yani, arzla talebin eşitlendiği normal koşullardaki fiyata eşitken (her ne kadar Marx, **Das Kapital**'in III. Cildinin 10. Bölümünde, ortalama üretim koşullarında talep edilen mikta-

(25) **Esprit**, Kasım 1977.
(26) Akt. D. Buxton, **Radical Philosophy**, Yaz 1979, s. 30.
(27) Tartışmanın sürükleyici bir anlatımı şu yapıtta bulunabilir: L. Yurovsky, **Denezhnaya politika sovetskoi vlasti** (Moskova, 1928); ayrıca bkz. Baslé, a.g.y c. 1.

rın bir etki yaptığını hesaba katıyorsa da); piyasa-**fiyatı** rastlantılara bağlı arz-talep dalgalanmalarını yansıtır. Öyleyse piyasa-değeri, değişim-değeri ve üretim fiyatları (üretim fiyatları, sermayenin organik bileşiminin değiştiği koşullarda, kâr oranlarının eşitlenmesini sağlayacak biçimde dönüştürülmüş değerdir) arasındaki farklılık nedir? Bana üçü de aynı gibi görünüyor. Ama daha önemli ve ilintili konular ortaya çıktığı için, bunu bir kenara koyalım. Sözkonusu olan, **kullanım-değerlerinin** etkisi ve **dönüşümün anlamıdır.**

İlk önce kullanım-değerlerini alalım. Burada Marx'ın kendisi, benim görüşümce, **kullanım-değerlerini birbirleriyle kıyaslanamayacak kadar önemsiz olarak** değerlendirmekle ve, her şey bir yana, değer ile kullanım-değeri arasında yapay ve geçersiz bir **ayrıma** giderek, pek çok karışıklığa neden olmuştur.

Das Kapital'in en başında şu açıklamayı görüyoruz:

> Bir şeyin yararı, ona bir kullanım-değeri verir. Ama bu yarar havadan gelmez. Metanın fiziksel özellikleriyle sınırlanmış olarak, metadan ayrı bir varlığı yoktur... Metaların değişimi, açıkça, kullanım-değerinden tam bir soyutlamayla karakterize edilen bir harekettir... Metalar, kullanım-değerleri olarak, öncelikle farklı nitelikler taşırlar, ama değişim-değerleri olarak farklı niceliklerden ibarettirler ve ufacık olsun bir kullanım değeri içermezler. Metaların kullanım-değerini gözönünde tutmazsak, geriye bir tek ortak özellikleri kalır: emek ürünü olmaları[28]

Yine de Engels, bilinen bir pasajda, «plânı (yani, ne üretileceğinin kararlaştırılmasını) belirleyecek olan, üretilmelerinde gerekli emek niceliğiyle ve **birbirleriyle kıyaslanan** yararlılıkları/yararlı sonuçları, kullanılan değer/olacaktır» diye yazıyordu[29]

(28) K. Marx, **Capital**, C. 1 (New York: International Publishing Co., 1967), bölüm 1.

(29) F. Engels, **Anti-Dühring**, vurgu benim.

Bettelheim, Engels'i izleyerek, «birleşmiş üreticiler»e tercihlerinde kılavuzluk edecek etkenin, farklı **ürünlerin** «toplumsal bakımdan yararlı etkisi» **(effet social utile)** olacağını yazmıştır[30] Ancak, ister bireysel olsunlar ister toplumsal, kıyaslanabilir değillerse, bu kullanım-değerleri birbirleriyle nasıl kıyaslanabilir? Marx, kullanım-değerlerinin kapitalizmde yalnızca piyasa aracılığıyla, ex post ve yetersiz biçimde, kıyaslanabilir hale getirildiğini; oysa sosyalizmde, toplumun, bilinçli biçimde ve meta-para ilişkileri vb. aracılara gerek duymadan, kıyaslamalar yapacağını söylemiş **olabilirdi.** Gelgelelim söylemedi; onun söylediği, farklı kullanım-değerlerinin **kıyaslanabilir olmadığıydı.** İşte karışıklık doğuran şeylerden biri de, bu göze batan tutarsızlıktır. Bundan dolayı Şatalin ve başka matematikçi ekonomistler, 1974-75'de, plâncıların tercihlerine kullanım-değerlerinin —toplumsal yarar— kılavuzluk etmesi gerektiğini savunabildiler Yalnız bu görüşe Kronrod'dan bir saldırı geldi. Kronrod, Marx'a yakın bir dil kullanarak, yararların kıyaslanabilir ve orantılı olmadığını, tersi iddiaların öznel değer kuramına kurban gitmek olacağını öne sürüyordu[31]

Marx'ın da gördüğü gibi, kullanım-değeri, ürünlerin değerlenmesinin zorunlu bir önkoşuludur Bu nedenle, yararsız bir amaç uğruna harcanmış emek savrulmuş demektir ve bir değer yaratmaz. Yalnız, Marx'ta ve izleyicilerinde üretimin önceliği üzerine basa basa vurgulanır. Aynı şekilde, şeyler üretmekte kullanılan emekle (soyut, toplumsal bakımdan gerekli, ama yine de **emek)** bağıntılı bir nicelik olarak

(30) C. Bettelheim, **Calcul économique et formes de propriété** (Paris: Centre d'Etudes de Planification Socialiste, 1970)

(31) **Ekonomika i matematicheskiye metody**, No: 6, 1974, ve notlar 1 ve 2, 1975; ve (Kronrod'un saldırısı) **Planovoye khozyaistvo**, No: 8, 1975.

değer de, önemle vurgulanır. Marx'ın kapitalizmde değer yasasıyla ilgili şeyler yazdığında kuşku yoksa da, göreceğimiz gibi, sözleriyle, sosyalist bir toplum adına hesaplama yöntemleri tasarlamaya çalışan kişilerin zihinlerine karışıklık tohumları ekmiştir. Örneğin 1919-20 yıllarındaki tartışmalara katılanların bir çoğu, emek-zamanına (yani, emek-ve-enerji niceliklerine) göre değerlendirme doğrultusunda öneriler sunmuşlardı. Oysa emek-zamanı aslında çabayı ölçer; harcanan çabanın sonucunu —etkiyi— gözden kaçırır. Yuroski, harcanılan şeyin insan-enerjisi mi, mekanik-enerji mi oluşuyla son-ürün arasında bir bağ olmadığına işaret ediyordu: Bu, aynı miktarda çabanın, çok çeşitli ekonomik etkiler doğurabileceğini değerlendirememektir. Bugün bile Sovyetlerde geçerli olan fiyatlar, şu bilinen kusuru taşırlar: Son zamanların bir Sovyet eleştirmenini aktarırsak, «kullanım-değerleri hesaba katılmaz»ken[32], o fiyatlar da ancak, maliyete dayanarak, çabayı ölçerler. Sovyet ekonomist N. Petrakov, bu «fiyatta maliyet anlayışı»nı **(zatratnaye kontseptsiya tseny)** eleştirip, kullanım-değerini dikkate alma zorunluluğunu vurgular[33]. Fransız eleştirmen Baslé, Marx'ın argümanında gözlenen önemli bir kuramsal belirsizliğe dikkat çekmiştir. Kapitalizmdeki değişim ilişkilerinin temelinde yatan etken değer, değer yasası, olsa bile; «bu değerler mi değişimden önce —rekabetin dışında— belirlenir, yoksa değişim ve rekabet mi değerlerin ortaya çıkmasına neden olur?» Marx'a göre, değerler fiyatların temelini oluşturur ve bu oluşum arz, talep ve değişimden bağımsız olarak gerçekleşir. Değerlerin reel dünyada değişim **aracılığıyla** «Realize edilmesi» bunu değiştirmez. Tabii ki Baslé'ye kalırsa, Marx, değerin varol-

(32) D. Valovoi, **Pravda**, ilgili üç makale: 11, 12 ve 13 Kasım 1978.

(33) N. Petrakov, **Khozyaistvennaya reforma** (Moskova, 1971), ve öteki yapıtlar.

ması için, toplumsal talebi ifade eden üretim ve dolaşımın (rekabetçi piyasalarıyla birlikte) gerektiğini söylemiş olmalıydı. Metalar öncelikle (doğaları gereği) **satış** için yapılır. Mallar piyasadaki müşterilerce reddedilebilir. «Talebin ifade ettiği toplumsal gereksinme, toplumsal bakımdan gerekli emek-zaman tanımına girer»[34]. Ama Marx, değeri, piyasada **ex post** doğrulanmayı gerektirmesine karşın, yine de mallar üretildiği zaman zaten varolduğunu (not düşelim ki, bu, kapitalizm için geçerlidir) varsaymış görünmektedir. Marx'taki bir kaç pasaj, toplumsal gereksinme düzeyinin (yani, talebin) değeri etkileyebileceğinin kabullenilmesi anlamında yorumlanabilirken, ortaya koyduğu argümanın bütünsel niteliği, üst üste, değerin oluşumuna yalnızca **üretim** koşullarının girdiğini vurgulamaktadır[35] Baslé'nin koyduğu gibi, «rekabet ve talebin, değerin tanımlanmasında temel bir yeri vardır, ama yine de değer tanımından dışlanırlar»[36] Marx, bir yanda değerin belirlenmesiyle, öte yanda talep ve kullanım-değeri arasına bir set çekiyordu «Değerin **a priori** tanımlanmasıyla, bu tanımın öğelerini oluşturan zorunluluk ve toplumsal yarar arasında bir çelişki vardır»[37]

Marksist bir ekonomist olan Alain Lipietz de bu problemle yüzyüze gelir ve bence bir el çabukluğuyla geçiştirir. «Toplumsal bakımdan gerekli emeğin» bir ölçüde «toplumsal talep»le belirlendiğini kabul eder. Ama onun ardından, bizi hayrete düşürerek, ve fazla iddialı olmayan bir dille, toplumsal talebin, tüketim ve birikim yapısını belirleyen sınıf savaşımının bir işlevi olduğunu savunur. Yarar (talep) dış etki-

(34) Baslé, a.g.y., s. 761-2.

(35) R. Rosdolsky'nin **The Making of Marx's Capital** (Londra: Pluto Press, 1977)'de benimsediği konum budur ve **doğru gözükmektedir.**

(36) Baslé, a.g.y s. 763.

(37) A.g.y., s. 56.

lere bağlı değil diyerek, «yarar ve kıtlık» üstünde temellenen bir değer kuramını reddeder[38]. Elbette, hem üretimin, hem de gelir dağılımının talebi etkilediği kabul edilince, problemin en az doyurucu çıkış yolu bu olur. Lipietz, toplumsal talebin tamamen tali bir role indirildiği «emeğin niceliği» kuramıyla baş başa kalır. Göreceğimiz gibi, **bu** konuda gerçekliğe daha yakın olan Bettelheim'dır. Çünkü Bettelheim, Marksist ekonomistlerin kullanım-değerine gerekli önemi vermediklerinin açıkça ayrımındadır.

Aynı emek niceliğinin, basit emeğe ne kadar indirgenmiş ve ne kadar «dönüştürülmüş» olursa olsun, farklı niceliklerde kullanım-değeri üretebileceği, çok açık bir olgudur. Marx'ın gözünde, kullanım-değerinin varlığı değerin önkoşullarından biridir, ama bu bağlamda **bir takım şeylerin kullanım-değerinin başka şeylerinkinden daha fazla olduğu** kabul edilmez. O niteliğe ulaşmak için daha fazla emek-zaman gerekli **olmadıkça**, nitelikten tamamen soyutlanır. Marx, değişim-değerleriyle kullanım-değerlerinin rekabetçi bir kapitalist piyasada dengelenme eğilimi gösterecek lerini kesinlikle biliyordu. Şöyle ki A ve B aynı gereksinmeyi karşılar ve aynı şeye «malolur», yine de A, B'den üstün olur, yani kullanıcılar A'ya daha fazla değer vermiş olurlarsa, daha yüksek bir fiyata kavuşur ve/veya B'nin üretimi artık kâr getirmez. Piyasa güçleri kâr eden kapitalistlere öyle bir yol gösterirler ki; kapitalistler, ortalamanın aşağısında kâr getiren, ya da hiç kâr getirmeyen malları üretmek için emek-gücü kiralamaya hiç kalkışmazlar.

Peki, piyasa olmasa ne olur? Piyasanın yokluğu, çabayla sonuç, yararlanılan emek-gücü niceliğiyle üretilen kullanım-değeri arasındaki bağlantıyı —kusursuz değil tabii, ama ne de olsa bir bağlantı— koparır. Bu zayıflık Sovyet döneminin ilk başlarındaki

(38) Lipietz, a.g.y, s. 276-77

tartışmalarda gösterir kendisini: Mallar emek-zamanla (örneğin, Strumilin'in 1920'deki **trud'iyle***) «değerlenirse», bu değerlenmeyle kullanım-değeri arasında bir bağlantı bulunmaz; başka birimlerle ve başka bir yolla hesaplanması gerekir. Tamamen açıktır ki, emek-değerleri azamiye çıkarmayı hedeflemek saçma olur —diye yazıyordu Şatalin'le arkadaşları 1974-75'te—, çünkü emek-değer bir **harcama** ölçüsü, çaba ölçüsüdür, sonuç ölçüsü değil. Bütün Sovyet tarihi boyunca, hem kuram, hem de uygulama, değer (ya da maliyete dayalı fiyat) ile kullanım-değerinin ayrılmasından zarar görmüştür.

Bir alay örnek vardır. Örneğin, iki makine üretim yaparken aynı çabayı gerektirebilir, ancak işlerken biri ötekinden daha üretken, daha çok işe yarar olursa, akla gelebilecek her pratik açıdan daha **değerlidir.** Çıkarılırken aynı nicelikte emek girdisi gerektiren iki ton kömür, ısı değeriyle, dolayısıyla değerleri bakımından farklılaşabilir. Güzel bir elbise, beğenilmeyen bir elbiseyle aynı nicelikte emek girdisi gerektirebilir. Aslında, bir piyasanın varlığı akılda **tutulmadıkça,** iki sepet malı üretirken aynı nicelikte insan çabası gerektiğinin bilinmesinin, aynı kullanım-değeri taşıdıklarına inanmamız için kesin bir gerekçe oluşturmadığı çok açıktır, yoksa değil midir? «Değer» sözcüğü **(Wert,** eski Rusça **tsennost,** Fransızca **valeur),** bir şeyin ya da birinin yaptığı değerlendirmeyi, o şey ya da kişi için değerli olmayı akla getirir. Kanımca, bunu göstermeye çalışmış Sovyet araştırmacılarını, öznel değer kuramlarına kurban düşmekle suçlamak saçmadır. Çünkü bunun, en basit bir anlatımla, sağduyulu bir yaklaşım olduğu bellidir. Herhangi bir yerde ve her yerde, **üretim kullanım içindir.** (Kapitalistin kârının gerçekleşmesinin tek koşulu, müşterinin ürünü almaya «değer» bulmasıdır.) Ölü-

(*) = Rusça'da **trudovaya** ve **edinitsa** sözcüklerinden türetilen «emek-birim» anlamında bir terim.

münün üzerinden yüz yılı geçmişken, kendilerine onun izleyicileri adını takanların, emek-değeri, sosyalist (sözde) bir plânlı ekonomide değerlendirmelere ve fiyatlara karar verme bağlamında tartıştıklarını öğrenmek, Marx'a kuşkusuz çok acı verirdi.

Marksist 'fundamentalistler', bugün, Sovyetlerdeki «sosyalizmde değer yasası» üstüne resmi formülasyonların, Marx'ın konuyla ilgili açıklamalarına uymadığını göstermekte sıkıntı çekmezler. Bunu doğrulayacak çeşitli alıntılar sıralanabilir[39] Marx, **Grundrisse**'de, «birleşmiş bireylerin, toplam üretimi değişim-değeri kapsamında —para kapsamında— denetlemesini varsaymaktan daha yanlış ve saçma bir şey olamaz...» diye yazıyordu[40]. Öte yandan, Fransız Marksist araştırmacılardan Chavance, Marx'ın değerin **büyüklüğüyle** ilgilenmediğini yadsımakta çok aşırıya kaçmış olabilir. Çünkü Marx'tan yaptığı alıntının tek kanıtladığı şey, Marx'ın, klasik ekonomistler yalnızca göreli büyüklüklerle ilgilenirken, «değerle onun dışavurumu, yani değişim-değeri arasındaki içsel bağıntı» üzerinde durmamalarından yakındığıdır. Bu doğrudur tabii, ama Marx, malların değişim oranlarıyla, değerlerin büyüklüğüyle ve bu büyüklüklerde görülen değişikliklerle **de** ilgileniyordu. Bu sonuç kuşkusuz, Marx'ın (bu problemlere) **Das Kapital'in** III. Cildinde belirgin biçimde verdiği önemden çıkarılır. Yine de, değer kuramına «kendine yabancı bir görev, farklı ürünler ve farklı emeklerin **ölçülmesi** ve **kıyaslanması** için **pratik bir araç** olma görevi verildiğine» bakarsak, Chavance'ın Sovyet pratiğine yönelttiği eleştirinin bir dayanağı olabilir Chavance, daha son-

(39) Bettelheim'in çalışmalarının dışında, B. Chavance'ın değerli bir doktora tezi çalışması da vardır: «Les bases de l'économie politique du socialisme», Paris-Nanterre Universty, 1979.

(40) K. Marx, **Grundrisse** (Harmondsworth: Penguin, 1973), s. 158-9.

ra, seçkin kuramcı I. Rubin'i (Stalin'in tasfiyelerinin kurbanlarından) aktarır:

> Piyasadaki emek ürünlerinin eşitlenmesini olanaklı kılacak, pratik bir standart değer ölçüsü aramaya gerek yoktur. Piyasadaki bu değişim, ekonomistlerin buldukları türden bir standarda gerek duymaz. Değer kuramının görevi, sürecin özet bir çözümlenmesidir, yoksa.../farklı metaları, vb./kıyaslamada pratik olarak uygulanabilir standartların keşfedilmesi değil[41].

Ne var ki, kapitalist meta üretiminin reel dünyasında, emek ürünleri birbiriyle, «değer»leri de kullanım değeriyle ve böylece **piyasa aracılığıyla** bağıntılıysa; bu durumda, sosyalizmin ekonomisini çözümlemeye kalkışacak bir analist, önünde bir boşlukla karşılaşır. O boşluğu standart bir ölçü geliştirerek doldurmayı denerse (eşdeğerlik taşıyan birimler bulma girişimi), ikame edici emek-değerleri kullanmaktan, yani harcanan çabayı emek-saatler gibi bir tür «doğal» birimlerle ölçmekten başka çıkış yolu kalmaz gibi görünmektedir. Şimdi bu konuya geldik.

En dogmatik Sovyet «Marksisti»nin bile, emek-değerlerinin, yani çabanın azamiye çıkarılması gerekliliğini ciddi olarak düşünmediklerinde kuşku yoktur. Tam tersine, kimi 1919-20'ye dek uzanan, kimisi çok daha yakın tarihli çeşitli formülasyonlarda sözü edilen, belirlenen amaçlara ulaşırken emek-girdilerini en aza indirmek; emek-zamandan tasarruf etmektir. (Nasıl belirlenmiş, kim belirlemiş? Buna bir ara geleceğim.) Özgül ürünleri birbirleriyle ilişkilendirmek için değerler yüklemeye kalkışırsanız zorluklarla karşılaşırsınız; daha fazla emek ve malzeme isteyen ürünlerin değeri daha yüksektir, çünkü değerlendirme maliyetlere dayanır; talep (yarar), fiyat saptamanın kuramına da, pratiğine de «uymaz». Emek-zaman tasarrufu öğretisine ileride, değerlerin «dönüşümünü» yorumlarken döneceğiz.

---

(41) Chavance, a.g.y. s. 279; vurgu onun. Rubin'in çalışmasının doğrudan bir aktarımı için bkz. 43. not.

Geçerken bile olsa, geleneksel Marksist «değerler»in başka bir özelliğine daha değinmekte yarar var. Değer, bir emek niceliğine dayandığı için, nicelik artmadıkça daha fazla değer üretmek olanaksızdır. Alain Lipietz, bu çerçevede ve oldukça mantıklı bir biçimde şunları yazar: Gerçeklikle ilgili kendi «basit karikatür»üne göre, Fransa'da savaştan sonraki hızlı büyüme (boom) dönemi sırasında çıktı, birikim ve tüketim (işçilerin tüketimi dahil) ve buna bağlı olarak emek üretkenliği üç katına çıktı. Ancak toplam çalışma saatleri çok az değiştiği için, sonuçta üretilen değer ve emek-gücünün değeri değişmedi!(42) Marksizan değer esasına göre, bu yaklaşım tamamen doğrudur. İşte bu yaklaşımın yararlı ya da aydınlatıcı bir tanım olup olmadığı merak konusudur —yıllar önce Joan Robinson'un da merak ettiği gibi. (Bu çizgiden A. Emmanuel'e ve «eşitsiz değişim» kavramı çevresindeki karışıklığa giden kırmızı bir şerit görülebilir, ona 4. Bölüm'de geleceğim.)

Marksist değer kuramına ve bu kuramın sosyalizmin ekonomisine etkisine dönersek, kimi Marksistler, emek-değer kuramı üstüne «sosyalist» bir değerlendirme temellendirmeye çalışan ekonomistlerin yanıldıklarını öne süreceklerdir. Sanıyorum, asıl yanılanlar kendileriydi. Olay şudur: Aldıkları Marksist eğitim ve Marx'ın kendisi, başka bir alternatif bırakmıyordu onlara. İlgisi olmayan bir kuramla yanlış yönlendirilmişlerdi.

Üretimin önceliğine aşırı bir vurgu yapılmasının varolan reel sosyalizmde (real existierender Sozializmus) tüketici gereksinmelerinin gözardı edilmesine katkıda bulunduğu önermesini destekleyen bir sav ortaya atılabilir. Kimi Sovyet ekonomistlerinin savunduğu tüketici talebiyle ilgili incelemelerin gerçekte Marksizme aykırı düştüğünü öne süren Peter Wiles'a

(42) Lipietz, a.g.y., s. 326-7.

kadar uzanmaya gerek yok. Yalnız Marx'ın dolaşımı değere eklenen bir şey olarak değil, üretken-olmayan bir şey olarak ele aldığı da hesaba katılırsa, öğretinin bu konularda talebi (ve kullanım-değerini) bir anlamda tali sayma eğilimini pekiştirdiği düşünülebilir. Yine de, rejimin öncelikler tercihinin başka ve muhtemelen daha önemli nedenleri bulunduğunu belirtmek gereksizdir.

«Emek-zaman tasarrufu» kavramına daha yakından bakalım. Ama ondan önce, önemli bir konuya parmak basmak gerekiyor. «Değerlerin dönüşümü» genellikle bambaşka bir problemle (Marx'ın girdileri dönüştürmeyi «unutup unutmadığı») bağıntılı olarak tartışılır. Konu şudur: Marx'ta metaların fiyatları, sermayenin organik bileşimi aynı kalsa bile, değerlerle (toplumsal bakımdan gerekli emek-gücü niceliğiyle) orantılıdır. Aynı kalmazsa, o zaman yatırılmış toplam sermaye aynı kâr oranına ulaşacağından, «üretim fiyatları» ortaya çıkacak ve değerlerden farklılaşacaktır: Bu fiyatlar, sermayenin organik bileşiminin ortalamayı aştığı yerlerde daha yüksek, altında kaldığı yerlerde daha düşük olacaktır.

İlk bakışta, bu olay sosyalist ekonomiyle hiç ilgili değilmiş gibi görünebilir. Ama, **Anti-Dühring**'de Engels'in, ayrıca Strumilin'den Castoriadis'e kadar başka bir sürü Marksist ya da yarı-Marksist yazarın ortaya koyduğu gibi, emek-**zamana** göre değerlendirme (ya da maliyet hesapları) anlayışıyla doğrudan bağıntılıdır bu. Çünkü böyle bir yaklaşımın kökü, **Das Kapital**'in I. Cildinde tanımladığı şekliyle emek-değerdedir. Bunun doğal sonucu, III. Ciltte getirilen «üretim fiyatları»nın kapitalist bir **deformasyon** olduğu, bu anlamıyla «değerler»in sosyalizmde asıl özüne kavuştuğudur: Mallar, içerdikleri emeğe göre malolmuş (değerlenmiş) olsaydı,. böyle olurdu. (Burada kendimi, can sıkıcı bir sorun olan karmaşık yani vasıflı emeği basit emeğe indirgeme sorunundan soyut-

luyorum.) Bu demek **değildir** ki, bu kuramcılar, sosyalizmde bir değer kuramı bulunduğuna Engels'ten daha fazla inanıyorlardı; ama sosyalist plâncıların, yani «toplum»un yaptığı maliyet hesapları **emek-zamana** dayanacaktı.

Şimdi konudan bir an için uzaklaşıp Marx'taki değerlerin «dönüşüm»ünün anlamına gelelim. «Dönüştürme» nedir? Bu konuda üç yorum yapılabilir.

(a) **Tarihsel.** Bir zamanlar değerler egemendi, ama kapitalizm geliştikçe «üretim fiyatları» egemen olur.

(b) **«Koşullu durum».** Sermayenin organik bileşimi her yerde eşit olursa mallar değerlerle değiştirilir, olmazsa değiştirilmez.

Rubin, değerler ve üretim fiyatlarından «iki tür ekonomi kuramı olarak değil, iki soyutlama düzeyindeki aynı ekonomi kuramı olarak söz ediyordu»[43]. Bu düşünceyi anlatmanın bir başka yolu, ilkin sermayeyi artı-değer toplamından çıkarılan tek bir birim (ya da tüm sermayelerin toplamı) olarak kavrayıp, pek çok sermaye ve rekabet bulunduğunu varsaymaktır; bu toplam, sonra, her birinin yatırdığı sermayeye (s+d) oranla, kapitalistlere ayrı ayrı bölünecektir.

(c) **İki aşamalı süreç.** Mallar değerleriyle üretilir; bu demektir ki, sermayenin organik bileşiminin düşük olduğu sektörlerdeki kapitalistler daha yüksek kâr elde ederler, ve tersi. (Bu sonuç genel bir sömürü oranı varsayımından çıkar.) Bununla birlikte, bütün artık, bir tür çok genişçe bir ortak kapta toplanır; sonra kapitalistler o kaptan, yatırdıkları toplam sermayeye oranla kendi artık paylarını alırlar.

---

(43) I. Rubin, **Ocherki po teorii stoimosti Marksa** (Moskova, 1923).

Bu son açıklama tarzını, örneğin Mandel kullanmaktadır[44]. Kanımca metafizik bir açıklama tarzıdır: Öyle bir kap **yoktur.** Sermayenin düşük organik bileşimli sektörlerindeki kapitalistler, yüksek organik bileşimli sektörlerdeki kapitalistlerle, çalışan kişi başına aynı artığı çekemezler; yukarıda sıralanan üç yorumdan yalnız ikincisi geçerli olabilir. Yine de ortodoks bakış asıl olarak üçüncüyü (ilkinden de yararlanarak) benimser. Bu durumda, kapitalistlerin ve onların «artığı bölüştüren» kaplarının kaldırılması, dönüştürme olayını da kaldırır. O zaman tekrar ikame edici emek-değerlere döneriz; emek-zamanla yapılan hesaplamalar, değerler esas alınarak —yani saatlerle, para olarak değil— yapılan hesaplamaların **yerini alır.** Üretim fiyatı, ya da onun emek eşdeğeri yok olur.

Emeğe göre yapılan maliyet-hesaplarının sonuçlarına ve onun doğal sonucu «emek-zaman tasarrufu»na bakalım. Strumilin 1920'de doğrudan doğruya bu konunun mantığının özüne inmişti: «İnsanlık emek-zamanını ekonomik kullansın, yeter; malzemeler ve enerji tükenmezdir». Bu öğretiyi yorumlayan Yurovski de 50 yıl önce şunları yazıyordu: Malzemelerin ve enerjinin tükenmez olduğu, pratikte emek **dışında** kıt kaynak bulunmadığı doğru değildir; ya kentlerin orta yerindeki toprak alanlar, ya da petrol çıkan topraklar?[45] Novojilov, kırk yıl sonra, teknik ilerlemenin durduğu varsayılmadıkça en son makinelerin bile tam komünizmde kıt olması gerektiğini söylüyordu[46]. Şu eklenebilir: Peki ya zaman; ama

(44) E. Mandel, **Marxist Economic Theory** (Londra: Ink Links, 1968), s. 159-160.

(45) Yurovsky, a.g.y., s. 118.

(46) V. Novozhilov, der: V.S. Nemchinov, **Primenenive matematiki ve ekonomicheskikh isslevodvaniyakh** (Moskova, 1959), s. 165. Kitap, İngilizce olarak **The Use of Mathematics in Economics** adıyla çıkmıştır (Edinburg: Oliver and Boyd, 164).

emek-zaman değil, saptanmış bir amaca ulaşmanın dört yıl yerine altı yıl sürmesi gibi basitçe zamanda bir gecikmenin görülmesi durumu? (Strumilin zamanı hesaba katmayı şöyle denedi: Üretkenliğin artmasıyla birlikte emek-değerleri düşer, onun için gelecek yıl yerine bugün üretirsek, daha fazla değer üretebiliriz. Doyurucu değilse de, zekice bir deneme!) Alternatif projelerin göreli maliyetlerini değerlendirirken toprak rantı ya da sermaye yoğunluğu gözardı edilecek mi? Değer olmadığı varsayıldığına göre, toprak sıfırda mı değerlendirilmeli? Sermaye-yoğun projeler, hesaplamalar yapılırken, kapitalistlerin saptayacağından daha düşük mü «fiyatlanmalı»? Bu yöntem akla uygun, akılcı, etkin olur mu? Rant ve faiz gibi araçların kullanılması halinde, Yurovski'ye katılmamazlık edilemez. «Böylesi hesapların kullanılmasındaki psikolojik gönülsüzlüğü açıklayabilecek tek şey, rant ve faizin kapitalizmdeki sınıfsal gelirin temelini oluşturmalarıdır»[47]

Marx için, emek-zamanla yapılan maliyet hesaplarının ancak geçici bir dönem için geçerlilik taşıyabileceğinin (olur mu?) eklenmesi gerekir: Komünizmin üst evresinde, süper bolluğa ulaşılıp bütün işler zevk haline gelince, emekten tasarruf etmenin bir yararı kalmayacaktır.

> Ne insan'ın doğrudan emeği, ne de emek-zaman olacak. İnsan kendi evrensel üretim gücüne sahip çıkacaktır: Toplumun bütününün doğayı kavrayıp efendisi olması, yani toplumsal bireyin boy vermesi... Emek, dolayımsız biçimiyle, zenginlik kaynağı olmaktan çıktığında; tıpkı değişim-değeri'nin kullanım-değeri ölçüsü olmaktan çıkması gibi, emek-zamanı da emek-çalışma ölçüsü olmaktan çıkacaktır ve çıkmalıdır[48].

Tartarin'in yorumu, bu süper derecede gelişmiş toplumun, çalışma önemini yitirince, bir tür tamdan-da-

(47) Yurovsky, a.g.y., s. 118.
(48) Akt. Tartarin, a.g.y., s. 24.

ha-tam komünizm («La phase supérieure de la phase supérieure»*) olarak görülmesi gerektiğidir. Her yönüyle ütopyacı olan bu bakışın üzerinde daha fazla durmazsam, eminim okur beni bağışlar.

Özetle: Marx'ın sosyalizmde maliyetlerin hesaplanışıyla ilgili söylediği azdı (ve üstü kapalı olarak, tam komünizmde maliyetlerin nasılsa önemsizleşeceğini belirtiyordu). Onun değer kuramını pratiğe geçirmeye çalışmış Marksistler, «değerlendirmeler»i yanlış biçimde tek başına (doğrudan) emek-maliyetine göre kullanma eğilimindedirler. Bu, etkin kaynak dağıtımı sözkonusu olduğunda açıkça yetersizdir, çünkü emek dışındaki üretim faktörlerinin kıtlığını gözardı eder ve kullanım-değerini dikkate almaz. Sovyet pratiğinde, fiyatları maliyetlere başvurarak saptama ve bunun ideolojik açıdan doğrluğunu iddia etme, kesinlikle yanıltıcı bir işleyiştir. Ne var ki, Marksist kuram daha iyi bir yolun ipuçlarını vermediği gibi, olası alternatiflerin dikkate alınmasını da engeller: Novojilov, «feedback maliyetleri» başlığı altına fırsat-maliyeti kavramını sokmak için çetin bir uğraş verdi, çünkü Marx, kendi değer kuramında fırsat-maliyetine hiç yer vermiyordu (her ne kadar vazgeçilen alternatif kullanımların kaynak dağıtımı kararlarını etkilediği ve etkilemesi gerektiği çok açıksa da). Emek-zamanı saatlerle ölçülebilir, ama parayı tanımıyorsanız, maliyetin öteki unsurlarının nasıl hesaplanabileceği ve bir emek-zamanı toplamına eklenebileceği net değildir. Ya da, doğrusu, milyonlarca ürünün üretimine ayrı ayrı harcanmış emek-zamanı hesaplamak ne kadar olanaklıdır? Çünkü, Bettelheim'ın doğru biçimde gözlemlediği gibi,

> bir ürün, yalnızca onu ortaya çıkaran emekçinin ya da emekçi grubunun değil, genellikle toplumun bütününün eseridir... Onların çalışması, başkalarının da alet, malzeme ve araç sağlamak üzere çok büyük niceliklerdeki çalışması-

(*) üst evrenin üst evresi. (ç.n.)

nı gerektirir ve bütün bunlar, oldukça karmaşık bir örgütlenme içinde birleşir... Çoğu şey aynı anda çok çeşitli ürünler yapan işçilerce üretilir ve her birinin her ürüne katkılarının ayrı ayrı ne olduğu netlikle belirlenemez...[49].

Son noktayı «basit» bir teknik konu saysak bile, temel bir güçlük kalır geriye: Maliyetlerle sonuçlar nasıl karşılaştırılır? Belirli modellerdeki bir traktör ve bir radyonun üretilmesi için sırayla 44.1/2 ve 12 saat basit emek gerektiği hesabının doğru olduğunu düşünelim. Rakamlar onların kullanım-değeri hakkında kesin bir anlam vermez. Bir piyasa ekonomisinde, kullanıcının, ürünün maliyeti, artı, kâr için bir pay ödemeye istekli oluşu, ürünün «toplumsal bakımdan tanınmasını» gösterir. Üretimin sürdürülmeye «değer» oluşunu ortaya koyar. Kuşkusuz enflasyon, belirsizlik ve istikrarsız şeylerden oluşan reel dünyada, olaylar bu denli basit değildir. Ama sosyalist plâncılar ne yapacaktır? SSCB'de bir bölüm insan, Sovyet fiyatlarının niteliği gözönüne alındığında (kıtlığı, talebi ve fırsat-maliyetini ne kuramda, ne de pratikte yansıtırlar) pek anlam taşımamakla birlikte, aynı rolü oynayacak fiyat ve kazanç-oranı hesaplamalarını savunmuşlardır uzun süre. Bettelheim da bu tür hesaplamaları her koşulda net ifadelerle mahkûm etmiştir: «O hesaplar, sosyalist üretimin gelişmesinin gereklilikleri hakkında doğrudan tek bir şey öğretmezler bize... Olsa olsa, belirli bir fiyat yapısı içinde, sermayenin emek-gücünü sömürerek elde edebileceği artı-değeri azamiye çıkaracak üretken kombinasyonları saptayabilirler»[50]

Herhangi bir toplumun (reel dünyada) maliyetle sonuç arasındaki farkı arttırmaya çalışması gerektiğini düşünür, çünkü artığın onunla ölçüldüğünü (kârın kime **gittiği** başka bir konu!) sanırdım. Ama her

(49) Bettelheim, a.g.y., s. 30.

(50) A.g.y., s. 25. Ayrıca bkz. Nove, a.g.y.'daki (3. nottaki) eleştirim.

neyse, Bettelheim'ın kendi alternatifi nedir? Elbette **herhangi bir** fiyat —paraya göre değerlendirme sistemi— yetersizdir ve kimi nesnel etkenleri (kirlilik ya da trafik sıkışıklığı, çirkinlik, beğenilmeyen çalışma koşulları gibi ekonomik olmayı engelleyen dışsallıklar) yansıtamaz. Nasıl kâr benzeri hesapların hiç dikkate alınmaması gereken kararlar varsa (diyelim, yaşlı emeklilerin yaşam koşullarının düzeyi ya da kamu parkları gibi), böyle olayları da hesaba katmamız gerekir. Ne olduğunu ve nasıl ölçüleceğini bilsek bile, «toplumsal bakımdan yararlı etki»yi en fazlaya çıkarmaya çalışmamız **gerekir.** Batı ekonomi biliminde de işlevsel kapsamda anlamsız kalan benzer bir kavram vardır: Toplumsal refah işlevi. Rousseau'nun **volonte generale**'ine* benzer o. Harold Laski şöyle derdi: «Asıl sorun, kumsaldan aşağı yürüyen Genel İrade'yle karşılaşsanız bile, onu nasıl tanıyacaksınız ki!»

Sosyalist plâncılar toplumsal bakımdan yararlı etkiyi, yani kullanım-değerini hangi birimlerle ölçmelidir? Ayakkabıların, gemilerin, balmumu ve lahanaların kullanım-değeri, para bazı dışında, **nasıl** kıyaslanabilir? (Krallar tahtından indirilmiştir...) Kıyaslamayı **kim** yapacak? Kıyaslamadan sonra, o kişi ya da kişiler bulguları uygulamaya geçirirken nasıl hareket edecekler? Yurttaşlar sonucu beğenmezse, görüşlerini nasıl ve hangi ölçütlere başvurarak dile getirecekler? «Değer yasası» her yönüyle geçerliliğini yitirirse, görevin kuramsal ya da istatistiki bir dayanağı kalkmış demektir. Kurumsal bir dayanağı da kalmaz. Ollman bile, sanırım istemeden yaptığı ironik bir dokundurmayla şöyle der: «Marx, talebin esnek olduğunu kabul etmekle birlikte, proleter plâncıların (fiili plânlama mekanizmaları asla tartışma konusu edilmez) belirli bir maddeden ne kadar üretileceğini kararlaştırırken doğru denklemler kuracağından asla kuşku

(*) genel irade. (ç.n.)

duymaz...»[51]. O konuda ayrıntılara inen bir düzenleme projesi istenmediğini belirtmeye gerek yok. Asıl gerekli olan, yüz milyonlarca insanın üretilecekleri nasıl kararlaştıracağı ya kararlaştırabileceğinin bir ipucu; ayrıca zorunlu olarak, üretme kararı alınmış şeyi üretecek araçların üretimidir.

Bettelheim, problemlerin bir kısmının ayrımında olmakla birlikte, sadece kaçamaklı sloganlar denebilecek şeylere sarılarak görüş belirtir; özellikle, pek çok Marksist ekonomistin kullanım-değerini gözardı ettiğini ve kullanılması uygun («diferansiyel hesaplardan çıktığı halde») olan marjinal hesaplamalara karşı çıktığını kabul etmesi bunu değiştirmez. Önümüze serilen, «reel bir ekonomik hesaplamaya, toplumsal bakımdan gerekli emekle ilgili dolaysız bir ölçüye», «toplumsal mülk edinmeye» dayanan plânın, «kitlelerin irade ve özleminin, 'yoğunlaşmış' bir biçimi» olmasını sağlamak üzere, «kitlelerin, plânların ayrıntılı olarak hazırlanıp yürürlüğe konmasına aktif katılımı» gibi deyişlerdir. Gelişmiş sosyalizmin temel yasası, «ekonomide toplumsal yönetim yasası»dır. Bu durumda, değer yasasının dolambaçlı yoluna sapmayan, doğrudan ekonomik ve toplumsal hesaplamalar vardır. Bu koşul, «doğrudan üreticilerin hareket alanının genişlemesini, üretim ve yeniden-üretim koşulları üzerinde egemenlik kurmalarını sağlayacaktır»[52]. «Toplum», «doğrudan üreticiler» karar vermelidir. Ama nasıl?

60 Yıl önce Sovyet Rusya'daki tartışmalara katılanların bir bölümü sorunu yakaladılarsa da, bir çıkış yolu gösteremediler. Kreve'nin emek-zamanı birimleri, % 100 kapasitelik iş normlarını uygulayan, zaman olarak da «toplumsal bakımdan gerekli» ve «bir amaca yönelik kullanılan» çerçevedeki bir saatlik vasıf-

(51) Ollman, a.g.y., s. 18.
(52) Bettelheim, a.g.y., . 134.

sız emek olarak saptanmıştı. Yurovski, bunu bildirirken, modelin «hem toplumsal gerekliliği, hem de bir amaca yönelik olmayı belirleme»nin doğruluğunu ölçecek bir araçtan yoksun olduğunu belirtiyordu; bir piyasa modelindeyse elbette piyasada belirleniyorlardı[53]. Strumilin 1920'de, azalan marjinal yarar düşüncesini bu işleme uyarlamayı denedi: Ne kadar çok üretim yapılırsa, her ek birim giderek o kadar daha az marjinal toplumsal yarar doğurur; en sonunda, o maldan daha çok üretmekte gerekli emek çabası, harcanmaya değmez hale gelene kadar[54] Bu yaklaşım Jevons'u anımsatır: «Emek, herhangi bir işten elde edilen yarar artışı, sıkıntı artışını dengeleyene kadar harcanacaktır». Marksist gelenekte bu yoktur, reel bir sorunla baş edecek bir çaba vardır. 1920'den beri daha ileri giden çıkmadı mı? Elbette doyurucu, hatta zevkli kimi çalışmalar olduğu söylenebilir; o durumda Strumilin'in formülasyonu doyurucu gelmeyecektir. Ama marjinal yararı azaltma düşüncesi sırf bundan dolayı ilgisini yitirmez. Kimi mallar başkalarından daha «değerli»dir ve onların değerleri, henüz karşılanmamış isteklerin yoğunluğundan, dolayısıyla mevcut mallardan etkilenir. Bununla birlikte, asıl önemli sorun hâlâ çözümsüzdür: Hesaplamalar hangi birimlerle ifade edilmelidir ya da edilecektir ve nasıl hesaplanacaktır? Yine aynı oranda önemli bir soru, bunu **kim** yapacaktır?

Sorunun kurumsal boyutunu ele almamız gerekir. «Toplum»un ürün bileşimine karar verip, alternatif araç-amaç dizilerini karşılaştırabilme olasılığı ne kadardır? Marksist öğretide (Yugoslavya'nın **izniyle**) **merkezileşmiş** ve her şeyi kapsayan bir plâna işaret eden çok güçlü eğilimler gözlendiği vurgulanmalıdır. Bu, içiçe geçmiş öğretisel ve pratik nedenler-

(53) Yurovsky, a.g.y., s. 105.
(54) A.g.y., s. 109.

den dolayıdır. «Meta üretiminin» (kullanım için üretimden ayrı, değişim için üretim) reddedilmesi, «toplum»un gereksinmelerle nasıl sağlanacakları konusunda bilinçli kararlar aldığı iddiası —uygulamanın ayrıntılarıyla ilgili değilse— ademi merkezileşmeyi tasarlamayı bile zorlaştırır. Merkezde **bulunmadıkça** kim ya da hangi kurum bütün toplumun gereksinmeleri üstünde kafa yorabilir? Sadece kendi yöresinin bilgi ve sorumluluğuyla baş başa kalmış hangi **yerel** otorite ya da komite bunu yapabilir? Kaldı ki, modern sanayide, bütün alanlarda, başka alanlara üretim yapan ve girdilerini onlardan temin eden sayısız birimler vardır. Plâncılar kararlaştırıp bilgilendirmedikçe, üretim birimi kimin için ve ne üreteceğini, ürettiğini piyasaya ne zaman sunacağını, girdilerini nasıl (ve nereden) temin edeceğini nasıl bilebilir? Sonuçta ortaya çıkan güçlüklere ileride uzun uzun değinilecektir. Şimdi bütün saptanması gereken, «kullanım için üretim»in, piyasanın kaldırılmasının **merkezileştirici mantığıdır.**

Merkezileştirici mantığın kuram ve pratiğine belki I. Rubin'den yapılacak bir alıntıda rastlanabilir:

> Sosyalist bir ekonomide, toplum üyeleri arasındaki ilişkiler bilinçli olarak düzenlenmiştir... Bireylerin koordinasyonu ve bir ast-üst ilişkisi kurulması /**sopodchineniye**/, üretimin teknik gerekliliklerıyle ilgili **ex ante** hesaplamalara başvurarak yapılır. Bu üretim ilişkileri sistemi, tek bir iradenin yönetimi altındaki kapalı bir bütünselliği gösterir... Açıkçası, belirli değişiklikler gerekli olabilir, ama onlar, üretim tekniğindeki değişikliklere göre hareket edecek yönetici organların emriyle, sistem içinde gerçekleşecektir... Ayrı işletmelerin bağımsızlık ya da özerkliği olursa, ürünlerin transferi sadece alım-satım biçiminde gerçekleşebilir[55].

Bir başka deyişle, meta üretimi olacaktır.

Bettelheim da, haklılıkla, meta üretiminin —değişim için üretimin— ayrı üretim birimleri özerk ol-

(55) Rubin, a.g.y., s. 10-11.

duğu, ayrı birimlerin çalışmalarını plâna tümüyle dahil edilmediği zaman gerçekleştiğine dikkat çeker. Belirleyici olan işte bu «ayrılık»tır, mülkiyet faktörü değil[56]. Marx'ın toplumun sosyalizmde büyük bir birleşik atölyeye benzeyeceğine inanışını anlatmanın bir yolu budur. («Çok sayıda bireyin işbirliğiyle gerçekleştirilen toplam emek, ister istemez, süreci koordine edecek ve birleştirecek bir başlatıcı irade olmasını ister; **Das Kapital**)

Bu modelin merkezileşmeyi kuvvetlendirici uzantıları vardır, ama «birleşmiş üreticiler»in ne üretileceğini kararlaştırabilmelerinin, maliyetlerle sonuçları karşılaştırabilmelerinin yöntemini belirsiz bırakmıştı Marx. Lenin'se **kendi** yorumunda çok netti: «Toplumun tamamı tek bir büro, tek bir fabrika haline gelecektir...» «Bütün yurttaşlar, ülke çapındaki tek bir devlet sendikasının memurları ve işçileri olurlar»[57].

Marksizan Ekonomi Bilimi Üzerine Bir Arasöz

Bu kitap öncelikle **sosyalizmin** ekonomisine eğildiğinden, Marksizan ekonomi politikte görülen, öğretinin bir takım belirsizliklerini ele almak gereksizdir. Önceden işaret edildiği gibi, Marx'a göre, «değerler» eşittir (toplumsal bakımdan gerekli emek-zamanı) fiyatların **temelini oluşturur**; değer özdür, fiyat görünüm. Bununla birlikte, çeşitli eleştirmenlerin değindiği gibi, Marx, dönüşüm süreciyle ilgili çizdiği ve eksik tabloda girdileri dönüştürmeyi «unutmakla» kalmadı, zaman zaman, «temeli oluşturan değerler»in görünmez büyüklükler olduğunu, ne işçilerin ne de kapitalistlerin onlara bakarak hareket edebileceğini, çünkü **onların** hakiki (ya da beklenen) **fiyatlar** ve ücretlerle yüz yüze geldiklerini de anımsayamadı.

(56) Bettelheim, a.g.y., s. 53, 70-1, çeşitli yerler.

(57) V.I. Lenin, **State and Revolution** (Londra: Lawrence and Wishart, 1933).

Marx'ı azalan kâl oranı «yasa»sıyla ilgili ilk baştaki kaba yorumuna götüren buydu: Elbette, sömürü oranı ücret bordrolarıyla (yani, s+d+a) formülündeki d'yle) orantılı olması anlamında eşitlenme eğilimi gösterirse; doğal olarak, «sermayenin organik bileşimindeki, yani s'deki bir artış, kâr oranını azaltacaktır. Marx'ın üretkenlikteki artışı unutmadığına, çünkü o artışı kâr oranını azaltan faktörlerden biri olarak değerlendirişine dikkat edin. Marx kuşkusuz bir takım dengeleyici eğilimler sıraladı, ama, kapitalizmde, sermayenin organik bileşimlerinin değişmesi durumunda sömürü oranını (a : d) eşitleyen hiç bir güç olmadığını genellikle unutmuş gibiydi. Bu modelde, kapitalistler (Chicago modelindekiler gibi) yatırılmış toplam sermayeyle bağıntılı kârlarla ilgilenir, işçilerle ücret pazarlığına girişirler. Denge durumunda rekabet gerçekten de kâr oranlarıyla ücret oranlarını eşitleme eğilimi gösterecek, ama böylece, sömürü oranları, firmalar ve sanayiler arasında kesinlikle eşitsiz hale geleecktir. Çünkü, (teknik farklılıklar karşısında) sermayenin organik bileşimlerinin eşit olması ya da eşitlenmesi gibi bir zorunluluk yoktur. Tabii ki, reel dünyada hiç bir kapitalist, a d'de yani ücretlerle bölünen kârında bir artış getirmezse, emek tasarruf eden yeni bir tekniği benimsemez.

Rosa Luxemburg, oldukça özgün kitabı Sermaye Birikimi'nde, kapitalizmin sadece kapitalist-olmayan alan ve sektörlere doğru genişleyerek hayatta kalabileceğini kanıtlamaya çalışırken, benzer bir hataya düşmüştü. Luxemburg'un çözümlemesini dayandırdığı iki departman arasındaki dengesizlikler, **değerler** bazındadır. Luxemburg, darlıklar ve fazlalıklar göründüğü zaman **fiyatların** değişmesiyle düzeltici eğilimlere zemin hazırlandığını gözden kaçırdı. Sektörler arası mali akışları da (krediler, vb.) gözardı etti.

Kârların azalma eğilimi göstermesi pekâlâ olası bir durumdur. Üçüncü Dünya'nın gelişmiş kapitaliz-

min yaşamını sürdürmesinde oynadığı rol, geleneksel çözümlemelerde gerçekten de önemsenmemiş olabilir. Kârların azalma eğilimi konusunda, 'kârlar, örgütlü emeğin pazarlık gücünün artmasında dolayı azalır' şeklindeki, Glyn ve Sutcliffe'inkiler gibi kuramlara rastlıyoruz. Üçüncü Dnüya pazarlarının üretimindeki ölçek ekonomileri açısından önemine Joan Robinson da işaret etmiştir. Bu tür kuramları tartışmanın yeri burası değil, yalnız bir noktaya değineceğim. O kuramlar, Marx'ın ya da Rosa Luxemburg'un söylediklerine uymazlar (tabii bu nedenle geçersiz sayılmaları da gerekmez!). Marx'ın «emek-gücünün değeri» kuramı, azalan kâr oranı hakkındaki argümanında kesinlikle rol oynamıyordu. Luxemburg içinse, kapitalist krize ilişkin eksik-tüketimci bir bakışın temelini oluşturuyordu: Ücretler **yükselmeyince**, kapitalistler artan sanayi çıktısına yeterli kanal bulamazlar.

Marx'ın kuramlarının eleştirel bir gözle incelenebilecek başka yönleri arasında, değer kuramıyla doğrudan ilintili birine daha değineyim. Bir faktör olarak talep yani kullanım-değeri sorununa daha önce eğildik. Peki, ya tekniklerin seçilmesi? Bu sorunu Norveçli Jon Elster'le tartıştığımda, Marx'ın teknikleri verili saymak ve göreli fiyatlardan etkilenmeyeceğini düşünmek zorunda kalışına dikkat çekmişti. Kapitalistlerin, kâr peşinde koşarken, üretim yöntemlerinin seçilmesinde, örneğin makine ve emeğin göreli fiyatlarından **etkileneceğini** söyleyerek itiraz ettim. Elster'in yanıtı, Marx'ın böyle bir olasılığı aklına bile getiremeyeceği, «çünkü bir Hegelci olduğu» yönündeydi. Nasıl olabilir, diyerek merak ettim. Değerler «öz», fiyatlar «görünüm» olmasaydı, Marx'ın değerlerin fiyatların temelini oluşturmasına izin vermesi sözkonusu olamazdı, şeklinde karşılık verdi. Tekniklerin seçimi fiyattan etkilenseydi, fiyatlar meta üretiminde kullanılan emek-niceliğinin ortak belirleyenlerinden olurdu. Yayımlanmamış bir notunda şunları yazıyordu Elster:

Teknoloji fiyatlara, değerler teknolojiye bağlı olursa, değerler fiyatlardan epistemolojik anlamda bir bağımsızlık taşımaz artık. Değerler, fiyatlar ve teknoloji eşzamanlı olarak belirlenmelidir. Tercihlerin değişeceğini kabul etsek bile, değerler de talepten etkilenebilir. Talepte bir kayma göreli fiyatlarda, böylelikle teknolojide bir değişimi teşvik ederse, tercihlerdeki değişiklik peşinden meta değerlerini değiştirecektir. (Yazarının bana verme nezaketini gösterdiği, «Marksizm Üstüne Ders Notları»ndan aktarılmıştır).

Bana yanıt kabul etmez gibi görünüyor bu.

Sancta Simplicitas *

Ne yazık ki. Marksist geleneğin bir bölümü bu konuları problem olarak görmemiştir. Çünkü, piyasa ve değer yasasının «dolambaçlı yoluna» sapmanın yerine toplumun doğrudan seçimini geçirerek, meta fetişizminin aşılması ve değerle kullanım-değeri arasındaki çelişkinin kaldırılmasıyla, her şeyin **net ve basit** olacağını sanırlar.

Rastgele bir kaç örnek aktaralım. Robinson Crusoe, emeğini gereksinmelere göre nasıl kullanacağını, adasında doğrudan kendisi kararlaştırıyordu. «Özgür bireyler topluluğu, topluluğun birleşik emek-gücünü bilinçle uygulamaya koyar. Burada Crusoe'nun emeğinin bütün karakteristikleri yinelenir. Şu farkla ki, bireysel değil toplumsal olurlar» (Marx). «Emekleri ve aldıkları yararlı nesneleriyle insanlar arasındaki ilişkiler **basit ve saydam** olacaktır» (Marx). «Değer denen şey olmadan, her şey çok basit biçimde yapılacaktır» (Engels). «Komünist insanlık şeylerin idaresinin en üst biçimlerini yaratacak ve o durumda geleceğin insanları, istatistik hesaplamanın kuru rakamlarının istediği şeyi yapacağından, kolektif ve bireysel /kararlar/ sorunu yok olacaktır. İnsanların yönetilmesi sonsuzluğa gömülecektir» (Buharin). «Her zamankinden basitleşen denetim ve muhasebe göre-

(*) Basit kutsallık (Latince, ç.n.)

vini herkes sırayla yerine getirecektir» (Lenin). «Tamamen silahlı işçilerin önderliğinde, bütün ekonomiyi posta hizmetleri gibi düzenlemek..., yakın /aynen/ hedefimiz budur» (Lenin). «Kapitalizm, muhasebe ve denetim işini basitleştirmiş, okur yazar her kişinin yapabileceği görece basit bir **defter tutma** sistemine indirgemiştir» (Lenin, vurgular asıl yapıtta vardır)[58].

Katsenellenboigen'in onlarla ilgili sözlerinin doğruluğu yadsınamaz:

> bu konuda romantiktiler... Klasik Marksist araştırmacılar, geleceğin toplumunu, her şeyin açık olacağı bir sistem gibi kavrıyorlardı. Halkın gereksindiği ürünlerin mevcut kaynakları bulunacağı gibi, insanların amaçları da açık olacaktı. Marx ve Engels, açık seçik bir anlatımla, ondokuzuncu yüzyıl fabrikasına benzeyen bir gelecek toplum tablosu çizdiler. O fabrika onların gözünde, piyasa mekanizmasının anarşisine benzemeyen bir örgütlenme modelini temsil ediyordu[59].

Karmaşıklığın salt nicel bir olay olmadığını çok kuvvetle vurgulamaya gerek yok: Marksistlerin bilmesi gerektiği gibi, nicelik niteliğe dönüşür. Ademi merkezileşme, plân ve piyasa, kısmi çıkarlar ve bütünün çıkarları, kamu yararının saptanması, bireylerin yabancılaşması, hiyerarşi ve bürokrasinin zorunluluk ve tehlikeleri gibi yaşamsal sorunlar ve, yeri gelmişken, Sovyet ekonomisinin başına belâ kesilmiş belli başlı problemlerin çoğu, dolaylı dolaysız, modern sanayi ekonomisinin **çok geniş ölçekli oluşundan ve sayılamayacak kadar çok karşılıklı bağımlılıktan** kaynaklanır. «Basit» olmayacaktır ve olamaz. Ekonomi «postane» gibi plânlanıp yürütülemez. Lenin'in (1918'

(58) Bkz. K. Marx, **Capital**, C. 1 (kimi çevirilerde «basit ve anlaşılabilir» sözcükleri yer alır); F. Engels, **Anti-Dühring**; N. Bukharin, **Economics of Transition Period**; V. Lenin, **State and Revolution** ve başka yapıtlarının bir çoğu.

(59) A. Katsenellenboigen, **Studies in Soviet Economic Planning** (White Plains, NY: Sharpe, 1978), s. 123.

den önce) safça hayal etmiş göründüğü gibi, basit bir teknik, artı, aritmetik-hesaplama olayı değildir.

Nedenleri çözümlemek belki gereksiz gelecektir, ama yine de kısaca değinilmeli. SSCB'de şu anda **saptanabilir 12 milyon değişik ürün vardır** (bilyeler, elbise modelleri, kahverengi ayakkabıların boyutları vb. özgül çeşitler yoktur bu rakamın içinde). Elli bine yakın sanayi kuruluşu, artı, binlerce inşaat şirketi, taşımacılık şirketleri, kolektif ve devlet çiftlikleri, toptancı kuruluşları ve perakende satış yerleri bulunur. Bunların hiç birisi, üretim yapan, taşıyan ya da dağıtan sayısız ekonomik birimlerin ayrı ayrı çalışmalarının koordineli bir işbirliği olmadan herhangi bir şey üretemez ve dağıtamaz. Örneğin otomobil ya da kimyasal araçlar yapan büyükçe bir fabrika, kelimenin tam anlamıyla binlerce değişik fabrikada yapılabilen parça ve bileşenlerden oluşan bir montaj tesisidir. Parça sağlayan binlerce fabrikanın her birinin başka görevleri de vardır ve yüzleri aşkın başka üretim birimlerinde yapılan malzeme, yakıt ve makine stoklarına bağlı olabilirler. Ortaya önce zaman boyutunu koyun (dakikası dakikasına ve ardışık olarak sağlanması gereken şeyler); sonra da onarım, bakım, değiştirme, gelecekteki üretici kapasiteye yatırım koşullarının şimdiden sağlanmasının önemi, emekgücünün eğitim ve yerleştirilmesi, onların barınma, eğlenme, berber, kuru temizlemeci, ısınma gereksinmelerini, dolayısıyla yapım malzemesi, saç kesme makinesi, akaryakıt, mobilya yapımı gereksinmesini ekleyin... Gerçekten «basit»! Herhalde alaycı bir yazar şunları söylüyordu: «Matematikçiler, yalnızca Ukrayna için bir yıllık malzeme teminini hedefleyen doğru ve tam anlamıyla bütünsel bir plân taslağı hazırlanmasının, bütün dünya nüfusunun 10 milyon yıllık emeğini gerektirdiğini hesaplamışlardır»[60] (Elbet-

(60) O. Antonov, **Dlya vsekh i dyla sebya** (Moskova, 1965), s. 23.

te, gelecek yılın plânı bir kaç milyon yıl önceden hazırlanacak, ama «doğru ve tamamen bütünsel» olmayacaktır.)

Göreceğimiz gibi, Sovyet merkezi plânlama mekanizması kendini bu görevlerin ve önceden akla gelmemiş sayısız çarpıklık ve oransızlıkların ağırlığı altında ezilmiş bulur. 12 Milyon ürün bulunduğunu bildiren aynı kaynak, 48.000 plân «pozisyonu» olduğunu da belirtiyordu[61]. Ortalama bir plân «pozisyonu», yüzlerce değişik ürünün bir toplamıdır. Ve yüzlerce değişik ürün olması, «hatalı» malların çok sık üretilmesinin nedenini açıklamaya yardım eder. SSCB'deki kimi Marksist eleştirmenler arasında, sistemin «ihanet» ya da Stalin'in ve bencil bürokratların ayak oyunları sonucunda bürokratikleştiğine inananlara rastlanır. Troçki, ilk Bolşeviklerin işçi denetiminde «**nachal'nik**'in /patron/ basit bir teknik unsura dönmesini» beklediğini yazıyor, sonra da, hoş bir **non sequitur**'da*, bunun nedenini ileri ülkelerde devrimin patlamamasına bağlıyordu![62] Troçki, bürokrasinin gücünü «tüketim alanının denetimi»yle özdeşleştirirken de yanılmaktaydı[63]. Sonucu neden yerine koymak: Bir Marksist adına tuhaf bir yanılgı. Doğal olarak, «bürokrasi» (ya da yönetici katman, nasıl adlandırılırsa adlandırılsın) elindeki güçten maddi yararlar sağlamakta geri kalmaz: Troçki'nin de yazdığı gibi, «malları kim dağıtırsa dağıtsın, **kendini** asla unutmaz». Ama, merkezileşmiş sistem gözönüne alınırsa, güçlü bürokrasi **işlevsel bir zorunluluk** durumuna gelir. Lenin, iktidarı ele geçirdikten sonra, «ezilen bütün kesimleri, tıkır tıkır işleyen bir mekanizmayla bağlayan birleşik bir irade olmadıkça işletmelerin düzgün ça-

(61) **Voprosy ekonomiki**, No: 12, 1977, 5.
(*) hiç ilgisi olmayan bir sonuca vararak. (ç.n.)
(62) Trotsky, a.g.y., s. 57.
(63) A.g.y., s. 78.

lışamayacağını» açıklıkla görmüştü[64]. Lenin bürokrasiye tabii ki karşıydı, yalnız onun «birleşik irade»si **nasıl** işleyecektir? «Saat gibi mekanizma» yanlış bir imaj doğurur, çünkü mekaniktir, insanlar sarkacı kurcalamadan tıkır tıkır işler. Ama piyasa mekanizmasının kaldırılması, onun yerini «görünen el»in —halkın— almasını gerektirir. Marx'ın daha yanıltıcı açıklamalarından birisi, «insanların yönetimi»nin yerini «şeylerin yönetimi»nin alışıyla ilgiliydi. **Şeyler** idare edilemez! Bir lahanaya, bir ton bilyeye bir şey anlatılamaz, **insanoğlu** şeylere büyümeleri, yapmaları ya da taşımaları için talimat veremez ya da ikna edemez.

Toplumun gereksindiği üretimi ve ürünlerin teslimini sağlamak amacıyla, binlerce, hatta milyonlarca sayıda birbirine bağımlı ve bağımsız karar alınacaksa (üstelik bu, ne gerektiği konusunda işlerliği olan anlamlı bir kararlar paketiyle önceden yapılmalıdır), gerekli sorumlulukları ve koordinasyonu sağlamak üzere gelişkin bir yönetim makinesi zorunludur. Üç unsur birleşmeden hiç bir hareket gerçekleştirilemez: **bilgi, motivasyon** ve **araçlar.** Bir işçi ya da üretim yöneticisi, bilgisi olmadıkça, kimin hangi ürünleri gereksindiğini bilemez. Kimdir onu bilecek konumdaki? Gereklilikleri (bilyeler, torna tezgâhları, traktörler, sülfürik asit, çocuk bezleri, pencere camı vb. için) hesaplayabilecek karmaşık plânlama mekanizmasındaki birim. O durumda başka departmanlar (kapsamın genişliğinden ötürü sayısız derecede **farklı** departman vardır) **araçların** temin edilmesini, üretilebilmesini ya da stoklardan alınmasını sağlamak zorundadır. En «motive edilmiş» işçi, yönetici ve üretim-plânlama dairesi bile, gerekli araçlar temin edilmedikçe hiç bir şey yapamaz. Araçlar (yani, çeşitli

(64) V. Lenin, **Sochineniya,** 5. basım (Moskova, 1962), C. 36, s. 157.

girdiler) de mutlaka başka çeşitli departmanlarca yönlendirilecektir. **Paperasserie** *, departmanlar arası konferanslar, düzenlemeler, ertelemeler, tutarsızlıklar, sorunları üst bir otoriteye aktarma gereği ve bürokrasinin benzeri bilinen örnekleri, bundan kaynaklanır. Mahkûm etmek kolay olsa bile; bürokrasi, merkezi plânlamalı ve piyasasız bir ekonomide yapılan üretimde yaşamsal bir rol oynar. Bu yüzden gelişir ve «serpilir».

Karmaşıklık, kendini yönlendirecek çeşitli memurlara gerek duyduğu gibi, **çok düzeyli bir bürolar hiyerarşisi** de gerektirir. Bunun, çeşitli düzeylerde alınan bir kararlar hiyerarşisine denk düştüğü belirtilmelidir. Bir örnek vereyim. Örgütsel bir şema, Şekil 1.1'deki aşırı basitleştirilmiş taslağa benzer. Pompalama istasyonlarının donatımının üretimi ve yerleştirilmesi kararı, bir pompalama istasyonu inşa etme kararının sonucu, onun ayrılmaz bir parçasıdır. O istasyonun inşa edilmesi, boru hatlarının türü ve yeriyle ilgili özel bir kararın sonucudur. Boru hatları, Batı Sibirya'daki petrol geliştirme plânının bir işlevidir. Petrol gelişme plânı, petrol gereksinmelerinin ve alternatif petrol kaynakları hesaba katılmasının bir ürünüdür. O da «daha üst» düzeyde alınan bir akaryakıt politikası kararının parçası. Elbette, böyle çok sayıda karar ve her düzeyde —özel bir önemi vardır bunun— ürünler, makineler ve emek için alternatif kullanımlar söz konusudur. Yapılan tercihler, sonuçta başka amaçlara da yarayabilecek çeşitli türde girdilere (malzemeler, makineler, insanlar) bağımlıdır. Arzulanan sonuca ulaşmak için, binlerce mil uzaklıkta ayrı ayrı yerleşmiş binlerce insanın, birbiriyle bağlı işler ağında çalışması gerekecektir. Parçalar birbirine uymalı, **birarada uyumlu işlemelidir.** «Uyum» özellikle sıkıysa, o durumda gerçek kapita-

(*) dosya yığınları. (ç.n.)

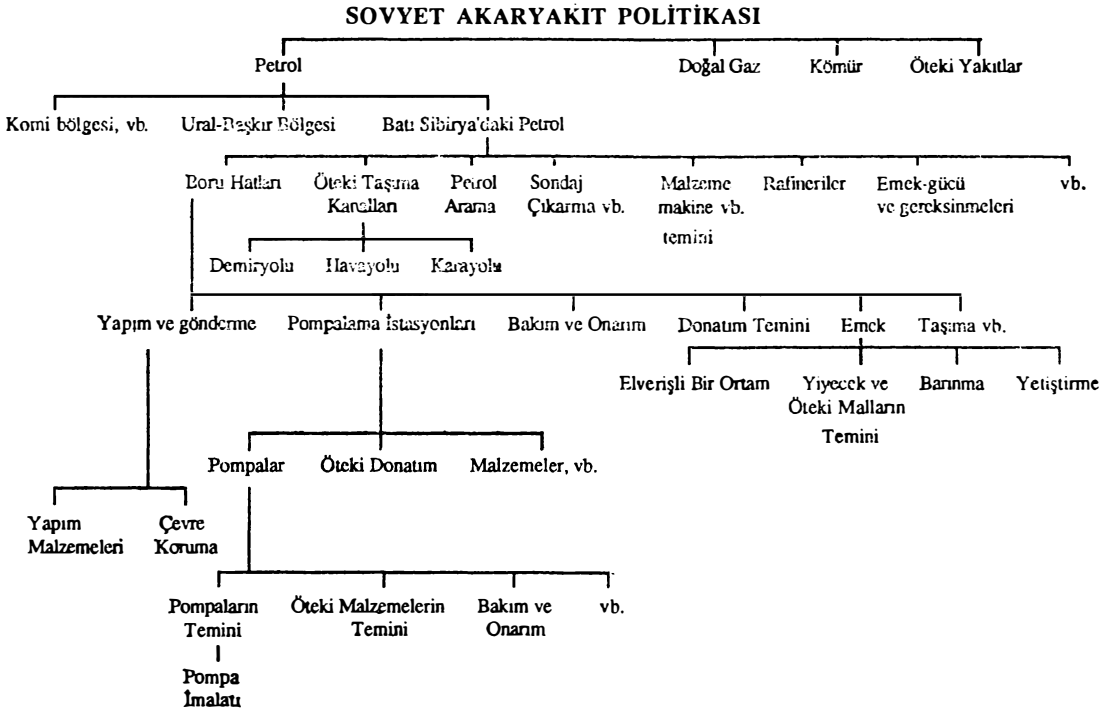

ŞEKİL 1.1: SOVYET ENERJİSİ: BİR KARAR MEKANİZMASI MODELİ

list dünyada ilişkiler genellikle hiyerarşik biçimde yönetilir ve gevşek piyasa mekanizmasına bel bağlanmaz, kimi zaman aynı sonuç alt-sözleşmeyle de elde edilir. (Tıpkı otomobil sanayiinde kimi firmalar karbüratörleri kendi mülkiyetlerinde olup kendilerinin işlettikleri bir atölyede yaparken, başkalarının da ne sahip olup, ne de işlettikleri uzman bir parça fabrikasıyla uzun vadeli anlaşmalara girmeleri gibi.)

Bu çok düzeyli zincirin bir halkası koparsa, tüm proje durur; örneğin, gıda sanayiindeki bir işletme zorunlu yiyecekleri kuzeye göndermese, boru yapımından sorumlu kişiye gerekli metal teslim edilmese, boruyu taşıyacak yük vagonları ya da yerleştirecek işçiler sağlanmasa, ısıtma sistemi konutları ısıtamasa, onarım ve bakım atölyeleri araç bulamazsa, vb. Her düzeyde bu işleri yapacak birileri olmalıdır. «Kendiliğinden» gerçekleşmezler, yapılmalarına oylamayla karar verilmez ve verilemez; 12.30 Manchester servisinin işleyip işlememesine bir tren personeli ya da istasyon memurlarından başkası karar veremez, vermemesi gerekir.

Merkezileşmiş bir plânlama sisteminin merkez organlarının geniş boyutlu bir çalışmaya ayak uydurabilmesi çok zordur. Sovyet örneğinde, bu darlık koşullarında («sıkı plânlama») yüksek büyüme oranlarına erişme çabalarının bu görevi daha da zorlaştırdığı doğruyken, sistemin doğası karmaşık bir hiyerarşik yapıyı, görevlerin departmanlar arasında bölünmesini ve olağan bürokratik **modus operandi**'yi* gerektirir. Yalnız burada «bürokratik» terimi, tanım amaçlı bir terim olarak alınmalıdır, kötüye kullanma terimi olarak değil. Diyelim pompalardan sorumlu ve aşırı çalışkan bir memur, Omsk'tan gelen malzeme isteğine kendi insiyatifiyle karar veremezse, bunun nedeni departmanlara danışmak **zorunda** oluşudur. Çünkü başka pompa istekleri, daha fazla pompa üret-

(*) çalışma tarzı. (ç.n.)

me olanakları, pompa üretiminde gerekli malzemelerin bulunup bulunmadığı, yapabilecek çeşitli fabrikaların yedek kapasitesi, vb. hakkında bilgisi olan o departmanlardır. O memuru, her an geri çağrılabilir, seçilmiş bir part-time görevli olarak düşünmek, katıksız fantezidir. Açıkçası, onun yapılacak uzmanlık isteyen bir görevi, taşıyacak sorumluluğu vardır. Görevi sırasında, kendininkiyle ilintili başka görevlilerle ilişki kurmalı ve kendi üstünde yer alan, sorumlulukları daha geniş bir alanı kapsayan kişilerin hazırladığı plânlar çerçevesinde görevini uygulamalıdır.

Atılacak adımın doğru görünüp görünmemesinin bir derecede kararı alan kişinin sorumluluk bölgesine bağlı kalması, Doğu'daki ve Batı'daki temel metinlerde pek anılmayan, ama doğruluğu genelde onaylanan bir önermedir. Bu bölümün başlarında, göreli kıtlık koşullarındaki bir tercih durumunda başgösstereceği kesin olan **çıkar** farklılıklarına değindim. Benim bu noktadaki görevim, **bilginin** sınırlılıklarını vurgulamaktır. Marx'ın işbölümüyle ilgili görüşlerini ele alırken bu konuya döneceğim, ama söz bu noktaya gelmişken, plânlama sürecinin çok geniş bir kapsamda olmasının, bu süreçte yer alan bireylerin o bilgiyi kucaklama yeteneğini etkilediğinin altını çizmek önem taşır. Şimdi, görevi pompa üretiminde gerekli malzemeleri sağlamak olan bireye dönelim. O kişinin ne kadar zeki, eğitimli ve vicdanlı olduğunun gözetilen amaç açısından hiç bir önemi yoktur. Kendi uzmanlık yeteneğine dayanarak, pompaları taşıma, boru hatlarını yerleştirme ve muhafaza etme problemlerini, ya da, bırakın belirli bir sanayi dalının yakıt gereksinmelerini, belirli bir türden turbo-drill/den yararlanmanın getireceği avantajları tasarlayabilmesi bile son derece olasılık dışıdır. Boş saatlerini tamamiyle farklı bir şekilde —diyelim, viyola çalarak— değerlendirmeyi yeğleyebilir. Bu yüzden de, onun «üstünde», gereken pompaların sayısı, modeli ve kulla-

nımı üstüne kafa yoracak bir organ, bir kişi olacaktır. Onun «üstündeki» birisi de, pompaları boru hatlarıyla, boru hatlarını petrol sanayii plânıyla ve petrol kullananların plânlarıyla ilişkilendirecektir. Daha «yükseğe» çıkıldıkça daha geniş bir alan kucaklanır, ama bu sefer ayrıntıda titizlik kaydedilir. Batı Sibirya'daki petrolle ilgili kişilerin, yukarıda andığımız bireyimizin sorumluluğundaki pompa imalatında kullanılan parçaların sağlanması kararları üzerinde kafa yormak için gerekli zaman ve bilgi gereksinmesi dışında, işleri zaten başlarından aşkındır. Bu kendiliğinden anlaşılan birşey mi? Hayır, herşeyin basit olacağı; «halk», «toplum», «birleşmiş üreticiler»in dostça demokratik tartışmalarla her şeyi çözeceklerini farzetme eğilimiyle Marx'ı okuyanlar açısından, bu açık değildir.

Konuyu hiç değilse Bahro anlamıştır:

> Birbiriyle bağıntılı üretim sürecinde, düzenleme yapısının nesnel açıdan hiyerarşik olduğu kabullenmek istenmedikçe, sosyalist demokrasi sorunu ancak ve ancak ajitatif bir temelde ortaya konabilir... Teknik ve bilgi açılarından, toplumsal emek işlevleri ister istemez birbirine bağlıdır[65]

Bahro, ne yazık ki, sonuçta ortaya çıkan işbölümünün sonuçlarını «aşmak» üzere ne önerdiğini açıklamaz. Ama ona daha sonra geleceğiz.

Öyleyse, üretim ve dolaşım süreçleri üzerinde demokratik bir denetim kurmak olanaklı mıdır? O olanak kesinlikle vardır, hatta zorunluluktur. Bunu uzun uzadıya tartışacağım. Ama ilkin netlik kazanması gereken bir nokta var. Demokratik süreç, geniş kapsamlı bir mikro-ekonomik kararlar kategorisinde sözkonusu **değildir.** Pompa yapımından sorumlu kişiler, pompaların nereye gideceği konusunda oy **kullanmayacaklardır.** Merkezde duran ve toplum iradesi adı-

(65) R. Bahro, **Die Alternative** (Köln: Europäische Verlangsanstalt, 1977), İngilizce olarak **The Alternative in Eastern Europe** (Londra: New Left Books, 1973). Alıntılar, Almanca basımın 201. ve 521. sayfalarındandır.

na genel bir plân hazırlamak üzere seçilmiş bir meclisin, bırakın belirli bir malın nereye sevk edilmesi gerektiğini, pompalar gibi bir ayrıntıyla ilgilenecek zaman ve bilgileri olmayacağında (tabii, dikkatlerini çeken bir skandal patlak vermedikçe) **kuşku yoktur.** Zaten başka türlü, Antonov'un yazdığı gibi ,ertesi yılın plânı ancak bir kaç milyon yılda hazırlanabilir.

Fransız radikal düşünür Cornelius Castoriadis'in de karmaşıklıklarla ilgili gerçekçi bir bakışı vardır ve ortaya attığı ilginç «plân fabrikası» düşüncesiyle dikkatleri üzerine toplamıştır: Plân formülasyonları hazırlamakta uzman kişiler, bilgisayarlar yardımıyla, bir dizi iç tutarlılığı olan alternatif plânlar hazırlayacak, demokratik yollarla seçilen bir meclis de aralarından birini benimseyebilecektir. Castoriadis ayrıca bir tüketici malları **piyasası** öngörür; Castoriadis, pek çok açıdan geleneksel Marksistlerin «meta üretimi»ne karşı soğuk tutumunu paylaşırsa da, tüketici tercihinin hayata geçmesinin tek yolunun, tüketicilere, gelirlerini (kuponlar biçiminde, gerçekteyse «para») çok çeşitli alternatifler arası da diledikleri gibi harcamalarına fırsat tanımak olduğunu göremez. Bu alanda çoğunluk oyuna bakarak karar vermenin sakınca yaratabileceğine, çünkü azınlıkların da tüketici tatmini hakkı bulunduğuna işaret eder (bir başka deyişle, diyelim 3'e 1 çoğunlukla çavdar ekmeği yapmamaya, klasik konserleri iptal etmeye karar vermek ilkesel olarak yanlıştır; dikkate alınacak oranda bir azınlık istiyorsa, azınlık istediğini edinmeli ve «bedelini ödemek» için gerekli araçlar olmalıdır.) Buna da ileride geleceğiz. Castoriadis bu ilkeyi üretici mallarını kapsayacak kadar geniş tutmaz: Üretici mallarının bilgisayarlı plân-fabrikasında plânlanacağı görünmektedir.[66].

(66) C. Castoriadis, **Le Contenu du socialisme** (Paris: Editions du Seuil, 1979).

Bununla birlikte, tüketici mallarıyla üretici malları, ayrıca amaçlarla araçlar arasındaki ayrılığın, kavramsal ve pratik sorunlar çıkardığı belirtilmelidir. Ayrı şeyler **olduklarında** kuşku yoktur: Bir makine aletiyle bir pantolon takımı, Marx'ın söylediği gibi, I. ve II. departmanının ürünleri; üretici ve tüketici mallarıdır. Yine de, kimi ürünlerin iki departmanda da yer alması dışında, ne için kullanıldıklarına (yakıt, patates) bağlı olarak, tüketici malları üretici malları türünden girdiler olmadan üretilemez. Tüketici malları piyasası da, sonuçlarıyla, üretici malları sektörüne nüfuz etmedikçe etkili olamaz (kırmızı etek talebi yalnızca giyim sanayii gerekli bez, boya ilaçları, fermuarlar vb. fiilen talep edebilirse «verimli» olabilir). Castoriadis'in plân-fabrikası bu yüzden tüketici piyasasına, dolaylı dolaysız, son derece hassas olacaktır. Amaçlarla araçları ayırmak da kolay değildir. Şekil 1.1'deki «akaryakıt» diyagramına dönersek, pompalar bir amaca (boru hatları) giden bir araçtır. Boru hatları da «daha yüksek» bir amacın (ham petrolü A'dan B'ye taşıma) aracıdır. Petrol bir amacın, yakıt sağlanmasının aracıdır, ama yakıt da bir araçtır —ve bir amaçtır (ısıtmada, ayrıca imalât süreçlerinde kullanılır.) Bu da çok katlı bir hiyerarşi biçimi olarak görülebilir.

Karar vermenin çeşitli «düzey» ve kategorilere ayrılması nedeniyle, sistem çözümlemelerini ve örgütlenme kuramını yeni baştan ele almamız gerekir. Bu alanda ismi anılması gereken öncülerden biri, Bogdanov'dur. Bogdanov kendi yargısıyla Marksistti, ama çoğu Marksist, onu ideolojiye yabancı sayarak suçladı; yalnız Lenin değil, (örneğin) Lipietz de. Çağdaş Marksistler organizasyon kuramının —Bogdanov'un **tektologiya** diye adlandırdığı— sonuçlardan korkarlar. Doğrusu da o sonuçlar sosyalistlerin başına bir sürü dert açar. Ancak bu, hoşlanalim hoşlanmayalım, kapımızı mutlaka çalacak bir konudan uzak durmaya gerekçe

oluşturmaz. Ne olursa olsun, «basitlik» fikrinin kesinlikle reddedilmesi gerekir.

EX ANTE Yanılsaması

Marx'ın kendisi ve bir çok izleyicisi, bilinçli plânla piyasa anarşisi arasındaki zıtlığa parmak bastılar. Sosyalist bir plânlı ekonomide, emek «doğrudan doğruya toplumsal» olacak, yani toplum tarafından, **ex ante** belirlenmiş gereksinmelere göre üretim yapılırken, önceden belirlenmiş görevlere plânlı bir şekilde dağıtılacaktır. Bu işleyiş, emeğin harcanmasının **ex post, a posteriori,** işler olup bittikten sonra, değişim süreciyle doğrulandığı kapitalist bir piyasa ekonomisine aykırı düşer. Toplum, kaynakların kullanımını plânlayarak ve emeği önceden bilinen çeşitli görevlere dağıtarak, **ex ante** doğru dağıtımlar yapıp kararlar alabilecektir[67].

Bu olasılık, karmaşık bir modern ekonomide, Marx'ın Robinson Crusoe'ya benzemesi kadar gerçek dışıdır. Crusoe (ya da patriyarkal bir aile birimi, Marx'ın yararlandığı bir başka paralellik) doğrudan gözlemlerde bulunabilir, alternatiflerle sonuçları kendisi seçebilir. Amaç, eylem, araçlar ve sonuç arasında yakın bir bağ vardır. Crusoe elbette, örneğin uygun olmayan toprakta bir ürün ekmeye kalkma gibi hatalara düşebilir, ancak bunu doğrudan kendisi anlayıp deneyimiyle öğrenecektir. Her şey fiilen basit ve «saydam» olacaktır.

Bu basit modelden, karmaşık bir işbölümünün görüldüğü ve yüz milyonlarca insanın yaşadığı reel dünyaya geçildiğinde, çeşitli yanlış anlayışlarla karşılaşılır.

Onlardan ilki daha önce tartışılmıştır. Burada kısaca yinelemek yeter: Toplumun gereksinmeleri **na-**

(67) Marx ve Engels, sözgelimi **Capital,** C. II, böl. 10, ve **Anti-Dühring**'de bu iddiayı durmaksızın yinelemişlerdir.

sıl ifade edilecek, tercihleri **kim** ve **nasıl** yapacaktır? «Toplum tarafından» yanıtı, bu haliyle çok anlamsız kaçmaktadır. Londra-Paris hattının zaman tarifesini, ekilecek soğan sayısını «halk» kararlaştırsın, demeye benzer. Reel dünyada mikro-ekonomik düzeyde birbiriyle ilintili milyarlarca karar, yalnızca bürolarda (ve memurlarca) alınabilir. O kararlar gereksinmeleri yansıtamaz. Basitçe plânların gereksinmeleri birleştirdiğini, plâncıların (öteki yurttaşlarla birlikte) mucizevi biçimde her şeyi bilen meleklere döndüklerini (duyarsızlığın, uyuşukluğun, koşullara anında uyum sağlayan kafa yapısının, yeni fikirlerin reddedilmesinin artık **görülemeyeceğini**) varsayarak bu konuyu geçiştirmek, en katıksız türünden bir entellektüel teslimiyettir. Kusursuz bilgi, kusursuz öngörü, belirli «burjuva» genel denge modellerinin en gerçek dışı varsayımları arasındadır. Doasby'nin hayranlık uyandıran bir kitapta[68] işaret ettiği gibi, kusursuz öngörü varsayımı, seçme özgürlüğü olayıyla doğası gereği tutarsızdır, çünkü tercihlerin kusursuzca öngörülebilmesi terim olarak da çelişkilidir: A ve B'nin güvenilir bir seçimi olsa bile, faaliyetleri onlarla bağıntılı C ve D, A ve B'nin neyi seçeceklerini **önceden** bilemez, bu yüzden **kendilerinin** de sonuçta neyi seçeceklerini kestiremezler.

Loasby, genel denge kuramına ve ona dayanan kötü ders kitaplarına saldırmaktadır. Ama sözleri, sosyalist bir ekonomiye de aynı ölçüde geçerlidir. Plânların **ex ante** doğruluğunu elbette varsayamayız. Gerçekten de, a **posteriori** bir doğrulanma aracı olamadıkça, **ex ante** doğruluklarını **bilemeyiz** bile. Bu olay yalnız harekete geçme sorunu değil, aynı zamanda hareketsiz kalma sorunudur, yani hem doğru olmayan bir tepki gösterme, hem de hiç tepki vereme-

(68) B. Loasby, **Choice, Complexity and Ignorance** (Cambridge: Cambridge University Press, 1975).

me durumu olasıdır. Tüm bunlar için bir takım ölçütler, bir tür tepki yani feedback mekanizması gerekir. Böylece tekrar kullanım-değerlerine, nasıl ölçüleceklerine, **kullanıcıların** (öncelikle anahtar bir faktördürler) ölçmeye nasıl katkıda bulunacaklarına ve, son olarak da, toplum üyelerinin mal ve hizmetlere biçtikleri değerlerin geleceğin üretim modelini nasıl etkileyebileceğine dönülür. «Kullanıcılar» kuşkusuz bireysel kapasitelere sahip yurttaşlarla sınırlı değildir. Geniş bir ürünler yelpazesi (çelik levha, kazanlar, tekstil makineleri, v.b.) üretim sürecinde kullanılma amacıyla yapılır.

İlerideki bölümlerde, plânları hazırlayıp üretim ve dağıtıma karar verenler üstünde bir yansıması olan **ex post** doğrulanmaya duyulan açık gereksinmenin beraberinde getirdiği kuramsal, pratik ve kurumsal sonuçları daha de geliştireceğim. Şimdi, plânların nasıl yapıldığına ve yapılabileceğine daha yakından bakalım.

Bir anlamıyla, kapitalist bir piyasa ekonomisinde bile kararlar **ex ante** hesapların sonucunda alınır. Sorun, eldeki bilgilerin niteliğinden ibarettir. Bilgi, bir piyasa araştırmasının, ya da trendlere bakarak yürütülen tahminlerin sonucu olabilir. Üretimin özel bir sipariş üzerine yapılması, özel bir müşteri için belirli bir **ex ante** sözleşme sözkonusu olabilir. Çok şey, çalışmanın ve ürünün niteliğine bağlıdır. Ayakkabı imalatçıları, dükkanların ve müşterilerin ayakkabı alacağını umarak, ama tersini de göze alarak, nicelik olarak daha «spekülatif» bir şekilde üretim yaparken; tersaneler genelde bir sipariş listesine göre ve üretim başlamadan önce görüşmeler yoluyla bağlanmış bir fiyatla üretim yaparlar. Restoranlar, müşterilerin gelip yiyeceği umuduyla çeşitli malzemeler satın alıp işçi tutacaklardır; oysa müşteriler **belki** evde kalmayı yeğler, ya da menüde olmayan yemekleri isterler. Zaman faktörü de büyük ölçekli bir yatırım kararını

zora sokar: Karar almayla yatırım projesinin bitirilişi arasındaki süre beş altı yılı bulabilir, aktif sermaye kıymetlerinin geri gelmesi de en az yirmi yıl kadar sürebilir. Yeni teknikler, beğeni değişiklikleri, başkalarının aldığı yatırım kararları, bunlar. İlk kararın güvendiği ön tahminleri **(ex ante!)** alt üst edebilir. Sonuçta gereksinmeler konusunda, aşırı kapasite ya da eksik kapasite durumu başgösterebilir.

Merkezi olarak plânlanmış bir ekonomide yatırım kararlarını alanların, özellikle ilgili sanayilerin yatırım plânları hakkında, kapitalist bir piyasa ekonomisinde görülene göre daha fazla bilgi edindikleri kesinlikle tartışma götürür. Enflasyondan ve öteki çarpıtıcı unsurlardan soyutlansa bile, bugünün fiyatları altı yıllık bir zaman dilimindeki göreli kıtlıkları tahmin etme açısından kötü bir kılavuzdur. (Faiz oranı ve malzeme fiyatlarının, bırakın altı yılı, altı ay içinde ne kadar olacağı hakkında hangi birimiz çok şey biliriz?) Hem son derece açıktır ki, bir tür durağan, değişmeyen denge durumu tasarlamadıkça, zamanın geçişi **her** ekonomideki belirsizlik unsurunu arttırmaktadır. Demek ki, üretken çabanın sonuçlarının **ex post** değerlenmesi gibi, **ex post** doğrulanma da yine temel kalmaktadır.

Sosyalist bir ekonomide de, gemiler ya da elektrik santralı donatımı, onları gelecekte kullanacak olanlarla doğrudan anlaşmalar sonucunda yapılabilir ya da üretilebilirken, diyelim ayakkabı ya da soğanda aynı durum görülmeyecektir. Ayakkabı ve soğan her kullanıcının arzusu öğrenildikten sonra yapılıp ekilmeyecek; dolayısıyla sosyalist plâncılar bir ölçüde tahmin yürüteceklerdir. Ayakkabı ve soğan plânlarının **ex ante** doğru olacağı **bilinemez.** Aynısı sosyalist restoranlar için de geçerlidir. Akşam yemeğine gelenlerin ne isteyeceğini, ya da, akşam yemeği yemek isteyip istemeyeceklerini, kapitalist meslektaşlarından daha fazla ve **ex ante** bilemezler. **Canard**

a l'orange'ı mı, yoksa mezgit balığı ve patates kızartmasını mı seçecekleri **ex post** öğrenilecektir —kuşkusuz, bugün de olduğu gibi, geçmiş deneyler ışığında bir ölçüde kestirilebilir beklentiler.

Aslında **ex ante** ve **ex post**'un birbirine denk düşmesini sağlamanın tek bir yolu vardır: Tüketimi üreticilerin belirlemesine izin vermek. Yani, yurttaşlar giymeleri kararlaştırılan ayakkabıyı giysin, bütün menüler **table d'hôte** çıksın ve müşteriler özel restoranlara ayrılsın. Böyle bir model orduyu andırır: Ben onbaşıyken, dağıtılan çizmelerle üniformayı giyer, yemekhanede önüme ne konsa yerdim. Ama sosyalistlerin, «doğrudan üreticilerin egemenliği» derken kastettikleri bu **değildir!**

Böylece **tercihin** önemi vurgulanmış olur. Daha fazla seçme şansı olursa, açık nedenlerden dolayı, kestirilebilirlik durumu azalır. Bu yüzden, yanlış tahminlerin kaçınılmaz sonucu olan savurganlıktan kaçınmak ve iyi bir tahmin yapmak hatırına seçme şansını sınırlamak, hatta kaldırmak, plâncılara hayli cazip gelir. SSCB'de yurttaşların genelde «almak ya da almamak» dışında bir alternatifi yoktur. Sovyet yöneticiler malı aldıkları yere bağlıdırlar, müşterileri plânda belirtilmiştir. Üretim bu anlamıyla doğrudan kullanım içindir. Belirsizlik, kapitalist bir piyasa ekonomisinde görülene göre gerçekten azdır, ama seçme şansı da azdır. Merkezi olarak plânlanmış bir ekonomide, kullanıcı üretilen şeyi ayrıntılarına kadar nasıl etkileyebilir? Basit bir sorun **değildir** bu. «Ayrıntılarına kadar» derken, genelde «ayakkabı»yı değil, fiilen istenen ayakkabıları, «yenecek şeyi» değil, istenen bir tabak özel bir yemeği kastediyorum. Plânlar, olması gerektiği gibi, «yönetilebilir» bir sayıya indirilecek bir toplamı ifade eder ve öyle olmak zorundadır. Gereksinmeler ise özgüldür.

Seçme şansının bir boyutu da **rekabettir.** Rekabet sözcüğü çoğu sosyaliste itici geldiği gibi, sosya-

lizm üstüne Marksist fikirlerin bir parçası da değildir. Ama müşteriler satıcıyı aramakta özgür olursa, buna karşılık üreticiler de müşteri arayacaklardır. Kronik darlıklar görülmedikçe, bunun anlamı, müşterilerin başkalarının da ürettiği bir şeyi yeğlemeleri durumunda, kimi üreticilerin insanî ve maddi kaynaklardan tam yararlanmakta güçlük çekecekleridir: Restoranda boş sandalyeler, tersanelerde boş yataklar görülecek, kimi ayakkabıları kimse istemeyecektir. Sosyalistler, plânlı bir ekonomi düşüncesiyle çelişmesinden dolayı, rekabetten genellikle hoşlanmazlar; çünkü rekabetin kendisi bir çelişkidir, oysa sosyalist toplumda herkes birbiriyle işbirliği yapmalıdır; çünkü rekabet savurganlığa yol açar. Savurganlık iki türlüdür: Boş sandalye ve tersaneler olanak olduğu halde kullanılmayan kaynakları gösterirken; rekabet de reklâmcılığı, «tezgâhtarlığı» ve başka arzulanmayan fenomenleri doğurur.

Bu durum, Marksist 'fundamentalistler'in çok az değerlendirebildikleri ve reel yaşamda büyük önem taşıyan bir olguyu örnekler sadece: **Hiçbir** kusursuz sistem yoktur, olamaz. Genelde tüm kurumsal düzenlemeler, beraberinde avantaj ve dezavantajlar getirir. Bir şey vermeden bir şey alınabildiği enderdir. Rekabetin bir takım olumlu özellikleri vardır: Seçim yapmanın bir sonucu ve onkoşuludur, ayrıca başarılı kişilerle tembelleri aynı ölçüde teşvik eder. İster tersanede olsun, ister restoranda, kullanılmamış kapasite bulunması kaliteyi ve hizmetleri iyileştirici yönde baskı yapar. Reklâmcılık da müşteri bulma çabalarının bir parçasıdır: Sovyetler Birliği'nde genellikle görüldüğü gibi, onun zıttı, yani reklâm yapılmaması müşterilerin gereksinmelerine kayıtsız kalmayı doğurabilir.

Aynı biçimde, **merkezi** plânlama, plâncıların resmin tamamını görmelerini sağlar, yalnız ayrıntıların imgelemden çıkması pahasına. Ademi merkezileşme

ise mikro-düzeyde açıklık demektir, ama daha geniş etkilerin algılanamaması pahasına. En iyi çözümün bir uzlaşma formülü olduğu kesindir.

Rekabete dönersek, olumlu yönlerinden birisi şudur: başarısızlığın bir reçetesi vardır, bunu ortaya koyar rekabet. Düşünün ki, belirli bir mal ya da hizmet merkezi plânla sağlanmıyor, ya da doyurucu oranda karşılanamıyor. Aksaklığı düzeltmenin yolları olmalıdır. Ses yükselterek, yaygara koparark merkezi plâncılara yapılan çağrılar, bir yoldur. Bir başka yol, malı sağlayacak başka bir kaynak bulma, ya da, pratikte varolan birimlerle rekabet edecek yeni bir üretim birimi kurma olanağıdır.

Aynı düşüncenin Macar sosyolog Ivan Szelenyi' nin de aklına gelmiş olması not edilmeye değer bir durumdur. Szelenyi'ye göre, merkezi plânın alternatiflerinin bulunmasının büyük önemi vardır[69]. (Szelenyi'nin argümanına bir an için yeniden döneceğiz.) Sovyet sosyalist muhalif Belotserkovski de benzer bir noktayı belirtir. Belotserkovski, rekabetin zararlı ve yararlı yönlerini ayırır ve rekabet (yararlı yönüyle) **gereksinmesine** büyük önem verir. Çünkü, verimliliği ve tüketici gereksinmelerine duyarlı kalmayı sağlamanın başka bir yolu yoktur[70].

'Fundamentalist' ve 'millenarian' bir kişinin verebileceği tek yanıt, inatla belli şeyleri yinelemektir: Marx rekabete karşıydı, rekabet sosyalist ilkelere aykırıdır, «reel» sosyalist ekonomide rekabete gerek kalmayacaktır. Tabii, «aslan da kuzuyu yutacaktır». Yani tekrar dinsel inanç alemine döndük.

Ne yazık ki, **büyük** üretim birimlerinden yana olan Marksist bir gelenek de var. **Radikal Felsefe**'de yazısı çıkanlardan biri (Sean Sayers), Maoizmi tar-

(69) I. Szelenyi, «Whose alternative?», Flinders Universty, 1980.

(70) V. Belotserkovsky, **Svodoba, vlasit'i sobstvennost'** (Achberg: Achberger Verlag, 1980).

tışırken, Lenin'in bir deyişini aktarır: «Küçük üretim gün gün, saat saat, kendiliğinden ve kitlesel bir oranda kapitalizmi ve burjuvaziyi doğurur». Sayers, bunun üzerine, «sınıfların toplumdan kaldırılmasının, kesinlikle üretici güçlerin gelişmesini ve bu tür küçük ölçekli üretimin kaldırılmasını gerektirdiği» sonucunu çıkarır[71]. Yukarıdaki cümlede geçen «bu tür» sözcüğü, yazarın başka ve kabul edilebilir küçük ölçekli üretim türlerini de tasarladığı olasılığına kapıyı açık bırakır. Ama, üretici güçlerin gelişmesi daha önceden büyük ölçekle eş tutulduğu için, bu olasılığın akla getirildiği kuşkuludur. Yine de «kaldırma» sözcüğü sarsıcı bir etki yapar. Nasıl kaldırılacak? «Sosyalist» polisle, ya da büyük ölçekli üretimin ekonomik rekabetiyle mi? (Bunun anlamı, elbette, ölçek ekonomilerinin bulunmadığı, ya da büyük ölçekli devlet sanayiinin her nedense arzulanan nicelik ya da niteliğe erişemediği yerlerde, küçük ölçekli kooperatiflerin vb. boy gösterebilmesidir.) Bu konu bana çok önemli görünmekte ve gerek bu konu, gerekse rekabet üzerine daha fazla şey söylenmesi gerekmektedir.

Nicelik ve Nitelik

Niteliğe çeşitli şekillerde değinilmiştir. Nitelik, «geleneksel» ekonomi biliminde çok gözardı edilen bir kavramdır. Ama ders kitaplarındaki değer kuramının, en azından talebin rolünü vurgulama gibi yararlı bir özelliği vardır. Marjinal yarar okulu, üretim koşullarının önemsenmemesi anlamında bunu uç noktalara taşır. Ama para ödeme istekliliği, kullanıcının değerlendirmesi, **para** olarak değerleme, bunlar yaşamsal görülür. **Daha iyi** bir makine, ayakkabı, biftek, genellikle yüksek fiyatta satılacaktır. Ne var ki, Marksist gelenek **nicel** plânlama geleneğidir. Sovyet

(71) **Radical Philosophy**, Yaz 1980, s. 24.

deneyimi, merkezin tam bir toplam olarak ifade edilmemiş bir ürün bileşimiyle, ya da nitelikle başa çıkamayacağını gösterir. Olay, merkezin ayrıntılarla uğraşmasının tamamen olanaksız oluşunun dışında, niteliği tanımlamanın hiç de kolay olmadığıdır. Nitelik, özgül bir şeydir: kömürün içerdiği ısı gücü, gerilme direnci gibi; ama aynı zamanda, genelde kullanıcının işine yarayıp yaramamasıyla ilgili bir konu, beğeni ve çekicilik konusudur —aslında **kullanılan** değer, **kullanıcının** değerlendirdiği bir şeydir.

Burada, türdeş olan, borularla ya da tellerle aktarılan ve rahatlıkla «plânlanabilir» su ve elektrik gibi şeyleri, yüzlerce, binlerce çeşidi çıkan ürünleri (elbiseler, alet takımları, sebzeler, vb.) ayrı tutabiliriz. Merkezin tüm bunları mikro-ekonomik anlamda «nicel olarak» plânlayamayacağının ayrımında olmak, bilgeliğin başıdır. Tonlarla, metre karelerle yapılan plânlar düpedüz çok kabadır, çünkü, varolan kullanım-değerleriyle birlikte, kelimenin asıl anlamıyla milyonlarca tür ve biçimdeki ürünleri kapsayamaz.

Troçki şöyle yazıyordu: «Pik demir tonlarla, elektrik kilovat saatle ölçülebilir. Ama tüm dalları ortak bir değer paydasına indirmeksizin evrensel bir plân yaratmak olanaksızdır». Troçki bu noktada, en azından metaller ve yakıtlar için bile, maddi plânlamanın içerdiği apaçık sınırlılıkları görüyordu. Troçki 1900'ların SSCB'sinden söz ediyordu gerçi, ama «reel sosyalizm»de işler neden daha farklı gitsin ki?

İşte burada Sovyet deneyimi belirleyicidir. Bir plân toplam niceliklerle ifade edilirse, öyle bir plâna (tonlar, metre kareler, hatta para değeri başında) uyan ürün bileşimi, rastlantı dışında, gerçekten gereği hissedilen bileşim olmayacaktır. Plânın mikro içeriğini müşterilerle mal sağlayıcılar arasındaki sözleşmeler belirlerse, o zaman da ekonomi artık merkezi olarak plânlanmaktan çıkmıştır, çünkü o zaman toplam nicelikler de (tonlar, metre kareler, vb. biçimin-

de) görüşerek bağlanmış sözleşmelerin **sonucu** olurlar. Üretim birimleri (işletmeler) de **özerk** olur. Ve o özgürlüğe gerçeklik kazandırılması isteniyorsa, gereksindikleri girdileri, mal sağlayan başka birimlerle sözleşmeler bağıtlayarak elde etme özgürlükleri de tanınmalıdır. Ancak, sık sık yapılan alıntılardan çıkardığımız gibi, Marksist klasikler tüm bu karşılıklı ilişkilerin «toplum tarafından plânlanmasında» ısrar etmekle yetinmemiş, birimlerin ayrı olmasının —özerklik— «meta üretimi»nin temeli olduğuna da işaret etmişlerdir. O durumda üretim başkasının kullanımı için olur, kendi kullanımı için değil. **O zaman bir tür piyasa ekonomisi olur.** Daha doğrusu, merkezi plâncıların da yerine getirecek önemli görevleri olacağından, plânla piyasa arasında bir **karma** şey belirecektir. Bence, böyle bir karışım, uygulanabilir ya da hoşgörülebilir bir sosyalist ekonominin özsel bir parçasıdır. Ama bu düşünce 'fundamentalist'e felç getirebilir. Öyle ya, 'fundamentalist'in anladığı şekliyle, sosyalizm meta üretiminin **yadsınması** değil midir?

'Fundamentalist' bir kişi, yukarıdaki argümanı nasıl yanıtlardı? Yanıtlardan birisi, herhalde, hem mutlak bolluk, **hem de** bir çeşit durağan denge durumu tasarlamak olurdu. O zaman, bütün girdiler, İskoçya'daki su kadar bol ve rahatça bulunabilir. Gerekli olan araçlar, gereksinmeler, girdiler, teknikler, hepsi bilinir ve zar zor değişirler. Nasıl yurttaş istediği malları almak için mağazaya gidecekse, yönetim de gerekli çelik levhayı, torna tezgâhını, sülfirik asidi, kumaşı, domuz etini, lahanaları bir yerlerden bulup getirecek; girdileri plânlama problemi son bulacaktır. O takdirde işçiler «toplum»un ya da müşterilerinin istediği ürünü üretecektir. Para geçmeyecek, alışveriş —alım satım— olmayacaktır. Tabii meta üretimi de. Karmaşık bürokratik merkezi plânlama mekanizması da. **Et voilà!***

(*) **Pes doğrusu!** (ç.n.)

Bu «çözüm» konusunda çeşitli yorumlar yapılabilir. Birincisi, bu yıl gerçekte plânlama **olmaz; bir bütün olarak** «toplum»a bir rol tanınmadığı sürece, merkez bir işlev göremez. Bu **yaklaşım, Marksist olmaktan** çok anarşist niteliklidir. İkincisi ve çok daha önemlisi, işlemesi olanaksızdır. Bunun nedeni sadece mutlak bir bolluk olamayacağı değildir. Tahmin yürütmek, çıktıları karşılayacak girdilerin teminini ve her şeyin yeterince stoklanmasını sağlamak kimin görevidir? Ya yatırımlar ve yatırım **malları** (yapım malzemeleri, makineler)? Göreli kıtlık yaşamın bir **gerçeği** olacağına ve tam olarak ifade ettiği anlam, üretken kapasitenin bütün gereksinmeleri (sıfır fiyatla) karşılamaya **yetmemesi** olduğuna göre, alternatiflerden birini seçerken hangi ölçütlere bakılacaktır? Üreticilerden kapasitelerinin ya da girdi stoklarının olanak verdiğinden daha fazlasını üretmeleri istendiğinde, kimin gereksinmeleri **daha ivedi görülecektir?** Böylesi bir modelde bunu kim bilecek, o bilgiye dayanarak ve fiyat gibi bir araç olmadan nasıl harekete geçecektir? «Toplumsal bakımdan yararlı etki»nin değerlendirilmesi, nasıl ölçüleceğini bildiğimizi varsaysak bile, fiili üretim noktasında yer alan «doğrudan üreticiler»ce yapılamaz. Çeşitli alternatifler arasındaki zorunlu karşılaştırmalar **sadece merkezde yapılabilir.** Bu bakış, «kullanım için üretim», «doğrudan toplumsal emek» ve «meta üretiminin kaldırılması» anlayışının o kadar belirgin bir sonucudur ki, paragraf baştan sona gereksiz bir saptırmaca gibi görünebilir. Bu konunun belirtilmesi gerekir, çünkü pratik olguları esas alarak düşünmeyi kabul etmeyen («praxis»ten dem vurmalarına karşın!) ve kendilerine Marksist diyen kişiler hâlâ vardır. Son zamanlarda, «Marksist düşünceyle, onun hitap ettiği görünümü verilen gerçeklik arasındaki ilişkiyi yeniden kurma» gereksinmesi hakkında yazan kişi, Marksist kuramcılardan biriydi[72].

(72) R. Samuel, **New Statesman**, 15 Şubat 1980.

Toparlarsak: Karmaşık bir sanayi ekonomisinde, parçalar arasındaki ilişki ilkesel olarak ya özgürce bağıtlanmış sözleşmelere temellenebilir (özerklik ve bir tür meta üretimi demektir bu), ya da plânlama bürolarından gelen bağlayıcı direktifler sistemine. **Üçüncü yol yoktur.** Elbette iki ana ilkenin bir **bileşimi** elde edilebilir: Yani, bir takım kararlar bağlayıcı idari direktiflerle uygulanırken, bir takım kararlar da özgür görüşmeler sonucu alınabilir. Aslında bu ilkelerin birleştirilmesi, birarada yaşamaları **gerekir** (modern kapitalizmde birarada yaşarlar zaten). Elinizdeki kitabın sonraki bölümlerinde bu zorunlu birarada yaşama üstüne daha bir sürü şey söylenecektir.

Oscar Lange'nin savaş öncesindeki modeli, Merkezi Plânlama Dairesi (MPD) ile işletme yönetimleri arasında bir görev bölümü saptamaya yönelik ilk denemedir. Günümüz bağlamında asıl olan nokta, bu işbölümünün, fiyatlarla birlikte (her ne kadar fiyatlar MDP tarafından keyfi biçimde ayarlanıyorsa da), **bir piyasa** modeli olduğudur; yönetimin o modele bakarak hareket etmesi beklenir. Bu modeli niçin yetersiz gördüğüme daha sonra geleceğim.

Bahro, **Alternatif**'inde, problemle bir derece gerçekçilik, bir derece de romantizm sergileyerek uğraşır. Gerçekçidir, çünkü, karmaşık bir modern ekonominin hiyerarşik yapısının, bütün iç ilişkileri ve tamamlayıcı öğeleriyle birlikte, bürokrasiye yol açtığını; uzaklığa, yabancılaşmaya ve hiyerarşiye neden olduğunu değerlendirebilmektedir. Bu yüzden, karmaşıklığın, iç ilişkilerin ve tamamlayıcı öğelerin azaltılması gerektiğine inanır. Bahro'nun «komünleri» küçük, olabildiğince kendine yeterli olmalıdır. Aslında, uzmanlaşmış bir denetim hiyerarşisine yer vermeyen, emeğin ne kadar kullanılacağına, ne kadar üretileceğine hakikaten dolayımsız yollarla karar veren bir köy topluluğu, ya da iyi bir **kibbutz** tasarlanabilir.

Bahro öte yandan da romantiktir, çünkü, böylesi topluluklar doğrusu ancak inançlı gönüllüler tarafından yaratılabilirken; modern sanayi, kapsamı ve uzmanlaşmasıyla, kendine yeterliliğe olanak tanımaz. Çok şey (yakıt, metal, makineler, pamuklu kumaş, kimyasal maddeler, taşıtlar, buzdolapları, yöresel olarak yetiştirilmesi olanaksız besin maddeleri) dışarıdan alınmak zorundadır. Nasıl? Bahro'nun **Zentralization von unten*** anlayışına göre, komün temsilcileri toplanıp, zorunlu alışverişler için her şeyi kapsayan ayrıntılı bir plân hazırlayacaklardır. Tabii bu işlemler alışveriş olacaktır. Özgürce görüşülerek bağıtlansa bile tabii yine bir tür meta üretimi. Bu alışverişler, «toplum»un bütünsel gereksinme ve önceliklerini yansıtmak üzere merkezden plânlansa bile, model yine merkezileşmiş ve işlevsel açıdan zorunlu bir bürokrasiyle tamamlanmış olur.

Ivan Szelenyi, inandırıcı düşüncelerle destekleyerek, yurttaşlar için mal ve hizmetleri devlet plânlama sistemi dışında da üretme ve sağlama olanağı olmasını savunmuştur. Szelenyi'nin aklındaki, hem çalışma özgürlüğü boyutu (insanların «dışarda» çalışmayı yeğleme hakkı bulunması; tabii «içerdeki» çalışma koşullarının işçilere cazip gelecek —itmeyecek— türden olması gerekliliğiyle birlikte), hem de, her nedense sonuç başarısız olursa, özgürlüğün yerini merkezi plânın alması ya da onunla tamamlanması gerekliliğidir[73]. Bu argümanın mantığından kurtulmanın tek yolu, plâncıların yetersiz olamayacağını, plânlama sistemi içerisinde işleri düzeltebilecek ve düzeltecek etkili bir demokratik denetim süreci tasarlanabileceğini varsaymaktır. Söylemek gereksiz ki, bunu denemek önemlidir. Yine de, deneyler, merkezi plânın son derece karmaşık yapısının bunu zor-

(*) Aşağıdan merkezileşme. (ç.n.)

(73) Szelenyi, a.g.y.

laştırdığını düşündürür. Andras Hegedus, günümüzdeki Sovyet tipi sistemden «örgütlü sorumsuzluk sistemi» diye söz ettiğinde[74] haklı olmasının nedenlerinden birisi, belirli bir sonuçtan çeşitli farklı birimler ortaklaşa sorumluysa, bir şeyler yanlış gittiğinde kimin sorumlu tutulması gerektiğini saptamanın beraberinde ciddi bir zorluğu getirmesiydi. Son noktada diş fırçası, deterjan, çocuk bezi, iğne iplik yetersiz kalırsa, buna üzülünebilir (Brejnev'in yaptığı gibi)[75] Ancak, o maddeleri yeterince temin edememenin merkezi plânın son derece karmaşık doğasından ileri geldiği (ve o tür «ufak kalemler»in muhtemelen kıt kaynaklarda fazla hak iddiası olmayan ast memurların sorumluluğuna düştüğü) gözönüne alınırsa, yurttaş gruplarına (belki kooperatiflere) bu eşyaları yapmak için atölye kurma olanağı tanımaktan daha iyi hangi çözüm vardır?

Bu konuya da yeniden döneceğiz.

İşbölümü

İşbölümü, Marx'ın düşüncesindeki romantik-ütopyacı boyutun özellikle öne çıktığı ve eleştirel bir gözle incelenmesi gereken bir alandır. İşbölümünün «aşılması» **(transcending, aufhemen)** ne demektir? Ne demek olabilir

Kolakowski, Marx'ın görüşünü doğru bir biçimde şöyle özetler: «İşbölümü, ister istemez ticarete, yani insanların ürettikleri nesnelerin, soyut değişim-değeri taşıyan araçlara çevrilmesine yol açar!» Şeyler metalaştıklarında, yabancılaşmanın temel öncülü de vardır»[76]. Üç tür «işbölümü» saptanabilir. Biri, **üreti-**

(74) A. Hegedus, **Socialism and Bureaucracy** (Londra: Allison and Busby, 1976).

(75) Pravda, 28 Kasım 1979.

(76) L. Kolakowski, **Main Currents of Marxism**, C. I (Oxford: Clarendon Press, 1980), s. 172.

ci birimler arasındaki uzmanlaşmadan kaynaklanır: yani, bir fabrika, başkalarının kullanımı düşünülerek, çorap, karbüratör ya da konserve bezelye üretir (değişimi, satış için üretimi —kullanım için üretim değil— doğuran bir durum); yani, meta üretimi. Sonra **insanlar arasındaki uzmanlaşma** vardır: kimileri muhasebeciyken, başkaları balıkçı, su tesisatçısı, profesör, elektrikçi, kâtip, vb.dir; yani, **yatay** işbölümü. Son olarak da **dikey** işbölümü, yani hiyerarşi vardır: memurlarla insanlar, emir verenlerle alanlar, örgütleyenlerle örgütlenenler arasında. Bahro gibileri bu bağlamda fiziksel ve zihinsel işbölümünün ayrılığına özel bir önem verirlerse de, çoğu «zihinsel» işin bir emir gerektirmediğinin ayrımında olunmalıdır. Demek ki, işçiler çeşitli nedenlerle yabancılaşabilir: Çünkü ürettikleri, kendilerinden uzaktaki insanların kullanımı içindir, kendilerine değil; çünkü birbirini yineleyen ve sıkıcı işler yaparlar (Adam Smith'in **Ulusların Zenginliği**'nde kesinlikle bu bağlamda dikkat çektiği bir nokta); çünkü ast düzeydeki kişilerdir onlar.

Sosyalizmde işbölümü «aşılacaktır». Nasıl? İlk akılda tutulması gereken, Marx'ın yorumunun yüksek düzeyde üretken bir **sanayi** toplumu biçimi olduğudur; kendi kendine yeterli, basit bir köy yaşamına geri dönüş tasarlamaz. İşbölümü ilk iki anlamda meta üretimine ve yabancılaşmaya yol açıyorsa (ayrı faaliyetlerin uyumunu sağlamak amacıyla) koordine edici ve yönetici bir otoriteye duyulan nesnel gereksinme de **dikey** bir işbölümü doğuruyorsa, Marx'ın tanımlarının işlevsel bir anlamı kalır mı? Yukarıdaki üç anlamın herhangi biriyle ve hepsindeki işbölümünden kaynaklanan yabancılaşmayı kaldırabilecek bir sosyalizm **olabilir mi?** İnsanın üretken faaliyetlerinde görülen kaçınılmaz ayrı ayrılık, nasıl ve neyle değiştirilebilir? Üretim araçlarının özel mülkiyetinin kaldırılmasının bu bağlamdaki ilintisi nedir? (Mülk-

sahibi-işverenle mülksahibi olmayan-çalışan arasında **bir ayrım bulunduğuna göre** ve bu ayrımın başka bir boyut daha eklediği doğruysa da, Marx işbölümünün ondan kaynaklandığını iddia etmez elbette, tam tersini söyler.) Varolan toplumu eleştirirken, işbölümünü sona erdine bir alternatifin varlığı; ya da, üretim birimleri arasındaki uzlaşmanın o birimleri öz olarak dev bir fabrika gibi görerek (deyiş yerindeyse, yerel kolları da olan) şöyle ya da böyle «aşılabileceği» gibi düşüncelerden yola çıkmak, kaçınılmaz olarak bir gerçek dışılık havası verir.

İlkin **yatay** yöne bakalım. Bu bağlamda Marx'ın ünlü sözlerine yer vermek uygun düşer: Bir kişi «sabahleyin avlanacak, öğlen balık tutacak, akşama doğru inek yetiştirecek ve akşam yemeğinden sonra edebiyat eleştirmenliği yapacaktır, ama sürekli olarak hep bir avcı, balıkçı, çoban ya da eleştirmen olmaksızın»[77]. Bu alıntı cımbızlanarak seçilmiştir. Hepsi ayrı ayrı işlerdir, bir kısmı hobi olabilir. İşlerin çoğu, bir kişi özgür biçimde balık tutmayı tercih etse bozulacak türden ortak çabalara herkesin katılmasının gerekliliği anlamında toplumsal emektir. Ama Marx'ın cümlesini yeni baştan yazalım: «İnsanlar, sabahleyin uçak motoru onarmaya, öğlen diş doldurmaya, akşama doğru ağır yük kamyonu sürmeye ve sonra da bir restoranda akşam yemeğine gelenlere yemek pişirmeye, sürekli bir uçak motoru bakım teknisyeni, dişçi, kamyon şoförü ya da aşçı olmadan, özgürce karar vereceklerdir». Saçmalığa benzemiyor mu? Bahro, 22 yaşına kadar süren genel yüksek öğretimi, herkesin matematik, sibernetik, felsefe ve sanat eğitimi görmesini savunur, ama elbette bu eğitimle her şeyin bilinemeyeceğini de bilmesi gerekir. Bir mimar, dil öğretmeni, duvarcı ustası ya da uçak pilotunun yüz yüze geldiği problemleri anlayacak kadar bilgi

(77) K. Marxs «The German Ideology», **Collected Works**, C. V (Londra: Lawrence and Wishart, 1976), s. 47

öğrenebiliriz, ama o işleri yapmaya yetenekli olmayız. Opera tenoru genellikle obua çalamaz, manzara resmi yapamaz, orkestra yönetemez. Üstelik, terzilik, tıp, bilye dağıtma, spor gazeteciliği ya da bir mezbahada çalışmaya arzu duyması ya da o işlerde doğal bir yeteneği bulunması, insanın doğası gereği olanaksızdır.

Tüm bunların özünde sağduyunun payı nedir? Kuşkusuz, **daha dar** bir uzmanlaşma olmalı; insanlar dileyince iş değiştirebilmek üzere eğitilmeli; duvarcı ustası, tren sürücüsü ya da psikolog olmak, bir çiftlikte çalışmak isteyen bir dil öğretmeni, sadece ve sadece toplumsal gereksinme (döşenecek tuğla, idare edilecek tren olması gerekir) ve doğal yetenek (her insan her işe uygun özellikleri taşımayabilir) ölçütüne bağlı olarak, iş değiştirmeyi kolaylaştıracak yolları bulabilmelidir. Marx'ın formülasyonundaki zayıflık, insanların uzmanlık alanlarını değiştirebilmesi gerektiğini **söylememesi**, uzmanlaşma olmayacağını söylemesidir.

Dikey işbölümü sorunu daha karmaşık bir sorundur. Bahro, kimi Marksistlerce işçi sınıfını kaldırmakla suçlanmışsa da, haksız bir suçlamadır bu: Bahro'nun bütün yaptığı, işçilerin değiştirilebilmesi ve el emeğiyle kafa emeği arasındaki ayrımın kaldırılması düşüncesinin mantığını sürdürmektir. O ayrımın kaldırılması, ya herkesin «işçi» olması, ya da bütün işgücünü türdeş hale getirip işçi-entelektüel yapmanın sonucudur. Uzmanlaşma gereksinmesiyle ilgili olarak yukarıda getirilen yorum, Bahro'nun anlayışı için de geçerlidir. Ayrıca, doğal yetenek, ustalık, ilgi duyma gibi sorunlar vardır: İyi bir zanaatkâr itibar ve onuru hakeder, ama felsefe öğrenimi görmek, «entelektüel» ya da yönetsel bir mesleğe aktarılmak istemeyebilir.

Ne var ki bunlar yan konulardır. Temel sorun şudur: Açıkça **zorunlu** olan denetim ve koordinasyon

hiyerarşisi, dikey işbölümünün «aşılması»yla nasıl uyuşacaktır? Yöneticilerle yönetilenleri ayıran «memur sınıfı»nın bir eşinin boy göstermesinden nasıl sakınılabilir? Bu bir seçme, vekâlet verme, rotasyon olayı mıdır? Yönetim sorumlu olacaksa, kime karşıdır bu sorumluluk? Asla basit bir konu değildir bu: Sözgelimi, demiryolu yönetiminin, demiryolu işçilerine ya da yolcularına hesap vermesi gerekir mi?

Marx'ın ve ardıllarının otorite gereksinmesini anladıklarını gösteren çok sayıda alıntı derlenebilir: «Çok sayıda bireyin beraber yaptığı bütün işler, birbiriyle bağlı olup bütünleşmeleri açısından, ister istemez tek bir kumanda edici irade gerektirir» (Marx, **Das Kapital**, Cilt III) «Bedeniyle çalışan grupları bir saat mekanizması titizliğiyle birbirine bağlayan birleşik bir irade gerekir» (Lenin). «Koordinasyon... astüst ilişkisi...yönetici organların emirleri» (I. Rubin, bkz. s. 12). Baslé, Marx'ın yönetmenin asasını istekle takip eden bir orkestra imgesini aktarırken, yerinde bir soru soruyordu: Proletarya aynı anda nasıl hem yönetmen, hem de orkestra olabilir? Ve, değişik bir tarzda okunması halinde oldukça «özgürlükçü» diye değerlendirilebilecek **Devlet ve Devrim** adlı yapıtında, «büyük ölçekli sanayide otoriteyi kaldırmayı isteme, büyük ölçekli sanayinin kendisini kaldırmayı istemeyle eştir», diyen Engels'i aktaran, Lenin'in kendisiydi.

Sistemin merkezileştirici doğası, plâncı-yöneticinin kaldırılması, ya da plâncı-yöneticinin «birleşmiş üreticiler»in teknik danışman-uygulayıcısı rolüne indirilmesiyle nasıl bağdaşabilir? «Kumanda edici irade» nedir? «Emirleri» kim verir?

Tutkulu kişiyi bulutların üstünde gezdiren tutkunun mükemmel bir örneği, Coward ve Ellis'in çalışmasından aktarılan şu pasajda bulunabilir:

> Çinde, delegasyon, yönetim ve iktidarın «temsilcilere» ya da «sorumlu kişilere» verilmesi fikirlerini (kapitalist üretim

ilişkilerinin ve burjuva demokrasisinin anahtar fikirleri) çürüterek yeni bir ideolojik devrim yapılmakta. Onların yerini, kollektif karar verme ve tüm insanların aktif düşüncesi fikirleri alıyor[78].

Kesinlikle en katıksız türünden romantizm! Öyle bir devrim Çin'de gerçekleşmediği gibi, herhangi bir yerde gerçekleşmesi de olanaksızdır! Delegasyon yok? Yönetim yok? Temsilci ya da sorumlu kişiler yok? Bu şekilde bir ana okulu bile yönetilebilir mi? Coward ve Ellis'ten Marx sorumlu tutulamaz; tabii, ütopyacı pasajlarıyla onlara yön göstermesi **dışında.** Çünkü Marx, «kumandacı bir irade»den söz etmenin yanı sıra, pek çok fırsatta insanların —kurumların aracılığı olsun olmasın— bir tür doğrudan denetimini öngörüyordu —yalnız bunun nasıl gerçekleşeceğini net olarak açıklamadı. Meslektaşlarımdan birisi bu modeli bir keresinde «kitlesel dayanışmayla tamamlanmış, kusursuz merkezileşme» diye adlandırmıştı; o model hiyerarşiktir ve ancak öyle olabilir!

Modern üretim karmaşık, bütünseldir. Bütünselleşmedikçe dağılır. Bütünleşme ve koordinasyonu sağlama görevi —plânlama görevi— zor ve sorumluluk isteyen bir iştir. Ağır yük kamyonu sürmeyle diş doldurma arasında herkesin sırayla yapabilmesi olanaksızdır. Plâncılar uzmanlaşmalı, mesleki açıdan yeterli kişiler olmalı, aslında bir üretim biriminin yöneticileri (ya da teknisyenleri) olmalıdırlar. Pek çok sorumlu görev uzman olmayan kişilerle doldurulabilir; ama sorumluluk olmalıdır. **Otorite** sorumlulukla elele gitmelidir, çünkü kişi, üzerinde denetimi bulunmadığı insanların hareketlerinden nasıl sorumlu tutulabilir? Bu sorumluluk, ikna yöntemi işe yaramazsa kullanılan, son çarede başvurulacak bir otorite olabilir. Ama eninde sonunda gemi kaptanının emirlerine uyulmalıdır; «editörün kararı kesindir»; inşaat işçile-

(78) **Radical Philosopy**, Kış 1979, s. 8'deki eleştirel bir değerlendirmeden aktarılmıştır.

ri mimarların tasarımını yaptıkları binayı yükseltirler ve bir kişi de çalışmalarını denetler; vb.

Şekil 1.1'deki örgütsel («çok düzeyli») diyagram tekrar anılabilir. Ya da, hem dikey, hem de yatay işbölümüne örnek olarak bir havaalanı düşünelim. Havaalanında şu görevler uygulanmalıdır:

(a) Uçağı uçurma
(b) Hava trafik kontrolu
(c) Yakıt ikmali
(d) Yakıt temin etme ve depolama
(e) Uçağın onarım ve bakımı
(f) Bagaj kontrol
(g) Koltuk rezervasyonları
(h) Yerde ve uçuş sırasında yiyecek servisi (yolcular için)
(i) Uçaklarla personelinin tarifeleri ve yönetimi
(j) Bütün havaalanının yönetilmesi: pist ve binaların bakımı, onarım atölyeleri, yer dağıtımı
(k) Havaalanı çalışanlarının işe alınması ve elverişli bir ortam sağlanması
(l) Ve benzeri.

Bu işler ayrı ayrı kişilerin görevi olacaktır ve olmalıdır, o kişi sorumlu olacaktır ve olmalıdır. Kime karşı sorumlu? Yüklemeyi, yakıt ikmalini, onarımı düzenleyen kişi; yüklemeyi yapanlara, yakıt ikmalini yapanlara ve onarımcılara karşı mı sorumlu olmalıdır? Yoksa bütün havaalanını yöneten kişiye mi? Yoksa fiilen yararlanan kamuya mı? Doğru zamanda doğru kişilerin bulunmasını, yedek parçaların, petrolün, pist onarımı için çimentonun ve kafeterya için sucuk rulolarının uygun zamanda siparişini yapmak üzere, potansiyel olarak ayrı olan bu faaliyetlerin hepsini birden kim çekip çevirecektir? Siparişler kime ısmarlanmalıdır? Nereden mal alınacak, sorun çıktığında alternatifi kim bulacaktır? Gereken şeyleri yapanların gerekli araçları temin etmelerini kim sağlayacaktır?

Otorite ve sorumluluk konusu, bu bağlamda, fiziksel ve zihinsel emek ayrımı sorunundan daha önemli gözükmektedir. Çünkü, az ya da hiç otorite gerektirmeyen çok sayıda «zihinsel» iş vardır: Sanayideki teknik değişiklikler «beyaz» ve «mavi» yakalıların tanımlanmasında örtüşmeler doğururken, eczacılar ve radyo spikerlerinin, sıfatı küçük bile olsa, komutanları yoktur, öğretmenler yalnız öğrencilerine «kumanda ederler». Nitelikli bir işçinin de, bir laboratuvar teknisyeninin de değerli bilgileri vardır. Asıl sorun **ast-üst ilişkisidir**, her zaman tehlike yaratan budur: Otorite kötüye kullanılabilir, otorite en kesin biçimde kötüye kullanılmıştır.

Ne var ki, «reel» bir sosyalizmde otorite bulunmayacağını varsayan Marksist-fundamentalist bir konumdan yola çıkarak, etkili demokratik denetim araçlarını geliştirme, istismarlara karşı koruma görevinin üstüne gidilemez. Elbette, sanırım doğası gereği iktidarını kötüye kullanamayacağından, sosyalist hükümetin, işçi sınıfı hükümetinin hiç bir sınırlamaya tabi olmaması gerektiği varsayarak da halledilemez (Lenin: «Diktatörlük, doğrudan doğruya güce dayanan ve herhangi bir yasakla kısıtlanmamış egemenliktir»). Böylesi bir kötüye kullanma olasılığının akıllarına bile gelmediğini iddia etmek, Marx'a da Lenin'e de haksızlık olur. Marx, işe yaramayan temsilcilerin geri çağrılmasını öngörüyordu. Lenin'in «parti maksimumu», özellikle parti üyelerinin kendi küplerini doldurmalarının önüne geçmek amacıyla tasarlanmıştı. Buna karşın, belki merkezileşmiş plânlamanın getirdiği hiyerarşik-bürokratik sonuçları farkedemedikleri, tahmin edemedikleri için, ikisi de denetimi sağlayacak güvenlik önlemleri üzerinde fazla düşünmemiş gibidir; programlarında devletin (elbette nihai olarak sönüp gidecek olan) ekonomik ve toplumsal rolünde çok büyük bir artış öngörülmesine karşın ve ayrıca, bağımsız üretici ve dağıtıcıyı kaldı-

rarak, herkesin toplumu yönetecek merkezi kurumlara bağımlılığı da çok büyük oranda arttırılmasına karşın, bu böyledir.

Amacımın, demokrasiye olanaklı bir rol tanımayan bir tür zorunlu süper-hiyerarşi tablosu çizmek olduğu sanılmamalı. Son bir kaç sayfanın amacı, ilkin üretimin örgütlenmesinde **bir** hiyerarşi ve **ast-üst** ilişkisinden kaçınılamayacağını vurgulamaktı —üreticilerin özerkliği ve piyasaların rolü ne kadar az olursa, hiyerarşi ve bürokrasinin rolü kesinlikle o kadar fazla olur. İkinci olarak, ekonomik kararlar almada demokratik işleyişlerin rolü ve sınırlarının gerçekçi (slogancılıktan uzak) bir değerlendirilmesi gerektiğine dikkat çekmek isterim. Bu konu ileride daha geniş tartışılacak. İşin özü şudur: Seçilmiş bir meclis ancak genel önceliklerle kuralları; yani plâncıların, yöneticilerin, emekçilerin ve uzmanların uymaları gereken çalışma ve ilişki kurallarını kararlaştırabilir. Bunlar önemli görevlerdir, ama, önemli bir istismar olayını gün yüzüne çıkarma gerekliliği dışında, doğaları gereği mikro-ekonomik alanın dışında kalır. Merkezden aşağı doğru inerken, genelin özel karşısındaki önceliğini oturtmak amacıyla, **yerel** ya da bölgesel otoritelerin gücüne mutlaka ağır kısıtlamalar getirilecektir. Bahro, «en zor şey, yerel ve özgül çıkarları denetlemektir» derken haklıydı[79] Yerel yetkililer olsun, yerel seçmenler olsun, tamamen doğal olarak, bildikleri ve kendi yörelerine ait gereksinmelere ilgi duyarlar. Sonra, fiili üretim birimleri gelir: Bir fabrikadaki yönetici-işçi ilişkileri karmaşık sorunlar çıkarır (bir bölümü, Yugoslav deneyimine dayanan uzun bir tartışmayı gerektirir). Yönetici seçimle mi gelmelidir? Uzmanlık bilgisi ve doğal yetenek gerekliliği karşısında, rotasyon ne ölçüde uygulanabilir? Yönetici, işçiler karşısında sorumlu olmalı mıdır? Ya

(79) Bahro, a.g.y., Almanca basım, s. 537.

da «toplum»a (müşteriler dahil) karşı mı sorumlu olmalıdır? Yönetimle işçiler, onlardan birisiyle ya da ikisiyle plâncılar arasındaki anlaşmazlıklar, en etkili hangi yollarla çözülebilir? Çeşitli türden kararlar hangi düzeyde ve hangi bilgilere göre alınmalıdır? Devam edilebilir, ama şimdilik yeter. Açık ki, yatay bir işbölümü olacaktır. Aynı şekilde, otorite (ve kötüye kullanılması), disiplin, sorumluluk çizgileri ve başarısızlığın üzerine gitme gibi problemlerle karşılaşacağımız da açıktır. Marksist gelenek ise bu tür problemleri genelde geçiştirmeye eğilimlidir.

Maddi ve Manevi Özendiriciler

Marx, sosyalist toplumun ilk evrelerinde, ödüllerin çalışmayla bağıntılı olması düşüncesini kesinlikle paylaşırdı. Nitekim, **Gotha Programının Elevtirisi**'nde bunu net bir dille ifade etmişti. Ancak bu uygulama, hâlâ süren bir eşitsizliğin, «burjuva hakkı»nın bir kalıntısını örnekleyecekti. İlk evrede, emek-zaman, hem üretimin düzenlenmesinin, hem de bölüşümün emekçilere emekleriyle orantılı olarak yapılmasının temelidir. **Das Kapital**'de, bunun, «dolaşmayacağı» için para anlamına gelmeyecek kuponlar yani belgeler biçiminde «ödenmesi»ni öngörüyordu Marx[80]. Bu noktada karanlık kalan çeşitli yönler vardır. Biri şudur: Eşit zaman miktarına ödenecek ödüller de eşit mi olmalıdır? Ödül, beceri yani fiziksel yoğunluk esasına göre farklılaşmalı mıdır, farklılaşmalıysa **ne kadar?** Önerilene bakılırsa, ödülün, yapılan işin yararlılığıyla ilintili olmadığı kesindir. Aslında, başkalarının emeğiyle kopmaz bağlar olması halinde, bir bireyin yaptığı işin niceliği (bırakın niteliğini) nasıl belirlenir?

O durumda, emek, farklı görevler arasında **nasıl** dağıtılacak ve bu işi kim yapacaktır? Bu noktada, di-

(80) K. Marx, **Capital, C. II** (New York: International Publishing Co., 1967), s. 358.

yelim «patriyarkal aile»yle modern karmaşık sanayi ekonomisini birbirinden ayırmak yine temel önemdedir. Troçki ve Buharin'in (1920'de) emeğin **militarizasyonundan** yana olduklarını açıkça ilân ettikleri anımsanmalıdır —işçiler ne yapılması gerektiğinin bilincine varana ve böylece işine sadık hale gelene, zorlamanın yararı artık kalmayana kadar.

«Uygulanabilir sosyalizm»de insanların emeğe ve yapmaları gereken işlere karşı tutumlarıyla ilgili akla uygun varsayımlar nelerdir? Emeğin nerede gerekli olduğunu bilecek konumdaki kim olacaktır ve o kişi bu bilgiyi nasıl eyleme dönüştürecektir? Özendirici gerekir mi? Gerekirse, ne tür bir özendirici olmalıdır? «Ücret sisteminin kaldırılması» ne anlama gelebilir ya da gelecektir? Parayı «dolaşmayan kuponlara» çevirmenin anlamı nedir?

Bu noktada, hiç bir tüketim düzenlemesi gerektirmeyen gerçek «bolluğun» (herkesin gereksindiği miktarı ortak mağazalardan alıp, neye gereksindiğini de kendisinin belirlediği), daha önce ileri sürüldüğü gibi, uygulanabilirlik engeline çarparak saf dışı kaldığını varsayıyorum. Dolayısıyla herhangi bir yurttaşın (işçi, emekli, çocuk vb. olarak) **isteyebileceği** miktar, mutlaka bir para ya da kupon sistemiyle sınırlanacak, elde edinilen malların «değerli» olması gerekecektir: Örneğin, bir oyuncak, balık ya da patates kızartması, bir araba ya da mobilya takımından daha az kupon (ya da daha az para) gerektirecektir. Olmazsa, bir başka sınırlama yönteminin geliştirilmesi gerekecektir: Sözgelimi, bir mobilya takımı ya da araba için, ivediliğine göre, bir permi zorunluluğu konabilir. Ama bu yöntem de bir permi bürosu, kuralları, uygulamaları vb. isteyecek, tabii, özel durumlar (yani, yatalak kişiler) dışında ya da acil bir durum yoksa, haklı olarak onaylanmayacaktır. Bu yüzden ona önem vermiyorum.

Kanımca zorlama **olmayan** bir varsayımla başlayalım: Gücü kuvveti yerinde yurttaşların büyük çoğunluğu çalışmak ister. Sadece ufak bir azınlık hakiki kaytarıcıdır. Onlar için (yine ufak bir azınlık olan ırz düşmanları, katiller, deliler için olduğu gibi) özel düzenlemeler hazırlanabilir ki, o da bizi asıl yöntemlerimizden alıkoymaz. O zaman şu soru belirmektedir: **Hangi** iş, nerede, ne zaman?

İşçilerin arzularıyla, yapılması gereken şeylerin birbiriyle çakışacağını düşünmek için bir neden var mıdır? Yalnız tekrar tekrar belirtelim ki, söz konusu **edilen**, yüksek düzeyde gelişmiş bir sektörel ve coğ**rafik** işbölümü **olan, karmaşık** bir sanayi toplumunun bağlamıdır. Öyle bir toplumda belirli bir görevin için şu ya da bu belirli birey ya da grubun sorumluluğuna verilmesi **zorunluluğu** açık **olamaz**. Üstelik kimi işler daha tatsızdır, başka işlere göre daha çok «toplum dışı kalınacak saatler»i kapsar. Daha önce uzun uzadıya tartışılan nedenlerden dolayı, zorunlu bir yatay işbölümü olunca iş değiştirme olanakları sınırlı kalır, o durumda beğenilmeyen mesleklerin sıraya bağlanabilmesi («Sen, sen ve sen, gelecek hafta tabakları yıkayın») de sınırlıdır. Kimi görevler için çalışacak kişi bulmak güç oluyorsa, insanlar bir tür maddi ve manevi ödülle **teşvik** edilmemeli mi? Bir ödüller cetveli çıkarılmamalı mı?

Böylesi bir farklılaşmanın ilkelerini daha sonra tartışacağız, ama, emeğin yönetilmesi olmadan, özendiricilerden (ve dolayısıyla belirli uzunlukta işler için eşit olmayan bir ödeme yapmaktan) nasıl sakınılabilir? Marx'ın tüm bu konularda söylediği tek söz yoktur. Onun kapitalizmdeki farklılaşmalarla ilgili söylediklerinin de bir yardımı dokunmaz. Marx'ın farklı tür emekleri basit emeğe «indirgeme»ye değinen sözleri şöyleydi: «İndirgeme yapıldığı açıktır, çünkü, yüksek nitelikli emek ürünü değişim-değeri olarak belirli oranlarda ortalama basit emek ürününün eşdeğe-

rıdır»[81]. Marx'ın sözlerine bakılırsa, nitelikli emek-gücünün değeri piyasadan, mallarda içerili değişim-değerinden çıkarılmış görünür. Ama, tartışmanın uzayıp gitmesi tamamen bir yana, sosyalizme neyin uygun düşeceğini göstermez bu. Marx'ın formüle ettiği gibi, sosyalizmin alt evresinde «emeğe göre ödeme» ilkesi, elbette SSCB'de, karışık ölçütler (beceri, mevki, ağır iş, yer —örneğin Arktik bölgesi— vb.) karmasına dayalı geniş ücret farklılaşmalarını haklı çıkarmak amacıyla yorumlanmıştır. Sovyetlerde gelir farklılaşmalarını haklı göstermek benim görevim değil. Olay şu: «Emeğe göre» ödemenin nitel bir boyut taşıdığı kabul edilse bile, Marx'ta buna uyan hiç bir yol gösterici yoktu. Emek-gücü bir «meta» olmaktan çıkar. Bundan, emek-gücünün değerinin herhangi türden bir emek piyasasıyla belirlenmediği anlamı çıkarılabilir. Aslında Sovyet kuramcılarının kendi sözde «olgun sosyalizm» ekonomileri hakkında takındıkları tutum budur. Bununla birlikte, Sovyet deneyiminin de gösterdiği gibi, çalışma zorunluluğu ve yönetme olayı olmazsa, piyasa tipi özendirici ve farklılaşmalar emeği «dağıtmakta» zorunlu hale gelir.

Kendini düşünmeden «genel çıkar»la (bu terimin net bir tanımı yoktur) özdeşleşen ve «toplumun gereksindiği» yere isteye isteye giden işçiler hayal etmek, doğası gereği zorlama görünmektedir. Zorlamayı kaldırıp yerine bir şey koymak istesek, tek tasarlanabilecek şey bir özendirme şeması olabilir. Söylemeye gerek yok ki, bununla amaçlanan, diyelim profesörlerin, hem çok daha tutulan bir iş yaparken, hem de mezbahada çalışanlardan ya da duvarcı ustalarından kat kat daha çok kazanması gibi «geleneksel» farklılaşmaları haklı çıkarmak değildir. Çok sayıda sorumlu görev (örneğin, üst düzeyde deneyim isteyen bir plâncı, editör ya da bir sovyet başkanlığı), bu gö-

(81) K. Marx, **Critique of Political Economy** (Harmondsworth: Penguin, 1976), s. 31.

revleri yerine getirmekten haz duyan, Lenin'in **parti-maksimum**'unu kabul edecek ve yurttaşların genelinden daha büyük maddi ödül almayacak kişilerce istenir ve öyle de olması gerekir. (Lenin, hiç bir parti üyesinin, hangi görevde bulunursa bulunsun, nitelikli bir işçiden daha fazla kazanmamasını tasarlıyordu. Stalin bu kuralı kaldırdı.) Farklılaşmayı belirleyen faktörler şunlar olur: Birincisi, gereken sektörde gönüllü çalışmayı sağlamak için gerekli farklılaşma düzeyleri; sonra, en azından aynı derecede önemli olarak, bu farklılaşmaların —bugün SSCB'de olduğu gibi— çıkar sağlayanlarca kapalı kapılar ardında değil, demokratik bir şekilde kararlaştırılması gereği. Bununla, elbette, on ton daha fazla sülfürik asit üretilmesine karar verebilmesi ve vermesi gerektiğinden pek farklı olmayan bir biçimde, pilot Bloggs'un gelirini de «halk»ın saptamasını kastetmiyorum. Ama, gelir farklılaşmasının ilkeleri ve sınırlarını, şu ya da bu düzeyde seçilmiş temsilciler kararlaştırabilir ve kararlaştırmalıdır.

Bu konuların tartışılmasında ilerleme sağlamamız için, başka bir fundamentalist kör nokta engelini aşmamız gerekir. İyi bir İsrail **kibbutz**'u kadar, diyelim 200 kişilik, küçükçe bir komün ya da kooperatif düşünün. İyi ve kötü zamanları herkesin paylaştığı («bolluk» sorunu çıkması gerekmeyen) hakiki bir gelir eşitliği tasarlanabilir orada. Tamamen niteliksiz işler sırayla yapılacak, iş değiştirme olanağı fazla olacaktır. İş dağıtımı demokratik bir şekilde kararlaştırılacaktır. Rotasyon ve geri çağırma hakkına sahip seçilmiş komiteler bir dizi problemle baş edebilir. Ve rastlantı sonucu birisi ağır ve hoşlanılmayan bir işe tayin edilirse, demokratik oylamayla özel bir tazminata (sözgelimi, bir kaç günlük ek tatil) karar verilebilir.

Bu model tamamen uygulanabilir, yalnız çok önemli iki koşulla. Birincisi, böyle bir toplum sadık

gönüllülerden oluşmalı, farklı türde yaşamayı arzulayan herkese o olanak tanınmalıdır (İsrail'deki **kibbutz**'da olduğu gibi, üyelik zorunluluğu getirmenin etkisini düşünün!) İkincisi ve belki daha önemlisi, yine ölçek konusu. İnsanlar gözleriyle gördükleri görevleri tanıdıkları insanlar arasında paylaştırmakta, sonuçta işler gerçekten de anında görünebilir, «saydam» hale gelmektedir. Ama bunu yüz milyonlarca insanın yaşadığı bir sanayi toplumunu kapsayacak şekilde genişletmek, safça bir fanteziden öteye gitmez. Tabii şu iki koşuldan biri, ya da ikisi birden karşılanmadıkça: Ayrı ayrı küçük birimlerin ağırlıkla kendi kendine yetmesi ve ikinci olarak, ayrı birimlerin özgür ilişikler kurup alışverişe girmeleri (sonuçta «meta üretimi»yle birlikte).

Bir başka karışıklık, işçilerin kapitalizmde «emek-güçlerini satmaları»yla, sosyalist bir toplumdaki işleri arasındaki zıtlıktan kaynaklanır. Bir Sovyet işçiye bir ücret ödenir ve o, resmi ideoloji ne söylerse söylesin, kendisini kesinlikle bir devlet işletmesi ya da kurumunun çalıştırdığını hisseder. Szelenyi, daha önce aktarılan makalesinde, «emek-güçlerini satan» deyişini tam bu bağlamda kullanır. Her ne kadar pratikte devletin çalıştırdığı yöneticiler, işçinin hizmetleri karşılığında birbirlerine teklif götürebilirlerse de, işçilerin tekelci bir işveren —devlet— karşısında olduklarını hissetmeleri haklı görülebilir. Gerçek bir üreticiler kooperatifi (ya da bir **kibbutz**) üyesinin kendini serbest çalışan biri sayması beklenebilir. Gelgelelim, ne üreteceği konusunda merkezde yapılan plân uyarınca direktif alan bir devlet işletmesindeki binlerce çalışanın durumu nasıldır? Direktiflerin kaynağının yer olarak bile uzaklığı ve kişisellik-taşımayışı (uzak bir bilgisayardan çıkıp çıkmaması da bir şey değiştirmez) işçinin varlık duygusuna, her şeyden önce çalışan bir kişi olma duygusuna katkıda bulunur. **Kibbutz** büyüklüğündeki bir kooperatifte, küçük top-

luluk yapılması gerekenleri kendi görebilir ve kaynakları buna göre dağıtabilirken; bu iş, bırakın uluslararası bir ölçeği, ulusal bir ölçekte bile basit ve «saydam» olamaz. **Kim** dağıtır, hangi ölçütlere göre, hangi sorumluluk çizgileriyle sınırlıdır, kime karşı, nasıl uygulanır soruları, bütün bunlar, yinelersek, Marx'ın az şey söylediği temel önemde konular durumuna gelir.

Böylece gündeme emek ödülünün niteliği geliyor. Fransız Marksist Alain Lipietz, yakında çıkan bir kitabında, gerçek işçi sınıfının istemleriyle (varolan toplum içinde daha yüksek ücret ve yaşam standartlarından yana istemler), ücretlerin genelde yok olacağı Marksist yeni toplum hedefi arasında, çok ciddi bir zıtlık görüldüğüne haklı bir dikkat çekmiştir[82]. («Ücret Sistemini Kaldırın» sloganını Batı Almanya'daki bir duvarda okumuştum, ama elbette bir fabrika duvarında **değil**; bir üniversitenin duvarıydı. Çoğu işçi, serbest bölüşümü, onlara **verileni** alma zorunluluğu olarak anlayacaklardır.) Buradan yine Marx'ın para olmayan «kuponlar»ına çıkarız. Onlara niçin para denmesin? Bu kuponlara ve ne işlev gördüklerine bir göz atalım. Kuponların nasıl kazanıldığını bir yana bırakarak, böyle 100 tane kupon elde edildiğini düşünün. Alan kişi o kuponlarla ne yapacaktır? Herhalde, devlet mağazalarına gidip, «değerleri» kuponlarla ifade edilecek bir gereksinmesini karşılayacaktır. Marx'ın düşüncesi şuydu: Kuponlar, emek-zamanla orantılı dağıtılacaktır. Herhalde, yaşlılık aylıkları, yatırım fonu, vb. gibi üretken ve sosyal anlamda «genel giderler» denebilecek bir pay da eklenecektir. Böylelikle, üretimlerine harcanan fiili emek-zamanı sırayla 9 ve 2 saat tutsa da, bir sandalyeyle bir kilo sosisin 12 ve 13 emek —zaman— kuponu «değeri» taşıyabileceği akla getirilebilir. 100 birim kupon alan

(82) Lipietz, a.g.y., s. 353.

birisi, kuponları nereye harcayacağını kendisi seçer. Bolluğun olduğu daha üst bir evrede ise, «herkes gereksinmesine göre» alacak, buna bağlı olarak kuponlar da kaybolacaktır.

Baştaki çözümleme dikkate alınırsa, böylesi bir sistemin çeşitli kusurları hemen göze görünüyor olmalı. Birincisi, arz ve talep ne olacak? Anmaya değer ölçüde «basit» bir pasajda şunları yazıyordu Marx: «Üretim ve tüketimin arzıyla talebinin çakışmasına olanak taşıyan koşulların gerçekleştiği ve son kertede üretimin (doğru) oranları varsayılırsa...para sorunu tamamen önemsizleşir...»[83] **Mein Gott!** * **Eğer** para işlevini yitirmişse, zaten gerekli olmaz! Günümüz bağlamında o işlev nedir ki? Üretim-tüketim bağını kurarak arzla talebi dengelemeye yardım etmek, tüketicinin kendi tercihlerinin yoğunluğunu ifade etmesini sağlamak **ve**, son olarak, bu istemlerle gerekli arzın sağlanma maliyeti arasındaki bağlantıyı kurmak. Böyle 3 kupon «fiyatı»nda yeteri kadar (ya da çok fazla) sosis bulunamadığını düşünün. Kısa vadede kuyrukların ya da piyasaya fazla mal sürülmesinin alternatifi, kupon-değerini değiştirmektir. Bu işlem aynı zamanda plânlama organlarına verilmiş bir sinyal olur: şundan daha fazla, bundan daha az üretin dercesine. Tıpkı paradaki gibi. (Aslında bu kuponlar, isminden başka her özelliğiyle para haline gelmiş olur.) Ne demektir kuponların «dolaşmaması»? Demek midir ki ben, 100 adet dolaşmayan, değiştirilemeyen kupon sahibi olarak, onların bir tekini bile bebeğime bakması, radyomu onarması ya da arabasıyla beni işe götürmesi karşılığında ödül olarak komşuma veremem? **Neden olmasın?** Böylesi işlemlerin önünü almak için polis gerekir! Peki, sosis için dükkânlara «ödenen» «kuponlar», sosis fabrikasından sosis «satın alırken» kullanılacak mıdır? Daha son-

(83) K. Marx, akt. Pléiades basımı, Paris, C. 2, s. 204.
(*) Tanrım! (ç.n.)

ra da, sosis fabrikasının et «alması» için? Olmaz mı, niçin olmasın? Tüketici gereksinmelerini üretim sistemine bağlayan başka hangi alternatif vardır?

Verili bir geliş dağılımında (verili toplumun tercih ettiği ölçüde eşitlikçi), yurttaşlara tercihlerini ifade ettirmenin, «paralarını» (kuponlar), ya da hakiki paralarını özgürce harcama olanağı tanımaktan **daha iyi bir yolu yoktur.** Fundamentalist kişiler bunu «piyasa» diye suçlarsa, varsın suçlasın. Castoriadis'in açıkça kabul ettiği gibi, hiç bir oylama sistemi buna bir alternatif getiremez. Çünkü, birincisi, tercihlerin muazzam derecede çeşitli olması nedeniyle uygulanması çok zordur. İkincisi, önceden değinildiği gibi, işin özü nasılsa çoğunluk olayı değildir, çünkü azınlığa da isteğini alma hakkı tanınmıştır.

Kuşkusuz, **a priori** plânlama kararlarından çok uzaktır bu model. Ama, yine önceden gördüğümüz gibi, seçme şansı bulunan bir ortamda hayata geçirilemez. Peki, «piyasa» çözümü kusurlardan arınmış mıdır? Hayır, arınmamıştır. Ama onu eleştiren de, uygulanabilir bir alternatif sav ortaya koymalıdır

«Proletarya» ve Üretken Emek

Marksist kuramın proletaryaya yüklediği rolle ilgili, Bahro'nun söylediği oldukça önemli şeyler vardır. «Proletaryanın...genel kurtuluşun fiili kolektif öznesi olması, Marksizmin ütopyacı öğelerinin onda yoğunlaştığı felsefi bir hipotez olarak durmaktadır»[84] Ayrıca, «Marksist entellektüeller idealize edilmiş bir 'işçi' portresi çizerler» diye yazar Bahro ve sorar: Peki, ya fiilen varolan proletaryanın fikir ve özlemleriyle, kuramın ona yüklediği «reel dünya-tarihsel» amaçlarıyla ilişkisi (varsa tabii)? Her şeyden önce, yine Bahro'nun belirttiği gibi, «ast katman ve sınıf-

(84) Bahro, a.g.y., Almanca basım, s. 233.

ların dolayımsız amaçları, her zaman tutucu niteliklidir»[85].

Alfred Meyer, Mihajlo Markoviç ve Alain Lipietz gibi farklı ideolojileri savunan insanlar, proletaryanın «dünya çapındaki tarihsel kurtarıcı misyonu» düşüncesinin zemin hazırladığı güçlüklere, çeşitli şekillerde dikkat çekmişlerdir.

> Sanayi işçi sınıfı, insani doğasından tamamen yabancılaşmış haliyle, kendi bağrında kendi kurtuluşunu getirecek neye sahip olabilir?[86]
>
> Ama Marx sorunu çözmedi: Bütün proletarya, kendi ortak iradesini nasıl biçimlendirecek, «kendinde sınıf» olmaktan çıkıp «kendisi için sınıf» olmaya doğru nasıl adım atacak, iktidarı nasıl kazanacak ve «yönetici sınıf olarak örgütlenmiş» toplumu nasıl yönetecektir? Bu alçaltılmış ve yabancılaşmış sınıf, öz olarak yeni olanaklar hakkında bir bilinci (korkunç genel kültür isteyen ve resmi akademik araştırmacılığı çok aşan bir bilinç) nasıl yükseltecektir? Ve sınıfın öncülüğünü üstlenirse, öncünün yabancılaşmasından, sınıfı manipüle etmesinden nasıl kaçınılacaktır?[87]

Markoviç bir takım ortak Marksist sloganların belirsizliğini de görebilmekte; «bütün üretimin, geniş bir tüm ulus birliğinde toplanması» ve «kamu iktidarı politik karakterini yitirir —**bu ne anlama gelirse gelsin**» gibi deyişleri aktarmaktadır[88]

Lipietz'in, gördüğümüz gibi, hakiki işçilerin fiili istemleri (daha yüksek ücret ve benzeri) ile istemeleri gereken temel değişiklikler (ücret sisteminin kaldırılması dahil) arasındaki geniş uçurumla başı dertte dir. Bu sorun, elbette, Lenin'in sosyalist fikirlerin işçilere dışardan taşınması gerektiği, kendi başlarına kalan işçilerin «sendikal» istemlere hapsolacakları

---

(85) A.g.y., s. 174.

(86) A.G. Meyer, **Marxism** (Cambridge, Mass.: Harvard Universty Press, 1970), s. 84.

(87) M. Markoviç, «Stalinism and Marxism», (der: R. Tucker) **Stalinism**, (New York: Norton, 1977), s. 312.

(88) A.g.y., s. 303; vurgu benim.

şeklindeki iyi bilinen inancının yansımasıdır. Bahro'nun sıradan insanların çoğunun özlemlerinin «tutucu» nitelik taşıdığıyla ilgili sözlerinin geçerliliğini herhalde Lenin de onaylardı.

André Gorz sorunu oldukça etkili bir anlatımla dile getirir:

> Marx'ın proletarya kuramı, sınıf uzlaşmazlıklarının ampirik bir incelenmesine dayanmaz... Hiç bir ampirik gözlem ya da militanlık deneyi, proletaryanın, Marx'a göre onun sınıfsal varlığını oluşturan, tarihsel misyonunun keşfedilmesini sağlayamaz... Proletaryanın varlığı, proleterlerden daha üstündür; proleterlerin doğru sınıf çizgisini benimsemelerinin yüce bir güvencesidir o. Hemen bir soru belirir: Proleterlerin kendilerinin bile bu varlık hakkında karışık ya da gizemsel duygulardan başka bir şey hissetmemeleri karşısında, proleteryanın ne olduğunu kim bilebilir ve söyleyebilir? Tarihsel olarak bu sorunun yanıtı şöyledir: Proletaryanın asıl doğasının ve tarihsel misyonunun gerçekte ne olduğunu bilebilen ve söyleyebilen sadece Marx'tı... Proletarya özü gereği devrimcidir, **olmalıdır**, olduğu şeye dönüşmelidir.
>
> Bu felsefi konum kendi içinde bütün sapmaları taşır: öncülük, ikamecilik, seçkincilik ve ayrıca, karşıtları olan, kendiliğindenlik, «kuyrukçuluk», sendikalizm. Kuramın ampirik verilerle doğrulanmasının olanaksızlığı, ilk günah gibi, Marksizmin sırtındaki yük olarak kalmıştır hep... Proletaryanın felsefesi, gerçekten yaşayan proleterler ya da fiili olaylarla meşrulaştırılamaz... Hegelci matris filozofu peygamber yapar, felsefesini de Anlam ve Varlık Vahiyli... Hiç kimse, özellikle de proleterya, Marksistleri bölen tartışmaları kesin bir sonuca bağlayamaz. Ampirik doğrulamanın olanaksızlığı nedeniyle, ayrı ayrı politik ve kuramsal tezleri sadece Kitap'a başvurarak meşru kılınabilir.
>
> Ortodostluk, dogmatizm, dindarlık ruhu, Marksizmde görünen rastlantısal olgular değildir: Hegelci yapı taşıyan bir felsefenin doğasında içerilidir... Proletarya kuramı, Marx'ın metinleriyle Lenin'in sözlerine dayanır. Bu proletarya fessefesi dinseldir[89]

(89) A. Gorz, **Adieux au prolétariat** (Paris: Editions du Seuil, 1980), s. 22-24.

Bunların çok daha geniş tartışılmayı hakeden uzantıları varsa da, yeri burası değil. Ben kendimi, Marx'ın sosyalizme geçiş anlayışıyla ilgili ve bu kitabın üzerinde durduğu «uygulanabilir» sosyalizmde geçerli olması gereken bir kaç genel sonuç çıkarmakla sınırlayacağım.

Birinci olarak, gerçek işçi sınıfının olası davranış ve tutumları sorunu vardır. Macar araştırmacı Mihail Vajda, epey saldırıya uğramış bir makalede, sınıf düşmanıyla çatışma hali dışında işçi-sınıfı dayanışması beklemenin bir nedeni olmadığına işaret etmiştir (ve hep öyle olmamış mıdır?) Savaşılacak kapitalist olmazsa, otobüs şoförleri, teknisyenler, duvarcı ustaları, sokak temizleyicileri ve aşçıların çıkarlarını biraraya getiren nedir ve ne olması gerekir? Ya da, hatta, Batı Afrika'da yaşayanlarla, İberya yarımadası ya da Malezya'da oturanları? Tersi görüşün bel bağladığı tek şey inançtır. Ve, işçilerin, o ülkelerde halkın, meşru sayacağı tüm gereksinmeleri karşılayacak kaynaklar yetersizse ki kesinlikle yetersizdir, o zaman en açık biçimiyle inanca bel bağlanacaktır. İşçiler, Marksist kuramda, ahlâki bakımdan üstün kişiler sayılmaz; bilincinde olsunlar olmasınlar, yönetici sınıfları kaldırarak sınıfsız bir toplum yaratıp, kendi sınıf çıkarlarını gözeterek, insanlığı kurtarmaları beklenir. Ama, daha önce dikkat çektiğimiz gibi, kitlelerin özlemini duyduğu toplum türü, Mark'ın gözünde canlandırdığı topluma hiç bir açıdan benzemez. Marx, «adil günlük işe adil günlük ücret» şeklindeki «muhafazakâr» sloganın yerini, «ücret sisteminin kaldırılması»nın alması gerektiğini savunuyordu. Ama buna kaç işçi inanır? Nitekim yaşanan deneyler de, toprak sahipleri ve kapitalistlerin devrilmesinin, yönetici/yönetilen ayrımının kesin olarak silinmesiyle sonuçlandığını düşündürmez.

Bunun nedeni, ikinci olarak, sorumluluk taşıyan insanlar olacağı ve olması gerektiğidir. İşçiler nasıl

egemen olabilir, nasıl «yönetici bir sınıf olarak örgütlenebilir»; Bahro'nun çok açık biçimde tanıdığı hiyerarşiye duyulan nesnel gereksinme karşısında, bunların pratikteki anlamı nedir? «Kooperatif-eşitlikçi ya da hiyerarşik-seçkinci yapılar arasında bir seçim yapma ikilemi aşılmalıdır, çünkü bilgi ve karar akışlarının öncelikle ve bir tek aşağıdan yukarıya **olabileceğini** hayal etmek yanılsama doğurur[90]». Gelip gelip aynı soruyla karşılaşmaktayız: **İşçi egemenliği**, yani proletarya diktatörlüğü **ne demektir?** Ne demek **olabilir?** Rakovski, 1928'de sürgündeyken kaleme alınmış bir mektupta, «iktidarın profesyonel riskleri»nin etkilediği eski işçilerin, kitlelerden ayrı düşmesini acı çekerek yansıtıyordu. İşçilerin yönetici statüsüne yönelme hırsları, kumandayı bireylerin ele alması doğrultusundaki nesnel gereksinme dolayımıyla kolaylaşır ve haklı görülür. Vajda'nın işaret ettiği gibi, kendi meslektaşlarından üste çıkmak, aslında işçilikten kurtulmak her işçinin çıkarınadır

Üçüncüsü, işçiler (net anlatımla, eski işçiler) egemen olursa, onların «tutucu» özlemleri, Marx ve Engels'in onlar adına beilrledikleri hedeflerin ürünü olan kararları saptırmayacak mıdır? Gerçek işçiler, en az bizim kusuru bol toplumumuzdaki öteki gruplar kadar, şovenist, hoşgörüsüz, dar fikirli ve bencildir. Kadın haklarıyla, orta sınıflardan kesinlikle daha az ilgilenirler. Oscar Wilde çok önceleri, «toplulukta, zenginlerden daha fazla para düşünen tek bir sınıf vardır, yoksullar» diye yazmıştı[91]

Başka bir karışıklık kaynağı da «işçiler»in kim olduğu sorusudur. Bu karışıklık, modern kapitalizmdeki işçi sınıfının tanımlanmasında da geçerlidir: iş-

(90) Bahro, a.g.y., Almanca basım, s. 521.

(91) O. Wilde, «The soul of man under socialism», **De Profundis and Other Writings** (Harmondsworth: Penguin 1973), s. 28

çiler, yalnız ve yalnız doğrudan üretime yönelik ve denetleyici bir işlev görmeyen kol işlerinde çalışanlar mıdır? (Öyleyse, Batı sanayi ülkelerinin pek çoğunda, çalışan nüfus içinde bir azınlıktırlar.) Konrad ve Szelenyi, Doğu Avrupa toplumlarıyla ilgili çözümlemelerinde, kendi savlarını, benzer biçimde dar çerçeveli bir işçi sınıfı tanımına dayandırırlar. «Aydın sınıfı»nı yöneticilerle özdeşleştirir ve üstü kapalı olarak bölüştürülen artığa («doğrudan üreticiler»in emeğinden çıkarılan artık) dayalı olarak yaşadıklarını belirtirler. Bu yaklaşım, kanımca, Marx'ın fikirlerinin yanlış bir uygulanışıdır. Marx, üretken ve üretken-olmayan emeği ayırıyordu, ama onun kullandığı ölçüt, kâr uğruna (dolaşım dışında) çalıştırılmaydı. Öyle ki, bir çelik tesisinin baş mühendisi gibi «aydınlar» çok kesin biçimde üretken sınıfa sokulurken, bir okul temizlikçisi ya da itfaiyeci üretken görülmez. Bu ayrımın, başka konulardaki yararlı yararsız yanları ne olursa olsun, Konrad ve Szelenyi'ye önemli saydıkları ayrım çizgisini çekmede (yani, bölüşüm ve yeniden bölüşüme karar verenler, yöneticiler ve onların yardımcılarıyla geri kalan kesim arasında) yardımı dokunmaz. Her neyse, Marx'ın ayrımı kapitalizmle ilintilidir. Ve zihinler, bu dar anlamda «doğrudan üretici» olmayan herkesi, üretken işçilerin doğurduğu artıkla yaşıyor olarak, yani onların «sömürücüleri» olarak görmek isterken çekingenleşir.

Üretken ve üretken-olmayan arasındaki ayrım, tuhaf yanılsamalara da neden olur. Becker, kapitalizmde, «dolaşım üstyapısı» diye adlandırdığı muazzam bir emek savurganlığına rastlandığını düşünür. Gerçekten de Marx, «bugün vazgeçilemeyen, ama kendi başlarına gereksiz olan işlerde çalışanların çok büyük sayılara vardığı»ndan söz ediyordu[92] Bu, tabii ki

(92) J.F Becker, **Marxian Political Economy** (Cambridge: Cambridge University Press, 1977)

çok yanıltıcıdır. Kimi işler vardır ki gerçekten kaybolur gider: borsada, sözgelimi. Bununla beraber, dolaşım alanındaki **çoğu** etkinlik, aynı biçimlere bürünmeseler bile, sosyalist bir toplumda da açıkça vazgeçilmez bir yer tutarlar. Bir kaç örnek alalım. Bir **inşaat müteahhidi,** birleştiklerinde bir yapı diken çeşitli ticaret ve uzmanlık kuruluşlarını —duvarcılar, boyacılar, asansör takıcılar, malzeme satıcıları vb.— biraraya getirir. Adı «müteahhit» olsun olmasın, o işi biri yapmak zorundadır. **Pazarlama,** kapitalist bir ekonomide bir ürüne alıcı (kullanıcı) bulmanın bir aracıdır. Sosyalist bir ekonomide çıktılara yine satış kanalı bulunması gerekir, ya da çıktı alıcıları arz-ve-dağıtım plânıyla plânda belirlenmiştir. İki durumda da insanlar karar almak zorundadır. İnsanlar yine tatil yeri ya da uçakta koltuk ayırtmak isteyecekse, fiili ödeme yapılmasa bile, **seyahat acentaları** gerekli olacaktır **Perakende dağıtımda** tasarruf gereği çok sıklıkla çok az bayiye izin vermekle sonuçlanır ki, müşteriler sıra beklemek zorunda kalırlar.

Savurganlığın giderilmesiyle insan emeğinden gerçekten tasarruf etmek olanaklıdır, ama hemen, savurganlığın hiç görülmeyeceği bir sistem yaratılabileceği de sanılmamalı. Yüksek oranda kitlesel tüketimi ve gelişmiş derecede çeşitli hizmetler ağı olan modern bir sanayi ekonomisinde, kimi Marksistlerin dar çerçeveli bir işçi sınıfı tanımına sarılıp kalmaları, daha doğrusu, kendi sosyalizm modellerinde «doğrudan üreticiler»e özel (ayrıcalıklı?) bir konum yüklemeleri, çok tuhaf bir görüntü vermektedir.

Bununla birlikte, Ivan Szelenyi'nin çok güzel parmak bastığı bir noktaya büyük sempati besliyorum: Doğu Avrupa'da varolan türden hiyerarşik bir sistemde, sıradan işçi çok rahatlıkla yok sayılır. Üstelik bu, etkilerini ve haklarını arttırmanın gerçekçi ve etkili yollarına kurumsal bir temel yaratma politikasının çok önemli bir hedefidir. Pek çok konuda olduğu

gibi bu konuda da, **le mieux est l'ennemi du bien***; erişilmez bir «işçi iktidarı» hedefleyerek, (Szelenyi'nin sözleriyle) «genel kurtuluş düşleri»ne kapılarak, işçilerin tüketici ve üretici olarak iktidarlarını fiilen kullanabilmelerinin araçları (kaçınılmaz olarak pratik olanaklarla sınırlı araçlar) geliştirilemez. Bu fikirleri kitabın ilerideki bölümlerinde daha geniş olarak işleyeceğim.

Marx'ın Mirası: Kimi Sonuçlar

Varolabilecek bir sosyalist ekonominin karşılaşması gereken problemler konusunda, Marksist ekonomi bilimindeki bu eksikliğin nedeni, problem çıkma olasılığının yok sayılışıydı. Emek-değer kuramını uyarlama denemeleri de başarısızlığa mahkûmdur, çünkü, hem Marx emek-değer kuramının sosyalizme uygulanmasını tasarlamadı, hem de üst düzeyde bir soyutlamaydı. Emek-zamanına ve «değer»in talepten, kullanım değerinden ayrılığına yapılan vurgu ise başka engeller çıkarır. Sosyalist toplumun, ya da onun adına hareket eden plâncıların, kullanım-değerlerini nasıl hesaplayabileceği ve daha sonra maliyetlerle, çabayla, arasında nasıl bir bağ kurabileceği konusunda tek bir imaya rastlanmaz. (Brandt Komisyonu'nun anımsattığı gibi) 1980-2000 yıllarında doğacak çocukların sayısı dünyanın 1900 yılındaki **toplam** nüfusunu aştığında, bolluk varsayımı çok zorlama görünmektedir! Marx'ın fikirlerindeki ütopyacı ögeler, özellikle Yeni insan kavramı, bireylerle gruplar arasında çatışma çıkmamasına, kesin olarak gerçekleştirilemez derecede bolluk olmasına bağlıdır. Marx, modern ekonominin (ve de toplumun) karmaşıklığını da ciddi biçimde küçümsedi. Üretim ilişkileri ve plânlarının «basit» ve «saydam» olacağı, toplumun çıkarlarının saptanıp kolaylıkla algılanacağı görüşü, çok ciddi yanıl-

(*) En iyi, iyinin düşmanıdır. (ç.n.)

gılarla doluydu. Meta üretiminin kaldırılması, değişim için değil kullanım için üretimle birlikte, işlevsel bakımdan ona eşlik etmesi kaçınılmaz çok düzeyli, hiyerarşik bakımdan örgütlü bir plân-bürokrasisiyle birlikte, bir derece merkezileşmeyi kapsar. Bu da, işyerlerinde alınacak kararlara işçilerin önemli bir derecede katılımının sağlanması hedefiyle çelişir; kararların merkezde toplanmasının (bilgisayarlı ya da değil) yabancılaşma doğuracağı muhakkaktır. Marx'ın «yatay» ve «dikey» işbölümünün aşılmasıyla ilgili düşüncelerinin, pratikte geniş bir uygulama alanı bulabilmesi olasılık dışıdır. Marx, bir yönetici irade gereksinmesi ve özgürce birleşen üreticilerin kararları üzerine çelişkili ipuçları bıraktı. **Ex ante** plânlamayla, kararların **ex post** doğrulanmasını gerektiren tercihin sonuçları arasında görülen çelişkiyi hiç bir zaman tanımadı. Düşüncelerinin örgütlenme açısından uzantılarını hiç bir zaman ele almadı. Ele almadı derken, bununla bir projeyi ya da örgütsel bir şemayı **kastetmiyorum.** Benim söylediğim, merkezileşmeyle ademi merkezileşmenin zorunlu olarak birarada yaşaması; yapılması gereken işler konusunda çıkacak kaçınılmaz görüş farklılıklarını uzlaştırma gereksinmesi ve gerek sorumluluğun, gerekse alınan kararların yerine getirilmesinin (bunun **araçlarının** temin edilmesi dahil) önemi gibi temel ilkelere eğilmediğidir.

Marx'ın kapitalizmi çözümlemekle yoğunlaşmış olduğu, fikirlerini asla sosyalizmin inşasına yol gösterici ilkeler olarak tasarlamadığı, dolayısıyla önceki sayfalarda yazılanların yanlış kavramanın ürünü olduğu şeklinde bir itiraz gelebilir. Buna (yine) şöyle yanıt vermeliyim: Marx, kapitalizmin özgül yanlarıyla karşı karşıya getirmek amacıyla bile olsa, gelecek bir sosyalist toplumun özelliklerini genellikle gösterdiği için; kendi düşünceleri, uygulanabilir türden bir sosyalizmin ekonomisiyle ilgili çözümlemelerin önünde bir **engele** dönüştü. Kuşkusuz bunu hesap etme-

mişti. «**Moi, je ne suis pas marxiste**»* şeklindeki ünlü deyişi de, izleyicilerinin dogmatizme düşmemeleri için yaptığı bir uyarıydı. Keşke daha çoğu bu uyarıyı dikkate alsalardı!

İki açıklamayı aktararak kapatayım:

> Devlet mülkiyetindeki her fabrikanın, teknik yöneticisine kadar, tepeden denetlenmesi zorunludur... ama aynı zamanda aşağıdan, gelecek uzun süre devlet ekonomisinin düzenleyicisi olarak kalacak piyasayla da denetlenmelidir.
>
> Ekonomide yer alan sayısız kişiler... gereksinmelerini ve onların görece yoğunluklarını sadece plânlama komisyonlarının istatistiki derlemeleriyle değil, aynı zamanda doğrudan arz-talep baskısıyla da bildirmek zorundadırlar. Plân, piyasayla kontrol edilir ve önemli ölçüde o sayede gerçekleştirilir. Piyasadaki düzenleme, kendilerini onda gösteren eğilimlere dayanmalı, ekonomik akılcılığını /**tselesoobraznost**/ticari hesaplamayla kanıtlamalıdır. Rublenin «denetimi» olmadan geçiş dönemi ekonomisi düşünülemez.

Konuşan **Troçki**'dir. İlk alıntının tarihi 1922'dir (4. Komintern Kongresi), ikincisi ise Kasım 1932'deki **Byulleten oppozitsii**'den alınmıştır. Alıngan bir dogmatik anında yanıtı yapıştırırdı: «Ama Troçki çok açık biçimde geçiş dönemiyle ilgili söyledi o sözleri. Kendisi Marx'ın piyasasız sosyalizminin nihai zaferine inanırdı». Bu kadarıyla doğru. Ama benim hassas doğmatiğim aklını kullanmamalı ve bir adım daha atmamalıdır. Arz ve talebin, «plânlama komisyonları»nda yapılan **ex ante** hesapların **ex post** denetlenmeyi gereği olmadan ve bir piyasaya çok benzeyen bir şeyde, etkileşime girmeleri dışında, plânlama organlarının «gereksinmeleri ve onların göreli yoğunlukları»nı bilebileceği başka hangi koşullar düşünülebilir? Hemen ekleyeyim, mutlak bolluk, kusursuz bilgi ve kusursuz öngörü dünyasına romantik dalışlar da yapmadan.

(*) Ben Marksist değilim. (ç.n.)

Sosyalist ekonomistleri bekleyen uzunca bir gündem var. Onlar, Marksist geleneğin ütopyaca öğelerini açıkça ayıklamadıkça, gerçek problemlerle yüz yüze bile gelemezler. Marx yüz yıl daha yaşamış olsaydı, kendi fikirlerini kesinlikle gözden geçirir —«revizyonist» olurdu. Öngörmesi olanaksız bir çok şey vardı: örneğin, nükleer silahlar. Büyük adamdı, ama zaman zaman o da yanlışa düşebildi.

«Bolluk»tan bambaşka özellikler taşıyan, kıtlık nedeniyle çıkan çatışmaların insan ırkının yaşamını tehdit ettiği, kısa vadeli kâr dürtüsüyle hareket etmenin çevrenin yıkımı açısından büyük bir tehlike haline geldiği bir dünyada yaşamamız, elbette daha olasıdır. Bir tür sosyalizm, uluslararası çapta, felaketin (politik, ekonomik, ekolojik, askeri) tek alternatifi olabilir. Ancak bu da muhafazakâr, kıtlığı bölüştüren bir sosyalizmdir ve sınırsız kaynaklar varsayımı üstünde yükselen bir ütopyayla ortak şeyi azdır.

Bahro'nun, Doğu Avrupa'da **real existierender Sozializmus** diye adlandırdığı oluşumları beğenmemesini paylaşarak, ciddi alternatiflerin tartışıldığını görmek isterim. Bahro'nun kendi **Alternative'inin** uygulanabilirliği şimdiye dek yazarına bile tartışmalı görünmüş olsa gerektir. Eminim ki, o (ve öteki dürüst Marksistler), Debray'ın koyduğu gibi, «gerçeklikle uzlaşmalara girmek uğruna», gerçekçi biçimde tasarlanabilir her türlü sosyalizm biçimini lânetlemek üzere öne atılabildikleri, sözde-dinsel bir düş dünyasında kalmaktan hoşlanmayacaktır.

Batılı geleneksel ekonomistler, matematik soyutlamalara ve yüzeysel bir formüller dünyasına sığınarak, gerçeklikten kaçarlar. «Praxis»e inandıkları savını güdenler ise, genel dengenin, her şeyin iyi ve güzel olduğu hayali bir dünyadaki «sosyalist» eşdeğerine sığınmamalıdırlar. «Marksist araştırmacılar Marx'ın öğretilerini şöyle ya da böyle yorumlamışlardır. Önemli olan, onları değiştirmektir».

Ek: İnsan Psikolojisi ve «İndirgemecilik» Üstüne Bir Kaç Söz Daha

Burada, yeni «sosyalist» insan fikrinin bolluk kavramıyla ayrılmaz biçimde bağlı olduğu; fırsat-maliyeti kalkmadıkça, alternatiflerin birbiriyle çakışması durumu sona ermedikçe, çatışmaların da, öz çıkarın ya da grup çıkarının varolduğunun farzedilmesi gerektiği ileri sürülmüştür. Ayrıca öyle görünüyor ki, kişisel bencilliği, kişisel çıkar güdüsünü, rekabetçiliği yok olmuş varsaymak zorlama bir kanıdır. Bunun imgelem yokluğunu gösterdiği, benim de burjuva değerlerden yana yonttuğum görüşüne biraz daha uzun eğileyim.

Yalnız benim değil, **bugünkü** işçi sınıfının da, bu anlamıyla, burjuva değerleri özümsemiş olduğundan çok az kişi kuşkulanabilir. İşçiler, başkaları kadar, kişisel çıkar dürtüsüyle hareket ederler. Aşırı solun tipik ajitasyoncu tavrı, «tüketimciliğin» —otomobil, renkli televizyon, vb.— temelini oluşturan daha yüksek ücret istemlerini yüreklendirmek için elinden gelen her yola başvurur. Aşırı solun zaferi, çoğu işçinin zihninde «ücret sisteminin kaldırılması»nı (**l'abolition du salarist**, Fransızcası kulakta daha iyi tınlamakta!) değil, kapitalizmin ve kapitalistlerin vermedikleri iddia edilen ek maddi geliri çağrıştırır.

Zeki Marksistler, asıl işçilerin çoğunun ırkçı, cins ayrımcısı ve başka önyargılarla dolu olduklarını kabul etmeye istekli oldukları gibi, kuşkusuz bunu da benimserler. Yalnız, bu önyargıları kapitalist ortamı kötü etkisine bağlarlar. Geçmişten miras kalan kötü etkileri ve yanlış bilinci silmenin zaman alacağını düşünürler. Bu işin, üstesinden gelmesi güç sorunlar çıkardığının hakkını da verirler: Kaldırma işini kim yapacaktır? Bu yaklaşım hızla «ikameciliği»; esinlenmiş Marksist bir entelektüeller grubunun, asıl işçi sınıfına, çok az işçinin kendiliğinden seçeceği bir doğrultuda önderlik etmesini getirmez mi? Bu düşünce Le-

ninizmin ayrılmaz bir parçasıdır: Devrimci bilinç işçi sınıfına dışardan taşınır. Ne var ki, bu düşünce, «proletarya diktatörlüğü»nün proletarya **üzerinde** bir diktatörlüğüne dönebilir ve dönmüştür. Rahatsız edici sonuçlardan kaçmak isteyenlerin benimsediği bir çizgi, akla uygun olmayan evrensel bolluk varsayımlarına girmeden, devrimci savaşım ve deneyimlerin sonucunda insanın değişeceğini söylemek olur. Devrim, devrime katılanları dönüştürür. Sosyalizmi inşa edecek kişiler, tüm önyargılarıyla birlikte, bugün herhangi bir yerde yaşayan gerçek işiçler değildir. Yıkma, sonra da inşa etme süreci onları değiştirecektir.

Bu görüş, Rus devriminin fiili deneyiminin incelenmesinden açıkça hiç bir şey almaz. Kimi sadık işçiler tüm benlikleriyle bir toplumun inşasına atılırken, çoğunluk, hatta işçilerin çoğunluğu bırakın köylü kitlelerini, açlık ve soğukla yüz yüze geldi; daha çok —daha az değil— kendi çıkarını düşünür oldu. Kristman'ın **Rus Devrimi'nin Kahramanlık Dönemi** adlı broşürüne göre, o tür faaliyet yasa dışıyken, ticaret ve takas yapan insan sayısı asla savaş komünizmi sırasındaki kadar çok olmadı. Sovyet cumhuriyetinin yozlaşması üzerine geliştiirlen pek çok Marksist kuram, o dönemde çözülmeye, demoralizasyona işçi sınıfının «deklase olmasına» işaret eder. Lenin'le Bolşevikler, sözde sınıfsal temelleri kaybolduğu, ya da karşıtlarını desteklediği zaman, proletarya adına proletarya üzerinde diktatörlük uygular buluverdiler kendilerini[93]. 1919-21 Yıllarını kapsayan kritik dönem sırasında Troçki ve Buharin, ikisi de, kesimsel çıkarlarını izlemeye eğilim gösteren, bencil, tembel vb. boyun eğmez kitleleri zorla disiplin altına alma gereksinmesinin tamamen bilincinde olduklarını gösterdiler. Ve bu çok şiddetli bir kriz anında, yığınların par-

(93) Örneğin bkz. Neil Harding. **Lenin's Political Thought**, C. 2 (Londra: Macmillan, 1980).

tinin çevresinde toplanmalarının (elbette, bir kısmı toplandı) beklenebildiği bir zamanda oluyordu.

Bolşevik devrimini izleyen yılların, iç savaşın kaosu nedeniyle olağanüstü ölçüde çetin koşullar olduğu itirazı gelebilir. Doğrudur. Ama, Buharin'in **Geçiş Döneminin Ekonomisi** adlı yapıtında doğru biçimde gösterdiği gibi, proleter bir devrim ekonomik verimlilik açısından pahalıya patlayacaktır; yalnız devrimin olumsuz etkilerinin üretken sermayeye verdiği zarardan dolayı değil; yerleşik bağların ve örgütlerin dağılması, işçilerin deneyimsizliği, vb. nedenler yüzünden de. Bu nedenle, şiddete dayanan bir devrimin, ilk başlarda yaşam standartlarını geriletmesini beklemek akla yatkın görünmektedir.

Her neyse, asıl konu başkadır. Devrimci dogmatikler (Mandel, mükemmel bir örnektir) Şiddetli bir kriz koşullarını yaşayan insanlarla, sanırım gündelik hayatla başa çıkmak üzere sürekli bir davranış kalıbı geliştirmek zorunda kalacak devrim sonrası toplumu ayıramaz. Mandel, bir keresinde, grevin Fransız işçilerine bir bayram, **une fete**, olarak göründüğünü yazıyordu. Bir mücadele, bir savaş, devrimin kendisi fedakârlık ruhu doğurur. Ya daha sonra? İnsanlar boğulan bir çocuğu kurtarmak üzere bir kanala atlayabilir, ama bu davranışları ne normal ilişkilerinde bencilliği bırakacaklarını kanıtlar, ne de o yönde eğitir. Geçen savaştaki asker arkadaşlarımın bor çoğu gözüpekçe ve bencil denemeyecek şeyler yaptılar, ama maddi zorluklar, savaş bittiğinde tüketimden yararlanma iştahlarını kabartmıştı sadece. Bolşevik komiserler de bu dürtüden bağışık değillerdi: Tam tersine, (elbette saygı duyulacak istisnalarla) pek çoğu iktidarın nimetlerine kapılmaktan kendilerini alamadılar. Troçki'yle başkaları o günlerde bu eğilimi teşhir etmişlerdi. Yine de, bir Marksist olarak, parti üyeleri olan ve inançlı Marksistler olduklarını iddia eden insanlardan bile ne beklenebilirdi ki? Daha ötesi, hangi

sınıftan olurlarsa olsunlar, sıradan yurttaşlardan ne beklenebilirdi ki?

Bu yüzden, insanların şimdi varolanlara yakından benzeyen ve tanıyabilecekleri bir «uygulanabilir sosyalizm»i tartışmak temelde akla yatkın görünmekte. Kuşkusuz koşullardaki olası ya da olanaklı değişiklikleri hesaba katmamız gerekse de, o ayrı bir konu. Bunun yanıtı, kendi avantajlarıyla başkalarınınki arasında seçim yapma durumuyla karşılaştığında her zaman başkalarınınkini seçecek hayalî bir Yeni İnsan'la ilgili varsayımlar ortaya atmaya bağlı değil.

Peki, ya değişen koşullar? Böylece ikinci konuya, «indirgemecilik» konusuna geliyorum. «İndirgemecilik» bir çok farklı, ama birbirine bağlı anlamları içerir. Yer yer, Marksist değer kuramında, karmaşık yani vasıflı emeği basit emek birimlerine indirgeme gereksinmesine gönderme yapmak üzere kullanılır. Öte yandan, karmaşık ve rastlantıya dayalı ilişkileri tek bir nedene indirgeme; bir problem ya da durumun bir boyutunu, onun «özü» olarak saptama eğilimini eleştirmek için de kullanılabilir. İndirgemecilik, vülger Marksizmde, bir fenomene, olaya, sanat yapıtına kaba bir materyalist ya da ekonomik açıklama getirme biçimine bürünür. Daha güngörmüş Marksistler bundan sakınırlar. Ama onlar bile, fikirler, din, politika ve öteki üstyapı unsurlarıyla etkileşimi kesinlikle dikkate almakla beraber, özsel açıklamayı «son analizde» maddî yani ekonomik koşullardan ve/veya sınıf savaşımında görmeye sürüklenir. Buna sık sık, çeşitli kötülükleri mülkiyet ilişkilerine, kapitalizme yükleme eğilimi eşlik eder. Bundan şu sonuç çıkar ki, mülkiyet ilişkilerinde bir değişiklik yapmak, üretim araçlarında özel mülkiyeti kaldırmak yararlı bir ilaç etkisi gösterecektir.

Bu açıklama tarzının, aynı sınıf üyeleri arasındaki uzlaşmazlığın başat yer tuttuğu tarihsel olayları açıklamayı zorlaştırdığı daha önce belirtilmiştir. Ama

bu tutumun şimdi eğildiğimiz temayla daha çok ilintili yanı, örneğin, ırkçılık, cins ayrımcılığı, alkoliklik, suç, hatta futbol alanında faullü oynama üzerinde yanlış görüşlere neden olması; bu yüzden, üretim araçlarının özel mülkiyetinin kaldırılmasının insan psikolojisi ve toplumsal ilişkilere etkisinin abartılı ve gerçeklerden uzak bir değerlendirilmesine yol açışıdır. Hiç kimse (en azından ben), mülkiyet ilişkilerinin ve sınıf temelindeki bölünmelerin, bizim toplumumuzdaki bu gibi ve başka kötülüklere katkıda bulunabileceğinden kuşkulanamaz. Örneğin, anti-semitizmin ekonomik kökleri vardı; kadınların bağımlılığı mülkiyetle ilintilidir; reklâmcılar insanları daha fazla şey içmeye ikna ederler; insanlar daha çok mal edinmek ya da servete kavuşmaktan yoksun bırakıldıklarından suç işlerler. Ve son derece yüksek paralar alan futbolcuların, galip gelirlerse yüklü meblağda primlerle motive edilmiş halde işledikleri pek çok kabahati karşılamak üzere «profesyonelce faul» terimi bulunmuştur. Ama anlaşılmıştır ki, anti-semitizm kapitalizmle ilgisi olmayan nedenlere bağlı olarak devam edebilir; SSCB'deki kadınlar Batı Avrupa'daki kızkardeşleriyle aynı zaaflardan zarar görmektedirler; içki içme, sistem ayrımı tanımayan bir problem olarak kalır; hırsızlık (ve rüşvet) ideolojik sınır tanımaz; son olarak da, işin içine para girmeyen spor dallarında bile faullü oynama söz konusudur. Sovyet deneyiminin bu tartışmayla bir ilintisinin bulunmadığı, çünkü sosyalizmin olmadığı söylenebilir kuşkusuz. Demek ki, ilk örneği alırsak, anti-semitizm Yahudileri yüksek mevkilerden dışlama arzusuyla motive edilebilir. Böylece, o mevkiler ekonomik avantajlar sağladığından, güdünün ekonomik çerçevede kaldığı ileri sürülebilir. Bunu kabul etsek bile, ne sonuç çıkarabiliriz ki? Etkili ve itibarlı mevkileri kapma yarışı varsa ve bundan nasıl kaçınılabileceğini, kaçınılacağını kavramak kolay değilse, birisi çıkıp, rekabet-

çileri yarış dışı bırakmanın gerekçelerini bulmakla ilgilenecektir. Irkçı duygular epey derinlere kök saldığına göre denkleme girebilirler, oysa (diyelim), öteki adayların ülkenin başka bir bölgesinden (diyelim Yorkshire ya da Leningard) gelmesi hareketleri etkileyen önyargılara uygun bir zemin sağlamaz.

Aynı biçimde, yetkili konumlarda yer alan kimi erkekler, mülkiyet ilişkileri olsun olmasın, kadınlardan cinsel yarar elde etmek amacıyla konumlarını kullanacaklardır. Fundamentalist kişiler, sosyalizmde kimsenin yetkili konumda olmayacağı (W.S. Gilbert'i aktarırsak, «herkes birisi olunca, kimse başkası olmaz») yanıtını verirse, tekrar ütopya alemine döneriz. Otorite olmazsa kötüye de kullanılamaz, bu doğaldır. Ama böyle bir yanıt herkesi hoşnut kılıyorsa, demek ki kesinlikle **«bilimsel sosyalizm»** değil, dinsel inanıştır önümüzde duran sorun.

Bütün bunlar, kötülükleri ve istismar olaylarını, yaşamın kökü kazınmaz olguları diye kabullenmemiz gerektiğinin gerekçeleri değildir; bunu eklemeye gerek yok sanırım. Onların kökünün kazınacağını, en azından tamamen gözden düşeceklerini umalım hepimiz. Olay şundan ibaret: Nedenler, yukarıda sıralanan öteki kötülüklerde olduğu gibi, «son analizde» bile «öz» olarak mülkiyet ilişkilerine «indirgenemez» Sosyalizmde de futbol maçlarında bir hakeme gerek duyulacaktır.

«İndirgemecilik»in bir başka boyutu, **emigre** Çek sosyolog Zdenek Strmiskha'nın henüz yayımlanmamış bir çalışmasında güzel bir şekilde anlatılmıştır. Strmiska, Marksizmin toplumu çözümlerken «monistik» bir çerçevede kaldığına dikkat çeker; oysa Marx'ta, yer yer çok daha karmaşık bir toplum görüşü vardı. İki yaklaşım çelişebilir ve çelişir. Strmiska, «monistik, ekonomist diyalektiğin», Marx'ın temel ve üstyapı arasındaki ilişkiler görüşünü nasıl etkilediğine; «bu diyalektik türünün, güç ilişkilerinin göreli özerkliği

temelinde düşünmeye olanak tanımadığına» dikkat çeker. Marx —diye yazar Strmiska— «monistik-tarihsel» anlayışı, «zıt biçimler ve yadsımaların vurgulanmasıyla» birleştiriyordu. Bu anlayış, «toplumsal sisteme içsel sadece iki ilişki sistemi tanır... ya antagonizma, ya da kusursuz işlevsel uyum». Strmiska, «son derece bulanık ve indirgemeci 'yadsıma' terimine» işaret eder burada.

Marx'ın çözümlemelerinde zıtların diyalektiğinin görünümlerine bol bol rastlanır. Bunun yol açtığı, iki tip toplumun; sınıflı ve sınıfsız toplumların basitleştirilmiş bir şekilde sunulmasıdır. Marx'ın sosyolojisini boydan boya kaplayan ve denebilir ki temelini oluşturan bir bakıştı bu. Bu temel fikir, çeşitli toplum türleri arasındaki çok çeşitli gerçek ya da olası farklılıkları öyle bir şekilde genelleştirir, şemalaştırır ve tahminler yürütür ki, sınıfsız toplum sınıflı toplumların evrensel bir yadsınması olarak, ve tersi şekilde, kavramlaştırılır. Sınıfsız toplumlardan sınıflı topluma geçiş ve sınıflı toplumların yüksek bir tarihsel gelişme düzeyinde sınıfsız toplumlara dönüşmesinin, bütün toplumsal ve insani problemlerin bir çözümüne —komünizme— yol açması beklenir... Modern toplumlardaki gerçek değişme olasılıkları, burada, romantik ve bir çok yanıyla ütopyacı bir tarzda öngörülür. Bu yönelişin kaynağı da kendini ideoloji alanında dayatan zıtlık (antitez) kavramıdır kuşkusuz.

Zıtların diyalektiği, nitel toplumsal değişikliğin yorumlanmasında **yadsımacı**, daha doğrudan bir deyişle, **yadsımacı yanı ağır basan bir diyalektik** haline gelir. Yadsıma kavramının indirgemeci karakteri... dikkatleri, toplumsal değişikliğin (öncelikle sosyalist dönüşümün) aktüel karmaşık niteliğinden uzaklaştırır ve o dönüşümün problemlerinin kesin çözüm aşamasına girdiği bir anda halledildiğini kabul eder. Yanılsama (eski toplum biçimlerinin aşılmasının, toplumsal değişimin gerçekleştirilmesinin ana hedefini oluş-

turması), süreci ilk bakışta görünebileceği kadar hızlandırma eğiliminde değildir —tam tersine, inanılırlığını yok ettiği için, değişiklik tasarılarının hayata geçmesini daha da zorlaştırır. Daha ciddisi, sürece karışan grup ya da bireyleri yönelimsiz bırakır. Çünkü bütün toplumsal problemlerin çözümü, eski sistemde varolan gerçekliğe ilişkin mekanik bir zıtlık kapsamında görülmektedir... Bu, kapitalist toplumun eski toplumsal sistemi içerisindeki sosyo-kültürel unsurların asıl tarihsel statüsünün belirlenmesine olanak verecek bir kuramsal temel sağlayamaz: Hangi unsurun kaldırılması, korunması ve geliştirilmesi gerektiğini, dönüşüme uğramış biçimde nelerin muhafaza edileceğini saptamanın bir yolu yoktur. Böyle bir perspektif, uygarlığın gelişmesinin kalıcı meşru sonuçlarıyla, özellikle «üstyapısal alan»ın boyutlarıyla, kapitalist toplumların karakteristiği olan tarihsel geçiş dönemine özgü fenomenleri ayırmaya hemen hemen hiç olanak vermez: İkisi birbirine karışır.

> ...Zıtlıklar kavrayışıyla büyülenmiş ve sentez kavramını unutan bu tipte bir diyalektik, kapitalist toplumdaki çelişkilerin çözümünün ve sosyalizmin inşasının, sadece ve sadece toplumsal yapının kutbunda yerleşmiş toplumsal güçler, yani proletarya tarafından gerçekleştirilmesini bekler. Bunun için de stratejisini, toplumsal yapıların kutuplaşmasını içeren ve tartışmalı bir varsayım üstüne temellendirir[94]

Marx'ın Hegel'i felsefe düzeyinde uyarlamasının bir sonucu diye görülebilir bu. Charles Taylor'un işaret ettiği gibi, Hegel'in insan varoluşunun çelişkilerini çözümlemesi, doğaüstü bir **Geist'ın*** müdahalesiyle,

---

(94) Z. Strmiska'nın, Paris'te Ekim 1981'de yapılmış bir konferansa («Le Printemps de Prague») sunulmuş, «The social system and structural contradictions in societies of the Soviet type» isimli yayımlanmamış tebliğinden, yazarının nezaket göstererek verdiği izin sayesinde aktarılmıştır.

(*) Zihin, tin. (ç.n.)

üst düzeyde bir uzlaşmayla (**Aufhebung**) sonuçlanır. Materyalist Marx, **Geist**'ı reddetti, ama bunu yaparken, yerine başka bir şey geçirmek, insanı koymak zorunda kaldı. «Devrim, burjuva toplumunu ve ona bağlı olarak burjuva toplumunun işleyiş yasalarını kaldıracak, onun yerini birleşik bir proleterler sınıfı alacak ve bu sınıf miras aldığı ekonomiyi özgürce yönlendirecektir...» Ama «Marx, bırakın geniş ve karmaşık bir üretken sistem çevresinde örgütlenenleri, insanlardan oluşan büyük organlarda, hatta küçük ve basit topluluklarda bile, iletişimin ve karar mekanizmasının kaçınılmaz olarak saydam-olmamasını ve dolaylılığını unutmuş görünür». Bu unutkanlık, «Marx'ı, komünizmi, kendi karakteristik sınırlarıyla toplumsal bir kategori olarak görmekten alıkoyuyordu... Bunun uzantısı, «önünde hiç bir engel kalmamış özgürlüğe geçişin bir sıçramayla olacağı türünden, gerçekçilikle en ufak ilgisi olmayan bir düşüncedir» «Marx, toplumsal yaşamdaki saydam-olmama, bölünme, dolaylılık ve amaçların kesişmesi gibi özelliklerin tamamen aşıldığı, son derece gerçek dışı bir özgürlük düşüncesine inanıyordu». Taylor, komünist toplumun ayrıntılı bir projesinin istenmemesi gerektiğini kabul etmekte; bunun yanında, «insanın değişmesini nasıl tasarladığımızın bugünkü tanıdığımız biçimlerin yerine hangi kısıtlamalar, bölünmeler, gerginlikler, ikilemler, savaşımlar ve yabancılaşmaların konacağının genel bir çerçevede anlatılmasının» istenebileceğini ve istenmesi gerektiğini de savunmaktadır. «Klasik Marksizmin buna verecek bir yanıtı bulunmadığı gibi; onun yanı sıra, üstü kapalı olarak, yanıtın «hiç biri» olduğunu, tek varlık koşulumuzun, doğayla çekişmede uyumlu biçimde biraraya gelmiş, insan türünün varoluş durumu olacağını belirtir. Ancak bu öngörüye inanılamayacağı gibi, pratikte yaşayabilirliği de tartışılmalıdır»[95]

(95) C. Taylor, **Hegel and Modern Society** (Cambridge: Cambridge University Press, 1979), s. 149, 153, 154.

BÖLÜM 2

Sosyalizm ve Sovyet Deneyimi

GİRİŞ

Sosyalistler, SSCB deneyiminden ne öğrenebilir ve ne öğrenmelidir? SSCB'nin resmi kuramcıları, bir yandan, Stalin'le birlikte, Sovyetler Birliği'nin 1930'larda sosyalist evreye girdiğini iddia ederken, varolan durumu da «olgun sosyalizm» diye isimlendirirler. Bir sonraki evre komünizm olacaktır.

Böylece bir dizi sorunla karşılaşıveririz. Sovyet deneyiminin tarihsel açıdan değerlendirilişi şöyledir: «Savaş komünizmi» dönemi, NEP, 1920'lerdeki çeşitli kuram ve tartışmalar, Sovyet modelinin geri bir ülkenin hızla sanayileşmesi modeli olarak görülmesi vb. Bu deneyim, Marksizan kehanetler gözönünde tutularak da değerlendiirlebilir: Şöyle ki, Sovyet sosyalizminin evrelerinden birini, Marx'ın tasarladıklarıyla karşılaştırabiliriz. Marksist kuramı SSCB'ye uygulayabiliriz, ama bununla ikili bir süreci üstlenmemiz; sosyalizm üstüne Marksist fikirlerden, SSCB'yi değerlendirmenin bir ölçütü olarak yararlanmakla yetinmeyip, onun yanı sıra, Sovyet deneyiminin Marksizan ölçütlerin geçerliliğine ne denli ışık tutabileceğini de görmeye çalışmamız gerekir. Sovyet plânlamasına teknik bir olay olma özelliğiyle; o tekniğin başarıları, zayıflıkları, sınırlılıkları, etkinliği, reform potansiyeli açısından da bakabiliriz. Sosyalist kuramcıların bu

durumda, SSCB'nin ekonomi politiğine, kaçınılmaz olarak, çalışan kitlelerin haklarıyla, o kitlelerin liderleri üzerindeki, üretim araçları üzerindeki ve ürünün tasarrufu üzerindeki denetimlerinin ölçüsü açısından (politik ve ekonomik demokrasiye) bakmaları zorunludur. Bu iş de ütopyacı ölçütleri onaylamadan yapılmalıdır: Kimse kalkıp da, Sovyet ceza yasasını ya da anayasasını, hakikaten sosyalist bir toplumda yasa, suç ve devletin sönüp gitmiş olacağı gerekçesine dayanarak eleştirmeyi ciddi olarak aklından geçirmez. Aynı şekilde —1. Bölüm'de geniş biçimde incelenen nedenlerden dolayı— SSCB'yi, hiyerarşik öğeler barındırdığı, kimileri yönetici konumdayken kimilerinin de yönetilen olduğu —bir başka deyişle, yatay işbölümünün görüldüğü— için suçlamak, naiflikten öteye gitmez ve bir işe yaramaz. Bunun yanında, Sovyet deneyiminin eleştirel ve gerçekçi bir değerlendirmesinin yapılmasının, tabii saçma ya da zorlama varsayımlarda bulunmaya kalkışmaksızın, sosyalist bir toplumda **varolabilecek** ilişkiler hakkında net bir düşünce oluşturmaya büyük yardımları dokunabilir. Başka bir önemli sorun da, sosyalizmde **ekonomi bilimi,** yani ekonomik yasalar sorunudur. Bu noktada da Sovyetler'deki tartışmalara, Sovyet deneyimine bakmak gerekir. Tabii, ister parti içindeki muhaliflere, isterse parti dışındaki uzmanlara (özellikle ekonomistlere) ait olsunlar, azınlık grupların görüşleri de yabana atılmamalıdır.

Üstüne üstlük, kâğıt kıtlığıyla okurların (ve yazarın) sabrının taşabilmesi olasılığı var. Yukarıda sıralanan sorunların bir çoğu, başlıbaşına bir kitap konusu oluşturabilir. Kaldı ki, şu satırları kaleme aldığım sırada, benim dışımda biri Baslé'nin, öbürü Chavance'ın olmak üzere (ikisi de daha önce değinildi), iki Fransızın ortaya koyduğu doktora tezleri vardı. Onların ikisi de bütünüyle ekonomik yasaların ve değer yasasının tartışılmasına ayrılmıştır ve birlikte,

yaklaşık bin daktilo sayfası tutarlar. Sovyet ekonomisi ve ekonomi tarihinin çeşitli yönleri üstünde kendim de belki sayfalarca kitap ve makale yazdım. Başka yazarlar çok daha fazlasını kaleme almışlardır. Sovyet tipi ekonomilerle ilgili literatür çok genişlemiştir ve giderek çoğalmaktadır. Bunun için, elinizdeki kitabın 2. Bölümü'nde, Sovyet deneyiminin başka yapıtlarda (benim ve bir çok kişinin) belgelenmiş yönlerinden dersler ve sonuçlar çıkarmaya çalışılacak; açıklayıcı materyallere ise sadece yeri gelince ve doğrudan değinilecektir.

Dışsallıklar ve «İçsellikler»

Nasıl bir yol izleyeceğime örnek olsun diye, sosyalizmde dışsallıkları içselleştirmenin, yani genel çıkarı gözeterek kararlar almanın olanaklı olacağı argümanını alayım. Kapitalizmde ayrı ayrı kişi ya da grupların mülkiyetinde bulunan birimlerin kârı, bütünün kârlılığıyla (çıkarıyla) çelişebilir. Bu parçalanma, üretim araçlarının mülkiyetinin ortak olması koşuluyla aşılabilir. Ya da aşılabilir mi?

Sovyet deneyimi, bu çelişkinin aşılmasının umulandan çok daha zor olduğunu düşündürür. Dışsallıklar, mülkiyet ayrılığından değil, karar alma birimlerinin ayrı ayrı oluşundan ileri gelir. Bir üniversitede bile, bir fakülte başkanlığının bir sınıf tahsis etmesi ya da ders çizelgesinde değişikliklere gitmesi, öteki fakültelerde okuyan öğrencilere zararlı —söz konusu fakülte başkanlığı açısından dışsal— etkilerde bulunabilir. Kararlarda hesaba katılan etken, karar veren kişi ya da birimin sorumluluk bölgesine bağlıdır. Bunun nedeni, kısmen çıkar (karar verici hakkındaki değerlendirme, önceden belirlenmiş sorumluluklarını ne ölçüde iyi yerine getirdiğine bakılarak yapılır), kısmen de bilgi akışıdır (karar verici, aldığı kararın sözü edilen fakülte başkanlığı üstünde dışsal etkilerde bulunacağını bilemeyebilir).

Modern bir sanayi ekonomisini plânlama ve yönetme görevinin büyüklüğü ve karmaşıklığı gözönüne alındığında, görevin farklı bürolar, departmanlar bakanlıklar, bölgeler vb. arasında bölünmesi kaçınılmazdır. İşte, çok geniş kapsamlı Sovyet literatürünün kötüleyerek «departmentalizm» **(vedomstvennost)** diye tanımladığı olgunun kurumsal temeli budur. Sık sık değinilen öteki hastalık da «yörecilik»tir («localism», **mestnichestvo**). Brejnev ve diğerleri, kısmi çıkarın genel çıkar üzerinde önceliği almasının dışavurumları olan bu eğilimlerin ikisini de durmadan eleştirdiler. Hava ve nehir kirliliğinin kanıtları bol miktardadır. Yerel sovyetler, bayındırlık hizmetlerini ve kentlerdeki öteki planlama düzenlemelerini uygulamakta, en azından Batı'daki semt belediyelerinin yetkilileri kadar zorlanmaktalar.

Bir bakanlık ya da departmanın, kendi «departman engeli»ni aştığı için, kendi faaliyetleriyle ilintili ya da tamamlayıcı bir faaliyetin çıkarlarını gözardı ettiği durumlarla ilgili haberleri her gün okuyabiliriz. Herkesin kendi malzemesini kendisinin bulması yönünde güçlü bir eğilim görülmektedir. Pavdolar **oblast**'ında* inşaat inşaat işleriyle ilgisi olan yirmi beş bakanlıktan her biri, kendi ayrı taş ocağı ve yapım malzemeleri fabrikasını kurmaya çalışmaktadır (elde bulunan hazır bir örneği aktarmak istersek, bkz. **Pravda**, 26 Aralık 1980).

Merkezin bütün dışsallıkları «içselleştirme»de genel çıkarı saptama ve uygulamada karşı karşıya geldiği zorluklar, merkezi plânlamanın ölçeğinin tam kapsamlı oluşuyla açıkça yakından bağıntılıdır. Merkezi plânlamanın ölçeğinin tam kapsamlılığı, departmanlarla yerel organlar arasındaki zorunlu görev bölümünün de nedenidir. Her şeyi kendisinden başka

(*) oblast: Sovyet cumhuriyetlerinde, bir eyaletle kıyaslanabilecek, alt kademe yönetsel birimlerden biri. ((ç.n.)

her şey bağlamında ele almak belli ki olanaksız bir iştir. «Genel çıkar», departman düzeyinde ya da yerel düzeyde netlikle görülmez ve görülemez, hatta hiç görülemez. Çelik levhanın dağıtımından, bir petrokimya kompleksinin yapımından, hassas aletlerin imalinden, Ukrayna'daki trenlerin hareketinin kontrolünden sorumlu yetkilileri getirin gözünüzün önüne. Birinin görevi plân direktifleri ve/veya normlarla belirlenirken, diğerinin çalışmasının verimliliği direktif ve yükümlülükleri ne ölçüde iyi yerine getirdiğine bakarak değerlendirilecektir. Yetkililerin şu ya da bu eylemin, sözgelimi B yerine A'yı temin etmenin, «dışsal» sonuçlarını kendi bulundukları düzeylerde değerlendirebilmeleri düşünülemez.

Bu nedenle Sovyet deneyimi, sorumluluklar arasındaki sınır çizgilerinin önemini, bu sınırların algılama ve karar verme üstündeki etkilerini, dışsal etkenlerin tasarruflar üzerindeki olumlu olumsuz etkileri konusundan kaçınmanın **olanaksızlığını**, kısmi ve genel çıkarı uzlaştırmanın zorluğunu gösterir. Bu sorunların ne kadarı **Sovyet** sisteminin özgüllüklerinden kaynaklanıyor, diye bir soru sorulabilir. «Yeni sol»dan gelen, Sovyet deneyiminin konuyla ilgisi bulunmadığı, çünkü «gerçek» sosyalizm olmadığı doğrultusunda sesler işitilir. «Yeni sol»un argümanlarından birisi net olarak şudur: SSCB'de, farklı katmanlar arasında, işçilerle yöneticiler, yöneticilerle plâncılar, liderlerle yönetilenler arasında çıkar farklılıkları vardır; farklı sanayilerdeki ve yerel düzeydeki yetkililerin birbirleriyle arası hep bozuktur. Hal böyleyken, herkesin genel çıkarı genel bir düzeyde algılayıp onunla özdeşleşebileceği bir durum tasarlanabilir mi? 1. Bölümde uzun uzun gözden geçirilen nedenlerden dolayı, bana ütopyacı ve gerçek dışı bir anlayış olarak görünmektedir bu. Üstelik, problemin çözülmesini taban demokrasisi de kolaylaştırmaz.

Ancak bunun anlamı, uygulanabilir bir sosyalizm

biçiminin, bu açıdan ya da başka açılardan (örneğin, yönetici/işçi ilişkilerinde) Sovyet sisteminin eksiklik ve çarpıklıklarını yeniden üretmesinin **zorunlu** olduğu değildir kuşkusuz. Ayrıca, örgütsel bir yeniden düzenlemeye giderek sorumluluk bölgelerini değiştirmek yoluyla problemlerin bir kısmı hafifletilebilir. Örneğin Sovyet yönetimi, şimdi (1981'de) tarımsal makinelerin tasarım ve üretimini, ek olarak çiftlik ürünlerinin depolanma ve taşınmasını, tarımı da içine alan tek bir örgütsel şemsiye altında toplamanın yol ve araçları üzerinde kafa yormaktadır. «Sınır» problemini elbette kaldırmaz bu, yalnızca sınırlar değişir. Belki bundan da önemli bir konuya gelince. Sovyet tipi ekonominin bir sürü problemi, şöyle ya da böyle, darlıkla, bir satıcı piyasası durumuyla bağıntılıdır. Bu konu, öteki problemlerin hepsine ağırlaştırıcı bir etki yapar: Eksik diye bilinen ürünlerden gerekli miktarlarda alamama korkusu, herkesin kendi malzemesini kendisinin bulmasının nedenlerinden birisidir. Üreticinin kullanıcıların gereksinmelerini gözardı etmesini çok kolaylaştıran bir etkendir darlık. Darlıkların, önceliğin büyümeye, «yakalama ve geçme» stratejisine —bu durumda, özgül Sovyet politikalarının bir sonucu— vermekten kaynaklandığını ileri sürmek olanaklıdır.

Darlıklar ve Satıcı Piyasası

Şimdi de darlıkların nedenlerini inceleyelim. Darlık, kıtlıktan ayrılmalıdır. Kıtlık, **sınırsız** talebin (ki bu sınırsızlık, fiyatlardan ya da karneye bağlamaktan kaynaklanan bir şey değildir) arzı aşma durumuyken; darlık, kaynaklar üstünde meşru bir hak iddia eden bireylerin (fabrika yöneticileir ya da tüketiciler), paraları olsa bile, istedikleri ya da gereksindiklerini alamamaları demektir. Darlıklar, doğal nedenlerden (kuraklık gibi), öngörülemeyen koşullardan (ülke dışındaki olaylar), eksik öngörüden (tale-

bin eksik, arzın fazla hesaplanması gibi), bilinçli bir politikadan (talebin arzı aştığı bilinse bile, perakende fiyatların arttırılmaması gibi), ya da mevcut kaynakları aşan aşırı hırslı («seferber edici» bir işlev olması anlamında kullanılmıştır) bir plândan kaynaklanabilir.

Gerek kronik darlıklar, gerekse ara sıra görülen darlıklar konusu üzerine Doğu Avrupa'da çeşitli yapıtlar yayımlanmıştır. En önemlileri, Kornai[1] ve Bauer'indir[2]. İkisi de, aşırı sıkı dizginli plânlar yapılmasıyla sonuçlanan toplumsal-politik baskıları saptarlar. (Bu konu, yatırımlar üzerinde durulurken, 2. Bölüm'de geniş olarak tartışılacaktır.) Bu tür baskıların yoğunluğunun azalacağı, ama bir bolluk durumu hayal edemediğimiz sürece kesinlikle varolacakları bir sosyalist toplum tasarlamak, kuramsal açıdan olanaklıdır. Reel dünyada ise bir takım özlemler giderilemeyecek ve demokratik kurumların varlığı bu tür baskıları azaltmayacaktır; tam tersine! Yönetimin büyüme hedefine bağlanmasından (maddi ve insan kaynaklarından tam yararlanmayla beraber yürüyen bir taahhüt) apayrı bir konudur bu. Özellikle alternatifi olan işsizlik akla getirildiğinde, tam istihdamın önemi kuşkusuz çok büyüktür. Bunu söylerken, üretken kapasite ve personelin büyücek bir oranı pasif kalsa bile kapitalizmin reklâmını yapmayı düşünmüyorum. Bununla beraber, tam istihdamın

(1) J. Kornai, **Economics of Shortage** (Amsterdam: North-Holland, 1980).

(2) T. Bauer'in kitabı Macarca olarak henüz çıkmamıştır. Kornai, Bauer ve ötekilerin fikirlerinden yararlanan tartışmaların iyi bir özeti için bkz: G. Markus, «Planning the crisis: some remarks on the economic system of Soviet-type societies», **Praxis International**, No: 3, 1981. İngilizce bir özet için bkz. T. Bauer, «Investment cycles in planned economies», **Acta Oeconomica**, C. 21, Aralık 1978.

mutlaka darlığa neden olacağı gösterilebilir (ben buna inanıyorum). Darlık, (kaçınılmaz) eksik öngörünün bir sonucu olarak ortaya çıkacaktır. Durağan bir ekonomi varsaymadıkça, beğenilerde, tekniklerde, tercihlerde değişiklik olacağı kesindir. Değişiklikler, mikro-ekonomik düzeylerde önceden kesinlikle görülemez. Büyük bir yatırımın tamamlanması yıllar sürer, uzun yıllar işleyebilmesi ancak ondan sonra söz konusu olabilir. On yıl sonra gerekli olsun olmasın, işçilerle mühendisler bugün uzman beceriler edinirler. Sonuçta, gerekliliklerle kaynaklar arasında makro düzeyde bir denge varolsa bile, tam istihdamdan ötürü hızlı biçimde giderilemeyecek bir takım darlıklar görüleceğinden emin olabiliriz.

İki örnek vereyim. Her çeşit taşıtlar için bin tane yedek parça düşünün ve yine plânlanmış toplam arz miktarıyla plânlanmış toplam talebin tamamen eşit olduğunu aklınıza getirin. Ya da, restorandaki sandalye ve masalara konacak toplam tabak sayısının toplam taleple eşitlendiğini, kullanılmamış ekstra kapasite kalmadığını düşünün. Darlıklar görüleceği kesindir, değil mi? Deyin ki, başka kalemler piyasaya aşırı miktarda sunulmuşken, belirli /bir tip karbüratör ya da radyatör kapağından, belli restoranlarda sandalye, ördek ya da elmalı turtadan yeterince bulunmasın. Kornai, çok önceleri, satmak güç olmadıkça, satıcı (mal sağlayan) müşterinin gereksinmelerini karşılarken zahmete katlanmayı gerekli görmedikçe, bir satıcı piyasası olmasının mutlaka olumsuz özellikler taşıyacağını öne sürmekteydi.

İşte bu da Sovyet deneyiminin (üstelik yalnız Sovyet deneyiminin de değil) önemli yönlerinden birisidir. Satıcının müşteri karşısında (ister darlık nedeniyle, isterse plânda müşterinin özel olarak o mal sağlayana bağlanmasından dolayı olsun) kuvvetli bir konumda olduğu yerlerde, satıcı, kullanıcının gereksinmelerini gözardı etme eğilimindedir ve bundan fii-

len yarar sağlar. Sovyet sisteminde, mal sağlayıcı genellikle arz plânıyla belirlendiği için, mutlak bir tekelci konumundadır Aynı mal kalemini başkaları da üretse bile, yöneticinin (yasal açıdan) siparişini onlara devretme yetkisi yoktur. Kurallar, müşteriye, istenen özellikleri taşımayan malları kabul etmeme hakkı verse bile, yalnızca «alma ya da almama» sloganının geçerli olması karşısında bu hakkın kullanılmaya kalkışılmadığının kanıtı boldur. Mal sağlayıcılarla özgürce görüşmeler yapılacak bir sosyalist ekonomi tasarlamak olanaklı olsa gerektir, ona ileride geleceğiz. (Aslında SSCB'de bu doğrultuda bir reform önerilmiş, 1965'te çıkarılan bir kararnamede değinilmiş, ama fiilen onaylanmamıştır.) Darlık etkeni, malzeme-dağıtımı sisteminin başlıca varoluş nedenlerinden birisidir. Darlığın Batı'da da bir satıcı piyasasıyla beraber gelen olumsuz fenomenler doğurduğunu, savaş zamanında yaşanan deneylerden biliyoruz.

Demek ki darlık, kısmen kaynakların tam kullanılmasından, kısmen merkezin hızlı büyümeye bağlanmasından, kısmen de sektör, departman, bakanlık ve yörelerin çeşitli amaçları gözeterek kaynak edinme çabalarından ileri gelir. Üretim için olsun tüketim için olsun, kaynakların kıt ve malların mevcut olamayacağı bilindiği için, herkes stok yapma, nereden ele geçirirse geçirsin dayanıklı malları satın alma eğilimindedir. Bu da darlıkları şiddetlendirir. Satıcı piyasası olması halinde, mal sağlayanların gücü, müşterinin üretici karşısındaki zaten zayıf olan konumunu daha da zayıflatır.

Darlık, enflasyonun Sovyetler'deki çeşidinin ürünüdür. Kurama bakarsanız, bunun olmaması gerekir. Çünkü üretici malları talebi, para arzıyla değil, malzeme-dağıtımı sistemiyle sınırlanmış plânlı taleptir (banka da para tutabilseniz bile, malzeme ve makinelerin büyük bölümü aslında «karneye bağlı»dır). Sonuç olarak, dengeli bir plân, enflasyon olasılığını

dışlar. Tüketim mal ve hizmetleri örneğinde, nüfusun toplam geliri büyük oranda devletle devlet kurumları ve işletmeleri tarafından belirlenmekte, onlar tarafından ödenmekte gibi görünür. Arz plânlı, fiyatlar devlet organlarınca belirlenmiş olduğuna göre, denge **olmalıdır.** Pratikte ise gerçekleşmez bu. Dengesizlik, bir ölçüde mikro-dengesizliktir; şöyle ki, bir takım malzeme, makine, gıda maddesi ve mamul malların arzı yetersizken, yapılan hatalar, önceden tahmin edememeler ve oynamayan fiyatlar gibi nedenlerle bir takım şeylerden de aşırı miktarda sunulur piyasaya. Ayrıca, makro-dengesizlik olduğunu gösteren kanıtlar da boldur. Üretim malları ve yatırım sektörlerinde de pek çok projeye başlanır (yatırımı tartışırken gözden geçirilecek nedenlerden ötürü) ve pek çok üretici, üretebileceğinden fazlasını teslim etmesinin emredildiğinden yakınır. Tüketim malları örneğinde, gelirler plânla eşitlenme eğilimindedir, yer yer plânı aşarlar hatta; çıktı miktarı plânın epeyce altına iner ve o zaman fiyatların genel düzeyini arttırmak gerekirken bunda bir gönülsüzlük gözlenir. Sonuç olarak, bir **Pravda** baş makalesinde içtenlikle kabul edildiği gibi[3], gelirler arzdan çok daha hızlı artar. Tasarruf bankaları mevduatlarındaki hızlı artış ve serbest köylü pazarlarında gıda maddeleri fiyatlarının yükselişi, muhtemel alıcıların hüsrana uğramalarının sonuçlarıdır.

Belirtmeye değer bir başka nokta, ticari ölçütler denen şeylerin —üretici tekelci bir güç kullanma durumundaysa— son derece yanıltıcı, hatta saptırıcı olabilmesidir. Örneğin, üreticiden maliyetleri kısması istenirse, maliyetleri müşteriye yüklemek kimi zaman çok kolaydır. Bunun içindir ki Sovyet makine üreticilerinin makineleri takma, bakım ve onarımının sorumluluğunu üstlenme konusundaki isteksizliklerin-

(3) **Pravda,** 3 Eylül 1979.

den herkes kızgınlıkla söz etmektedir; çünkü onlara kalırsa bu gibi şeyler «kaçınılabilecek harcamalar» dır, başkalarına yüklenebilir. İyi niyeti kaliteyle ve hızlı hizmette ün yapmakla kazanabilirsiniz ve iyi niyet —rekabet koşullarında— paha biçilmez değerdedir. İyi niyet sağlamak maliyet gerektirdiği için, rekabet yoksa «ticari» değer de olmaz. Kalitenin bozulması beklenebilir bu durumda. Ya da, tekelci bir perakende ticaret kuruluşu örneğini alın. Etkinliği neyle ölçülecektir? Kârla mı? Emek üretkenliğiyle mi? Dükkân başına hâsılat miktarıyla mı? Bütün bu ölçüler bir yana, müşteriler bedeli gün boyu ve her gün kuyrukta bekleyerek «öderler». Yolcuları sıkış tepiş doldurursa, kent otobüsleri «daha iyi» ekonomik sonuç elde ederler. Bu noktaları İngiliz ulusallaşmış sanayileri için «ticari» ölçütlerle ilgili belirli naif formülasyonları tartışırken belirtmiştim gerçi, ama «Doğu» için de geçirlidirler. Konuyla ilgili bir makalemin bir Macar dergisinde yeniden basılması herhalde rastlantı değildir. Ulusallaşmış sanayileri ele alırken bu sorunlara döneceğim.

Plânlama Göstergeleri ve Randımanın Değerlendirilmesi

Etkinliği değerlendirme sorunu, Sovyet ekonomi öğrencilerinin çoğunun iyi bildiği, **başarı göstergeleri** problemine götürür bizi. Plân direktifleri ölçü birimleriyle (tonlar, metre kareler, milyonlarca ruble, binlerce çift, vb.) ifade edilmek zorundadır. Bir ürün bileşiminin, farklı tip ve boyutların görüldüğü bir örnekte, plân göstergeleri zorunlu olarak birarada toplanmışlardır. Önceden not edildiği gibi, tam bir toplamı ifade etmese bile, yaklaşık 12 milyon değişik ürün vardır. Toplam 48 bin kadar plân «pozisyonu» vardır. Bir başka deyişle, bir plân-direktifinin konusu olan **ortalama** «ürün», 250 alt ürünün toplamıdır. Bunlar, «ölçeğin laneti»nden dolayı sistemli plân-di-

rektifleri konusu olamaz; işlenemeyecek kadar fazla bilgi olacaktır. Bir taşımacılık işletmesi bir plân aldığı zaman, bunun içine, tam toplam rakamlarla ifade edilmemiş biçimde de olsa, yüzlerce kamyonun her birisinin her gün nereye ve ne kadar yük taşıması gerektiği konusunda direktiflerin de dahil edilmesi gerekir.

Ama toplam olarak ifade edilmiş (örn. kilometre-tonla) bir sipariş, siparişi alanı belirli bir şekilde hareket etmeye yönlendirir. Ölçü ton ise, bu, ağırlığın lehine ve malzeme tasarrufunun aleyhine işler. Ölçü brüt ruble değeri ise, pahalı mallar yapmakla, pahalı malzemeler kullanmakla çıkar sağlanır. Kilometre-ton ölçüsü, nakliye şirketlerini, uzun mesafelerde ağır yükte mallar taşımaya teşvik eder. Plânları yerine getirmek (Rusçada **delat' plan** deyişi, tamı tamına, «plân yap» demektir) üzere geliştirilmiş savurgan ya da akıldışı uygulama örnekleri, hepsi de Sovyet yayınlarından alınacak örneklerle, kalın ciltleri doldurabilir. Sovyet yayınlarından alınacak örneklerle, kalın ciltleri doldurabilir. Çok iyi bilinen ve iyi incelenmiş bir problemin hâlâ çözümlenememesi, çözümün gerçekten zor oluşunun yeterli kanıtıdır. Temel çelişkinin iki yönü vardır. İlki, merkezin, müşterinin gerçekte neye gereksindiğini tam bir ayrıntıyla **bilememesinden** kaynaklanır. İkincisi, Sovyet sisteminin bütün mantığı, ast düzeydeki bütün yönetimlerin görevinin merkezin plân-direktiflerine uymak olduğu, çünkü merkezin direktiflerinin sözümona toplumun gereksinmelerini somutladığı önermesine dayanır. İş pratiğe döküldüğünde, ticari organların aracılığı olsun olmasın, malların ayrıntılı özellikleri ancak üreticiyle kullanıcı arasında görüşmeler yoluyla belirlenebilir genelde. Ne var ki, plân ayrıntılı gerekliliklerin toplamı olmaktansa, ayrıntılı özellikler önceden belirlenmiş bir toplama göre yapılmak zorunda kalınır. Brejnev'in (başkaları gibi) dikkat çektiği gibi,

kullanıcının üretim üstündeki etkisi yetersizdir —üstelik «kullanıcı», yalnız tüketici-vatandaş değil, aynı zamanda sanayi ve tarım alanındaki işletmelerle öteki devlet işletmeleridir de.

Sovyet deneyimi, niteliği (niceliğe kıyasla) plânlayıp belirlemenin de ne kadar zor olduğunu kanıtlar. 200 Bin Çift ayakkabı üretin diye bir emir verilebilir. Bu emir belirgin ve uygulanabilirdir. Ama «tüketicinin ayağına uyan iyi ayakkabı üretin» demek çok daha belirsiz, uygulanamaz bir emirdir. (Aynı biçimde, elli konferans vermem konusunda anlamlı bir direktif alabilirim. Ne var ki, iyi konferans verme emrini uygulamam o kadar kolay olmaz!) Bu örnek, fiziksel miktarlarla yapılan plânlamanın önündeki ciddi sınırları da gösterir. Aynı sayıdaki tonlar, metreler ve çiftler, çok farklı kullanım-değerleri taşıyıp, çok farklı gereksinmeleri karşılayabilir. Ne olursa olsun, nitelik, genelde kullanımdan ayrılamayan bir kavramdır. Bnun için, bir elbise ya da makine teknolojik standartlara tamamen uyabilirken, belirli bir elbiseyi giyen ya da fabrika süreci açısından uygun olmayabilir. Plânlar yüksek otoritenin (merkezi plâncılar ya da bakanlıklar) emirleriyse, kullanıcılardan çıkmıyorsa, bu problem nasıl aşılabilir?

«Başarı göstergesi» problemi henüz çözülmemiş temel sorunlardan birisidir ve burada üzerinde durabileceğimizden çok daha yakın bir dikkati hakeder. Daha önce dikkat çekildiği gibi, satıcı piyasası olması ve mal sağlayıcıların tekeliyle ağırlaşmış bir problemdir. Müşteri, çok sıklıkla, kendi arzu ve tercihlerinden apayrı nitelikte ya da özellikteki malları kabullenmeye zorlanmaktadır. Bu durum hem üretim, hem de tüketim malları, ikisi için de geçerlidir. Makine imal eden çok sayıda işletmelerin zorunlu plân hedefleri tonlar ve rubleler cinsinden ifade edilmiş olabilir; inşaat şirketlerinin plânları, harcanan ruble miktarına göre düzenlenmiş olabilir; emek üretkenli-

ği de genellikle işçilerin sayısını brüt çıktı değerine bölerek ölçülür. Çeşitli Sovyet kaynaklarının doğruladığı gibi, üreticiler bu durumda daha pahalı çeşitleri seçmeye eğilim gösterir. Aynı şekilde, tonlarla ifade edilen plânlar, fiili üretimde daha az metal kullanmayı başarmış işletmeleri cezalandırmış olur; hem de metalin özellikle kıt olduğu bir sırada! Ara malları ve hizmetleri için çıktı hedefleri belirlemenin, savurganlığı özendirme gibi kaçınılmaz bir sonucu vardır; belirli bir nihai-çıktının asgari miktarda ara mal (yani, girdi) kullanarak üretilmesi gerekirken, bunu başarmak o tür malları üreten işletme ve bakanlıkların zarar görmesine neden olacaktır. Sistem, rezalet derecesine varan istismarlara da uygundur: Tarıma makine (başka şeyler yanında) sağlayan **Sel 'khoztekhnika** adlı «hizmet» kuruluşu, çiftlikler makine parçalarını taşımak için kendi araçlarını göndermek, parçaları kendileri monte edip denemek zorunda olsalar bile, taşıma, teslim, montaj ve deneme karşılığında belli bir para alır[4]

Tüm bunlar, iki yanlı büyük bir problemin ayrılmaz bir parçasıdır. Birinci yan, mikro talebin, hiyerarşik üst mevkilerden gelen direktiflerle nasıl bütünleştirileceği; ikincisi, daha genel kapsamıyla, toplam miktarlar halinde nasıl plânlanacağıdır. Sosyalist bir ekonomist, ciddi bir yaklaşım içersindeyse, arzla talep arasında görülen uyuşmazlıklarla istenmeden ortaya çıkan savurganlık biçimleri hakkında anlatılan sayısız anekdotlar karşısında gülümsemekle yetinemez. Ürün bileşimini belirlemek için (ticari organların aracılığı olsun olmasın) mal sağlayıcıyla müşteri arasında «yatay» ilişkilere olanak tanımaktan başka hangi alternatif vardır? Ama bu da bir piyasa çözümüdür.

---

(4) **Pravda**, 1 Ekim 1981 ve 24 Aralık 1981, ve **Novyi mir**, No: 7, 1981, bu tür eleştirileri basmıştır

Mikro ekonomik talebin arz üzerinde gerekli etkiyi gösterememesi, plân göstergelerinin neyin gerekli olduğunu doğru biçimde göstermemesi ve gösterememesinin iki tür istisnası vardır. Birisi, «plânlanabilir» denebilecek ve en iyi örneğini elektriğin oluşturduğu, türdeş metalarla ilintilidir. «100 kwh» gibi bir rakam net ve açıktır, 100 çift ayakkabı ya da 100 tane traktör yedek parçasına benzemez. Öteki istisna, merkezin kendisinin müşteri olduğu, taleplerinin karşılanmasını doğrudan isteyebileceği durumlarla ilgilidir: Silahlanmadaki durum örneğin. Kuşkusuz silahlanmanın ayrıca çok büyük bir önceliği vardır, ama çok-öncelikli sektörlerin hepsi de merkezileşmiş sisteme uygundur denemez. Üst düzey yöneticilerin teknik ilerlemeye ne kadar önem verdikleri konusunda bir kuşku bulunmamakla birlikte, buisteği «mikro emirler diline çevirmenin üzerinde durmaya değer derecede zor olduğu kanıtlanmıştır.

«Ölçeğin Laneti»,
Yenilik ve Bürokratik Parçalanma

Sovyet deneyimi, piyasa-dışı bir ekonomideki plân hedeflerinin çok çeşitli olmasının hem zorunluluğu, hem de tehlikelerle dolu olduğunun önemini ortaya koyar. Çıktı plânları, girdilerin dağıtımıyla desteklenmelidir. Çoğu fabrikanın çıktısı başka fabrika ve sektörlerin girdilerinden oluştuğundan, «plân», birbirine bağlı bir üretim ve dağıtım talimatları kümesi haline gelir. Rusların **adresnyi** (yani, belli bir isim ve adrese verilen bir sipariş emir) dediği günlük çalışma plânıyla, ancak çok daha genel ve toplam düzeyinde olabilecek uzun vadeli plân arasında bir ayrım yapmak önemlidir. Şöyle ki, beş yıllık bir plân diyelim çelik levha ve ayakkabı için bir hedef içerir, ancak henüz işlerlikte sayılmaz. Çünkü belirli bir üretim birimine belirli bir şeyden üretmek için emir gitmemiştir daha.

Üretim plânlarının, malzeme dağıtımından sorumlu olanların dışındaki bürolardan çıkması kaçınılmazdır. Ayrıca, bir maldan üretmek için on değişik girdi gerekliyse, bu girdilerin on değişik bürodan dağıtılması olasılığı bulunduğu açıktır; yine onlar da, söz konusu mal kalemini, ondan yararlanan başka ekonomi sektörlerine dağıtmaktan da sorumludurlar. Sonuç olarak, mikro-ekonomik işleyiş düzeyinde üretim ve girdi plânlarının uyumlu ve tutarlılığını sağlamak üzere, dev boyutlu bir koordinasyon göreviyle karşılaşılır. Yalnız, bu işte girdi-çıktı tekniklerinden ancak sınırlı ölçüde yararlanılabileceği de belirtilmelidir. Bunun iki nedeni vardır. Birisi yine toplam olayıdır: Girdiler, bütün ayrıntılarıyla bir girdi-çıktı tablosunda bütünleştirilemeyecek kadar çok çeşitlidirler. Öteki neden, dağıtımın (ve bilgi akışlarının) yönetsel birimleri ilgilendiren konular olması ve bunların ürün seçimiyle çakışmaması, çakışamamasıdır[5] Baştan aşağı karmaşık bir nitelik taşıması nedeniyle bu görev asla sonuna kadar götürülemez. Arz ve üretim plânlarının birbirini tutmadığı çeşitli örneklere rastlanır. O durumda plânların uygulama sırasında değiştirilmeleri gerekir. Hep arzu edilen **istikrarlı** plânlar amacına asla ulaşılamamasının nedeni budur

Ne var ki, çıktı ve girdiler plânlama sürecinin sadece bir parçasıdır. Emek, ücret bordroları, yatırımlar, devlet bütçesindeki ödemeler, teknolojik değişim, malzeme ve yakıt tasarrufu, emek üretkenliği, maliyetin azaltılması, hasılat değeri (brüt ya da net), teslim yükümlülüklerinin yerine getirilmesi ve başka kalemler (büro personelinin büyüklüğünde indirime gitme gibi) de plânın uyulması zorunlu amaçlar listesinde görünür ve görünmüştür. Bunlar da hem birbiriyle çelişebilir, hem de çıktı plânlarıyla olsun, kullanıcıların fiilen gereksindiği malların üretimiyle ol-

(5) Bkz. A. Birman ve L. Tretyakova. **Soviet Studies**. No: 2 **1976**.

sun uyuşmayabilir. Yığınla örnekten sadece birini aktarırsak; yılın yarısında çıktı plânında yapılan bir değişikliğe, genellikle, mali plânda ya da çalışma plânında bir değişiklik yapılması eşlik etmez. Hatta, girdisi sağlanmayan bir üretim görevini isimlendirmek üzere «havadan gelen brüt çıktı» (**vozdushnyi val**) gibi bir deyiş bile vardır.

Her şeyden önce plânın uygulanmasıyla ilgili bir değerlendirme süreciyle, plânda arzın ve olası değişikliklerin belirsiz kalmasıyla karşı karşıya olan bir işletmenin yönetimi, doğal olarak, yerine getirilmesi kolay plânlar arayışına girer (ya da uygulanamayacağı anlaşılma olasılığı bulunan plân siparişlerini alma riskine girmez) ve aşırı miktarlarda girdi, stok malzeme ve emek başvurusunda bulunur. Yönetimin muhtemel davranış kalıbının bu olduğunu bilen plâncılar da, geçmişteki randımanı temel alarak işlerini yürütürler. Bu da, bir sonraki plân döneminde kendisine aşırı görevler verilmesi gibi bir yük getirebileceği için, ihtiyatlı yöneticilerin randımanda «aşırı» iyileşmelerden kaçınmaları sonucunu doğurur.

Teknik ilerleme, daha doğrusu değişikliğin her çeşidi güçlük çıkarır. Bunun çeşitli nedenleri vardır Birincisi, plâncılar çeşitli direktifler dağıtırken geçmiş randımanı temel alırlar, böylece girdi-çıktı tabloları ,ayrıca malzeme dengeleri) geçmiş teknik katsayıları yansıtarak doğası gereği tutucu bir niteliğe bürünür. İkincisi, ya yeni tip bir ürün, ya da yeni bir imalât yöntemi biçiminde olsun teknik ilerleme, genellikle girdilerde ya da çıktı plânında değişiklikler yapılmasını gerektirir. Bu da işletme yönetiminin yetkisini aşar; bir ya da bir kaç plânlama kuruluşunun iznine bağlıdır. En son, bütün yenilikler bağrında bir risk taşır ve riske ödül verilmez. İşin doğrusu, riske girmeme (istemeden de olsa) ödüllendirilir.

Zeki bir eleştirmen olan N. Voslensky, bu konuda SSCB'yle Batı arasında gözlenen ilginç bir zıtlığa

işaret etmiştir. SSCB'de yenilik «sokulmak» zorundadır. Rusça **vnedreniye** sözcüğü, çabanın, yukardan bir itme hareketinin zorunluluğunu anlatır. Batı'da ise tersine, sanayi casusluğu vardı. Çabalar zorunlu olarak rakiplerin yenilikler hakkında bilgi edinmesini önlemeye yöneltildi[6]. Bu zıtlık, rekabetten kaynaklanıyor olsa gerektir. Rekabet, Batı'da dev tekelcilerin egemen görünebildiği sektörlerde (sözgelimi, kimya sanayii) bile vardır. Oysa SSCB'de, pek çok oyun ve romanda, yeniliklere karşı direnen ve önünde duran müdürlerin anlatılması rastlantı değildir. Kaldı ki, başka türlü davranmalarını özendirecek şeyler çok çok azdır. Şimdi, bir zamanlar bir konuşmamız sırasında bana şu soruyu yönelten Çek ekonomisti anımsıyorum: «Kapitalist bir tekel, sosyalist bir tekele göre neden çok daha fazla girişimcidir?» Yanıtı şöyleydi: «Sosyalist bir tekel kadar tekelcisi yoktur».

Başka bir engel, makine üretiminin parçalara ayrılmasıdır. Çok sayıda makine ve araç, başka üretim faaliyetleriyle de uğraşan çeşitli bakanlıklara bağlı işletmelerce yapılır. Bu, sanayi donatımıyla buzdolabı gibi dayanıklı tüketim malları için geçerli olduğu gibi, çeşitli türlerden tarım makineleri için de geçerlidir. Bir tek örnek verirsek, 1975'te malzeme-işleme donatımı 35 tüm-birlik ve cumhuriyet bakanlıklarına bağlı 380 işletme tarafından yapılmıştı![7] Parçaların birbiriyle değiştirilememesi, istenen düzeyde bir standartlaşmanın olmaması, nitelikten ya da teknolojik ilerlemelerden kimin sorumlu olacağına ilişkin net bir çizginin bulunmaması konularında yakınmalar görülmektedir. S. Heynman'ın parlak bir çözümlemesi, Sovyet makinelerinin tasarım ve üretiminde görülen etkisizlik ve savurganlık; üretimin ve ayrıca onarımın neredeyse inanılmaz derecelerde parçalara ayrıl-

(6) Bkz. kitabı **La Nomenklatura** (Paris: Belfond, 1980)

(7) V. Lebedev, **Planovoye khozyaistvo**, No. 11, 1975, s. 12.

ması ve böylelikle makinelerin ve vasıflı emeğin etkisiz bir biçimde kullanılması; hem donatımın kötü kalitesi, hem de bir sürü parçanın maliyetinin pahalılığı hakkında çok şey anlatır[8] Heynman'ın çözümlemesi, benzer içerikli başka makalelerle birlikte, SSCB'nin büyük çapta modern teknoloji ithal etmeye neden gereksindiğini açıklamamıza yardımcı olur.

İşletme yönetimi aslında yanlış bir konuma yerleştirilmiştir. Bir yandan, sözümona toplumun gereksinmelerini somutlayan plân-direktiflerini uygulamakla görevliyken; öbür yandan, söz konusu plânlar çok sıkça tutarsız olup, anlamları da açık değildir. Üstelik yönetimin kendi önerileri, her koşulda, aldığı direktifleri belli bir ölçüde etkilemektedir. Macar ekonomistlerden birisi, bir keresinde «siparişlerin pek çoğunu, siparişi alanlar yazmıştır» diyordu. Bu nedenle, yönetim aslında çeşitli tercihler yapacak bir konumda olduğu halde, randımanı plânı uygulayışına bakarak değerlendirildiği için, plânın başarı göstergeleri temelinde başarılı olduğunu kanıtlamak üzere yetkilerini kısıtlı ölçüde kullanır. Bu işleyiş, genellikle, gerek niteliğin, gerekse kullanıcı gereksinmelerinin karşılanmasının aleyhinedir.

Bir Sovyet yazarının hesabına göre, her düzeyde belirlenmiş, toplam 2,7-3,6 milyar plân «göstergesi» vardır —bunların 2,7-3,6 milyonu merkezi düzeyde olup, malzeme dağıtımı ve arzıyla ilgilidir[9]

Bütün bunların, Sovyetlere özgü faktörlerle ilgisi nedir? Zorluklar ve çarpıklıklar elbette **ölçeğin** sonuçları, **ölçeğe göre ekonomik olamamanın** çeşitli türden dışavurumlarıdır. Marx üstüne yazılan bölümde ileri sürüldüğü gibi, Marksistlerin merkezileşmiş plân-

(8) S. Kheinman, **EKO (Ekonomika i organizatsiya promyshlennogo proizvodstva**, No: 5 ve 6. 1980.

(9) E. Maiminas, **Protsessy planirovaniya v ekonomike**, 2. basım (Moskova, 1971).

lamanın karmaşıklıklarını çok hafifsemeleri talihsizlikti (halen de öyledir bir ölçüde). Barone ve Mises'in asıl güçlükleri net olarak gördükleri söylenebilir. Nitekim Doğu Avrupalı ekonomistlerden biri, bir keresinde, geleceğin sosyalist uluslar topluluğunda Mises'in heykelinin pekâlâ dikilebileceğini söylüyordu! Plânlama sisteminin çarpıklıklarını bürokrasiye ve demokrasisizliğe bağlamayı seçenler, arabayı atın önüne koşmuşlardır. Piyasanın yerine plânın, ticaretin yerine yönetsel temelde kaynak dağıtımının, görünmez el yerine görünen elin geçirilmesi hedefi karşısında, **merkezi** denetim nesnel bir zorunluluk durumuna gelir. Çok geniş boyutlu karmaşıklar gözönüne alınırsa, doğaları gereği demokratik oylama konusu olmayan ve birbiriyle bağıntılı çok çeşitli kararları almak, karmaşık bir bürokratik yapı ister. Hiç bir toplumda, seçimle gelmiş bir meclis, nereye 10 ton deri ayrılacağına, 100 ton daha sülfürik asit üretilip üretilmeyeceğine, 73'e karşı 115 gibi bir oy çoğunluğuyla karar veremez.

Bu, bir takım ekonomi politika kararlarının demokratik yollarla alınması gerektiğini yadsımak değildir. İleride bu sorunu tartışmaya bir çok sayfa ayıracağım. Merkezi plânlamanın işleyiş mantığının tekparti tipinde ve hiyerarşik biçimde örgütlenmiş bir despotizmle sıkı sıkıya bağlantılı olduğu önermesi, savunulabilir bir yaklaşımdır. Bunun nedeni, devletin üretim-ve-dağıtım mekanizması (ve herkes çok büyük ölçüde devlete bağımlı olunca, dengeleyici bir güç kalmayışı) sayesinde müthiş bir güç kullanılabilmesi; ayrıca, devletin işlevlerinin büyük bölümünün ekonomik-yönetsel bir nitelik alışı, kitlelerin her an değişebilen ve önceden kestirilemeyen kaypak oylarının bu oldukça karmaşık işlevleri etkileyememesinin devleti denetleyenlerin ekmeğine yağ sürüyor olarak gözükmesidir. Problemleri yabancılaşmaya bağlayanlar, kararlar sıradan insanlardan epey uzak

düzeylerde alındığına göre, bunun da ölçeğin ekonomik kullanılamaması olayı olduğunu kabullenmek zorundadırlar. Kararların sıradan insanların uzağında alınışının, tam da merkezileşmiş plânlamanın, piyasasız bir ekonominin doğasından kaynaklandığı daha önce uzun uzun sergilenmiştir. Hiyerarşinin kaynağı da aynı yerdir. Çünkü karar verme olayı hiyerarşik niteliklidir. Ancak bunun, ayrıcalıkların kurumsallaşmasının gündeme gelmesi de içinde olmak üzere, derin toplumsal sonuçları vardır. Bu tür kusurlardan arınmış bir sosyalizm modelinin, ekonomik birimler arasında dolaysız bağlar üzerinde; yani, meta üretimi üzerinde, piyasanın bir biçimini içeren değişim (mübadele) üzerinde yükselmek zorunda kalacağının nedenlerinden birisi budur. Bana göre, dışsal ekonomilerin ve ölçeğe göre ekonomik olamamanın merkezden aşağıdaki düzeylerde algılanmayabileceği olasılığını asla unutmamakla birlikte, Sovyet deneyimi bu noktada da bütün tartışmalara son veren bir örnektir.

Aslında, plândaki çeşitli boşluk, tutarsızlık ve belirsizlikler, özellikle malzeme sağlanmasına güvenilememesi, yalnız «kendi malzemeni kendin bul» (yani, savurgan taklitçilik) esprisine yol açmakla kalmaz; aynı zamanda, işletmeler arasında gayri-resmi yatay bağlara, kişisel ilişkilerden oluşan bir ağa, tolkachi («sevkiyatçılar», ya da «işbitiriciler») diye bilinen malzeme aracılarına ve rüşvet uygulamalarına da yol açar. Veri yokluğu bunun miktarının ölçülmesine olanak vermiyorsa da; bu fenomenlerin çok yaygınlaştığını, plânlama mekanizmasının kötü işleyişinin sonucu olduklarını düşündüren bol miktarda «anekdot» kanıtı vardır. Bu kötü işleyiş, plânlama görevinin tam kapsamlı oluşunun, baş edilmesi gereken hiyerarşik örgütlenmenin büyüklük ve çeşitliliğinin kaçınılmaz bir sonucu gibi görünmektedir bana.

Macar **émigré** Gyorgy Markus, bunu, «üçüncü

ekonomi, darlıklar görüldüğünde...bürokratik aygıtın çeşitli üyeleri arasında varolan gayri-resmi yardım ilişkileri ekonomisi,» diye adlandırmıştır. Markus, bu «üçüncü ekonomi»yi, hantal ve aşırı merkezileşmiş resmi plân yapısından kalan boşlukları doldurarak, tüketiciye mal ve hizmet götüren ve dağıtan, aynı zamanda hoşgörüyle yaklaşılan (yani yasaklanmamış) özel işletmelerin oluşturduğu «ikinci ekonomi»den ayırır.

İşletme yönetiminin (ve sektörlerden sorumlu öteki kişilerin) plânları «uygulamak» için manevra yapma, maddi gereklilikleri büyük gösterme ve stoklama eğilimi, genel çıkarla özdeşleşmelerinde görülen başarısızlıklardan kaynaklanıyormuş gibi gelebilir. Markus'un işaret ettiği gibi, gerçekten de «her zaman önceliği 'devletin çıkarları'na vermeleri öğütlenir. Kuşkusuz bu onların **işidir**...ama doğrudan sorumlu oldukları **görev** değildir. Doğrusu, «kayıtsız» bir ruh haliyle hareket etmek **isteseler** bile, bunu nasıl yapacaklarını bilmezler: Doğrudan denetimleri altında olmayan bütün alanlardaki gerçek durum hakkında sistemli bir bilgileri yoktur». Ve toplam değerlerle ifade edilmemiş plânın dağıtılış ve uygulanışıyla elele giden pazarlık sürecinde, kaynak isteminde bulunmaları «plânın öngördüğü görevlerin yerine getirilmesi açısından en optimal koşullarda kalkışılmış bir girişimi» gösterir Kaçınılmazdır ki, bütün düzeylerdeki pazarlık sürecinde, «denge, nüfusun gereksinmelerini anmazsak ve fiili ekonomik talepten bağımsmız olarak, her zaman ve gittikçe daha çok en geniş, en merkezi ve politik açıdan en güçlü örgütlenmelerden yana ağır basacaktır»[10]

Hiyerarşinin saf ekonomik yönü de vardır. Örnek olarak, Brejnev'in sözde **melochi** (önemsiz kalemler) listesinde görünen ve piyasaya az sunulan bir ürünü alalım: diş fırçaları. Kapitalizmde diş fırçası imal eden

(10) Markus, a.g.y., s. 248-9, 255.

firmalar, bunu kâr getirdiği için yaparlar. Sovyet modelindeyse bir plânlama bürosu öyle karar verdiği için üretilir. O durumda diş fırçalarından kim sorumludur? Yetkili kişinin oldukça ast düzeyde biri olduğu düşünülmemeli. Onun için, darlık görüldüğünde, kıt kaynaklar üzerine rekabet söz konusu olduğunda, diyelim yünlü kumaştan ya da elektronik aletlerden sorumlu ve kendisinden daha kıdemli bir yetkili, ondan daha çok sözünü geçiriyordu. İşlenilmesi gereken çok fazla sayıda kalem olunca plânlama mekanizmasının kimilerini öncelikli olarak saptaması kaçınılmaz bir durumdur. Gerçekten de, işletme yönetimine dayatılan üretim ve teslim yükümlülükleri, en önemli ürünler **(vazhneishaya produktsiya)** denenleri belirler. Sözü geçen bir Sovyet ekonomist olan D. Valovoi, «en önemliler» listesinde yer almayan kimi mal kalemlerinin aslında en önemlileri tamamlayıcı mallar oluşuna dikkat çekmiştir. Onların bir kısmı da, Brejnev'in **melochi** diye tanımladığı kalemler listesinde görünür.

Çözümünün zor olduğu anlaşılmış ve kısaca anılmayı hakeden başka bir problem daha vardır. Bu sorun, merkezi plânlamanın sanayi sektörlerine ve bölgelere dayanması arasında çıkan çelişkidir. Açıktır ki ikisi aynı anda halledilemez: Çelik tesisleri ya da elektronik fabrikaları Moskova'daki alanlarına uygun düşen bakanlığa bağlı olmaları durumunda, bölgesel yetkililer kendi yörelerindeki ekonomik faaliyetler üzerinde ancak çok sınırlı bir yetki kullanabilmektedirler. Bu da bölgesel koordinasyon konusunda problemlere neden olmaktadır: Her bakanlık kendi ast birimini gözetir ve böylece yerel çaplı ölçek ekonomileri potansiyeli realize edilmeden kalır. Bununla beraber, Kruşçev'in 1957 yılında uygulamaya koyduğu bölgeselleştirme reformunda **(sovnarkhozy)** yaşanan deneyimin kanıtlarını bol bol ürettiği gibi, işletmeleri bölgesel ya da yerel kurumların otoritesine sokma

daha zararlı olmaktadır: Başka bölgelere malzeme gönderilmesi ve özgül sanayilerin ulusal bir ölçekte plânlanması kaçınılmaz olarak sekteye uğrar. 1965'te sanayi sektörünün «bakanlık» yapısı restore edildi. Ama, sonuçta ortaya çıkan ve eskiden boş duran alanlardaki büyük çaplı gelişmelerin çeşitli bakanlıklara bağlı işletmelerin faaliyetlerinin koordinasyonunu gerektirdiği Sibirya gibi yerlerde özellikle belirginleşen bölgesel koordinasyonsuzluğa çok fazla eleştiri yöneltilmiştir; ayrıca, «territoryal üretim idareleri» adında bir çok birim kurulmuştur. Ne var ki bu birimlerin bir kısmı varolan eyalet sınır çizgileriyle karışmaktadır (çünkü ne eyaletler —**oblasti**— ne de 15 cumhuriyet, plânlama amaçları yönünden elverişli birimlerdir). Sonuçta, sorumluluk ve yetki sınırları konusundaki büyük karışıklıklar varlığını sürdürmektedir.

Merkezi planlamanın bakanlıklar biçimiyle yürütülmesinin çıkardığı başka bir güçlük, aynı malların, çeşitli farklı bakanlıklara bağlı işletmelerde yapılmasından ileri gelir; malzeme-işleme donatımı örneği daha önce verilmiştir, aynı durum buzdolabından sabana dek başka kalemler için de geçerlidir. Modern sanayinin ürettiği geniş ürünler yelpazesi, üretilmelerini düzenleme görevinin sınırlı sayıdaki yetkililer arasında bölüştürülmesini zorlaştırmaktadır

Bu, Plânlama mıdır?

Çok çeşitli politik görüşler taşıyan yazarlar, Sovyetler Birliği'nde aslında plânlamanın olmadığını söylemişlerdir. Örneğin, Eugene Zaleski, J. Willhelm Hillel Ticktin[11]. Hepsi de, farklı açılardan yaklaşarak,

(11) E. Zaleski. **Stalinist Planning for Economic Growth** (Londra: Macmillan, 1980). J. Wilhelm, **Soviet Studies**, Nisan 1979.
H.H. Ticktin, çıkardığı **Critique** dergisinde (örn. No: 9) yayımlanmış çeşitli makaleler.

plânların sık sık (genellikle) yerine getirilmediğine; bilgi akışının çarpıtıldığına; plân-direktiflerinin pazarlık konusu haline getirildiğine; nice çarpıtma ve tutarsızlığa rastlandığına; gerçekten de (çeşitli kaynakların doğruladığı gibi) kısmen beklenmeyen etkenleri hesaba katmak, aynı zamanda fiili başarı düzeyine indirgenmiş (işletme katında) bir plânın % 100 uygulandığı iddiasını haklı çıkarmak amacıyla, plânların uygulanmaları beklenen dönem içerisinde sık sık değiştirildiğine, dikkat çekerler. Tabii sonuç da, gerek plânın yazarlarının niyetlerinden, gerekse kullanıcıların gereksinme ve isteklerinden farklı olarak belirir Öyleyse —bütün bunlara nasıl olur da «plânlama» diyebiliriz?

Zaleski, on yıllarını alan, yalnızca uzun-vadeli ve kısa-vadeli plânların eksik uygulandığını değil, aynı zamanda hedef olarak saptanan rakamların çok büyük açıklar vererek tutturulamayışının da sık sık görüldüğünü ikna edici bir biçimde kanıtlayabildiği, geniş kapsamlı ve araştırmaya dayalı bir cilt üretmiştir. Her türden plânlar durmaksızın değiştiriliyordu. Verdiği istatistiki ekler, tüm bu olguları eşine rastlanmamış bir titizlikle belgeler. Zaleski sonra, ekonominin anlamına uygun bir biçimde plânlı olmadığı; plânlama kuruluşları, bakanlıklar ve yöneticilerin koşullara bakıp en iyisini uyarladıkları ve bu yüzden ekonominin plânlı değil, **yönetilen** bir ekonomi olduğu sonucuna varır. Wilhelm de benzer bir görüşü savunurken, plânların tüketici talebinden etkilendiğini, fiilen ulaşılan düzeye dayandıklarını vb. vurgulamayı ihmal etmez; oysa gerçek bir «plânlama» olsaydı, bunlar görülmezdi.

Ticktin, plânlamanın Marx ve Lenin'in konu üstündeki özgün fikirlerine uygun yapılması gerektiğine, savurgan bürokratik «plânlama»nın bu ismi haketmediğine inanır. Ekonomi «idare edilmiştir». Ayrı-

ca, «piyasa sosyalizmi»ne benzer bir şeyin kuvvetle karşısındadır.

Zaleski'nin fodmülasyonunda saptadığım güçlük, herhalde asıl olarak kullanılan dille ilgilidir. Söylediklerinin hepsi doğrudur. Büyük çaplı etkisizliklerin, sonuçla niyet arasındaki uçurumların varlığı gösterilir. Bu niyete «plân» deniyorsa, o zaman kötü bir plânlamadır. Aynı nedenle, kötü bir yönetimdir. Bir plânın varlığı yokluğu, ilk baştaki amaçla sonuç arasında büyük bir uçurum çıktığını göstererek kanıtlanamaz. Fiilen olup biten şeylerin çoğu, yetkililerle yöneticiler plân emirlerini uygulamaya çalıştıkları içindir. Pek çoğunun bunda başarısız kalması, plânlı bir ekonomiyi plânsız bir ekonomiye çevirmez.

Wilhelm'in yaklaşımında mantıksal bir tutarlılık vardır. Plânlama, Wilhelm'inki gibi, merkezi yetkililerin belirledikleri tutarlı ve uygulanabilir amaçlar düzeneği diye tanımlanırsa, pek çok amacın uygulanamayacağını ya da uygulanmadığını, birbirini tutmadığını göstermek kolaydır; amaçların bir çoğu, merkezin verdiği emirleri etkileyen baskı ve koşullarca etkilenir, hatta belirlenir; ve benzeri. Akıl yürütmesinin daha sonraki ve henüz yayımlanmamış bir versiyonunda Wilhelm, tüketici tercihiyle plânlamanın **tanım açısından** birbirleriyle bağdaşmadığını iddia etme noktasına yaklaşır. * Wilhelm'in sonucu kendi öncüllerinin ürünüdür, ama öncüller sorgulanabilir ve sorgulanması gerekir. Benim argümanım şöyle: Eksiklikler ve dengesizlikler —ayrıca grup çıkarından kaynaklanan çarpıklıklar— merkezi olarak plânlama çabasıyla kaçınılmaz olarak elele gider. Merkezi plânlama da, sosyalist bir ekonomiyi piyasa-dışı doğrultuda örgütlemeye çalışmanın kaçınılmaz sonucudur. Bundan şu çıkar ki, Wilhelm'in terimleriyle, merkezileşmiş plânlama varolmamıştır, çünkü **varolamazdı.**

(*) Devletleştirilmesi. (ç.n.)

Ticktin, kendi piyasa-dışı, bürokratik-olmayan plânlamasının nasıl işleyeceği ya da işleyebileceğini asla açıklamaz. O yüzden ima ettiği modeli tartışmak zordur. (Bir kere denedim ve şu yanıtı aldım: «Bir model düşüncesinin kendisi Marksist değildir!») Sovyet tipi plânlamanın, Marx'ın tasarladığından kökten farklı olduğunda kuşku yoktur. Bu yapıtın 1. Bölüm'ünde uzun uzun anlatılan nedenlerden dolayı, Marx'ın tasarladığı şeye uyması zaten olanaksızdı!

Sınıf Yapısı, Emek, Ücretler ve Sendikalar

Sovyet kuramcılardan Kololapov; bizzat kendisi kimi işçilerin olaylara öyle bakmadıklarını belirtmekle birlikte, SSCB'deki bir işçinin mülkiyet-ortağı olduğunu, emek-gücünü satmaması nedeniyle serbest olarak çalıştığını ve satın aldığı tüketim mallarının «özünde, toplumsal üründeki payı olduğunu» iddiaya kalkışmıştır[12]. Aslında, elbette, «biz/onlar» ayrılığı çok gerçektir. İşletme düzeyinde olsun, yönetsel düzeylerde olsun, yöneticilerle yönetilenler tarafından herhalde aynı oranda hissedilir bu ayrım. Sovyet toplumunun doğası, onu yönetenlerin «sınıf» mı, katman mı yoksa seçkinler mi olduğu, sistemin «devlet kapitalizmi» olup olmadığı, işçilerin «sömürülüp sömürülmediği», sömürülüyorsa kimin sömürdüğü üzerine oldukça geniş bir literatür vardır. Bu ilginç tartışmaya başka bir yerde ben de katıldım[13] ve terminolojiyle, tanımlamayla ilgili konuların peşini kovalamanın yeri burası değil. Burada, hiyerarşik Sovyet modelinin, yüksek mevkide duran kişilerin, kaynaklar ve öteki insanlar üzerinde bir güce kavuştuğu bir model olduğunu not etmekle yetinelim. Ya da,

(12) R. Kosolapov, **Sotsialism** (Moskova, 1979), s. 219, 234, 271.

(13) Bkz. benim **Political Economy and Soviet Socialism** (Londra: Allen and Unwin, 1978).

karar alma sürecinin doğası gereği hiyerarşik niteliğinin, hiyerarşide belirli bir mevkiye gelen kişiye bir güç verdiğini söylemek daha doğru olabilir. Tıpkı bir orduda, şu ya da bu kıdemli rütbedeki kişinin ihtiraslarından bağımsız olarak, bir tabur ya da tümenin bir emir-kumanda yapısıyla yönetilmesinin gerekmesi gibi. Merkezi yetkililerin gücü, mevkiyle elele giden ayrıcalıklara açık açık değinilmesi ya da tartışılması gibi olayları önleme gücünü de kapsar. Sözgelimi, belirli bir mevkiye gelmiş parti ve devlet yetkililerinin, sıradan insanların bulamadığı malları düşük fiyatlarla edinebilecekleri özel dükkânları olduğunu herkes bilse de, sansür bunun yayınlara yansımasını engeller.

Yöneticiler, yöneten sınıf(?) kimdir? Her toplum için ikircikiiz olmayan bir yanıt ister bu soru. Sovyet modeli bu konuda Batı'ya göre hem daha çok, hem daha az net bir görünüm sunar. Daha çok nettir, çünkü, her şeyi kapsayan bir hiyerarşinin yaptığı atamalar ve dikkatle sınıflandırdığı mevkilerden oluşan **nomenklatura** sistemi nedeniyle, en önemli görevlerle onları yürüten kişiler özdeşleştirilebilir. Sanki genel bir sivil ve askeri hizmet vardır: Üst rütbeli subaylar görülebilmektedir. Buna karşılık, tipik bir kapitalist toplumda, büyüklü küçüklü mülk sahipleriyle yan yana, pek çok bağımsız hiyerarşi bulunur. Bununla beraber, Sovyet sisteminde yöneticileri **saptamak** için doyurucu bir zemin bırakılmaz. Yine askeri rütbelerle paralellik kurarsak, yöneticiler üst rütbeli subaylar mı (albay ve yukarısı), tüm subaylar mı, yoksa onbaşıları da kapsayarak kumandan rolünü yerine getiren herkes midir? Şantiyedeki ustabaşı, kırdaki bir perakende satış mağazası yöneticisi de yöneticiler içinde sayılacak mıdır? Aynı oranda önemli bir nokta, bir sosyalist açısından yargıda bulunmanın ölçütü ne olmalıdır? Yönetici/yönetilen ayrımının varlığı, Sovyetler Birliği'nin sosyalistler olma-

yan niteliğinin kanıtı değil midir? Bu yüzden, karmaşık bir modern toplumun, piyasa mekanizması bulunsun bulunmasın, yöneticiler olmadan, ya da yetkili görevlerdeki kişilerin rotasyonla değiştirilmesiyle işleyebileceği ima edilmiş olmaz mı? Yüksek Sovyet seçimlerinin hakiki bir seçim olduğuna inanılsa bile (ki şu anda öyle değildir), sanayi yöneticileri, plânlama yetkilileri, baş mühendisler, gemi kaptanları ve gazete editörleri de seçimle mi gelmelidir, evetse kim seçmelidir? Sanırım yarının gerçek dünyasında da fabrikaların yönetilmesi ya da gazetelerin çıkarılması vb. gerekli olacaktır. Bu sorunlara önceden değindim ve sonra yeniden döneceğim; şimdilik ortaya koymak yeter.

Bunlarla bağlı bir sorun daha var: Yönetici sınıf-katman-seçkinlerin rolü ve doğasını değerlendirirken, onların **gücü**, kullandıkları güçle **ne yaptıkları** konusu da ele alınacak mı? Başka bir şekilde koyarsak: Yöneticiler, kaynakların dağıtılış biçimini (belli sınırlar içinde elbette) belirledikleri ve dolayısıyla «artığa el koydukları» için mi «sömürücüdürler»? El koydukları artık, kendi aşırı maddi ve Maddi-olmayan ayrıcalıklarından mı oluşmaktadır? (Ve «aşırı» ayrıcalıklar **nelerdir?**) Sovyet yetkililerin konut yapımına, sosis fabrikasına, patates ürününü iyileştirecek gübreye ya da kırsal sağlık kliniklerine yatırım yapmaya karar verdiklerini düşünün. Kitlelerin bu önlemlerden yarar elde ettiğini de varsayalım. Kararların «seçkinler» tarafından alınması onları sömürgen yapar mı, işçilerden artık çekmenin bir biçimi ortaya çıkar mı? Gerçekten paternalist bir despotizm, despotik olduğu için mi sömürgendir, yoksa gerçekten paternalist olmadığı için mi? Bu konularla oyalanmaya gerek yok. Bunları belirtmenin nedeni, Sovyet sisteminin herhangi bir yönünü haklı çıkarmak değil. Ama yönetici/yönetilen ayrımının varlığı «uygulanabilir sosyalizm»in de bir özelliği olacağına göre,

uygun bir eleştirinin hangi zemine oturtulması gerektiği konusunda önümüze çıkan şey, yöneticilerin varolması değil, yöneticilerin tabandaki insanlarla ilişkileri ve onlara karşı sorumlulukları, bir de aldıkları kararların niteliği olur. Önceden tartışıldığı gibi, sosyalizmde otorite bulunmayacağına inanılırsa, sosyalizmde otoritenin kötüye kullanılmasına karşı koruyucu önlemler de geliştirilemez.

Yönetim atamayla geldiğine ve kendi işçileri karşısında sorumluluk taşımadığına göre, Sovyet yöneticilik modeli otoriter niteliklidir. «Üretim konseyleri» **(proizvodstvennye soveshchaniya)** denen organların önemi az gibi görünmektedir. Denetim yukarıdan gelir, aşağıdan değil. Yugoslav «özyünetim» yaklaşımı da reddedilmektedir (ve nedensiz yere değil, bunu göreceğiz) Piyasanın reddedilmesiyle yukarıya doğru yönetsel sorumluluk sistemi arasındaki sıkı bağlantıyı not etmek önemlidir. Merkezileşmiş bir piyasa-dışı plânlama modeli içinde, işletme yönetiminin görevi, yukarıdan alınan plân emirlerini uygulamaktır. Yöneticiyle **onun astları** arasındaki emir-komuta ilişkisini önbelirleyen budur. Fabrika ya da atölye düzeyinde alınacak kararların görece çok az sayıda kalması karşısında, gerçekten seçimle gelmiş işçi temsilcilerine bile, toplantılara katılma zahmetine değmeyecek kadar az karar kalır Brus'un çeşitli kereler işaret ettiği gibi, anlamlı bir işçi katılımının gerçekleşmesi, kararların, işçilerin bir anlam taşıyacak biçimde katılabilecekleri düzeye kadar ademi merkezileşmesini gerektirir. Elbette toplantılar düzenlenir ve önerilerle eleştiriler (aşağıdan gelen) sevinçle karşılanır, ama kuramda ve pratikte, kumanda yönetimdedir. Yetkilileri kısıtlayan parti (ve bir derecede sendika) organlarıyla, işçilerin örgütsüz tepki-sidir. Sovyet deneyimi, yönetimin, iş yavaşlatmaları, kaytarmacılık, sarhoşluk ve küçük hırsıklıklarla baş etmekte zorlandığını gösterir; yine de burada anlatı-

lanın, korkudan yılmış bir işgücü olduğunu akla getirmek çok yanlıştır. Durmadan dikkat çektiğimiz gibi, darlık koşullarında bir satıcı piyasası olur. Emek darlığı görülür ve işçi genellikle istifa edip başka yere gitme özgürlüğüne sahiptir. Sovyet devleti belki bir tekelci-işverendir, ancak devlette, pratik amaçlar nedeniyle, birbirleriyle emek uğruna rekabete giren geniş sayıda ayrı ayrı birimler vardır. Bu yüzden 'aşağı'nın etkisi, örgütsüz de olsa, görünebilenden daha büyüktür.

Ücret ve maaş cetvellerinin belirlenip uygulanması, Sovyet deneyiminde çeşitli sorunlar çıkarmaktadır. Birinci sorun, hangi ilke ya da ölçütün benimseneceğidir. «Herkese emeğine göre» demek, sözden başka bir şey değildir artık. Kurama bakılırsa, ücret cetvellerinin becerileri, sorumluluğu ve (son yıllarda önemli oranda arttırılmış bir asgariye bağlanmış) çalışmanın yorucu ya da beğenilmeyen niteliğini yansıtması gerekir. Aslında bu çok genel etkenleri fiili rakamlara çevirmek çok güçtür. Yani, pratisyen hekimler ve öğretmenlerin otobüs şöförlerinin aldıklarının yarısını mı almaları gerekir? Kimya sanayiindeki yarı-vasıflı işçilerin perakende ticarette çalışanlardan iki kat, bir yöneticinin mühendisten üç kat daha fazla mı kazanması gerekir? Bunu kim ve hangi temelde söyleyecektir? Pratikte, ücret oranlarının emek «piyasa»sının koşullarına, yani değişik alanlardaki değişik tür emekler için arz ve talebe göre değiştirilmesi gerekir. Bu durumda, emek darlığının görüldüğü koşullarda, orta Sibirya'daki duvarcı ustaları ya da metal işçilerinin ücretinin cazip olmadığını düşünelim; başka yere gitme özgürlükleri olduğundan, o kategorilerdeki işçilere daha fazla ücret sunmak zorunludur, yoksa plânlar yatacaktır. Bunun da iki anlamı olacak; ya merkezi düzenlemeler değiştirilecek, ya da yöneticiler, işçilerle çatışma içinde, olanak buldukları anda kuralları hasır altı edeceklerdir. Sov-

yet deneyiminden çıkarılacak bir mesaj, gelirlerin merkezden belirlenmesinin genellikle etkisiz kaldığı, gelirler arasındaki fiili ilişkinin belirlenmiş oranlara göre (parça başı oran ve prim ödemeleri vb. yoluyla) büyük farklılıklar gösterdiği, vergi kaçırmaların kimi sektör ve mesleklerde daha kolay olduğudur. Dolayısıyla, kilit önemdeki öncelikli projelere ve alanlara ekstra olanaklar tanınması olasılığı daha fazla olduğu gibi, parça başı oranlara bağlı çalışan bir işçinin ödediği vergi yani taban vergi oranının, diyelim bir kitapçı ya da kütüphanecininkini aşabilmesi çok daha olasıdır. Ücretler üzerindeki fiili denetim, ücret fonu denen şey, bir başka deyişle her işletme ve kurumun toplam ücretlere koyduğu sınırdır.

Sovyet deneyimi maddi özendiricilerin gerekli olduğunu, onun yanı sıra, gelirler arasında istenen bir ilişki kurmanın saptanmasının zor, uygulanmasının ise daha da zor olduğunu düşündürür. Ücret farklılaşmalarının emeğin güdümlü olmadığı ve serbestçe hareket ettiği bir sistemin ayrılmaz bir parçası olduğu görünecektir ve bu daha önce ortaya atılmıştır Teşvik etmenin alternatifi zorlamadır ve teşvik etme özendiricileri, dolayısıyla eşitsizliği içerir. Bununla kastedilen, fiili gelir eşitsizlklerinin (ve öteki ayrıcalık ya da engellerin) sosyalist bir topluma uygun düşen ilkeleri gösterdiğini ima etmek olmamakla birlikte; bu tür ilkelere anlamına uygun ve işlevsel bir temelde net tanımlar getirmenin de oldukça güç bir iş olduğu belirtilmelidir. Sovyetler Birliği'nin içinde olsun dışında olsun, sosyalist kuramcılar bunun üzerinde çok az durmuşlardır. Ölçütler bir yana, kimin karar vermesi gerektiğini saptamak bile önemli bir sorundur. Hükümet mi? Seçimle gelmiş bir meclis mi? Uygun değişikliklerin yapıldığı piyasa mı? Sendikalar nasıl bir rol oynamalıdır? Gelir dağılımının Sovyet sınırının batıya doğru gidilen bölgelerinde tam bir keşmekeş içinde olduğunu eklemek de doğru olur

Sendikalar konusuna geçmeden, kadınlar üzerine bir kaç söz söyleyeyim. Sovyet ideolojisi kadın eşitliğine her zaman büyük bir vurgu yapmıştır ve eşit ise eşit ücret ödenmektedir. Yine de, eksik kanıtlardan baktığımızda, kadınların ortalama ücret oranlarının, Batı Avrupa'nın kapitalist ülkelerindeki gibi erkeklerden çok aşağıda kaldığı görülmektedir. Üst düzey mevkilerin ezici çoğunluğu erkeklerdedir. Bu durumun değişeceğini gösteren bir eğilim de yoktur. Bundan çıkarmamız gereken sonuç, kadınların eşitsizliğini «kapitalizm»e yükleyen naif feministlerin görüşlerinin sorgulanması gerektiğidir. Sanki, erkeklerin ve kadınların tutumları, kadınların meslek yaşamlarında karşılaştıkları engeller ve güçlükler ideolojik bariyerin iki yanında da benzer gibidir. Çoğu erkek işçinin kadınlara karşı tipik davranışları gözönünde tutulduğunda, işçilerin (daha doğrusu, eski işçilerin) yönetici mevkilere yükselmesinin «kadınların kurtuluşu»na özel bir yarar sağlayacağını ummak için bir neden yoktu aslında. Özellikle kadınların gereksinmelerini karşılayan (örneğin, perakende dağıtım) ve aslında büyük oranda kadın çalıştırmaya yatkın sektörlerin öncelik sırasında çok gerilerde kalması, Sovyetler Birliği'ndeki durumu ağırlaştırmıştır. Bu konuda çok daha fazla şey söylenebilirse de, yeri burası değil[14] Mesaj sanırım şudur: Sosyalist feministler, Sovyet deneyimine bakarak, kadınların gelir ve statü bakımından eşitsizliklerinin sürmesinin neden ve çareleri hakkında derinlemesine ve uzun uzun düşünmek gerekliliği sonucunu çıkarmalıdırlar. Kimi feministlerin bunu yapmakta oldukları kuşkusuzdur.

Sovyet sendikaları, öteden beri, sosyal sigortanın yönetiminden de sorumlu olan devlet planlaması sis-

(14) Değerli ve ayrıntılı bir inceleme için bkz. A. McAuley **Women's Work and Wages in the Soviet Union** (Londra. Allen and Unwin, 1981).

teminin, parti denetimi altındaki eklentileridir. Bağımsız sendikalar 1921'de kapatılmıştı. Sendikaların **étatisation** * (hatta militarizasyonu) hakkındaki ilk tartışmalar üzerinde durmanın yeri burası değil. İşin özü şu: Sendikaların başından beri ikili bir rolü vardı. Bir, liderlerle kitleler arasında, işçileri devlet plânları ve politikalarının uygulanmasına seferber ederek, bir «bağlantı kayışı» işlevi görmek. İki, işçileri koruyup çıkarlarını arttırmak. İşçilerin bir işçi devletinden korunması gerekir mi? Lenin'in yanıtı, devletin bürokratik bozukluklar taşıdığı şeklindeydi; yönetimin işçilerin haklarını yok sayma **olasılığı** ne kuramda, ne de pratikte reddedilir; kuralların gözetilmesini sağlamak sendikaların görevidir. Ayrıca, örneğin Mary McAuley'in iyi belgelenmiş incelemesinde[15], sendika şubelerinin koruyucu bir sıfatla hareket edebileceği ve ettiğinin kanıtları bulunabilir. Buna karşın, sendikalar yıllar boyu ağırlıkla seferber edici işlevlerine önem verme eğilimi sergilemişler ve bunu o kerteye vardırmışlardır ki, sendika yetkilileri genellikle resmi düzenin bir parçası olarak görülmektedir artık. Polonya'daki 1980 olayları bunu gün yüzüne çıkardı İşçiler, «onların» sendikalarının resmi düzenin yardakçıları oldukları hissini taşıyorlardı. Sendika yetkilileri (işyerleri düzeyinin üstünde) **nomenklatura**'da yer alan ve pratikte partinin atadığı kişiler olduğunu, dolayısıyla üyelerine karşı değil, üstlerine karşı sorumlu olduklarına göre bunda şaşılacak bir yan yoktu. SSCB'de bir sendikanın daha yüksek ücret isteminde bulunduğu (en kibar rica şeklinde bile olsa) şimdiye dek bir kez olsun işitilmiş şey değildir.

Sovyet ve Polonya deneyimlerinin zihinlerde yanıtlanmamış, belki de yanıtlanamaz çeşitli sorular doğurduğu söyleniyordu. Sosyalist bir toplumdaki sen-

(15) Mary McAuley, **Labour Disputes in Soviet Russia** (Londra, OUP, 1969)

dikalar üyeleri için militanca daha fazla şey istemeli midirler? Özellikle, önceden gözlemlediğimiz gibi, gelir dağılımının genelgeçer ve nesnel olarak «doğru» bir standardı bulunmadığına göre, kesimsel çıkarlarla genel çıkar arasında bir uzlaşmazlık, çatışmalar çıkması olasılığı görülmez mi? Batı'da bile, görünüşte işverenlerle döğüşen çeşitli sendikalar, gelirleri öteki işçilerden uzakta bölüştürmekle, gerçeklikte birbirlerinin sırtına basmaktadırlar. SSCB'de ya da Polonya'da, maddi refahta elde edilen önemli bir kazanımın daha yüksek çıktı ve üretkenlik gerektirmesi, o olmadan daha yüksek ücretlerin yalnızca enflasyona zemin hazırlayabileceği, iş bırakmaların çıktıyı azaltıp reel gelirler düzeyini aşağı çekmesi geçerliliğini korumaktadır (üstelik resmi propagandadan ibaret değildir).

Bunun için sosyalistler, Sovyet tipi «sendikalar»ın temsil edici bir nitelik taşımadığını tam bir haklılıkla eleştirirlerken, sendikal reform üzerinde dikkatle düşünmelidirler. Romantik Marksist-fundamentalistler, gözlerinin önünde, «reel» bir sosyalist toplumdaki işçilerin dayanışma içinde olacağını ve bütün toplumun çıkarını gözeteceklerini canlandırabilirler. Daha önce uzun uzadıya tartışılan nedenlerden dolayı, kıtlık koşullarında kesin bir yanılsamadır bu (fiili işçi denetiminde anlamına uygun bir bolluğa erişilmesi hem sendikaların, hem de devletin işlevlerini kesinlikle ortadan kaldırır, ama o zaman yeniden düş âlemine dönmüş oluruz) Sosyalist türden bir toplumda kesimsel çıkarın gücünün gündeme soktuğu ikilem, gerçek bir ikilemdir

Tarım ve Köylüler

Bu konuda kalın bir cilt doldurulabilir. Sorunun en önemli boyutu, gerek 1920'lerin sözde «büyük tartışma»sı sırasında, gerekse onun ardından gelen kolektifleştirme kampanyasında, neredeyse bütünüyle

şehirli bir partinin köylülüğe karşı yaklaşımıyla ilgilidir. Bu konuların ikisi de, köylülerin çoğunluğu oluşturduğu geri bir ülkede «sosyalizmin inşası» sorunuyla temelden bağıntılıdır. Köylülerin sayısal bakımdan ağırlıkta bulunduğu bir çok gelişmekte olan ülkede «sosyalist» yani «Marksist» hükümetler olduğu için, bu konu asla basit bir tarihsel yorum konusu değildir. Köylüleri ve onların çıkarlarını salt politik nesneler olarak ele almak doğru olur mu bu kabul edilebilir mi? Bir vargı, kâğıt üzerinde demokratik olan bütün kurumları, kendini çoğunluğun iradesine karşı toplumu dönüştürme rolüne soyunmuş kabul eden tek bir partiye bağımlı kılmaktır (nitekim öyle oldu). Geriye baktığımızda, Stalinist despotizmin yükseliş nedenlerinden birisi, parti makinesini dengeleyici demokratik kuvvetlerin yok edilmesi (köylü bir küçükburjuva bataklığında savaş yürüten bir azınlık konumlarıyla, Bolşeviklerin gözünde geçerli sayılan bir hareket) olarak görülmelidir. Gerçekten de, partide çok fazla demokrasinin tehlikeli olduğuna, çünkü küçük burjuva fikirlerin dışarıdan sızabileceğine dikkat çeken kişi Troçki'den başkası değildi[16].

Kolektifleştirme —Sovyet stilinde— kesinlikle felaketle sonuçlanan bir yöneliştir. Ekonomik açıdan (üretim ve etkinlik sekteye uğrar) ve politik açıdan (kitlesel baskı, terörün 'haklı görülmesi', zalimlik vb.) felakete götürmüştür. «Kulakların», yani başarılı ve çok çalışan köylülerin büyük bölümünün sürülmesi, ciddi zararlar verdi. Böyle bir yolun, başka bakımlardan Moskova çizgisini izleyen ülkelerde bile tutulmaması kesinlikle rastlantı değildir. **Tarımsal işbirliğiyle**, Sovyet tipi **kolektifleştirmeyi** birbirinden ayırmak temel önemdedir. Yaşamsal önem taşıyan farklılıklar, zorunlu üyeliğe karşı gönüllü üyelik ve yukarıdan denetime karşı özyönetimdir. Tarihsel ola-

(16) L. Trotsky, . Parti Kongresi'ndeki konuşmasında.

rak, Sovyetler'deki kolektifleştirmeye kaynakların hızlı sanayileşme uğruna seferber edilmesi eşlik etmişti (kolektifleştirmenin 1930'larda sermaye birikimine gerçekten katkıda bulunup bulunmadığı tartışılmalıdır, ama niyet kesinlikle oydu) Süreç özünde baskıcıydı ve maddi teşviklerle beraber yürümedi. Çünkü, bütün çabaların ağır sanayinin kurulmasına yöneltildiği bir sırada elde verilecek maddi teşvik yoktu. Kolektif çiftliklerin kâğıt üzerindeki kooperatif ve demokratik yapısı (biçimsel açıdan, yönetim üyeler tarafından seçiliyordu ve üyelere karşı sorumluydu), yönetimin yerel parti örgütü tarafından atanmasıyla yok edilmişti. Çiftlik, ekim tarihi ve buğday ekilecek araziden başlayıp ineklerin sayısına ve teslim edilmesi plânlanmış ürünlerin ve sütün miktarına kadar, geniş bir yelpazeyi kapsayan çok çeşitli konular da uyulması zorunlu teslim kotalarına ve bağlayıcı direktiflere tâbiydi. Bu da kısmen maddi özendiricilerin yokluğuna bağlanabilirdi. Kollektifleştirilmiş köylülerin durumu, ücretleri güvenceye alınmış devlet işletmelerindeki işçilerden farklıydı. İster nakdi, ister ayni biçimlerde ödensin, ücretleri, devletin düşük fiyatlarla kendi payını almasından sonra geriye ne kadar kaldığına bağlı olduğuna göre, kolektifleştirilmiş köylüler «geriye kalanla yetiniyorlardı». Ortalama gelirleri, kentli işçilerin çok aşağısındaydı. Doğrusu da, çoğu köylünün hayatta kalmasını sağlayan küçük miktarda özel arsaları ve bir kaç özel çiftlik hayvanları olmasıydı. Bu koşullarda kolektif çalışma ve devlete «satışlar» gerekli bedeli «karşılamıyordu», aslında köylülerin reel gelirlerini azaltma etkisi yapabilmekteydi.

Ne var ki, yakınlarda yaşanan deneyler, özendiricilerin olmayışının tam bir açıklamaya yetmediğini gösterir. Son yirmi yılda tarımsal ürün fiyatları ve köylü gelirlerinde çok önemli artışlar görülmüştür. Ekilebilir tüm arazinin yarısından fazlası şimdi dev-

let çiftliklerince işlenmektedir. Kolektifler, üyelerine, güvenceye alınmış asgari bir «ücret» ödeyebilmektedirler artık. Yine de, çiftliklere zorunlu teslim kotaları dayatma ve çalışma siparişleri dağıtma uygulaması sürmektedir. Devlet çiftliğinin yönetimi yukarıdan atanıyordu ve atanmaktadır. Kolektif çiftliklerin yönetimiyse (başkan ve komite) hâlâ parti yetkililerinin gösterdiği adaya göre «seçilir». Asıl eğilim, tarımı merkezileşmiş plânlama sistemine daha sıkı bütünleştirmeye çalışmaktan yanadır. Bunun içindir ki bol bol «tarım-sanayi kompleksleri» sözleri edilmektedir.

Bunun için, Sovyet tarım üretimindeki kötü sonuçlar, diyelim 1960'a kadar, ihmale, eksik ödemeye, eksik yatırıma ve sanayi yararına sömürüye bağlanabilirken, durum artık değişmiştir. Halen duran eksiklikler, dev boyutlu yatırımlara, öncelikte başa geçmesine, üreticiler için çok daha iyi gelir sağlanmasına ve büyük sübvansiyonlara karşın sürmektedir. Üretimde ve üretkenlikte bir düzelme görüldüğü yadsınamazsa da, Sovyet tarımındaki başarının hüsrana uğratıcı ölçülerde kaldığı önermesini kimse ciddi ciddi sorgulamaz.

Üretim açığının ölçüsü, fiyat politikasıyla ağırlaşmıştır. Pek çok gıda maddesindeki darlık, ürünlerin fiyatı talebe oranla düşük saptandığı zaman gözle görülür hale gelir. Bunun nedenleri ve sonuçları daha sonra tartışılacaktır. Yalnız üretkenlik uluslararası standartlara göre hâlâ düşüktür. Bu noktada yine, nedenleri gözden geçirirken, Sovyetlere özgü yöntem ve politikaların sonuçlarıyla, genelde sosyalizmle ilintili olan ya da olabilecekleri ayırmamız gerekmektedir.

Hemen, önceden daha genel bir düzeyde tartışılmış, ölçeğe göre ekonomik olamama **(diseconomies of scale)** konusuna dönmeliyiz. Sosyalistler, geçen yüzyılın sonunda, ölçek ekonomilerinin tarıma uygulanıp uygulanmaması sorununu tartışmaya başlamış-

lardı bile. Özgün revizyonist Bernstein'ın aykırılıklarından birisi, küçük mülk sahibi köylü tarımının kuvvetli olduğunu, büyük ölçekli kapitalist üretimin tarımda dezavantajlar getirdiğini iddia etmesiydi. Bernstein'ın zamanından beri, Almanya ve başka yerlerdeki çiftliklerin boyutları elbette büyümüş, köylü çiftçilerin sayısı azalmıştır. Bununla birlikte, makineleşme geniş aile çiftliğinin etkinliğine büyük katkılarda bulunmuş, küçük çaplı işgücünün giriştiği yüksek derecede kapitalistleşmiş tarımı kolaylaştırmıştır. Sovyet fabrikaları Batılı karşılıklarına benzer ve iç yapıları ağırlıkla teknik zorunlulukla önbelirlenirken, Sovyet kolektif ve devlet çiftliklerinin Sovyetlerin politik nüfuzunun bugünde ve geçmişte egemen olduğu bölge dışında, bir eşinin bulunmadığı not edilmeye değer bir noktadır.

Sovyet deneyimi, tarımdaki negatif ölçek ekonomileri **(diseconomies of scale)** hakkında ne anlatır bize? Önemli bir nokta, iç yönetimle ve onunla bağıntılı özendiriciler sorunuyla ilgilidir. Çiftlikler büyüktür. O da önemli olmakla birlikte (17.200 hektarlık tarım arazisinden 5.300'ü devlet çiftliklerinin ektiği arazidir; 6.600 hektarlık tarım arazisinden 3.700'ü kollektif çiftlikler için ekilen arazidir ki, 1980'de, çok büyüktür), olay bir arazi konusundan ibaret değildir Geniş çiftlikler genellikle pek çok ürün eker, çeşitli türden çiftlik hayvanları yetiştirir ve köy ve mezra sayılarına dağılmış olarak 500'ü aşkın işgücüne sahiptir. Tarımsal çalışmanın niteliği gözönüne alınırsa, temel güçlük denetimin sağlanmasındadır. Köylü bir mülk sahibi ya da çalışan çiftçi, doğrudan doğruya kendi elde edeceği sonuçla ilgilendiğinden, işini doğru yapıyor mu diye çevresine bakınması zorunlu değildir. Ama karma bir çiftlikte nice ve çeşitli işler iyi ya da kötü yapılabilir, bu farkedilmeyebilir, sonuçlar görülmeyebilir. Saban sürme işi dikkatsizce yapılsa bile, sonraki hasattaki sonuçlar doğrudan ona yükle-

nemez. Çünkü hava koşulları, zararlı otların ekilmesinin ve başka şeylerin de etkisi vardır. Çiftliklerin boyutlarının büyüklüğü ve Sovyet yetkililerin köylülere yaklaşımlarının tarihinin acılarla dolup olması, kuvvetli bir yabancılaşma duygusunu, köylünün işine bağlanmamasını arttırıcı etkilerde bulunur. Sovyet yazarlardan biri bir keresinde şöyle yazmıştı: «Köylünün özel mülkiyet aşkını öldürmek için, toprak aşkını öldürmek zorundaydık.» Bu sevginin yerine anlamlı maddi özendiriciler koymanın zor bir iş olduğu anlaşılmıştır. Özendiriciler elbette vardır, ama aralıksız olarak ters sonuçlar üretirler. Saban sürmekle uğraşan traktör sürücüleri sürdükleri toprak parçası (ve yakıt tasarrufu, parçaların bozulmasından sakınma) karşılığında ödül alsa bile, onlara yüzeyden sürüm yapmaları için «ödeme yapılır». Plânın uygulanmasına bağlı özendiricilerin kötü etkileriyle ilgili haberleri Sovyet basınında hep okuruz. Ödüller şanslı koşullara, plân hedefine varmanın kolay olup olmadığına ve elverişsiz havaya da bağlı olabilir. (Kuraklık olursa, ne kadar çok çalışırsanız çalışın, hedefe varamamanın malî cezalarından kaçamazsınız. Darlık görülen yıllarda çiftliklere ödenen fiyatlarda yükselme olmaz —aslında, ekstra satışlar için ödenen prim fiyatlarında, tam tersi geçerli olabilir.) Aile çiftliğiyle kıyaslandığında, Sovyet çiftliği çok daha geniş bir yönetsel yapıyı gerektirir. Elbette her alandaki bütün büyük ölçekli işlerde söz konusudur bu, ama tarımdaki ölçek ekonomilerini farketmek özellikle güçtür.

Köylünün işine bağlılık duymaması ve makineleşme yetersizlikleri, her yıl yapılan hasada yardım «seferberlikleri»nin ölçüsünü hızla arttırmıştır. Bir Sovyet kaynağına göre, 1979'daki sayılar 15 milyonu aşıyordu(!) ve bu rakam 1970'dekinden 2.4 kat daha fazlaydı[17]. Yardıma katılan kişiler sanayi işçileri, bü-

(17) E. Manevich, Voprosky ekonomiki, No: 9, 1981, s. 60.

rolarda çalışanlar, öğrenciler, askerlerdi... Bu kaydırmanın ekonominin öteki kesimlerinde neden olduğu aksaklıklar hayli fazla olsa gerektir.

Michael Ellman, kolay anlaşılır bir tebliğde, Marx'ın kendisinin ve gerek Kautsky, gerekse Lenin' in, tarımda ölçek ekonomilerinin etkisini kabaca çok fazla önemsediklerini (ve ölçeğe göre ekonomik olamama durumunu gözardı ettiklerini anımsatır bize. «Çalışmanın etkin biçimde büyük ölçekli olarak örgütlenişi, köylü yani küçük çiftçilikte gerek duyulmayan etkili plânlama, yönetim ve muhasebecilik işlerini zorunlu kılar». Ellman ayrıca, «ölçek ekonomilerinde, kapiatlist ülkelerin deneyimine bakarak tarımla sanayi arasındaki büyük farklılık açıkça görülebilir» der haklı olarak. Stalin döneminde az para verilen köylülük fiilen toprağa bağlıydı («yarı-serflik»), ancak köylülere çok daha fazla para vermek ve iç pasaportların dağıtılması da maddi özendiriciler problemini çözmemiştir ve çözemez: «Bu durum, çoğu tarım işinin ardışık niteliğinin, mekân olarak çok bölük pörçük gerçekleşmesinin, kaynakların türdeş olmayan doğasının (örn. farklı niteliktek tarlalar) ve girdilerin rastlantılara dayanıp mevsimlere göre değişebilmesinin (örn. yağışlar ve hava ısısı) sonucudur. Ayrıca, çıktıyla girdiler arasında sabit ya da kolayla kestirilebilir bir bağ yoktur». Bunlar taban düzeyinde esneklik, uyarlayabilme ve insiyatif yeteneği ister. Oysa Ellman, doğru bir saptamayla, «uyuşukluk» olduğuna işaret eder. Marksist kuram, «özel mülkiyetin kaldırılmasının getirdiği kazanımlarla ilgili beklentileri abartmıştı»[18]

(18) M. Ellman, **World Development**, No: 9/10, 1981, s. 982-88. Konunun bütünüyle ilgli değerli bir araştırma vardır: K.-E. Wädekin, **Agrarian Policies in Communist Europe: A Critical Introduction** (Totowa, NJ: Allanheld Osmun, 1982).

Parti ve devlet yetkililerinin çiftlik yönetimine karışması sorunları ağırlaştırır. Toprak cinslerinin sonsuz çeşitlilikte olması tarım plânlamasını zora sokar. Aynı şekilde, yer yer çok çabuk değişebilen bir iklimde esnek kararlar alma gerekliliği de. Toprak verimliliği korunacak ve (kimi bölgelerde) erozyondan sakınılacaksa, ekilen ürünlerin değiştirilmesi koşulu dikkatle gözetilmelidir. Sovyet tarımının tarihi, parti-devlet aygıtıyla çiftliklere zorla dayatılan ve merkezi olarak yürütülen kampanyaların örnekleriyle doludur. Kimisi bereketli yıllardır: Çiftlikteki koşullarla değil, işin tamamlandığını Moskova'ya ropor etmeye can atarken yetkililerin belirledikleri tarihlerde ekme, hasat kaldırma ve devlete teslim. Sonra «Stalin'in doğayı dönüştürme plânı» (ormanlık emniyet kuşakları), Kruşçev'in mısır kampanyası, peat-compost potsların büyük ölçülerde kullanılması, «et ve süt üretiminde Amerika'ya yetişme», çiftliklerin daha büyük birimler halinde birleştirilmesi ve şimdi (1981) tarım sanayi komplekslerinin oluşturulması geldi. Belirli ürünlerin seçiminde ve ekilecek arazinin belirlenmesinde sürekli karışılmıştır. Öyle yıllar olur ki, yönetimin yazılı izin olmadan tek bir baş sığır kesmesi bile yasaklanır. Son olarak da, fiyatların artık çok daha yüksek olduğunun vurgulanması gerekmekle birlikte, zorunlu teslim kotaları dayatma ve ara sıra keyfi olarak değiştirme uygulaması sürmektedir. Bu uygulamalar açık açık eleştirilmişse de, kaldırılmamıştır.

Makineleşmenin ilerlemesiyle birlikte, tarımla, tarıma sanayide mal sağlayanlar arasındaki bağ sorunu giderek şiddetlenir. Genel bir zayıflığın özel bir örneğidir bu: Müşterinin üretimi etkileyemeyişi. Çiftlik yönetimi satın alacağı malların listesini aracı bir kuruluşa, **Sel'khoztekhnika,** aktarır. O kuruluş, gerekli makineleri, yedek parçaları vb. tarım makineleri sanayiinden elde etmeye uğraşır. Çok kalın bir cildi dolduracak kadar yayımlanmış yakınmalar, maki-

nelerin çok sık kötü kalite olduğuna, yerel koşullara uymadığına, yedek parçaların yetmediğine tanıklık ederken, nice istek hiç karşılanmamıştır. **Sel'khoztekhnika** ve yine bir başka «hizmet» kuruluşu **Sel'khozkhimiya** (bu, gübre, kireçleme, zararlı şeylerin yokedilmesi gibi şeylerden sorumludur), plânları, hasat sonuçlarını arttırmak üzere yapılan en iyi hesaplara göre hareket etmektense, ruble esasına göre uygulamaktan ötürü sert eleştiriler almıştır. Çiftliklerde genellikle iyi donatımlı atölye ve vasıflı emek bulunmadığından, pek çok traktör, biçerdöver ve öteki donatım çalıştırılamamış, ya da bulunmayan yedek parçaları «üretmek» amacıyla «bozulup parçalanmaları» gerekmiştir. Özel basın, ara vermeksizin, **nekomplekstnost'dan**, yani tamamlayıcı donatımın yokluğundan, karmaşık bir üretim sürecinin öteki evrelerinde darboğazlar yaratan dengesiz makineleşmeden yakınır. Güçlü traktörler üretilir ama, ek parçaları bulunmaz. Plâncılar, üretim ve dağıtım alanında, çok geniş bir ülkedeki tarımın çok çeşitli gereksinmeleri arasındaki bağları kurmakta oldukça zorlanırlar. Görev kaçınılmaz olarak parçalara ayrılır. Örneğin, gübre üretimine karar veren büronun, çuvallarla, nakliyeyle, depolamayla ve gübreyi dağıtan makinelerle uğraşan büroyla hiç ilgisi yoktur; bu da, gübrenin tren garlarında öyle açıkta yığılmış bir halde durması gibi kötü sonuçlar verir. Başka pek çok «noksan» vardır: Sert yüzeyli yollar, paketleme malzemeleri, adi çatı kaplama malzemeleri, vb.

Özel arsalara da değinilmelidir. Özel arsalar, bir kuşağı aşkın bir süre, çoğu köylünün yiyecek (ekmek-tahıl dışında) ve nakit gelirinin ana kaynağı oldu. O yıllarda kolektife çalışma, **barschniya**'ya, yani serflik dönemindeki efendiye çalışmaya benziyordu: neredeyse karşılığı ödenmemiş emek. Bütün niyet ve amaçlar bir kenara, onu göstermeden hukuksal açıdan oturdukları yeri değiştiremeyecekleri iç pasa-

portlar verilmediğine göre, köylüler toprağa bağlanmışlardı. İşler şimdi farklıdır. Kollektif ve devlet çiftliklerindeki çalışmaya daha fazla ödeme yapıldığı gibi, uzun bir aradan sonra köylülere pasaport da verilmektedir. Bununla birlikte, özel arsa önemli bir rol oynamayı sürdürmektedir. 1978'de bütün tarımsal üretimin % 26'sından fazlasını özel arsalar karşılıyordu[19]

Yer yer, toprağın sadece % 3'ünün özel olarak işlendiğine bakılırsa, bunun, özel sektörün kolektif ve devlet çiftliklerinden sekiz kat daha üretken olduğunu gösterdiği iddia edilir. Doğru bir hesaplama değil. İki nedenle; birincisi, özel çiftlik hayvanları toplam çıktının üçte ikisini oluşturur ve onların yemi asıl olarak kolektif ve devlet kaynaklarından gelir. İkincisi, köylülerin sınırlı bir toprak parçasında yüksek değerli ürünler ekmeleri anlaşılabilir bir durumdur; açıkça, soğan ya da üzüm yetişen bir tarla, büyüklüğü aynı olan ama yulaf ya da çavdar ekilmiş bir tarladan daha yüksek değer üretir. Özel toprakta karşılaştırılabilir ürünlerin rekoltesi daha yüksektir, tamam da, 8 1 oranında da değil. Daha yüksek olması, küçük bir alanda ter, çaba ve gübre yoğunluğundan kaynaklanır. Yine de bundan, alan önemli ölçüde arttırılsa, aynı miktarda ürünlerin alınacağı sonucu çıkmaz.

Özel sektörün, önündeki büyük engellere karşın çok fazla miktarda ürettiğini not etmek önemlidir Yem bulmak genelde güçtür. Basit aletler kıttır ve küçük arazilerin gereksinmelerine tam uygun makineler olmadığından teknikler ilkel kalmaktadır. Ama bugünkü (1981) politika özel arsa üretiminden yana

(19) G. Shmelev, **Voprosy ekonomiki,** No: 5, 1981. s. 66-71. bunları ve öteki verileri sunmaktadır. Konunun derinlemesine yapılmış en iyi incelemesi için bkz. K.-E. Wadekin, **The Private Sector in Soviet Agriculture** (Berkeley. Calif.. Universty of California Press. 1973)

olduğu için, durum değişebilir. Pazarlama güçlükleri hakkında basında bir sürü yakınma çıkmakta. Bu güçlükler çiftlikler açısından da geçerlidir. Nedenleri ise kötü ulaşım koşulları, yolların, depolama kapasitesinin olmayışı ya da devlet ve kooperatiflerin ticaret kuruluşlarının ilgi göstermemesi (ve profesyonel tüccarların olmayışı) gibi etkenlerdir.

Sovyet modelinde gözlenen eksikliklerin bir kısmı, doğrudan doğruya merkezileşmiş «piyasa-dışı» plânlama ve ondan kaynaklanan bir çok sonuçla ilgilidir. Ne üretilmesi gerektiğini (toprakta çeşitli şeyler üretilebilir) yerel yönetimin belirlemesinin zemini yoksa, plâncılar olmalıdır. Yine de, gerek toprakların, gerekse topraktan yararlanma yollarının çeşitliliği nedeniyle, plân emirlerinin neredeyse hiçbiri belirli bir yörenin özgün koşullarına uygun düşmez. Aynı biçimde, çiftlikler kendi girdilerini kendileri alamadıkları, başvuruda bulunup kendilerine dağıtılanı almaları gerektiği için, yine önceden kestirilebilir hatalar ve gözden kaçırmalar ortaya çıkar. Çiftliklerin büyüklüğü ve karmaşıklığı kısmen ideolojik tercihten, kısmen de üstlerine fazla yük binen plâncıların direktif göndermek zorunda oldukları birimlerin sayısını azaltma arzularından kaynaklanır. Etkili çözümlerin uygulanabilmesi için, çiftlik yönetimi olsun, çiftlik içindeki alt-birimler olsun, üretimin yapıldığı yerdeki insanların karar verme görevleri kesinlikle daha geniş tutulmalı; dev çiftlikler küçültülmeli; köylülerin yaptıkları işin sonuçlarına ilgi duymaları özendirilmeli; çiftliklerin gereksindikleri girdileri satın almalarına olanak tanınmalı ve gerekli altyapı koşulları sağlanmalıdır. Bu bağlamda çok daha başarılı olmuş Macar deneyimini incelemek ilginç olur. Görülecek kilit önemdeki farklılıklar şöyle sıralanabilir. Birincisi, uyulması zorunlu teslim yükümlülüklerinin olmayışı ve bu nedenle çiftliklerin ne üretip satacakları konusunda çok daha fazla özgür hareket edebil-

meleri; ikincisi, girdileri alma konusunda neredeyse tam bir özgürlüklerinin olması; üçüncüsü, iç örgütlenmede ve köylü üyelerin çalışmasının düzenlenmesinde çok daha esnek davranılması; dördüncüsü, uygun yem, donatım, iyi düzenlenmiş pazarlama kolaylıkları vb. nin sağlanmasıyla, özel sektörün gıda üretimine de başarılı bir biçimde girmesi. Bana kalırsa bunların hiçbirisinde doğru anlaşılan bir sosyalizme uymayacak bir yan yoktur, ancak Sovyet (ve nice «yeni sol») ideologlar olaylara böyle bakmıyorlar.

Kuramda ve Pratikte
Yatırım Kararları ve Ölçütleri

Bu konunun çeşitli yönleri vardır. Bir kere yatırımların hacmi, birikimin ulusal gelirdeki payının cari tüketime oranı sorunu vardır. Sonra yatırım ölçütleri konusu gibi karmaşık bir sorun vardır: Hangi yatırımların uygun, akılcı ve etkin olacağına nasıl karar verilecek. Yine büyük önem taşıyan sorunlar: Kim neye karar verir, kimlere başvurarak, demokratik sürecin ve/veya çeşitli tür baskı ve çıkar gruplarının rolü ne olabilir ve ne olmalıdır. Son olarak da plânlama ve uygulama sorunları gelir: Önce amaçlanan programı yerine getirmekte zorunlu olarak araçlar nasıl elde edilecek ve sonra bu programın (başkası değil) fiilen yürütülüşü nasıl sağlanacak.

Ne kadar yatırım yapılmalıdır? Bugünkü ve gelecekteki gereksinmeler arasında nasıl bir denge kurulmalıdır? Daha biçimci Batılı ders kitaplarında, «topluluğun o anki tercihi» gibi deyişlerle «çözülür» bu sorun; çünkü pratikte, kişisel tasarruflar, kurumların tasarrufları ve firmaların yeniden yatırıma ayrılmış kârları karşısında ikincil bir rol oynar. Ne olursa olsun, sosyalist bir toplumda, yatırımların asıl diliminin, son kertede politik yetkililerce alınmış politik bir karara dayanan plânlama organlarının sorumluluğunda olması gerektiği açıktır. Sermaye birikimi-

nin ölçüsünü saptamanın «bilimsel» bir temeli yoktur. Net yatırım, ulusal gelirin yüzde 10'u mu, 15'i mi yoksa 25'i kadar mı olmalıdır? Net yatırım, o anki kalkınma düzeyine, üretken kapasiteyi, toplumsal giderlerin payını vb. genişletmenin ne ölçüde ivedi algılandığına bağlı olmalıdır. Ne kadar yatırım yapılıp genel anlamıyla önceliklerin saptanmasında demokratik sürecin oynadığı rol hem önemli, hem de arzulanır görünmektedir. Gerçekten de SSCB'de bu durum resmi düzeyde tamamen tanınır: Yatırımları bütünleştiren beş yıllık plân ve yıllık plânlar, seçimle gelmiş Yüksek Sovyet tarafından oylanır. Oysa pürüz, aslında «seçimler» gibi o oylamanın da her zaman tam bir formaliteden ibaret kalmasıdır.

1920'lerin ekonomistlerinin gelişme stratejisi ve yatırım ölçütleri üzerine ortaya attıkları ve anmaya değer derecede öncü fikirlerini, hiç bir ekonomik düşünce tarihçisi küçümsememelidir. 1920'lerin ekonomistlerinin kimisi Preobrajenski gibi politik kişilerken, kimisi de, seçkin bir örneğini Bazarov'un oluşturduğu bolşevik-olmayan uzmanlardı. Doğrusu aranırsa, gelişme stratejisi tartışmasına ilk katkıda bulunan kişi bir anti-Bolşevik; iç savaş sırasında Beyazların işgal ettikleri bölgede yazmayı sürdüren Grinevetski'ydi. Lenin onun fikirlerini biliyordu ve daha 1920'de «Rusya'nın elektrifikasyonu» plânları tartışılırken onlardan yararlanmıştı. Savaş ve iç savaş, Rusya'nın sanayileşmesini kesintiye uğratmıştı. Bolşeviklerin zaferiyse kapitalistlerin ve toprak sahiplerinin kaldırılmasıyla sonuçlanmış; dolayısıyla, tasarrufların ve yatırımların öncelikle devletin doğrudan sorumluluğuna geçmesi anlamına gelmişti. Böylece, Batı'daki ekonomi biliminin büyüme ve gelişmeye ilgisiz olduğu bir sırada, çeşitli politik renkler taşıyan ya da hiçbir politik eğilimi olmayan Rus düşünürler, kendi göbeklerini kendileri keserek öncü olmuşlardı. Üstelik tartışmalar, küçük-ölçekli özel girişimin

devlet sektörüyle birarada yaşadığı bir döneme denk gelmişti. Tartışmaların bir yönü, bu birarada yaşamanın nasıl sürdürülebileceği (ve sürdürülüp sürdürülemeyeceği)konusunda yoğunlaşmıştı —yatırım için gerekli kaynaklar özel sektörden, yani öncelikle köylülükten bu yana nasıl «akıtılabilirdi». Burada, o dönemin tartışmalarının öneminin altını çizmekten ve ilgilenen okurlar için tartışmalarla ilgili literatürü sıralamaktan fazlasını yapamam[20]

Yeni Ekonomik Politika denen politikanın bırakılması ve özel sektörün (ve en yetenekli ekonomistlerin neredeyse tümünün) elenmesini, 1. Beş Yıllık Plân'ın benimsenmesinden bile önce, 1925-27'de gerçekleşen devlet yatırımlarındaki artış izledi (ve kısmen nedeni oldu) Devlet yatırımlarındaki bu görece ılımlı (arkasından gelene göre ılımlı) artış bile çok ciddi sıkıntılar ve darlıklar doğurup, devlet yatırımlarının karma bir ekonomideki piyasa dengesiyle, yani NEP'in ilkeleriyle bağdaşmazlığını gösterdi. Sonra, Stalin'in ilk beş-yıllık plânı döneminde, yaşam standartlarında dev boyutlu oransızlıklara ve keskin bir düşüşe neden olan, eşi benzeri görülmemiş boyutlarda bir yatırım patlaması görüldü. Aşırı yatırım eğilimi komünistlerin yönetimde olduğu öteki ülkelerde de yinelenmiş; politik ve ekonomik krizlere yol açmış; ayrıca, önceden tartıştığımız kronik satıcı piyasasına

(20) J.-M. Collette, **Criteres d'investissements et calcul economique** (Paris: Cujas, 1964) A. Erlich, **The Soviet Industrialisation Debate** (Cambridge, Mass.: Harvard Universty Press, 1960) N. Spulber, **Soviet Strategy for Economic Growth** (Bloomington, Ind.: Indiana Universty Press, 1964); A. Nove, **An Economic History of the USSR** (Londra: Allen Lane, 1969) E. Preobrazhensky, **The Crisis of Soviet Industrialisation**, ed: D. Filtzer (White Plains, NY: Sharpe, 1979) ve E.H. Carr ve R.W Davies, **Foundations of the Planned Economy** (Londra Macmillan, 1969).

ve darlıklara katkıda bulunmanın yanı sıra, ticaret çevrimlerinin «sosyalist» örneklerini sergilemiştir

Stalin döneminde, güncel gereksinmelerle gelecekle ilgili yatırımlar arasındaki denge, ikincisi lehine çok kuvvetli biçimde ağır basmıştı. Bunun şimdiki kuşak açısından doğurabileceği sıkıntılar gözönüne getirildiğinde, bu strateji, demokratik kurumların kaldırılması ve sendikaların işlevsiz bırakılmasıyla sıkı sıkıya bağlıdır. Stalin'in 1930'da, tecrit edilme ve dış tehdit duygusu nedeniyle, önceliği ağır sanayiye vererek muazzam bir yatırım programını kararlılıkla yürütmesinden yana çok ivedi nedenleri olduğu ileri sürülebilir. Ama aynı aşırılıklara daha sonra Polonya, Romanya, Macaristan, Çekoslovakya'da da rastlandı; üstelik bir kez değil, defalarca. Polonya'nın 1971-75'teki yatırım patlaması, ekonomik felakete ve politik çalkantılara yol açtı. 1956 Macar krizinin nedenlerinin, yatırım programının yaşam standartları üstündeki etkisiyle de bağı vardı. Kısmen çılgıncasına yatırım tempoları, kısmen tarımın kolektifleşmesinin etkilerinden dolayı, gerçek bir açlık durumu dahil çok daha büyük sıkıntılar 1932-33'te SSCB'de yaşandı; ama orada polis ve terör düzeni korumaya yetti.

Politik liderleri aşırı yatırıma yönelten nedir? Bunun için, bir bölümü psikolojik nitelikli, çeşitli kuramlar ortaya atılmıştır. Sovyet eleştirmenlerden birisi, bir zamanlar, Stalin'in kendisinin büyük yapıtlarının Mars gezegeninden görünebilmesini dilediğini —bir tür piramit kompleksi— iddia etmişti. Bu iddianın geçerliliği kuşkuluyken, liderler kadrosunda gelecegi kurma konusunda bir eğilimin bulunduğunu belirtmek asla yanlış olmaz. İşin doğrusu, ortodoks doktrine göre üretken kapasitenin büyük oranda genişlemesini gerektiren «komünizmi inşa etme» yönündeki resmi amaç, bugünün karşısında yarının tercih edildiğine işaret eder. Bu eğilim yeni fabrikalar ve

madenler açma arzusunu açıklamaya yardım etse bile, çok büyük boyutlu kamu binalarının (prekapitalist zamanların yönetici sınıflarını çağrıştıran bir tercih) açıklaması olamaz.

Küçük karşısında büyük ve görülmeye değer olana öncelik tanındı. Alışkanlığın sürdürülmesi hep eksik değerlendirildi (durum halen de böyledir). Burada da kuvvetli bir «şovmenlik» arzusu dikkat çekmektedir. Ruslar buna sık sık **pokazukha** derler. Bu sorun, başarı göstergesi probleminin bir boyutu olarak görülebilir. Bu örnekte başarı, büyük ve yukarıdan görünebilir bir faaliyet anlamına gelmektedir. Bu örnek sadece ölçek ekonomilerine duyulan inancı değil, «dev şeylere düşkünlük» denebilecek pek çok örneği de açıklayabilir. Sovyet işletmelerinin ortalama büyüklüğü, dev firmaların yanı sıra binlerce küçük firmanın da bulunduğu Batı'dakilere göre çok daha büyüktür. Küçük birimler kurmadaki gönülsüzlüğün bir başka nedeni, plânlama sürecinde güçlük çıkarmasıdır: Emir verilecek yönetici sayısı çoğalır, oysa büyük fabrikalar olması ve/veya küçüklerin birbiriyle birleşmesi işleri daha basitleştirir. Buna karşın, örneğin Sovyet ekonomisti Kvaşa'nın da işaret ettiği gibi, bir takım uzmanlık isteyen işlerin küçük üretim birimlerinde yapılması açık bir üstünlük sağlamaktadır. Ancak bu, André Gorz'un ortaya attığı, büyük-ölçekli sanayinin doğası gereği yabancılaştırıcı olduğu doğrultusundaki, «küçük güzeldir» (dönmek zorunda kalacağımız bir konu) şeklindeki argümandan ayrı bir konudur.

Gigantomania, yani «dev şeylere düşkünlük» eğilimine, küçük çaplı ama temel önem taşıyan yatırımların gözardı edilmesi eşlik etmişti (ve bu durum bir ölçüde sürmektedir) Örneğin Rusların **malaya mekhanizatsiya** dediği şey: Yükleme, boşaltma, onarım, malzeme işleme ve depolama gibi yardımcı nitelikli işlerde yeterli makineleşmenin görüldüğü enderdir.

Bu yüzden çok miktarda emek savurganlığı gündeme gelir. Görünüşte sönük kalan ama yararlı teknikler, akla mantığa sığmaz sudan nedenlerle gözardı edilebilmektedir: Sovyet gazetelerinden birinde, giyim sanayii için etkili bir ilik açma makinesi geliştirdiğini iddia eden bir kişinin şu yanıtı aldığı bildiriliyordu: «Sputnik çağında, bir ilik açma makinesiyle geliyorsunuz karşımıza!»

Böylece tartışma yatırım ölçütleri konusuna doğru yaklaşmaktadır. Batı'da kâr eden bir firma, söz konusu şey ister ilik açma makinesi, ister döner gramofon, isterse şişelere kapak takan bir makine olsun, kâr getireceğine inandığı şeyleri geliştirmeye ya da kullanmaya karar verecektir. SSCB'de ise gösterişin tercih edilmesi ve «ufak» konuların görmezlikten gelinmesinin kaynaklandığı yer, kararların alınmasında net ölçütlerin bulunmayışıdır. Yer yokluğu, SSCB'deki yatırım ölçütleri konusunda çok geniş kapsamlı Sovyet ve Sovyet-olmayan literatürle, konu üstüne pek çok tartışmanın özet bir çözümlemesini yapmayı bile önlüyor. En saf türünden «voluntarizm»in, Jean-Michel Collette'in sözlerini kullanırsak «hesap yapmayı reddetme»nin egemen göründüğü on yıllardan sonra, plânları pratikte hazırlayan plâncılar, tercihlerin yine de yapılmak zorunda kalındığını, teknikler arasından birini seçme durumu söz konusuysa, öteki etkenler eşit olması koşuluyla, en kısa sürede sonuç alan tekniğin seçilmesi gerektiğini anladılar. Bir bitiş tarihi olması gerektiği ileri sürülüyordu; o tarihe kadar yetiştirilemezse, önerilen yatırım etkisiz olarak değerlendirilecekti. Öte yandan büyük önemdeki çeşitli konular tartışmalı kaldı ve bunun geçerli nedenleri vardı. Birisi, seçilen ölçütlerin bütün ekonomide aynı mı olması, yoksa sektörlere göre değişmesi mi gerektiği sorunuydu. Bu olayın özü önceliklerin hangi yolla çözümleneceğiydi. Beraberinde alt düzeyde iki sorunu daha gündeme getiriyordu. Biri-

si, geçmiş öncelikler, değişik sanayilerdeki yatırımların kârlılıkları (getiri oranları, bitiriş dönemleri) arasında büyük bir eşitsizlik doğurmuştu; yatırımları tek bir ölçüte göre bölüştürmek temel dengesizliklere neden olur. İkincisi, **bugünkü** önceliklerin nasıl dikkate alınacağıydı. Örnek: İvedi enerji gereksinmesi, enerji için düşük bir kazanç oranının onaylanmasını kapsar mı, yoksa ölçüt biçimsel olarak aynı kalıp, enerji için istisnai bir yaklaşım mı savunulmalıdır? İki formülasyon pratikte aynı noktaya varabilirse de, işin içindeki ilke konusudur: Nesnel ölçütler mi tanınmalı, yoksa ölçütler seçilen politikaya uygun olarak değiştirilmeli midir?

Örnek olarak enerjiyi anınca, Batı'daki yatırım ölçütleri kuramlarının ne doyurucu, ne de eksiksiz olduğunu anımsamalıyız. Dünya 1980'lerin sonuna doğru gerçekten bir enerji darlığıyla yüz yüze gelecekse, bu olasılık, başlıbaşına o sektöre daha fazla yatırım yapmaktan yana güçlü bir argüman oluşturur. Bugünkü enerji fiyatlarıyla enerji yatırımlarındaki güncel faiz oranı ve fiili kazanç oranı bunu etkilemez. Elbette hepimiz, yedi yıl sonraya ilişkin olası kıtlıkları yansıtan «gölge» fiyatlar kullanıyor **olmalıyız**, ama bunlar, gelecek arz-talep koşulları üzerine yapılan hesapların bir sonucudur (yanlış çıkabilir). Gelecekteki darlıklarla ilgili hesaplar (girdi-çıktı, maddi dengeler) enerjiyle sınırlanmamalı. Sovyet plâncılar temel yatırım kararlarını alırken yalnız genel politik öncelikleri yansıtmakla kalmayıp, saç metalden spor ayakkabılarına değin her şeyde) beklenen darlıkları da yansıttıkları sürece; kazanç oranıyla malzeme-dengesi hesapları arasında bir fark ortaya çıkınca önceliği sonrakine verseler bile, «akıldışı» sayılmamalıdırlar.

Yukarıda söylenenler fiyatların rolünü azaltmak, hatta görmezden gelmek gibi bir görüntü sunabilir Niyetim bu değil. Fiyat bilgisi aslında temel önemde

bir konu olarak kalırken, kararların tek başına fiyat bilgisine dayanarak alınmadığı (büyük bir yatırım kararı verirken geleceğe ilişkin belirsizliğin yaşamsal rolünü özellikle akılda tutarak) konusunda Kornai'ye katılmamazlık edilemez. Yine Kornai'yi aktarırsak, belirli tipte bir pamuklu kumaşın fiyatı yükselmişse ondan daha fazla üretmeye yatırım yapmak gerektiğini söylemenin bir anlamı olurken, Doğu'da olsun Batı'da olsun, «Elektrik fiyatı düşmüştür, o halde elektrik santrallerine daha az yatırım yapalım» demek kimsenin aklına gelmez.

Bunu kabul ettikten sonra, Sovyet fiyatlarının niteliğinin yol açtığı savurganlığa parmak basmak hâlâ gereklidir. Gösterileceği gibi, Sovyet fiyatları araçların göreli kıtlıklarını, kullanım-değerini yani talebi yansıtmadıkları için, maliyeti en aza indirmeyi ya da sonucu en yükseğe çıkarmayı hedefleyen bütün hesapların en başından boşa çıkmaya mahkûm olduğu çünkü hesaplamada kullanılan parasal birimlerin ölçülmesi gereken şeyi ölçemeyeceği açıktır. Tabii tüm bunlar, faiz oranının ve seçilen oranın varlığı ya da yokluğunun tamamen dışındadır.

Troçki'den Bettelheim'a dek Sovyet pratiğine eleştirel bir gözle bakan çoğu sosyalist, keyfiliği haklı olarak eleştirmiş, akılcı hesaplama gerekliliğinde ısrarla durmuşlardır. Ama, bir takım nesnel ölçütlere başvurmadan, bir kararın keyfi ya da akıl-dışı olup olmadığını nasıl değerlendireceksiniz? A'ya mı, B'ye mi yoksa C'ye mi yatırım yapılacağının, A'dan daha çok üretmek için X, Y ya da Z yöntemlerinden hangisinin seçileceği konularının hesabı, anlamlı fiyatlardan başka bir yolla nasıl yapılabilir? Zamanı da hesaba katma zorunluluğu nasıl dışta bırakılabilir? Açıkçası, bir proje iki yıl daha uzun sürer ama kimi kıt malzemelerin kullanımında tasarruf sağlarsa, avantajları ve dezavantajları karşılaştırmanın bir aracı olmalıdır. Ama fiyatlar alanındaki Sovyet deneyi-

mi daha bir sürü sorun çıkarır ve onları şimdilik bir kenara bırakmak zorundayız.

Neye yatırım yapılacağına **kimin** karar vereceği sorununa geçelim. İlkin Sovyet deneyiminin bir özelliğine değinelim, çünkü genellikle önemsenmemektedir. Bunu en iyi, bir Sovyet uzmanın bir konuşmasındaki sözleri aydınlatabilir: «Yatırım tercihleri konusuna eğilen geniş bir literatür olsa bile, genellikle, tercih yapılmaz aslında. Çünkü projeyi hazırlayanlar, yalnızca bir tek proje taslağıyla gelmişlerdir». Başka ekonomistler, örneğin Krasovski, geniş ve bürokratik **proyektnye organizatsii**'ye sağlam eleştiriler yöneltmiştir[21] Tasarım büroları, nicelik ölçümcüleri, uygun makineleri seçebilecek mühendisler ve onlar gibi başka uzmanlar, yatırım sürecinin önemli bir parçasıdır. Seçimi kim yaparsa yapsın, yalnızca uzmanların hazırladığı alternatifler arasında bir seçim yapabilir. Bunlar da ölçütler ister. Proje hazırlayanlar milyonlarca ruble değerindeki projelerle ifade edilen plânları uygulamak zorundalarsa, bu, onları pahalı çeşitleri seçmeye özendirir[22].

Kararların alındığı yer, doğal olarak, önerilen yatırımın göreli büyüklüğü ve önemine bağlı olmalıdır. Kararı alan üst liderler (diyelim, Kuzey batı Sibirya'da petrol ve gazı geliştirmek, bâkir topraklar kampanyası başlatmakla ilgili bir kararda), bir bakan, ya da merkezde ve yerel bir birimdeki daha ast yetkililer olabilir. En üst düzeylerin altındaki bakanlık ve öbür yetkililerin çıkarları ve güdüleri, yapılan önerilerin niteliğini, başlatılan projelerin toplam sayısını, bitiriliş hızını ve başka bir sürü şeyi etkiler. Başka örneklerdeki gibi burada da Sovyet deneyimi, nominal olarak yüksek derecede merkezileşmiş ve hi-

(21) V. Krasovsky, **EKO**, No: 1, 1975, s. 18-19.

(22) Daha yakın zamanlarda ve benzer doğrultuda yine eleştirilmekteydiler: bkz. V Krasovsky, **Voprosy ekonomiki**, No: 1, 1980, s. 110.

yerarşik bakımdan örgütlenmiş bir sistemde, yapılan önerilerin ve aşağıdan sağlanan bilginin kapsamıyla verilen emirlerin uygulanmasının, ast birimlere gelince kayda değer ölçülerde etkilendiğinin; ayrıca, değerlendirme ölçütleri gözönüne alınırsa, ast kişi ya da birimlerin hareketlerinin zararlı etkilerde de bulunabileceğinin altını önemle çizer.

Bunlardan biri, daha önceden tartışılmış dışsallıklar probleminin bir yönüdür. Merkezden aşağıdaki bir kişi, bütün resmin ancak bir kesitini görebilir. Diyelim çiftlik makineleri çıktısını arttırma göreviyle baş başa olan bir bakanlık, imalâtı önceden gelişmiş bir bölgede yaparak —ki orada toplumsal giderler harcaması/sermayesi zaten vardır— masraftan ve sorunlardan kurtulma eğilimi gösterecektir, ama bu tercihi bölgesel politikanın amaçlarıyla uyuşmayabilir, ulaşım açısından ciddi sıkıntılar yaratabilir ya da yerel emek açısından aşırı talebe neden olabilir.

Farklı bir sorun da, ast birimlerin kendilerinin büyük yatırım programlarıyla hareket etmelerinden kaynaklanır. Güdüler değişiktir. Birisi, «imparatorluk-kurma» güdüsüdür; bir parti sekreteri, bakan ya da yöneticinin, yetki alanı genişlerse, statüsü (ve kimi durumlarda da maaşı) yükselir. Ama bencilliği varsaymak gerekmez. 1. Bölüm'deki gibi, insanlar sorumluluk alanlarıyla içtenlikle özdeşleşir: İster gübre, Tomsk'da konut yapımı, tıbbi hizmetler, ağır silahlar, bulaşık makineleri, isterse Yakutia'daki minerallerin gelişmesi olsun, daha fazla yatırım için elle tutulur nedenler vardır. İlgili çalışmalarla görevli olanlar, istedikleri dağıtımı, yetkiyi, kredileri almak için baskı yapacaklardır. Burada gerçek bir maliyetin söz konusu olmadığına dikkat çekmenin önemini belirtmek gerekir: alıcı için yatırımın «fiyatı» neredeyse sıfırdır.

Bu örneklerde, yatırımın merkezden, sınırsız ödenekle finanse edildiği açıktır. Kaldı ki, yatırımın fi-

nansmanına ayrılandan arta kalan kârlar her halûkârda devlet bütçesine aktarılmak zorundadır. Ama bir sermaye rüsmu/vergisi olsa, yatırım için devlet bankasından faizli kredi almak gerekse bile, yatırım kaynakları için yapılan aşırı başvuruları cesaretsizlendirmekte pek işe yaramaz onlar. Çeşitli nedenleri arasında iki tanesi öne çıkmaktadır. Birincisi, Kornai'nin yumuşak bütçe sınırlaması dediği şeydir: Son noktada açıklar kapatılıp, kimsenin iflas etmesine izin verilmeyecektir. Öteki ise: Son noktada, belirli bir yatırımın hata olduğu anlaşılırsa kimin sorumlu tutulacağı açık değildir; o zaman herhalde yeni bir müdür geleceği bilinmektedir. Dolayısıyla, aşırı yatırım eğilimi, hem merkezin kendi iddialı büyüme hedeflerinden, hem de ast birimlerin genişleme, yerel organlarının görevi de kuşkusuz bunu önlemek, yatırım programıyla programın tamamlanması için zorunlu kaynaklar arasındaki dengeyi sağlamaktır. Ama bunun gerçekleştiği enderdir.

1930'dan beri neredeyse her yıl, bir Sovyet lideri **raspylenie sredstv** denen şey, yatırım kaynaklarının çok fazla proje arasında «saçılması»na serpiştirilmesine şiddetli biçimde karşı çıkmıştır. Bunu önlemeye, başlanmış olanların tamamlanmasında yoğunlaşmaya yönelik önlemler alınır, ama tekrar tekrar yinelemek zorunda kalışlarıyla doğrulandığı gibi bu önlemler etkisiz kalırken, bitirilmemiş yatırımların yüzdesi de çoğalır. Sonuçta yeni fabrikalar, evler vb. nin tesliminde çok büyük gecikmeler görülür. Yukarıdan gelen baskılar ise zaman zaman paradoksal, hatta komik sonuçlar getirebilir: **Pravda** 1980'de, uygulamaya geçirilmesi onaylanmış, ama tamamlanamamış projeleri bildiriyordu. Yerel yetkililer, bitmeyen inşaatların yüzdesini azaltmak için sıkı emirler aldıkları özrüne sığınıyorlardı! Alabildiğine çok şeye başlayıp, kaynakları özel ilgi duydukları projelere yönlendirmenin sektörel ve yerel yetkililerin çıkarına olduğu nasıl açıksa; koordine

edici merkezi iktidarın bu eğilimle etkili bir şekilde başa çıkamayacağı da açıktır. Çok sık karşılaşıldığı gibi, merkez bir kaç anahtar önemdeki faaliyete öncelik tanınmasını sağlayabilir, ancak her şeyi denetleyemez[23].

Dalgalanmalara, «ticaret çevrimleri»ne daha önce değinildi. Aşırı yatırımın ve bunun sonuçlarıyla sıkı sıkıya bağlı durumlardır onlar. Ağırlıkla dış ticarete bağımlı daha küçük ülkelerde, ödemeler dengesinde görülen sıkıntılar (aşırı açıklar, borç, vb.) yatırımları aşağı çeker, ama uygun anı bulununca, (anlaşılan) önceki krizden hiçbir şey öğrenilememiş olarak, yatırımlarda yukarıya doğru hareket yeniden başlar. Özellikle çarpıcı bir örnek oluşturan Polonya, 3. Bölüm'de ayrıntılı olarak incelenecektir.

SSCB'de böyle «klasik» bir çevrimsel-«stop» 1932-33'te görüldü, ama son yıllarda da, en azından makro düzeyde, belirgin bir çevrimsel eğilimi aşan kronik bir darlık durumu (ve yapımda gecikmeler) görüldü. Sektörlere bakılıp bakılmaması apayrı bir konudur. Sektörlerde, sözgelimi 1958-65 döneminde kimya sanayiinde, son derece aşırı boyutlarda yatırım yükselişleri görülür. Bunlar, özet olarak da olsa, çözümlemenin önem taşıdığı bir nedenden kaynaklanır: Merkezileşmiş bir plânlama sisteminde, önemli bir yapısal değişiklik en üst düzeyde karar alınmasını gerektirir, ancak bu karara gerek duyulması, gereksinme gerçekten çok ivediyse bile, sadece (zirvedeki çok meşgul adamlarca) sezilecektir. O ana kadar, malzeme-dengeleri ya da girdi-çıktı tablolarıyla çalışan plânlama yetkilileri, doğallıkla, varolan modeli korumaya eğilim gösterirler. Bunun bir nedeni, girdi-çıktı tablolarının doğaları gereği tutucu karakterde olup geçmişi yansıtmaları; bir başka nedeniyse, plânlama görevlilerinin, yerleşik çıkarları kaçınılmaz ola-

(23) Bu eğilimin iyi bir açıklaması için, bkz. Markus, a.g.y.

rak etkileyecek ve bu yüzden zirvede karar verilmesi gereken yapısal değişiklikler gerçekleştirecek yetkiden yoksun oluşlarıdır. Örnek olarak Sovyet kimya sanayiini alalım. O sanayinin durumu 1950'lerin ortalarında acınası ölçüde geriydi: Gübre, plastik maddeler ve deterjan üretimi gereksinmenin ve Batı düzeylerinin çok aşağısındaydı. Kruşçev buna bakarak büyük bir yetişme kampanyası başlatmayı kararlaştırdı. Muazzam bir ölçüde aşırı yatırım yapıldı: Personel yetiştirme, makinelerin tasarımı (ya da ithali) ve takılması vb. olanakları, plânın çok gerisinde kaldı.

İşte bu yüzden, sosyalist ekonomistler, merkezileşmenin derecesinin zorunlu yapısal değişiklikleri geciktirmemesiyle ilgilenmelidirler. Bilgiyi sınıflandırıp kararlar almak, sonra da fiilen uygulanmalarını sağlamak üzere, zirvenin elindeki zamanın da gerçekçi bir temelde değerlendirilmesi gerekir.

Ayrıca, gerçekçi bir şekilde tasarımlanabilecek koşullarda, birbiriyle çatışan pek çok çıkarla karşılaşacağının, herkesin yatırım «pasta»sından daha büyük bir dilim kapmak için olabilen en iyi savla ortaya çıkmaya çalışacağının ayrımında olunmalıdır. Sovyet ekonomist Maiminas, bunun neden olabileceği çarpıklıkları sınırlamanın yollarından birinin, şöyle bir işleyişi uygulamaya koymak olduğunu ileri sürmüştür: Bir projenin çeşitli taslaklarını hazırlayanlarla son seçimi yapan kişiler ayrı olmalıdır. O durumda gerekli finansmandan da ayrı bir organ yetkili olur. Tüm bunların sonucunda, çıkardan kaynaklanan saplantılardan korunmak amacıyla, bilgi akışları ve kararlar alabildiğine netleşmiş olur.[24]

Kaynak yarışında, zafer kazanması olası sektörün, en kuvvetli politik «çekişe», en iyi hiyerarşik bağlara, en kıdemli ve nüfuzlu patrona sahip sektör olacağını değerlendirebilmek de önemlidir. Önceden

(24) Maiminas, a.g.y.

tartışıldığı gibi, diş fırçalarından (ya da ekonomik açıdan geri bir eyaletten, diyelim Tambov'dan) kim sorumlu olursa olsun, metalurjiden, ya da Sverdslok eyaletinden sorumlu yetkiliden daha az «çekiş»e sahip olacağı muhakkaktır. Bunun için, kâr getirmesi beklenen yerlere ağırlık vermektense, zaten büyük ve güçlü olana ağırlık verilir. Bu eğilim, hem tüketim mal ve hizmetlerine, hem de çeşitli türde «küçük» donatıma **(malaya mekhanizatsiya)** yapılan yatırımların eksik kalışındaki kronikleşmeyi açıklamaya yardım eder. Üst düzey liderlerin dengeyi yeniden kurma yönündeki ardı arkası kesilmeyen girişimleri bunu değiştirmemiştir.

Son olarak, aşırı iddialı yatırım plânları benimseme eğilimi, Sovyet tipi «enflasyon»un önemli nedenleri arasında yer alır. Üretim malları (yapım malzemeleri, makineler ve ayrıca emek) için plânlanmış talep, fiilî arzı aşar. Bu durum, o malları yapmak serbest olsa bile, fiyatları yükseltir. Darlık görülür. Sonuçta, daha önce değinilen gecikme durumları görülmekle kalmaz, aynı zamanda takas, rüşvet ve öteki plânlanmamış ya da düpedüz suç olan olayların yarı-yasal biçimleri de ortaya çıkar.

Olumlu yanıyla bakılınca ise, merkezi plânlamanın, yapısal önem taşıyan belli başlı yatırımları plânlayanlara, bütün ekonomiyi görüp kavrama olanağını tanıdığına dikkat çekmeliyiz. Ayrıca, ekonominin gelecekteki olası gereksinmelerine ilişkin bir görüş edinme olanağı da verir. Özellikle Batı'daki kuramın ve pratiğin açık yetersizlikleriyle birlikte değerlendirildiğinde, bu olanak potansiyel bir kuvvet kaynağıdır.

Kuramda ve Pratikte Fiyatlar

Sovyet deneyimi, fiyatların öneminin, ayrıca anlamlı bir kuram ve uygun bir fiyat yapısı geliştirme-

nin zorluğunun altını çizer. İlkin kurama bakalım. 1920'de, genelde fiyatların can çekişen kapitalizmin ölmekte olan bir kalıntısı olduğuna, fiyatların hızla kaldırılabileceğine ve kaldırılması gerektiğine inanan pek çok yoldaş vardı hâlâ. Alternatif hesaplama yollarına ilişkin (birleşik insan-çabası-ve-enerji birimleri, ya da emek birimleri, **tredy**, vb.) çeşitli kuramlar belirdi. Bu çabalara, böyle bir yaklaşımın önüne çıkan güçlüklere, özelde çabayla sonuç arasındaki bağın nasıl kurulacağı sorununa daha önce değinildi. Uygun anı gelince para «rehabilite edildiyse» de, birinci beş yıllık plânın uygulandığı yıllardaki (1928-32) aşırı-solculuk döneminde, tekrar arka plâna itildi. O zaman, Merkezi İstatik Bürosu'nun da adı değiştirilmiş, Ulusal-Ekonomik Muhasebe Merkezi Bürosu (TsUNKhU) olmuştu; çünkü «istatistik» sözcüğü plânlanmamış, tesadüflere bağlı ve denetlenmeyen fenomenleri çağrıştırıyordu. Fiyat tartışmalarına bağlı olarak, sosyalizmde «değer yasası»nın rolüyle, emek-değer kuramının uygulanabilirliği ve ilintisiyle bağıntılı daha derinde yatan konular vardı. Bu tartışma sürmektedir. 1979'da bile, Sovyetler'in koşullarında, bir ürünün «meta» olmadığını, sadece metaya benzediğini, tıpkı onun gibi bir işçinin de sadece ücret gibi görünen bir şey aldığını, oysa aldığı şeyin ilke olarak toplumsal üründeki mülkiyet-ortağı payı olduğunu savunanlara hâlâ rastlanmaktaydı[25] Doğalki başkalarının da çok farklı bir görüşü vardır.

Kuramla pratik arasında yakın bir bağlantı olduğu kuşkusuz. Asıl sorun ise şurada: Kuramcıların Sovyet tipi bir sistemde «meta-para ilişkileri» dediği şey nasıl bir **rol** oynamalıdır? Önce buna eğilmeli, sonra da, fiilen işleyen fiyat sisteminin ekonomik etkinlik üstüne etkilerini ayrıca tartışmalıyız.

1943'te **Pod znamenem marksizma**'da yayımlanmış itibar edilecek bir makalede, Sovyet ekonomisin-

(25) Kosolapov, a.g.y.

de —gerçi «dönüşmüş biçimde» olmakla birlikte— «değer yasası»nın işlerlikte olduğu açıklanıyordu. Konu, plâncıların hesaba katmak zorunda oldukları «nesnel ekonomik yasalar»ın (bu «yasalar»ın içeriği belirsiz kalsa da) vurgulamaktı. 1952'de Stalin'in kendisi, yayımlanan son yapıtında, bu öğretiyi revize etti. «Değer yasası» artık, perakende ticaretteki gibi alım satımın olduğu işlemlerle, ya da devletin kolektif bir çiftlikten tahıl ya da pamuk satın aldığı zamanla sınırlanmıştı. Örneğin devlet sektörü **içindeki** işlemler, bir çelik tesisine demir cevheri, bir ayakkabı firmasına deri «satışı» gerçek bir satış değildi, çünkü mülkiyet devlette kalıyordu. Bu, transfer bedeli diyeceğimiz bir şeye benziyordu. Ama Stalin, böylesi fiyatların —ve onlar sayesinde yapılan maliyet hesaplarının— yararlılığı ve zorunluluğunu onaylıyordu. Stalin **khozraschyot**, ekonomik muhasebeyi destekliyordu. Bunun nedeni, öz olarak, randımanın değerlendirilmesini ve plânlanan görevleri uygulama sürecinde savurganlıktan kaçınmayı (ya da saptamayı) olanaklı kılmasıydı.

Stalin'in ölümünden sonraki üç yıl içinde, çeşitli ekonomistler geçerli nedenlerden hareketle bu önermeleri sorgulamaya başladı. Fiyatların devlet sektörü içinde transfer fiyatlarının bir biçimine benzediğini yadsımak olanaksızken, onların da ekonomik yasalara bağlı olduğu, bir anlamda «akılcı» olma zorunlulukları ve böylece değer kuramının çevresinde dolandıklarını vurgulamak temel bir önem taşıyordu. Sonra, bugünden geriye bakıldığında bir kör döğüşünü andıran, Marksist değer kuramı ile gerçek Sovyet fiyatları arasındaki ilişkiyi tartışma yılları geldi. Nedeni de, en önde yer alan kişilerin, Marx'ın aklına bile asla gelmemiş koşullara uygulamaya çalışmalarıydı. Sosyalistlerin fiyatları «değerler»e göre **saptama**ya çalışacakları, Marx'ın aklının ucundan bile geçmezdi. Marx, bir piyasa ekonomisini çözümlemekle

uğraştığının, o ekonomide fiyatların dalgalandığının, fiyatların, arz ve talebin etkisiyle, sermaye, toprak ve emeğin kullanımını belirlemede aktif bir rol oynadığının pekâlâ ayrımındaydı. Daha önce belirtildiği gibi, Marx'ın «değerleri», çözümleme amacıyla ön plâna çıkarılmış, fiyatın görünen fenomenlerinin temelini oluşturan (öyle iddia ediyordu) soyutlamalardı, fiili fiyatlarla özdeş değildi ve olamazdı. Aynı biçimde, üretim fiyatları da (**Das Kapital**'in III. Cildi'nde sunulduğu gibi) bir piyasa ekonomisinde rastlanan bir denge durumuna ilişkin biçimsel çözümlemenin bir parçasıydı. İkisi de yalnız ve yalnız maliyete dayanıyordu.

Açıkçası, fiyatlar kararları, alternatifler arasında seçim yapmayı etkileyecek olsa bile, göreli kıtlığı (hem tüketim nesnelerindeki, hem de üretim araçlarındaki), yararı ve talebi yansıtmaları yaşamsal bir önemdeydi. Kararlar hangi düzeyde alınırsa alınsın, tercihleri ister merkezi plâncılar isterse işletme yöneticileri yapsın, fiyat ilişkileri bu tercihleri etkilediği sürece durum değişmezdi. Daha uzak görüşlü ekonomistler, kararların **sadece** fiyat bilgisine dayanarak alınamayacağının ayrımındaydı (bu konuda daha önce Kornai'yi aktardım) Kalecki'nin de bir deyişini anımsıyorum: «Yapılacak en aptalca iş hesap yapmamak; ikincisi de başkasının hesabının sonucunu körü körüne izlemektir». Yine de fiyatlarda içerili bilgi, gerek araçların, gerekse amaçların seçiminde vazgeçilmez değerdedir. Nicel plânlama açıkça yetersiz kalmaktadır, çünkü alternatiflerin maliyetini kıyaslamaya hiçbir şekilde olanak vermez. Elektrik nasıl üertilmelidir? Elektrik santralleri büyük mü küçük mü olmalıdır? Kuzey doğu Sibirya'daki kömür madenlerine yatırım yapmak aşırı ölçüde pahalı olur mu? Hangi tip yalıtıcı malzeme daha ucuzdur? Sülfürik asit üretmek için yeni bir sürece yatırım yapmaya değer mi? Böylesi sorular, gerçek ya da gölge,

bir tür fiyatlardan yararlanmadan yanıtlanamaz. Bu şekilde kullanılan fiyatlar, sonuçta araçların göreli kıtlıklarını yansıtan maliyetleri de yansıtmalıdır tabii. Fiyatların ademi merkezileşmiş bir şekilde kararlar almada, üreticilere, kullanıcı talebinin göreli ivediliğini bildirme aracı olarak kullanılması da en azından aynı oranda önemlidir. Bu yüzden, işletme yönetimine ürün bileşimini özgürce seçme ve gerekli girdileri satın alma olanağı tanıma gerekliliğini vurgulayan Sovyet reformcuların hepsinin, ayrıca arz-ve-talebi dengeleyici fiyatları da savunmaları şaşırtıcı değildir. Piyasa tipi bir reform, piyasa tipi fiyatları gerektirir.

Fransız kuramcı Pierre de Fouquet, önemli bir noktaya parmak basıyordu:

> Değişimin (mübadele) anlamı kaybolmuştur. Kapitalizmde değişim, toplumsal üretim sürecinin belirleyici bir evresidir; o kerte belirleyici ki, üretimin toplumsal karaktere bürünmesi kesinlikle değişim sayesinde olur: Üretim, onda bütünleşmiş çeşitli emeklerin değerlenmesiyle /**valorisation**/toplumsal bakımdan geçerlilik kazanır. Ürün, (değişim) değerine, bir meta olarak kavuşur. Devlet sosyalizminde değişim piyasaya değil de, plâna bağlı kaldığı sürece, üretim sürecinin teknik bir evresine indirgenir. Ürünün toplumsal bakımdan geçerlilik kazandığının daha başından (yani ilke olarak) varolduğu düşünülür... Değerine gelince, esas olarak plânlamayla belirlenmiştir...[26].

Problemin temel unsurlarından birisi buradadır. De Fouquet'nin «yönetsel, devlet, muhasebe değeri» dediği şey, bir metaın potansiyel alıcıları tarafından değerlendirilmesi olayının yerini alır. Bu değişiklik, bu değeri ona yükleyen (fiyatı saptayan) plâncılar her ürünün toplumsal değerini biliyorsa ya da bilebilirse anlam kazanır. Böylece yeniden, Marx'ın olanaklı bir sosyalizm görüşünde bulunan temel bir za-

(26) «Marxisme et socialisme étatique», **Revue d'études comparés est-ouest**, Mart 1981, s. 97-98.

yıflıkla ilgili önceki tartışmaya dönüyoruz: Plânlama organları, «toplum» namına, potansiyel kullanıcı sürece doğrudan katılmadıkça ve katılana değin (fiilen «hayır» diyebilir mi), üretilen şeyin değerini (doğallıkla, kullanılan değeri) **ex ante** nasıl belirleyebilir? Yine, Sovyet politik sisteminin hiyerarşik ve demokratik olmayan niteliği, burada tartışmasız önemde bir faktör olmakla birlikte, bu özel problemin nedeni olarak görünmez. Çünkü, milyonlarca kullanıcı, milyonlarca ürüne oylama yoluyla (elbette «rubleyle oylama» dışında) nasıl değer kazandırabilir?

Kuramsal açıdan esas olan noktayı en eksiksiz biçimiyle V V Novojilov dile getirmişti. Onun **Izmereniye zatrat i resultstatov**, «Maliyetlerin ve Sonuçların Ölçülmesi» adlı kitabının başlığında dile gelen ya da ima edilen bir noktadır bu. Yetenekli (ve daha genç) Petrakov ve Karagedov gibi ekonomistler onun fikirlerini geliştirdiler. Başkalarıyla beraber, **zatratnaya kontseptsiya tseny** denen şeyi, sonuçların, yararlılığın ve etkinliğin önemsenmemesi sonucu fiyatların maliyetlere dayanmasını eleştirdiler[27] Novojilov ve ondan sonra gelenler, feedback'in, **obratnaya svyaz** —tüketicilerin etkisi—, ve araçların göreli kıtlığının fiyatlar ve değerlendirmeler üzerindeki yaşamsal etkisini vurguladılar. Gerçekten de, gerçi gerek kendisi, gerekse üst düzey danışmanları bu içgörüden hiç bir fiyat kuramı (ya da pratiği) türetmiş değillerdi ama, Brejnev bile müşterinin üretilenler üstünde daha büyük etkisi olmasının ivedi bir gereklilik oluşundan dem vurmaktaydı.

Gerek bu fikirler, gerekse matematik programcıların bununla bağlı) kuramları —bir an için döneceğiz— dogmatikler ve geleneksel plâncılardan olu-

---

(27) Örneğin bkz. R. Karagedov, **Khozraschyot effektivnost i pribyl** (Novosibirsk, 1979); N. Petrakov, **Khozyaistvennaya reforma** (Moskova, 1971).

şan bir koalisyonun saldırısına uğramıştı. Dogmatikler (sözgelimi Kronrod ve Boyarski) bu tür fiyat kuramlarıyla emek-değer kuramı arasındaki sözde çelişkiye işaret ediyor; bir kısmı Marx'ta değerin yararlılığa değil, sadece çabaya (toplumsal bakımdan gerekli olmakla birlikte, insan emeği) bağlı olduğunda ısrar ediyorlardı. Marjinalizmi, yani öznel bir değer kuramını düşündüren her şeye saldırılıyordu. Pratikte plânları hazırlayan kişiler, arzla talep arasında görülen dengesizliklerin fiyat mekanizmasıyla değil, kendi kararlarıyla düzeltilmesinde ısrar ettiler (ya da keşke yalnız onlar karar verselerdi). Şimdi (1981) yürürlükte olan fiyat reformu geleneksel bir doğrultudadır: maliyet-artı. Bu, «maliyet-artı-ne?» üzerinde yoğunlaşan bir tartışmayı da içermektedir Reformcuların fikirlerine karşı etkili direniş sürmektedir.

Şimdi fiilen benimsenmiş fiyatlama sisteminin sonuçlarına bakıp, bütün ülkeler ve sistemlerde sayısız örneklerini gördüğümüz özgül anormallikler yerine, ilkesel noktalar üzerinde yoğunlaşalım. Fiyatlar araçların göreli kıtlığını yansıtmazsa, belirli bir amaca ulaşmak için araçlar arasındaki seçimi kim yaparsa yapsın yanlış yönlendirilebilir. «Daha ucuz», emek ve kaynaktan tasarruf eder görünen eylemler aslında savurgan çıkabilir. Kıt toprakların kullanımı için bir vergi koymanın maliyetlerden dışlanmasının, maliyet hesaplarında çarpıklıklara neden olacağı kesindir. Fiyatlar arzı taleple dengelenemezse, bunun ya karneye bağlama (yönetsel dağıtım), ya da kuyrukta bekleme anlamına gelmesi de en azından aynı derecede önemlidir. Sovyetler'deki uygulamada, karneye bağlama («maddi-teknik arz») üretici malları için de geçerlidir. Bunun, plânlama organlarının sırtına ağır bir yük binmesi, üretimle arz plânlarının sık sık birbirine uymaması, gerekli özelliklere sahip malların tesliminde güçlükler görülmesi gibi bildiğimiz so-

nuçları vardır. Dağıtımdan sorumlu organların elinde, alternatifler arasında seçim yapmak için ölçüt yoktur. Arz edilen mallar eksik kaldığı zaman kimin kısıntı yapacağına karar verilirken, genellikle kaba önceliklere («en önemli») başvuran, ya da geçmiş randımana bakılarak belirlenen aritmetik dağıtımı öne çıkaran bir yol tutulur. Beklediğini alamama ve akıl-dışılık yaygın sonuçlardır. Ne talebi, ne de göreli kıtlıkları yansıtan fiyatlar, ne üretileceği konusunda yol gösterme açısından da bir işe yaramazlar O durumda, kârlılık (ya da öteki başarı göstergeleri) ile müşterinin istediği ürün bileşimi arasında bir bağ kalmadığı gibi, arzla talep arasında fiyatlar aracılığıyla bir bağlantı da kurulamaz. Sovyet deneyimi, tüketim mal ve hizmetleri örneğinde, açıkça eksik fiyat koymanın getirdiği dezavantaçları gösterir. Ayrıca, Polonya deneyiminde de olduğu gibi, fiyat yükselişlerinin hiç hoş karşılanmadığını da gösterir. Bunun için, fiyatları, özellikle temel gereksinmelerin fiyatlarını düşük tutmak, politik açıdan emin, toplumsal açıdan daha adil bir yol olarak **görünmektedir.** Sözgelimi, kilosu 2 rubleden yeterince et bulunmuyorsa, düşük ücretli kesimler eğer bulabilirlerse edinebilirler Oysa 4 rubleden satılmaya başlanırsa, durumu daha iyi olanlar yararlanacaktır.

Ama bu gerçekten böyle midir? Macar sosyolog İvan Szelenyi, fiyatları arzla talebin dengede durduğu bir düzeye yükseltmenin işçi sınıfının yararına olduğu düşüncesini savunmuştur. Neden olarak da, resmi fiyatla piyasada mal yeterince bulunamasa bile toplumun üst katmanlarının genellikle, özel dükkânlarda ya da el altından, gereksindiklerini elde etmenin yollarını bulacaklarını gösterir. SSCB'de ayrıcalıklıların çoğu ayrıcalığının kaynağı, kesinlikle resmi fiyatlardaki mallarda görülen darlıktır: **Ayrıcalıklılar** sıradan insanların bulamadığı şeyleri edinebilirler, üstelik düşük fiyatlarla. Bu olgu, yönetici katmandan,

fiyatları arzla talebi dengeleyici düzeylere yükseltmek yönünde bir baskı gelmemesinin nedenini açıklar. Sıradan yurttaşa gelince, onların kıt malları düşük fiyatlarla bulma yeteneği şansa ya da kuyrukta bekleyecek zamanları olmasına bağlıdır. Bu durumda bir satıcı piyasasının bilinen öteki yönleriyle karşılaşılacağında da kuşku yoktur: «Koşullu» satışlar («bu ringa balıklarından verebiliriz, ama ayrıca beş şişe de maden suyu alırsanız»), küçük rüşvetler, karaborsa ve bunun gibi şeyler. Çok sıkı bir karne uygulaması konmadıkça, malların fiyatını düşük tutma politikasının düşük gelirlilerin yararına olduğu asla açık bir olay değildir.

İsmi daha önce anılan Macar émigré Gydrgy Markus sorunu iyi bir anlatımla ifade etmişti:

> Tüm ülke boydan boya çok sıkı bir karne sisteminin uygulandığı korkunç genişlikte bir çalışma kampına çevrilmedikçe, bireylerin yönetimin sunduğu işlerle (belirlenmiş ücretlerle) mevcut tüketim malları (belirlenmiş fiyatlarla) arasında seçim yapabildikleri sürece söz konusu ekonomiler, ister istemez, yönetsel olarak merkezileşmiş **üretimle atomize olmuş tüketimden oluşan** ikili bir tablo sunarlar... bunlar, ayrı ayrı «mantıklar»ı uygulayarak, farklı ekonomik faaliyet ilkelerini izlerler. Ekonomi bütün olarak işleyebilir tabii, ama yalnızca iki alan birbiriyle bağıntılı olursa; öncelikle ama tek başına değil, (emek-gücü ve tüketim malları için) yönetsel olarak düzenlenmiş piyasalar (ya da sözde-piyasalar) /Ama/ bu piyasların ikisi de özünde fiyatlamanın dışında kalan bir karakter taşırlar... Tüketim kalemlerine duyulan talep değişiklikleri, fiyatlarda bir feedback mekanizması aracılığıyla, üretim yapısının yeniden ayarlanmasına yol açmaz.

Böylesi dengeleyici güçlerin yokluğunda, merkezi aygıt yönetsel müdahaleyle bir derece denge kurmaya çalışmalıdır[28] Bu nedenle, varolan fiyatlar sistemi merkezi aygıtın varlığını zorunlu hale getirir. Nitekim, merkezi aygıtın fiyatlama ilkelerinde bir deği-

(28) Markus, a.g.y., s. 252; vurgu onun.

şiklik yapmaya (şimdiye dek) karşı koymasının nedeni büyük olasılıkla budur.

Selucky de aynı noktayı belirtmiştir: «Üretimle tüketim arasındaki doğrudan feedback (piyasa) kaldırılmıştır». Bağlantıyı, «plân hedefleri»ni üreticilere yollayan plânlama aygıtı kurar. «Her çalışan kişi eşanlı olarak hem üretici, hem de tüketici olduğu için, ekonomik özü iki parçaya ayrılır: Üretici olarak plân hedeflerine göre hareket ederken, tüketici olarak maddi gereksinme ve çıkarlarını efektif talebiyle karşılamaya çalışır» —Selucky, sonuçta ortaya çıkan çelişki ve hayal kırıklıklarını «insanın ücretinden yabancılaşması» diye niteler[29]

Fiyatlama konusunda, Sovyet deneyiminin önemli bir boyutu daha vardır. Bu boyut, söz konusu işin bütünsel hacmidir. Fiyatların sayısıyla ilgili hesaplamalar, tam bir toplam olmasa bile, 10-12 milyon arasında değişir. Gerçek fiyatların tam bir toplam olarak düşünülmemesi gerektiğinin ayrımında olmanın temel bir önemi vardır. Ayakkabının ya da tarım makinesinin «fiyatı» diye bir şey olmaz. Yalnızca belirli tür ayakkabıların ya sa sabanların fiyatları olur ki, onlara bakarak toplam bir fiyat endeksi **ex post** çıkarılabilir. Milyonlarca fiyat saptanacaksa, kim belirler ya da onaylarsa onaylasın, bilgi (maliyetler ve talep üstüne) toplaması gerekir. Ayrıca, bilgi sağlayıcıların yüksek fiyatlardan çıkar elde etme olasılıklarını düşünerek, bu bilginin sağlamasının yapılması gerekir. Bu iş son derece yoğun emek isteyen, zaman tüketen bir iştir. Bu yüzden, fiyatlara genel olarak bir göz atılması uzun aralıklarla (örn. 1955, 1967, 1981) yapılmıştır. Bunun anlamı, fiyatların, işleme konulmalarının ilk yılında maliyetlerle bir ilişkiyi korusalar bile, çok geçmeden ve maliyetler değiştikçe, bu ilişkiyi yitirdikleridir. Üstelik, fiyatların arz-talep

(29) R. Selucky, **Marxism, Socialism and Freedom** (Londra: Macmillan, 1979), s. 38-39.

ilişkilerindeki değişikliklere göre esnek olarak ayarlanması gerektiği kararlaştırılmış olsa bile, bunu yönetsel yollarla yapmak, yani hükümet ve/veya plâncıların fiyat denetimi aracılığıyla gerçekleştirmek pratik olarak tamamen olanaksızdır. İşin basit yanı, denetlenemeyecek kadar çok sayıda fiyat vardır. Yalnız hemen vurgulayalım ki, bunları söylerken, fiyat denetiminin her biçimine karşı çıkıyor değilim. Öne sürülen şudur: Çok geniş sayıda baştan amaçlanmamış akıldışılık ve anormallikler yaratmadan **bütün** fiyatları denetlemek olanaksızdır. Bu olumsuzlukların bir bölümünün kaynaklandığı yer, merkezi fiyat denetiminin, müşterilerle mal sağlayıcıların birbirleriyle görüşerek o anın koşullarına uygun bir fiyatı (ve ona bağlı özellikleri) belirleme olanağı tanımamasıdır.

Bir başka deyişle, milyonlarca fiyatın esnek bir biçimde denetlenebileceği önermesi düpedüz yanlıştır. Göreceğimiz gibi, Lange modeli denen sosyalist plânlama modelinin savunucularının gözden kaçırdıkları noktalardan birisi budur. Elbette, diyelim enerji, çelik ve ekmek fiyatlarını denetlemek olanaklı, belki de istenir bir şeydir; tekel gücünün fiyatları arttırmak amacıyla kullanılmasını önlemek de zorunludur. Ama kapsamlı, her şeyi içine alan bir fiyat denetim sistemi, ölçek nedeniyle, herhangi bir sistemde ya esnek olamaz, ya da akılcı. Ayrıca, hiç bir sosyalist (**uygulanabilir** sosyalist) toplum, fiyatlar olmadan gerçekçi biçimde tasarımlanamaz gibi görünmektedir. Fiyatların varlığı, zorunlu olarak, göreli kıtlık, fırsat-maliyeti, seçme şansı, maliyetleri hesaplama ve çabayla sonucu ilişkilendirme gereği, arzla talep arasında ekonomik bir bağlantı kurma, ademi merkezileşmiş karar verme ölçütleriyle elele gider. Bir fiyat mekanizmasına duyulan nesnel gereksinme, Sovyet tipi «sosyalizm»in kendine özgü özelliklerinin ürünü değildir.

Şimdi Sovyet deneyiminin daha az temel, yine de önemli bir yönüne dönüp, kapsamlı fiyat denetimi işinin çok karmaşık oluşuna değinmekle yetinmemek, aynı zamanda kaçamaklı yollara başvurmanın neredeyse kesin oluşunun üzerinde durmak da gerekir. Bununla, elbette onlar da varsa bile, kara ya da gri pazarları, «ikinci ekonomi» denen şeyi kastetmiyorum. Olay daha çok şudur: Resmi fiyat endeksi, resmi fiyatlar, çarpıktır. Çeşitli faktörlerin çakışmasından kaynaklanır bu durum. Birincisi, fiyat denetiminin kendisi, izinsiz fiyat artışlarının yasaklanmasıdır. Bir başkası, yeni bir mal ya da hizmet üreterek, ürün bileşimini değiştirme olanağıdır. Yine bir başkası, para toplamlarıyla ifade edilen plân hedefleridir. Son olarak satıcı piyasası görülür: Satmak kolay, almak daha zordur. Bu koşullarda, ucuz çeşitler üretimden çekilirken, daha iyi kalitede olduğu iddia edilecek yeni bir ürünü ya da modeli piyasaya sürerek fiyat denetiminin atlatılabilmesi olanaklı, daha doğrusu hemen hemen kesindir. Sovyet fiyat ve hacim göstergelerinin bundan etkileneceğinde kuşku yoktur. Böylece, fiyat artışları düşük gösterilecek ve ona bağlı olarak hacim artışları abartılacaktır. Ama bunu kesinlikle kimse ölçemez zaten (kimi yeni ve daha pahalı ürünler hakikaten daha iyi kalitede **olur!**) Bu hastalığın biricik «ilacı», aşırı talebi ve satıcı piyasasını kaldırmaktır.

Matematik Yöntemler ve Programlama

Yirmi yılı aşkın bir süre önce, London School of Economics'deki bir seminerde, Danzig'den doğrusal programlama ilkeleri diye bir şeyin varlığını dinledim. Seçkin bir neo-klasik ekonomist, bu tekniğin özellikle sosyalist ülkelere uygulanabileceğini, o ülkeleri daha etkili kılması gerektiğini belirtiyordu (üzülerek). Onun da anladığı gibi, nedeni şuydu: Sosyalist ülkelerin, bizden farklı olarak, nesnel bir işlevi,

amaç belirleyebilecek bir otoritesi vardı Programlama teknikleri de, otoritenin, verili (belirlenmiş) (amaçları) başarmak için en etkili yolların hesaplanarak bulunmasını sağlayacaktı.

Danzig endişelenmesin. Sovyet ekonomistler de programlamanın potansiyel güçleri, bilgisayarlaşmanın avantajlarıyla büyülendiler. Mises ve Robbins, sosyalist plânlamanın çözülmesi gereken eşzamanlı denklemlerin sayısından dolayı olanaksızlığını ileri sürmedi mi? Ve bilgisayarlar, göz açıp kapayıncaya kadar, milyonlarca denklemi çözdü mü? Amerika'da Leontief girdi-çıktı teknikleri geliştirmişken, bu teknikleri Sovyet plânlamasına uyarlamak isteyen Rusya'dakiler, Leontief'in Leningrad Üniversitesi mezunu olduğunu, genç bir adamken bile Sovyetler'deki «ulusal ekonomi dengesi» hazırlamaya yönelik ilk ilkel çabalara ilgi duyduğuna değinmeden geçemiyorlardı. Doğrusal programlamaya gelince, Kantoroviç'in anmaya değer öncü çalışmasının tarihi 1939'a dek uzanır. Kantoroviç'in uluslararası ölçüde çok geniş biçimde tanınması tamamen hakkıydı. Sovyet matematiği mükemmel niteliklidir. Bu yüzden, bu yöntemler merkezi plânlamanın önündeki problemleri çözebilirse, etkili uygulama yollarının da bulunacağını düşünmemiz gerekir. Ama niçin olmadı?

Önemli bir faktör, nesnel işlevin tanımıdır. En fazlaya çıkarılacak ya da en aza indirilecek şey nedir ve sonuç nasıl ölçülür? Nesnel işlev konusunda geniş çaplı ve son derece ilginç bir Sovyet literatürü vardır. Anlaşılır ki, bu konu üstesinden gelinmez sorunlar doğurur; belirli kısıtlamalar altında belirli amaçlar için ulaşım araçlarının en iyi biçimde kullanılması gibi özgül bir dağıtım problemini çözecek bir şeydir. Yapılacak bir başka şey, aynı uygulamayı bütün ekonomi ölçeğine, toplumun bütününe yaymaktır. Partinin genel ekonomik politika amaçları, işlerlikli bir ölçütü kaldıramayacak kadar çok genel, çok

dağınıktır. Liderler 1990 yılı için optimal hedefler içeren bir program üretmelerini isterse, ekonomi mesleği onun optimizasyon ölçütü olarak (liderlerin benimsediği hedefleri) alarak sorunu başından atamaz. Her şeyden önce, liderler, bu hedeflerin ne olması gerektiği konusunda ekonomi mesleğinin danışmanlığına başvurur! Araçlar amaçlardan nasıl ayrılacaktır? Çeşitli öneriler tartışılır: Ulusal geliri en fazlaya çıkarmak; emek üretkenliğini en fazlaya çıkarmak; belirli bir çıktı kümesi için maliyetleri en aza indirmek; vb. insanın refahını en yüksek noktaya çıkarma olayı bütünüyle çok belirsiz kalmaktadır. Daha zeki Sovyet uzmanları, refahın kimi yönlerinin (boş zaman, yaşamın kalitesi, çevre vb.) ulusal gelir istatistiklerinde yer almadığını asla unutmazlar. Ama Sovyet örneğinde, refahın en katıksız maddi yönleri bile toplam istatistiklere kötü şekilde yansır. Bu, başka etkenlerin yanı sıra, maliyet-artı fiyatlamanın bir sonucudur. Otoritenin maliyetlere dayanarak saptadığı fiyatlarla hareket edip bu fiyatlardaki bir toplamı en fazlaya çıkarmak, sonucu değil, çabayı en yüksek noktaya çıkarır. Toplumun, yalnızca tek bir şeyde, üretiminin yapılışında eşit bir çaba miktarına «mal olmaları»nda ortak olan iki sepet mal arasında ayırım yapmakta başarısız kalmayacağı açıktır. Alternatiflerinden daha az doyum sağlayan ürünlerin çıktısını büyütmek daha kolay gelebilir, ama bu, ifadesini kullanılan fiyatlarda bulmakta başarısız kalacaktır. Seçim yapmak da nesnel bakımdan büyümeyi en fazlaya çıkarmakla bağdaşmayabilir.

Nesnel bir işlevi birinin belirlemesi düşüncesi, yalnızca tek bir aktör olduğu şeklindeki baştan aşağı yanlış varsayıma dayanır. Ama Malinvaud'un işaret ettiği gibi: «Karar sürecini matematik bir programın çözümü olarak görmek tek bir karar verici ister. Oysa durum asla böyle değildir. Fiili süreçlere, çıkarları kaçınılmaz olarak birbirleriyle çatışan pek çok kişi

karışır.» Yugoslav ekonomist Radmila Stojanoviç aynı cilt içinde şöyle yazar: «Bütün toplumsal sistemlerde olduğu gibi, çatışan amaçlar görüldüğünde, bir yanıt bulma problemi çıkar»[30]

Kantoroviç'le öteki önde gelen Sovyet matematikçi ekonomistler, «nesnel bakımdan belirlenmiş değerlenmeler» dediği şey aracılığıyla fiyat problemini aşmanın bir aracını bulmayı tasarlar. Plân belirlenimi fiyat belirlenimiyle etkileşir, plân programı konusunda kıtlıkları yansıtan değerlenmelerle etkileşir, ve tersi. Uygun değerlenmeler gerek toprak, mineraller ve öteki üretim araçları, gerekse her türden nihai ürünler için ortaya çıkacaktır. Elbette bununla plân programının optimal olması sağlanmaz, ama değerlenmeler plânlara uygun düşecek ve plâncıların tercihlerini etkileyecektir. Taslak plânın A çeşidi yüksek düzeyde kıtlık ve böylece yüksek bir gölge-fiyat, çelik ya da bakır için, içeriyorsa; çeliğe ve bakıra daha az yer verilerek yeniden hazırlanmış bir plânın (ve ikame mallara daha çok) gerçek maliyetinin azalmasıyla sonuçlanacaktır bu durum. Bir takım kaynaklar da başka amaçlar için kullanılmakta serbest kalacaktır. Bana öyle geliyor ki, Kantoroviç'in «nesnel bakımdan belirlenmiş değerlenmeleri» plâncıların tercihlerine göre değerlendirmeye uygun fiyatlar; yani, benimsenmiş plân hedeflerinin içerdiği kıtlık ilişkileri ve talep kalıbına çok yakından denk düşen fiyatlar (ya da gölge-fiyatlar) olur. Bu da Novojilov'un kabul ettiği tanıma uyar: Tekrarlama sonucu belirli bir çıktı kümesi üretiminde maliyetler en aza indirilmeye çalışılmalı ve daha fazla tekrarlamayla toplam çıktıyı, daha doğrusu toplam katma değeri

---

(30) E. Malinvaud, **Methods of Long-Term Planning and Forecasting**, ed: T. Khachaturov (Londra, 1976), s. 34, ve R. Stojanoviç, a.g.y., s. 152.

arttırmak için saptanabilecek ek kaynaklar kullanılmaya çaba gösterilmelidir. Çeşitli Sovyet ekonomistlerinin işaret ettiği gibi, makro düzeyde, bir ölçüt olarak kullanılacak toplam ölçüsü katma değerdir (ve uygun fiyatlarla ölçülür). Çünkü mevcut ürünün dağıtımı için en iyi —ya da en az eksik— ölçü odur. Mikro düzeyde, yani işletme düzeyinde, ücret ve aylıkların düzeyi verili alınabileceğinden, kârlılık bir ölçüt işlevi görebilif. Böylece kârlar, ürünün değerinin toplam girdilerin değeri karşısındaki fazlalığı (artı) olarak görülebilir. Oysa makro düzeyde, toplam katma değerin kişisel tüketimle öteki kullanımlar arasında paylaştırılmasının kendisi bir değişkendir.

Plâncıların öncelikleri anlayışı, makro düzeyde (örn. yatırım ve tüketim arasında onların seçim yapması) ya da «alt» düzeylerde belirli örneklerde (örn. tekstil yerine enerjiye, Dostoyevski'nin yapıtları yerine Brejnev'in yapıtlarına öncelik verilmesi, ya da votka satışını sınırlama arzusu) anlam kazanır. Yine de, üretilen şeyin önemli bir oranda «plân»la belirlenmesi gibi totolojik bir anlamın dışında, fiilen gerçekleşen çıktıya mutlaka plâncıların tercihlerine uyan bir şey gözüyle bakmamak önemlidir. Daha önce ölçeğe göre ekonomik olamama başlığı altında uzun uzun tartışılan nedenlerden dolayı, toplamla ifade edilmemiş ayrıntılara kadar inen durumları merkezin tam olarak bilebilmesi enderdir. Fiilen sağlanan şeyler bilinçli tercihlere uymayabilir (tonlarla ifade edilen bir plânı uygulamak üzere çelik levhanın çok ağır yapıldığı zamanlarda görüldüğü gibi). Bu olgulardan başka bir sonuç çıkaracağım. Merkez, gerekli olan şeyi kesin bir biçimde bilseydi, yapılması gereken işlerle ilgili emirleri verme yetkisiyle donatmak için her türlü gerekçe olurdu. X Ürününden **n** birimde üretilmesi gerektiği kesin olarak bilinirse, merkezin, bu sonucu elde etmek için, dolaylı şekilde fiyat

ve piyasa mekanizmasına başvurduğu bir model benimsemek gibi dolambaçlı bir yola girmesi, bir parça yararsız gibi görünmektedir. Merkezi olarak plânlanmış ekonomilerin deneyimleri bütünüyle bambaşka bir şeyi gösterir: Bir fiyat ve piyasa mekanizması olmazsa, merkez en ivedi gereksinmelerin ne olduğu konusundaki yaşamsal bilgilerden yoksun kalır. Ve bu durumda, mikro ayrıntılar, çoğu örnekte, mal sağlayıcılarla müşterilerine daha yakın alt düzeylerde kararlaştırılmak zorunda kalınır.

Bir toplam elde edememe **(disaggregation)** de aslında plânlamada programlama tekniklerini kullanırken karşılaşılan temel güçlüklerden birisidir. Plân göstergelerinin sayısı, idare edilebilecek düzeylerde tutulmak zorundadır. Örnek olarak yine tarım makinelerini alalım. Tarım makineleri bir programda —doğrusal olsun olmasın— herhalde bir tek kalem olarak görünecektir. Gelgelelim yüzlerce tip tarım makinesi vardır; hiç birinin fiyatı toplam bir rakamla ifade edilmiş bir programdan türetilemeyeceği gibi, işin doğrusu, böyle bir program her tipten kaç tane gerekli olduğu, hangi yeni modellerin benimsenmesi gerektiği, kesin olarak hangi özelliklere sahip hangi girdilerin ve kime sağlanması gerektiği konularında bir şey anlatmaz bize. Bir başka deyişle, bugün işleyen üretim-ve-arz plânlamasının karmaşıklıklarını ve ona bağlı olarak merkezileşmiş sistemin daha etkili işlemesini sağlamayı «matematikleştirmek» akla mantığa sığmaz bir şeydir. Gerçi, toplamla ifade edilen plân programlarını çözüp ayrıştırmak, bir düzeyde alınan kararların alt düzeylerde parametreler ve/veya sınırlamalar olarak kullanılabileceği çok-düzeyli programlama şemaları geliştirmek doğrultusunda çok ilginç çabalar gösterilmemiş değildir. Bununla birlikte, o çabaların yazarları bile, bu

(31) 4. Bölüm'de daha geniş tartışılıyor.

şemaların pratikte uygulanabilme şansının fazla olmadığını kabul ederler. Ayrıca bir Macar ekonomistinin düşünmesini anımsamakta da yarar var: En dar kafalı ve muhafazakâr bürokrat bile en esnek bilgisayarlı programa göre son derece daha esnektir.

Tabii bütün bunlar, bilgisayarların, çoğu hesapların yapılışında; bir ulaşım problemi gibi kısmi, sınırlı sorunların, ya da Kantoroviç'in özgün keşiflerini gerçekleştirdiği bağlam olan belirli bir makine-aletleri takımını yükleme sorununun optimal çözümlerini bulmakta yaygın bir şekilde kullanılmasını dışlamaz. Yinelersek, Sovyet matematikçi ekonomistler mesleki düzeyde çok yüksek noktalara ulaşmışlardır ve bilgisayarların ve programlamanın sınırlılıkları hakkında (onların deneyimlerinden) bir şeyler öğrenmekten daha doğru bir şey olamaz. Bilgisayar teknolojisinde daha başka büyük ilerlemeler olasılığını dışlayamazsak da, şimdiki düzeyi gözönüne getirildiğinde, «matematiksel sosyalizm» modellerinin önünde çok büyük engeller görülmektedir

Büyüme ve Tam İstihdam

Sovyet deneyimi, özel kapitalistlerin ve toprak sahiplerinin bulunmadığı, geriliğe ve/veya Ruslara özgü gelenek ve politik kültürün etkisine bağlanabilecek pek çok zalimlik ve hataların işlendiği, hızlı bir sanayileşme modeli diye yorumlanabilir. Ayrıca, Sovyet plânlama sisteminin giderek giriftleşen ve karmaşık bir sanayi ekonomisi açısından bile uygun olmaktan çıktığının ileri sürülebildiği bir sırada, gelişmekte olan ülkelerin izleyebileceği bir yolu gösteriyor da denebilir. Bu konuda, varolan kanıtlar, piyasa tipi ademi merkezileşmiş kararlara duyulan gereksinmenin gerilikten kaynaklandığı, bunun bir uzantısı olarak, daha ileri bir ekonomi de etkin ve kapsamlı bir nicel plânlamanın söz konusu olabileceği görüşüne bağlı bir takım dogmatik sosyalistlerin id-

dialarının tersi bir yöne işaret etmektedir. Durum elbette tam tersidir. Aşırı vahşi araçlarla dayatılmış olsalar da merkezi olarak belirlenmiş öncelikler, tecrit ve askeri tehdit koşullarında, hızlı sanayileşmeyi olanaklı kılmada önemli bir rol oynadı denebilir. Bunu söylemek, bir kısmı doğrudan doğruya karşı-üretken olan (o becerideki insanların oldukça kıt olduğu bir zamanda çok sayıda mühendisin tutuklanması örneklerden sadece birisidir) Stalin'in aşırılıklarına özür sıralamak değildir ama.

Çeşitli türden istatistiki abartmaları kaldırmak üzere «düşük tutulmuş» olduğu zaman bile, Sovyetler'in sanayi alanındaki ilerlemesi hiç değilse 1960'ların sonuna kadar kesinlikle hızlı oldu. Aynı şekilde savaşın verdiği zararlardan sonraki toparlanma hızı da. Belli başlı sanayi bölgelerinin pek çoğunun Alman işgaline girmesiyle ortaya çıkan korkunç şoktan ve düzensizliğin ardınadı, 1942-45'te savaş sanayiinin gösterdiği randıman da çok etkileyiciydi. 1920'lerde kapsamlı plânların uygulamaya sokulmasından önce SSCB'yi karakterize eden ve kapitalist Batı'da da maddi ve insan kaynaklarından büyük ölçüde eksik yararlanmaya neden olmuş kentteki işsizliğin sona ermesi de olumlu bir faktördür. Hızlı ve zora dayalı birikim, yan ürünü olarak toprak ya da sermaye sahiplerinin zenginleşmesini getirmeden ve kaynakların her türden ikincil ve (sanayileşmeye tanınan öncelik açısından) savurgan amaçlara (reklâmcılık kampanyaları, lüks malların ithali vb.) yönlendirilmesi olmadan, sağlandı. Bunun için, modelin gericilikle ve kendi ayağı üstünde durmayla bağlantılı bir rasyonalitesi vardır. Kapitalistlerin ve toprak beylerinin yerini alan yöneticilerin oluşturduğu «yeni sınıf»ın maddi ayrıcalıklar elde ettiği yönünde bir itiraz gelebilir. Ama tam tamına ekonomik bir açıdan yaklaşıldığında, oldukça yüksek mevkilerde duran yetkililerin bile yaşam standardı, diyelim Meksikalı ya da

Kenyalı bir girişimcininkine yaklaşmadığına göre, bunun doğrudan maliyeti çok daha düşüktü (ve düşüktür) Ortak bir apartmanda bir oda yerine dört odalı bir daireye sahip olma, resmi bir kır evinden yararlanma, «kapalı» dükkânlara girebilme Sovyet yetkililerine sıradan insanlar karşısında görece önemli ayrıcalıklar kazandırsa bile, bütün bunlar, oldukça başarılı bir işadamının elinin altındaki zenginliklerin sadece bir kesitinden öteye geçmezler.

Soldan kızgın protestolar geldiği düşünülebilir bu noktada: Bir gelişme stratejisi olabilir ya da olmayabilir, ama Marx'ın tasarladığı sosyalizmle hiç ilgisi yoktur onun. Kimilerinin «tek ülkede sosyalizm» görüşünü mahkûm etmelerinden anladıkları, sosyalizmin gerçek bir sosyalizm olması için uluslararası olma zorunluluğudur (dönmemizin gerekeceği bir nokta) İster sol'dan, ister sağdan, isterse merkezden olsun, Sovyet deneyiminin geri ve tecrit edilmiş bir ülkenin hızlı sanayileşmesiyle (ve terör ve despotizmle) sıkı ilişkisinin, bu deneyimin sosyalizm açısından anlamını sınırladığı itirazları gelebilir. Galiba sosyalistlerin bir kuşatma ekonomisiyle değil, normal durumları tasarlamakla ilgilenmeleri gerekmektedir. Bu aslında ciddi bir noktadır ve okurlara şu sayfaların hangi ruhla yazıldığını anımsatması gerekir: Tartışılan problem ya da güçlüklerin Sovyetler Birliği'nin koşullarına özgü olabileceğini akılda tutmak her zaman için önemli bir noktadır.

Büyümenin **ölçülmesini** zorlaştıran etken, istatistiklerle oynamaktan çok, daha önce değinilmiş olan, Sovyet fiyatlarındaki toplam meblağların kullanımdeğerini ölçmemesi, kullanılan fiyat endekslerinin fiyat yükselişlerini olduğundan eksik gösterme eğilimi doğurması ve çeşitli savurganlık biçimlerinin (örn. kilometre-tonlarla ifade edilmiş bir planı uygulamak üzere gereksiz malların taşınması) «çıktı»ya dahil edilmesidir Ancak burası istatistik tartışmanın yeri değil.

Dış Ticaret

Marx'ın sosyalizm hakkındaki dağınık sözlerinde dış ticaretle ilgili fazla şey bulunmaması şaşırtıcı değildir (bununla birlikte, **Das Kapital**'in bir cildinin kapitalizmde ticaret konusuna eğileceğinin plânlanmış olduğu bilinmektedir; Marx'ın ölümü erken geldi) Sanırım bir tür dünya sosyalist uluslar topluluğu olacak; herkes bol bol ürünlerle dolu ortak havuzdan istediğini bedava alacaktı. Bununla beraber Marx'ın tasarladığı şeyin, belirsiz ama yoldaşça ilişkiler kuran ayrı sosyalist topluluklar olduğu yorumu da yapılabilir. Orta büyüklükte bir ülkenin «dev bir kooperatif atölyesi» şeklinde plânlanmasını hayal etmek zor olsa gerek. Dünya henüz daha büyük! Bu yüzden, hayal edilen ayrı ama müttefik sosyalist uluslar topluluğunun bir tür alışveriş içine girebilmeleri olanaklıdır. Buharin ve Preobrajenski'nin **Komünizmin ABC**'si adlı çalışmaları bu ruhla okunabilir.

Ne olursa olsun SSCB, Çekoslovakya, Çin, Küba ve ötekiler ayrı «sosyalist» devletler olarak vardırlar ve birbirleriyle ticaret yaparlar. Kapitalist ülkelerle ticaret de vardır. Bize göre, «uygulanabilir sosyalizm»i, pek çok ülkenin bir tür ilişki (dostça olduğunu varsayalım) içinde ve birbirleriyle alışveriş yaparak birarada yaşadıkları koşullar olarak tasarlamak, akla yatkın görünmektedir. Bu yüzden Sovyetler'de yaşanan ticari deneyim, özellikle Sovyet bloğu içindeki, şimdi gerek Moğolistan, Küba ve Vietnam'ı, gerekse Sovyet alanının Avrupa'daki ülkelerini kapsayan Comecon ülkeleri içindeki ticaret anlamsız değildir.

Çeşitli olumsuz özelliklere ilişkin geniş yorumlarda bulunulmuştur. Birincisi, bütünleşme konusunda çeşitli kararlar alınmış olmasına karşın ayrı Comecon ülkelerinin plânları ayrı ayrı hazırlanmıştır; iki taraflı görüşülerek belirlenmiş teslim yükümlülüklerine ve uzmanlaşma üzerine sınırlı bir anlaşmaya

ulusal plânlarda yer verildiği halde, kimse çıkıp da bunun fiili bir ortak plânlama oluşturduğunu iddia etmemiştir. Piyasa-dışı bir tipteki merkezileşmiş ve karmaşık bir sanayi ekonomisinde sektörel ast-üst ilişkisi sınırları her ülkenin merkezine çıkar; öyle ki, ortak plânlama denen şey en üst düzeyde koordinasyonu gerektirir. Darlık koşullarında önceliğin ülke içi kullanıcılara verilebileceği korkusu, plâncıları, malzemeler ve (özellikle) parçalar konusunda öteki Comecon üyelerine bağımlı olmaya karşı çıkartır. Bunun için, önemli oranda ticaret yapılmasına karşın, SSCB'deki ve öteki sosyalist ülkelerdeki bir sürü kaynak, uluslararası sosyalist işbölümünün avantajlarının yeterince gerçekliğe dönüştürülmediğinden yakınır.

Bunun bir nedeni, hüküm süren iki taraflı ilişkiler ve konvertibilitenin olmamasıdır. İki taraflı ilişkilerin kökeni, yine, plânlama ve dağıtımın merkezileşmiş doğasındadır. Ticaret anlaşmaları plâna katılmak zorundadır. Böylece, Çekoslovakya'dan SSCB'ye mal vagonları verme sözleşmesi yaptığınızda, iki ülkenin de merkezi plâncılarını işin içine katmış olursunuz: Çekoslovakya'daki plâncılar vagonları yapmakla yükümlü işletmelere gerekli girdileri teslim etmek zorundalarken, vagonlar da Sovyet demiryolu taşıma plânına girer. Bu sözleşmeyi karşılamanın araçları da (örn. demir cevheri miktarı) bulunup o yılki Sovyet plânında yer almalıdır. Sadece paraya sahip olmak, para sahiplerinin gereksindikleri mallarda hak iddia edebileceği anlamına gelmez: Bunlar yönetsel kararlarla halledilmek zorundadır. Merkezi plânlanmış bir ekonomide, merkezden aşağıdaki yerlerde, ülkenin kendi parası bile geçmeyebilir. Elinde plâncıların hazırladığı dağıtım sertifikasıyla gelmemişse, Oms'daki bir yöneticinin Toms'daki bir yöneticiden, gerekli miktarda rublesi olsa bile, dağıtılan metadan alabilmesi olanaksızdır. **A fortiori**, bu rub-

leleri kronlara çeviremez ve diyelim Prag'dan, işlemi denk düşen bir iki taraflı anlaşma olmadıkça, herhangi bir şey satın alamaz. «Malların değiştirilememesi» diye bilinen konu budur. Bu işleyiş iki taraflı takasa döner. Çok taraflı takas kuramsal açıdan olanaklıdır, ama düzenlenmesinin zor olduğu kanıtlanmıştır.

Hangi fiyatlarla takas? Başlıca uyuşmazlık nedeni bu olmuştur ve bu yüzden iki taraflı ilişkilerin pratiğine katkıda bulunmuş ve karmaşıklaştırmıştır. Sosyalist ülkeler birbirlerine hangi fiyatlarla ve hangi değişim-oranlarıyla mal sağlamalıdırlar? Marksizan değerlerle mi? Bunun pek doyurucu olmamasının çeşitli nedenleri vardır. Biri, içine göreli kıtlığın ve talebin katılmadığı bir fiyatın, dışsal ya da içsel, herhangi bir işlemde kullanılmasıyla ilintilidir. Onun yanında başka bir güçlük daha var. Marksizan değerlerin uluslararası bir bağlamdaki anlamı nedir? Başka kişilerin yanı sıra A. Emmanuel ve C. Bettelheim'ın da katıldığı, «eşitsiz değişim» denen şey konusunda canlı bir tartışmaya tanık olundu. Doğrudan doğruya gelişmiş ve gelişmekte olan (zengin ve yoksul) ülkeler arasındaki ticaretle ilintili bu tartışma çeşitli sorunları gündeme getirir. Bir tanesi şöyledir: Fiyatların oranına göre, bir Almanın bir saatlik emeğinin ürünü, bir Hintlinin iki ya da daha fazla saatlik emeğini karşılıyorsa, Batı Almanya Hindistan'ı, ticaret yoluyla, diyelim, «sömürmekte» midir? Bu akıl yürütmenin güçlükleri bizi durdurmamalı; bu sorunlar, sermayenin organik bileşimi ve emek üretkenliği gibi konularla ilgilidir. İşin özü, bu konuların sosyalist ülkeler arasında da büyük farklılıklar göstermesidir. Bu ölçütlere bakıldığında, daha gelişmiş sosyalist ülkeler yoksul ve daha az gelişmiş olanları «kazıklamakta» mıdır? **Onlar** anlamlı ölçütler midir? Değillerse, nedirler o zaman?

Uzun süreli bir inceleme bir tür «sosyalist piyasa

fiyatları» ortaya çıkaramamış; çözüm, nesnel bir ölçüt olarak, işlemleri **kapitalist** piyasa fiyatlarına dayandırmakta bulunmuştur. Dalgalanmaları gidermek için, önceki bir kaç yılın ortalamasını gösteren kapitalist «dünya pazarı fiyatlar»dan yararlanmak uygulama halini almıştır. Bu bağlamda bir Çek ekonomistin bana söylediği bir söz aktarılabilir: «Dünya devrimi gelince, en azından bir kapitalist ülkeyi korumamız gerekecek. Yoksa hangi fiyatlarla ticaret yapılacağını bilmeyiz».

Ne var ki bu tür fiyatların «sosyalist» bir piyasada kullanılışı açıkça arzulanmayan sonuçlar doğurur. Fiyatlar arasındaki ilişkiler, kapitalist dünya pazarının arz-talep ilişkilerini az çok yansıtabilir. Ama sosyalist ülkeler arasındaki arz-talep ilişkilerini hiç bir şekilde yansıtmadıkları gibi, belirli malların göreli kıtlığını da yansıtmazlar. Üstelik, bir yanda bu fiyatlarla, öbür yanda söz konusu ülkelerin iç fiyatları ve maliyetleri arasında hemen hemen hiç bağlantı yoktur. Son olarak, ülkelerin kendi iç fiyatlarını birbirlerininkine aynı düzeye getirmeye, ya da kullanılan değişim oranlarına uydurmaya yönelik ciddi bir girişim de olmamıştır.

Bu eksiklik, karşılaştırmalı avantajla, özgül ticaret anlaşmalarının kârlılığıyla ilgili bütünsel ve tek tek hesaplamaları korkunç derecede zorlaştırır. Ayrıca, bir takım malların, gerek alıcısı, gerekse satıcısının gözünde, fiyatlarının gösterdiğinden çok daha değerli olması anlamına gelir. Bu mallar o durumda «zor» mallar diye isimlendirilir. İki taraflı takas, iki taraflı genel bir denge kurmakla yetinmeyi değil, «zorluk» kategorisine göre denge kurmayı da içerir. Bu tür fiyatlarda konvertibilite gündem dışıdır. İşletme yönetimlerine daha geniş karar yetkileri tanındığı ve yönetsel dağıtımdan vazgeçmek yönünde bir denemeye kalkışıldığı Macaristan'da, iç ve dünya pazarı fiyatlarını gerçekçi bir değişim oranıyla aynı hi-

zaya getirme yönünde adımlar da atılmıştır. Bununla birlikte, Macaristan'ın «yeni ekonomik mekanizması» Doğu bloku içinde kural-dışı gibi bir şeydir.

Ticaret ve fiyatlar üzerine bu tartışma, baştan sona, piyasaların ve fiyat mekanizmasının rolüyle ilgili daha geniş bir konunun özel bir parçası sayılabilir. Kitabın daha sonraki bölümlerinde bu konulara yeniden dönmek kesinlikle zorunlu olacaktır.

Gözden Kaçırılanın Maliyeti

Şimdiye dek, varolan yöntemler, politikalar ve yönetsel düzenlemelerin etkilerini gözden geçirmekteyiz. Bununla birlikte, varolmayan şeyin maliyetini hesaplamamak da yersiz olur. Onun da ciddi bir etken olduğundan çok az kişi kuşkulanabilir. Benim aklımdaki, özel nitelikli olsun kooperatif nitelikli olsun, küçük-ölçekli özerk işletmelerin fiilen ortadan kaldırılması ve profesyonel tüccarların görülmemesi.

Sovyetler'deki iç ticaretin esneksizliği ve insiyatifin olmayışı herkesin dilindedir. Bunun nedeni sadece bir ölçüde ticarete ağırlıklı bir önem verilmeyişi ve ödemelerin düşük düzeyde kalışıdır (tabii bu durum, o işlerle uğraşan personelin niteliğini de mutlaka etkiler) Karlılıkla tüketici talebi arasında bir bağlantı kurmayı önleyen sabit perakende satış paylarıyla birlikte, darlık ve tekel koşullarında etkinlik ve üretkenlikle ilgili anlamlı ölçütler bulmada sürekli güçlük çekilmiştir. Sözgelimi, çiftlikler fiilen talep edilen dayanıksız meyve ve sebze sunar ama sabit marjlar nedeniyle onları elde bulundurmak mali açıdan cazip gelmezse, perakendeciler o mallara yanaşmayacakladır. Ve hiçbir özel tüccar bu boşluğu dolduramaz. Örneğin, Krasnodar'da elma ve domates bulunduğunu, ama Rostov'da o mallarda darlık görüldüğünü getirin aklınıza. Girişimci bir vatandaşın onları Krasnodar'da alıp bir kâr ekleyerek Rostov'da

satması yasal değildir: Spekülatörlükten dolayı hapiste geçirilecek dört yılına patlayabilir.

Aynı şekilde, diş fırçalarında, çengelli iğnelerde, piston yaylarında, bebek bezlerinde darlık görüldüğünü düşünün. Vatandaşların kendi insiyatifleriyle, ortaklaşa ya da çeşitli şekillerde, bu metaları satış amacıyla üretmek için atölyeler kurmaları olanaklı değildir. Özel zanaatkârlık işleyebilir, ama kesin bir şekilde sınırlanmış olarak. Başkalarını çalıştıramaz, kooperatif bir atölye kuramazlar. İyi yemek pişirebileceğini düşünen bir vatandaşın bir restoran açmaya karar vermesi durumu da söz konusu değildir.

SSCB'de yayımlanmamış çarpıcı bir romanda, Vasili Grossman, basit bir Rus mahkûmun (Almanların mahkûm ettiği biri) ağzından şu sözleri döktürür.

> Çocukluğumdan beri, insanların gelip bir şeyler alabilecekleri bir dükkân açmak istedim. Yanında bir de sinek bar olacaktı ki, müşteriler bir parça kızarmış et yiyip, dilerlerse, bir şeyler içebilsinler. Onlara ucuz hizmet de verirdim. Sahici köy yemekleri yedirirdim. Kızarmış patates! Sarmısaklı yağlı pastırma! Tuzlanmış lahana! Başlangıç olarak kemik iliği verirdim... Bir ölçek votka, kemik iliği, elbette kara ekmek ve tuz. Bit tutmasın diye deri koltuklar. Müşteri oturur, dinlenir ve hizmet görür. Bütün bunları yüksek sesle söyleyecek olsaydım, doğru Sibirya'ya gönderilirdim. Yine de diyorum ki, insanlara ne zararım olurdu?[32].

Gerçekten ne zararı olurdu? (Vurgular kesinlikle benim!)

Macaristan'da pek çok restoran ve dükkân, devlet **mülkiyetinde** bile olsa, özel kişilere kiralanır. Bu kişiler oraları küçük aile işyerleri olarak serbestçe işletir, hatta sınırlı sayıda insan çalıştırmalarına bile olanak tanınır. Ayrıca devletin işlettiği büyük mağa-

(32) V. Grossman'ın şaheser yapıtından aktarılmıştır: **Zhizn' i sud'ba** (Lozan: L'Age d'Homme, 1980), s. 205.

za ve süpermarketler vardır. Devlet, kooperatif ve özel işletmelerin yan yana bulunması «insanlara zarar vermez» gibi görünmektedir. Tekrar tekrara ve Marx'ın da dile getirdiği düşünce gelir akla: Üretim tarzları ancak potansiyel güçlerini sonuna dek tükettikleri zaman sahneden çıkarlar. Komünistlerin egemen olduğu dünyanın hiçbir yerinde, (potansiyel gücünü sonuna kadar tükettiğine) piyasadan yana ve piyasa aracılığıyla işleyen küçük-ölçekli üretim ve bölüşümüne rastlanmaz. Tam tersine, yasaklamalarla ve durmaksızın ceza yasasına başvurarak, baskı altında tutulmamaktadır. Oysa Marx, hiçbir yerde, küçük burjuvazinin «sosyalist» polisle ortadan kaldırılması gerektiğini söylememiştir! Kitabın sonraki bölümlerinde, plânla piyasanın, devlet, kooperatif ve özel faaliyetlerin birarada yaşamasından kaynaklanan nice problem üzerinde duracağım. Sovyet deneyimi, polis çözümünün, potansiyel küçük girişimcilerle potansiyel müşterilerinin hayal kırıklığına uğramalarının yetersiz kaldığını kanıtlar. Kendiliğindenlik adına, plânlı üretimdeki boşlukları dolduracak ve karmaşık bürokratik yapıyı işin içine karıştırmadan kullanıcı gereksinimlerine göre serbestçe hareket etme açısından, bol bol alan bulunduğunu düşündürür. Devletin plânlı hizmetleri yeterliyse, «özelci» için bir özendirici genellikle olmaz. Sovyetler'den bir örnek alırsak, (sınırlı ama önemli miktarda) serbest gıda maddeleri piyasasında, tereyağı resmi fiyatla devlet dükkânlarında bulunabilse bile, tereyağı satan köylülere ender olarak rastlarsınız. Bununla birlikte, «devlet» tereyağının arzı yetersiz miktardaysa, köylülerin tereyağı, elbette daha yüksek fiyatla, satmaya değer hale gelir. Köylü kendi ürününü sattığı sürece, Sovyet hukuku ve uygulamaları bunu meşru olarak tanırlar. Bu ilkenin geniş yelpazedeki mal ve hizmetlere genelleştirilebilmesi büyük bir üstünlük getirir. Niçin diş fırçası yapan özel ya da kooperatif bir işyeri olmasın? Niçin gayri-resmi bir seyahat acentası

olmasın? Niye bir kafe olmasın? **Chastnik** («özelci») sözcüğü gibi «kendiliğindenlik» **(samotyok)** sözcüğü de Sovyet yetkililerin kulaklarına çirkin gelmektedir. Kârların büyüklüğü genellikle resmi dağıtım şebekesinin başarısızlığının derecesinin bir ölçüsünü verse ve kârlar gideren artan bir vergi oranına tâbi kılınabilirse (kılınması gerekiyorsa) bile, özel işletmenin çok fazla kâr ettiği anlaşılırsa, buna büyük itirazlar gelebileceği düşünülmektedir.

Varolan sistemin kullanıcı talebine karşı tepkisiz kalması onun doğasına işlemiştir; bir yandan, emirleri işletmelere dağıtıp onların performansını değerlendiren üretim bakanlıklarının egemenliğiyle ve sistemin kendi karmaşıklığından, öte yandan bir satıcı piyasasının koşullarından kaynaklanır bu. İnsani tutumlardan kaynaklanmasının önemi ancak sınırlı bir ölçüdedir: Durmaksızın dikkat çekildiği gibi, en iyi motive edilmiş müdürlerin, plânlama yetkililerinin ya da perakende satış görevlilerinin sık sık harekete geçememe durumuyla karşı karşıya kalmalarına rastlanır, çünkü mal sağlayıcılar, dağıtıcılar, yetki vericiler olarak başka büro ve departmanlara gerek duymaktadırlar. Bu da soyut bir bürokrasi sevdasından değil, emredici plânlamaya ve kaynakların yönetsel yollarda dağıtımına dayanan bir sistemin işleyişindeki zorunluluklardan ileri gelir.

Aşağıdaki paradoksa bile açıklık getirilebilir. Devletin ve partinin gücü hem çok büyük, hem de çok küçüktür. Bağımsız ve kendiliğinden eylemlerin, serbest örgüt ve derneklerin ortaya çıkışını önleyecek kadar güçlüdür; parçalar ve yalıtır. Ama kendi de parçalara ayrılmış haldedir ve kendi faaliyetlerini koordine etmekte çok büyük güçlüklerle karşılaşmaktadır. Kâğıt üzerinde hemen hemen bütün mikro alana kumanda ederken, bu düzeyde arzla talep arasındaki zorunlu bağlantıyı sağlayamayacağı, daha doğrusu emeği, işletme yönetimlerini ya da kendi me-

murlarını zorla disipline edemeyeceği besbellidir. Sistemin modeli her şeyin bilinmesini ve her şeye gücü yetmeyi gerektirirken, ikisi de olmadığı için pek çok problemle yüz yüze gelinir.

Sonuç: Merkezileşmiş Plânlama ve Demokratik Sosyalizm

Sosyalizmin geleceğine ciddi ilgi gösteren bir insanın Sovyet gerçekliğinin politik ve toplumsal yönlerini, bu yönlerle ekonomik sistem arasındaki bağlantıyı gözardı etmesi olanaksızdır. Vatandaşların alt-düzeydeki «temsili» organlara görünüşte kitlesel ölçüde katılmalarına karşın; otorite kendi sıralarına kooptasyon yoluyla adam toplayan parti ve devlet yetkilileri hiyerarşisindedir. Az önce ileri sürülen nedenlerden dolayı, bu insanların gücü özellikle mikro alanda her şeye yetişmez; ama yetkileri, sosyalist demokrasi ilkelerini (Sovyetler Birliği'nin kendi kurumlarının sözde temelini oluşturan ilke —**seçimle gelen** bir liderler kadrosunu da kapsayan demokratik merkeziyetçilik— dahil) derinden yaralayacak kadar büyük ve kapsamlıdır. Öyle görünmektedir ki, ekonomik sistemin doğası merkezi iktidarın despotik doğasını çok fazla güçlendirmiştir. Buna bağlı olarak, basım evleriyle yazı kurulları üzerinde sıkı bir devlet tekeli kurulması (sansürle birleşince) haberlerde ve yorumlarda kuru bir türdeşleşmeyi kolaylaştırmaktadır. Tek işveren devletse, «istenmeyen kişiler»i kara listeye almak ve onları işsiz bırakmak kolaydır. İnsanın yaşamını kazanmasının gayri-resmi yolları yasadışı olduğunda zarar da daha büyür. (Büyük şair Mandel'shtam ve karısı) Hiç tutulmayan ve meteliksiz bir inek sahibi olmanın düşünü görüyorlardı; çünkü o sayede, şiirler yetkililerin hoşuna gitmediğinde bile bir derece kişisel bağımsızlık kazanacak, en azından süt içip satabileceklerdi. Parti-devlet makinesinin asıl olarak ekonomiyi plânlama ve yönetmeyle uğraş-

ması, ayrıca, (doğallıkla) toplumun tümünün iyiliğin için girişilmiş uzun vadeli plânlamanın istikrarını sağlamak amacıyla, tek-parti devletine de bir varlık nedeni (raison d'être) sağlar. Plânlanmış ve piyasadışı bir ekonominin hiyerarşik yapısı, bütün olarak toplumdaki benzer bir hiyerarşik yapıya benzerdir ve hiçbir Marksist buna şaşırmamalıdır. Parti-devlet liderliğinin kaynak dağıtımı üzerindeki gücü, yönetici katmanın bu kaynakların bir parçasını kendisine ayırmasını kolaylaştırır. Böylece, gerek bu tür gerekse başka tür ayrıcalık ve eşitsizlikler gözlerden saklanır ve (asla) açık açık tartışılmaz.

Markus, daha önce anılan makalesinde, bir takım kararların görünürdeki aykırılığına dikkat çeker. Sovyet tipi rejimler, tarımsal üretimi en düşük maliyetle arttırmaya hakikaten can atarken, öbür yandan da, maliyet açısından en etkin sektörlerin özel, daha sonra kolektif-kooperatif işletmeler, en az etkin olanın ise devlet çiftlikleri olduğunu sürekli olarak görmezlikten gelmişlerdir. Kaynaklar fiilen devlet çiftliklerine, daha az derecede kolektiflere aktarılırken, en az şey özel sektör için yapılır ve bu sektör genellikle engellenir. Markus, bunun, aygıtın yaptığı sistemli tercihlerin, «maddi araçların iktidar aygıtının global eğilimine göre en fazlaya çıkarılması»ndan yana oluşunu yansıttığını yazar. Buna karşın başka bir soru belirir: Aygıtın gerekliliğini duyduğu asgari etkinlik derecesi, «yatırıma ayrılmış araçlar üzerinde denetimi koruyabilmesi»yle çelişkiye düşerse ne olacak?

Markus ve başka bir sürü yazar, özellikle Bienkowski[33], insan etkinliği ve düşüncesinin tüm alanları üzerinde egemenlik iddia eden ve kendi kendini süreklileştiren bir oligarşinin politik egemenliğinin ta-

(33) W. Bienkowski, **Theory and Reality** (Londra: Allison and Bulby, 1981).

lihsiz ekonomik etkilerini de vurgulamışlardır. Bunun bir dizi alanda, bilimsel araştırma üstünde, herhangi bir konuda tabanın yenilik getirmesi olanaklarında, genellikle «politik» nitelikleri nedeniyle (yani, lider kadrolara, ya da özel bir lidere sadakati ve konformizminden ötürü) seçilen yönetici personelin niteliği üstünde olumsuz etkileri vardır. Bu süreç, en uygun olmayanların (yani, atandıkları görevi etkinlikle yerine getirme açısından en uygun olmayan kişiler) hayatta kalmasına benzetilebilir. Daha önce uzun uzun tartışılan ölçeğe göre ekonomik olamama sorunundan apayrı bir durumdur bu. Önceki sayfalarda özellikle **Ruslara** özgü faktörlerin etkisine belki de yeterince dikkat ayrılmadı. Nelerdi bu faktörler: despotik politik geçmiş; kendiliğinden toplumsal güçlerin zayıflığı (despotizmin yükselişini bir ölçüde açıklayan, bir ölçüde de onunla açıklanan bir etken); ekonomik ve toplumsal gerilik; Leninist politikayla iç savaşın ve «sosyalist kuruluş»un güçlüklerinin bu öğeleri pekiştirmesi. Bir Rus şairi Voloşin'in yazdığı şu satırlar rastlantı olamaz: «Büyük Petro, ilk Bolşevikti». Bu konulara başka yapıtlarda da ağırlık verdim[34]. Bugünü açıklamaya ve anlamaya çalışırken geçmişin göreli ağırlığını öne çıkarabiliriz; ancak geçmişin taşıdığı açıklayıcı örneğin, tam olarak ölçülemese bile, diyelim Japonya'nın dikkate değer ekonomik başarılarının Japonya ve Japonların özgüllüklerine gönderme yapmadan çözümlenebilmesinden daha fazla olmadığından pek kuşku duyulamaz.

Politik-ideolojik etkenler bir kenara, Sovyetler'in ekonomik performansını izleyen bir öğrenci, çeşitli olumsuz fenomenlerin yaygınlaşması karşısında sar-

(34) Örneğin bkz. «History, hierarchy and nationalities», benim **Political Economy and Soviet Socialism**, a.g.y.; ve ayrıca, **Stalinism and After** adlı kitabımın birinci bölümü. (Londra: Allen and Nnwin, 1975).

sılmadan edemez. Bizzat Sovyet ekonomistleri arasında köklü değişikliklere gidilmesinin temel bir önem taşıdığı duygusu giderek artmaktadır. Büyüme yavaşlamakla kalmamış, plânlar da uygulanmamıştır. Darlıklar ciddileşmiş, her zaman varolan tutarsızlık, ve dengesizlikler hoşgörülemez boyutlara ulaşmıştır. «Hoşgörülemez» derken, lider kadroların kendilerinin alarma geçmesini, o göstergelere hoşgörüyle bakmaya hazır olmamalarını (henüz bir ilaç bulamasalar bile) kastediyorum. Ülkedeki en yüksekteki kişiler, etkinliğin esas olduğunu; «yoğun» büyüme döneminde olduğumuzu; yüksek emek üretkenliği, akılcı yatırım tercihleri ve teknik ilerlemenin yaşamsal önem taşıdığı; kaynaklardaki savurganlığın ciddi ölçülerde azaltılması gerektiği; plân istatistiklerine göre üretimin yerini kullanıcı gereksinmelerine göre üretimin alması zorunluluğunu; (şimdi (1981-82) ekonominin başına belâ kesilmiş) yiyeceklerdeki darlıklarda ulaşımdaki ciddi sıkıntıların en ciddi kaygılara yol açan konular olduğunu hep anlatır dururlar.

Sovyet basınını okuyan hiç kimse, liderlerin bu ve başka türden eksiklikleri düzeltmeye büyük bir öncelik tanıdıklarından kuşkulanamaz. Yine de, «piyasa» modelini kabul etmemeyi sürdürdükleri için, ilân ettikleri reformların hastalığı tedavi etmesi olasılığı yoktur: Daha katı bir merkezi denetim kurmak, merkezi olarak belirlenmiş «kurallar»ın (kurallı katma değer, kurallı malzeme kullanımı vb) dayatılması, malzemelerle makinelerin sıralandığı uzun bir listenin daha sıkı biçimde gözetilerek dağıtılması, plânlama ve üretimin daha yüksek kaliteye kavuşması için verilen öğütler, (plânlanmış) teslim sözleşmelerinin yerine getirilmemesine daha ağır cezalar getirme vb., tüm bunlar bir sonuç vermez. Sistemin bir takım yönlerinin daha etkin işletilebileceğini kimse reddetmezken, temel sorunlara ya hiç el atılmamış, ya da bunun gibi «reformlar»la daha da ağırlaştırılmıştır.

Merkezileşmiş sistemin kronik krizi keskin bir aşamaya varabilir ve bunun bugünden görülemeyen sonuçları olabilir.

Toparlarsak, tüm bunlardan elde edilen sonuç, «uygulanabilir sosyalizmi» incelemeyi sürdürürken, Sovyet tipi sosyalizmin başlıca kusurları arasında yer alan gücün aşırı yoğunlaşması, yönetimin aşırı merkezileşmesi ve ölçeğe göre ekonomik olamama gibi sorunlardan nasıl sakınılacağının üzerinde duracağımızdır. Esnek olmayış, verimsizlik, insanın yabancılaşması ve otoritenin temsili olmayan doğası, bunlar, aynı sevimsiz itici paketin parçalarıdır. Elbette SSCB öncüydü ve ağır sıkıntılarla yüz yüze geldi ve onu, nedenleri ve koşulları anlamaya çalışmadan, basitçe mahkûm etmek aptallık olur. Sanki varolan olumsuz özellikle sadece insanın bayalığından (ya da «tek ülkede sosyalizm»den) kaynaklanmış gibi, Sovyetler'de yaşanan deneyimi görmezlikten gelmek de saçmalık olur. Sovyet deneyimine bakarak öğrenilmesi gereken çok şey vardır. Ancak sosyalizm açısından, çok daha insancıl ve kabul edilebilir bir çehre sunmak olanaklı olsa gerektir.

«İdeoloji» Üstüne Kısa Bir Arasöz

Dış politikadan ekonomik reformlara kadar hemen her konuyu içine alarak Sovyet politikasının tartışılması, genellikle bir iddiayla çakışır: Onlar şunu yaparlar, bunu yaparlar ya da yapamazlar, çünkü onlara yol gösteren ya da etkileyen «ideoloji»leridir. Kuşkusuz öyledir de, onların ideolojisi **nedir?** Bu soruyu yanıtlamak asla basit değildir. Üstelik bunu yanıtlama girişimlerinin bir çoğu, neredeyse klasikleşmiş ve aynı yerlerde övünüp duran bir tartışmayı gösterir.

Onun için sormak gerekir: Sovyet ideolojisi **nedir?** Ustaların sözleri mi? Pek çok sapmayı gözönüne getirirsek, bunun doyurucu bir yanıt sayılması ko-

lay değildir. Daha önce çeşitli vesilelerle gözlemlediğimiz gibi, bu sapmaların bir bölümü, deyiş yerindeyse, kaçınılmaz bir zorunluluktu. Çünkü Marx'ın ve Lenin'in çeşitli varsayımları ya çelişkili, ya da gerçekçilikten uzaktı: İşbölümü sönüp gitme belirtileri göstermedi; plânlama ise «birleşik üreticiler»in değil, karmaşık ve hiyerarşik bakımdan örgütlü bir bürokrasinin görevidir. Sovyet gerçekliğinin Marx'ın fikirleriyle çeliştiği söylenebilecek başka çeşitli öğelerinin ortaya çıkmasında zorunluluğun payı da azdı. Bu öğeler de şöyle sıralanabilir: Rus milliyetçiliği, serbest sendikalara izin verilmemesi, ölüm cezasının korunması, basına sıkı bir sansür uygulanması, sahte «seçimler» vb. Sovyet politikasının kesinlikle çok önemli (en önemlisi?) bir ilkesi olmakla birlikte, tek-parti devletinin ortaya çıkması olasılığı ne Marx'ın, ne de (1917'ye kadar) Lenin'in ağzından bir kez olsun çıkmıştı. Stalin döneminde Sovyet vatandaşlarının **herhangi bir** yabancıyla evlenmesini yasaklayan bir yasa çıkarılmıştı. Her ne kadar herhangi bir türden «enternasyonalizm»le çeliştiğinde kuşku yoksa da, bu yasa iptal edilmiş olsa bile, dile düşme kaygısıyla bu tür evlilikleri gerçekleştirmek hâlâ kolay değildir. Bu liste kolayca daha uzatılabilir.

Benim amacım ucuz propaganda noktalarını kaydetmek değil, konuyu aydınlatmak. Bu tür ve başka örgütlenme ve davranış kalıpları varsa bile, onlar «ideoloji»nin pratikte dikkate alınmadığını gösterir mi? Sovyetler Birliği'ndeki en sert eleştirmenlerin bir bölümü buna 'hayır' diyorlar. Yukarıdaki örneklerin yanıltıcı olduğunu da söyleyeceklerdir. Biz **asıl** ideolojiyi saptamalı ve tanımlamalıyız. Kurucuların söyledikleri kimi şeylerin işlerlikte bir anlamı yoktur Asıl ideoloji rejimin filen neyden yana olduğuna, ne yaptığına bakarak çıkarılabilir. Bu temelde baktığımızda, tek-parti devleti, sansür, hiyerarşi, ayrıcalıklar, işçilerin örgütlenme haklarının bastırılması, mil-

liyetçilik ve militarizm; bunlar, Sovyet rejiminin «reel» ideolojisinin özsel öğeleridir.

Bu önermelerin yararlı yönlerine girmeden, tartışmanın hep bir yerlerde dönüp duran niteliğini vurgulamama izin verin. Çünkü, bu tipte bir analistin yaptığı şey, **ideolojiyi eylemlere ve politikalara bakarak ortaya çıkarmak**, sonra da, eylemlerin ve politikaların ideoloji tarafından belirlendiğini (en azından ideolojiyle tutarlılık gösterdiğini) iddia etmektir! **Quod'erat demonstradum?***

Elbette hepsi bu kadar değil. «İdeoloji» denilen bir şeyin Sovyet liderlerinin algılama ve davranışlarını etkilediğini yadsımayı istemesem bile, o ideolojonin rolünü ve pratik etkisini belirlemek gerçekten çok zor bir olaydır. Tıpkı dış politikada SSCB'nin büyük-devlet olma çıkarlarının (ya da, öyle demek yeğlenirse, günümüz Rus imparatorluğunun) daha ideolojik türden etkenlerle ayrıştırılamaz derecede örtüşmesi ve hatta o etkenleri ayaklar altına alabilmesi gibi; parti hiyerarşisinin ekonomik reformları onaylamada gösterdiği açık gönülsüzlük de, öncelikle, Marx'ın sosyalizmde «meta üretimi» konusunda söylediği sözlerden çok, ekonomiyi denetleyenler olarak kendi çıkarlarını ön plânda tutmalarına bağlanabilir. Her iki durumda da, politikaların ve eylemlerin meşruluğu ya da geçerliliği, ustaların deyişleriyle kutsallık katılmış ilkelere gönderme yaparak savunulur, oysa gerçekler, ustaların söylediklerinin kararları belirlediğini, hatta büyük ölçüde etkilediğini bile göstermez. Kuşkusuz, Hıristiyanlık öğretisinde olduğu gibi, kimi çelişkilerle dolu, bunun için farklı yorumlara açık, kimisi kolaylık yaratsın diye unutulmuş ya da keşfedilmiş, bol miktarda kutsal metin vardır. Sorumlu parti yetkililerinin yetişmelerinin ve aldıkları parti eğiliminin yaptıklarını etkilediğinde de kuşku yok-

(*) Latince Hangisi dile getirilsin? (ç.n.)

tur. Ancak, sınıfların ya da katmanların çıkarlarına öncelik tanımak tamamen «materyalizm» geleneği içinde kalmaktadır ve ben bu yaklaşımın daha verimli olduğuna inanıyorum. Bunun için, powers-that-be kavradıkları şekilde kendi çıkarlarına olduğunu düşünerek bunun pratik zorunluluğuna inanmış olsalar bile, ne yapmaya karar verillrse verilsin, onu haklı gösterecek doğru ideolojik metinler bulunacaktır. İşin doğrusu, Novojilov, Petrakov ve diğerleri gibi Sovyet ekonomik reformcularının çalışmalarında bu tür metin ve yorumlar zaten vardır.

Tarihsel bir örneği düşünmek (SSCB'de köylülüğün 1930-33 yıllarında zorla kolektifleştirilmesi) ister istemez karmaşık olan bir konuyu aydınlatmakta yardımcı olabilir. O olay (kolektivist) ideolojiden mi kaynaklandı? O zaman, hem Engels'in, hem de Lenin'in köylülüğe karşı zor kullanmaktan kaçınmanın yaşamsal bir gereklilik olduğu yönündeki apaçık sözlerini nereye koyacağız? Stalin'in —ve resmi Sovyet tarihçilerinin— aşırı heyecanlı yoldaşların bir takım hatalarını konu dışı tutarsak, sürecin gönüllülük temelinde işlediği izlenimini vermek için bu açıklamalara dayandıkları çok iyi bilinmektedir. Yalan söyleme gereği ideolojinin gücünü kollayan bir hareket olarak görülebilir, ama aynı nedenle eylem yalan gereğine bağlanamaz. Kuşkusuz, köylülerin kolektifleştirilmesi politikada, SSCB'de ve müttefiklerinin çoğunda temel bir rol oynadığı ve bunu sürdürdüğü için, Sovyet ideolojisinin ayrılmaz bir parçası olduğu iddia edilebilir Ama bu sonuç, pratiğe bakarak bir kuram ortaya çıkarmak, sonra da pratiği kurama yüklemek gibi, yukarıda değinilmiş olan safsatayı içermektedir. (Üstelik, «kuramın ve pratiğin birliği» gibi bir formülü monoton bir şekilde yinelemekle bu safsatadan kurtulunabileceğini düşünmenin de haklı bir yanı yoktur!) Yapılabilecek bir açıklamanın aşağıda sıralanan öğeleri, gerek olgulara, gerekse

egemenliğini sürdüren fikirler bütününe uyar görünmektedir benim için.

(a) Sanayileşme stratejisi, tarım üretiminin arttırılmasını ve pazarlanmasının sağlanmasını gerektiriyordu.

(b) Hızlı sanayileşmeye olanak vermek için gerekli zora dayalı mecburi tasarrufların düzeyi, bu üretime ulaşmak için olağan piyasa özendiricilerine bel bağlama olasılığını dışlıyordu.

(c) «Kulak çözümü» denebilecek şeye, yani, refah içindeki ve mülkiyet sahibi bir köylü katmanının gelişmesini cesaretlendirerek ekstra üretim elde etme yoluna karşı hem ideolojik, hem de politik bir düşmanlık **vardı.** (Bunun kolektifleştirmenin en ümit verici pratik alternatifinin yolunu tıkadığına ve böylelikle o alternatifi problemin biricik çözümü olarak göstermenin «olumsuz» etkisine özellikle dikkat edin)

(d) Plânlamaya duyulan inanç, piyasaya karşı içten gelen olumsuz tepki, küçük-burjuvazinin sınıfsal düşman olduğu görüşü, plânlamanın üretim ve bölüşüm üzerindeki sıkı devlet denetimiyle eşitlenmesi **ve** tarımda büyük ölçek ekonomilerinin varlığına inanç, bütün bunlar rolünü oynamıştı. Hemen hemen bütünüyle kentlilerden oluşan partinin köylülüğe karşı güvensizliği de. Zorla kolektifleştirmenin üretim üstündeki olumsuz etkilerini, çiftlik hayvanlarındaki ve bizzat insanlarda can kayıplarını akılda tutarsak, nedensellik zincirinde bu öğelere ne kadar ağırlık verilmesi gerektiği, ayrıca tarımın sermaye birikimine fiilen yaptığı katkı konularında düşünceler farklılaşabilir. İşin özü bence şundan ibaret: Onun da gözardı edilemeyecek bir öğeyi oluşturduğu yadsınamazsa da, zorla kolektifleştirmenin karşı konulmaz biçimde Marksist yani komünist ideolojinin sonucu olduğunu iddia etmek çok fazla basite kaçmak olur. Böyle bir politikanın **aleyhine** karar verecek bir or-

todoks Marksist, kendini destekleyecek çeşitli metinler bulmakta hiç zorluk çekmezdi.

Belki daha da iyi bir örnek Çin'dir. Mao'nun «ileri atılımı» ve kültür devrimi ideolojinin ürünleriydiyse, ilkini sekteye uğratmaya çalışıp ikincisini de bozanların esin kaynakları nelerdi? Hepsi de ortodoks olduklarını, ya da öğretinin sözde değişmez yapısını yaratıcı biçimde geliştirmekte olduklarını iddia ediyorlardı.

Bu bağlamda Polonyalı toplum felsefecisi Bienkowski'yi aktarmak da önemlidir. Onun kitabındaki pek çok kışkırtıcı düşünce arasından bir tanesi, genelde kurumların, özelde despotik kurumların iç dinamiği ve mantığı üzerinedir. Bir başkası, verili ülkenin politik kültür ve geleneklerinin rolüdür. Nasıl Stalinizmin belirli yönleri Marx'tan daha çok Korkunç İvan'ı ve Büyük Petro'yu (hatta I. Nikola'yı) yansıtabiliyorsa, Marx'ın kültür devrimi de Çin'e özgü derin köklere sahiptir Bienkowski'ye göre.

Ne olursa olsun, «saf» ideoloji —tanımlanabilse bile— pratik zorunlulukların reel dünyasında alınan kararlarda asla biricik faktör değildir ve olamaz. O zaman, ideoloji en iyi, gerçekliğe onlarla baktığımız gözlükleri renklendirmek şeklinde görebiliriz herhalde; ya da imgeyi değiştirirsek, takan kişilerin, nesnel açıdan olanaklı olabilecek pratik, belirli çözümleri reddetmesine, görmemesine neden olan bir dizi at gözlüğü diye de görülebilir. Bunları söylerken, fikirlerin SSCB'de olsun, başka yerlerde olsun insanların eylemlerini etkilediğini yadsıyor değilim. Bununla beraber, insanlar bir yandan fikirlerinin ışığında koşulları biçimlendirmeye çalışırlarken, koşullara bağlı olarak fikirler de evrim geçirir, yeniden yorumlanabilir, öğretinin belirli öğeleri bırakılabilir

BÖLÜM 3

Reform Modelleri: Macaristan, Yugoslavya, Polonya, Çin

Kimi «Revizyonist» Eleştiriler

Pek çok okuldan Marksistin, Marx'ın pek önem vermediği problemlerin olanaklı çözümlerini tartışmak doğrultusundaki çabalarına kuşkusuz rastlanmıştır. Kendilerini dogmatik-olmayan Marksist sayan, Usta'nın bu kitabın ilk bölümünde anlatılan öğretisine uygun bir yaklaşımın kendilerini tatmin etmediği çeşitli bireyler getirebilirim gözümün önüne. Bu kişiler, Lukacs'ın 60 yıl önce ileri sürdüğü gibi, Maksizmin temel ilkelerinin bir çözümleme **yönteminden** (-uygulanabilir!- sosyalizmin kurulması sayesinde gerçekleşmesi (insanın kurtuluşunun) hedefiyle kuşkusuz kopmaz biçimde bağlı bir yöntem olmakla birlikte) ibaret kaldığını söyleyebilirler pekâlâ Ama bu, Marx'ın sosyalizm (ya da başka bir şey) üzerine çeşitli açıklamalarının izleyicileri tarafından kabul edilmesinin bir **zorunluluk** olduğu anlamına gelmez. Marx'ın, hâlâ yaşasaydı, yaşanan deneyler ışığında kendi öğretisinde kesinlikle değişikliklere gideceğini savunmak oldukça akla uygun bir şeydir Nasıl kitlesel yıkım gücündeki nükleer silahların çıkışının savaş üstüne görüşlerini etkilememesi düşünülemeyeceği gibi, ekonomilerini plânlamaya çalışan

ülkelerin deneyimini özenle incelerken de gözümüzün önünde canlandırabiliriz Marx'ı.

Aynı biçimde, Marksistler için, bir yandan onun yöntem ve amaçlarının asıl ilkelerini koruyup, romantik yönünün pratik sosyalist amaçlarla ilgisi olmadığını göstermekte yine onun yöntemlerini kullanmayı sürdürürken; öbür yandan, Marksist düşüncenin içindeki, ondokuzuncu yüzyıl romantizminin etkisini gördükleri ütopyacı yönleri bilerek bir kenara koymaları da olanaklıdır. Bir başka yol, Marx'taki tutarsızlıklara işaret etmek ve onları yinelemek zorunluluğu duymamaktır. Sözgelimi Harding[1], 1848-50 yıllarının Marx'ı devlet iktidarının ekonomik yaşamın hemen hemen bütün yönleri —sanayide ve tarımda emek ordularının kurulması dahil— karşısında kuvvetlendirilmesini ısrarla savunurken, 1872 yılında **Fransa'da İç Savaş**'ı yazan Marx'ın, etkili bir anlatımda devlet makinesinin parçalanmasından, onun yerine oldukça ademi merkezileşmiş ve kendi kendini yöneten birlikler kurulmasından söz ettiğini göstermiştir. Harding, Lenin'in otoriteryanizmi ile **Devlet ve Devrim**'deki özgürlükçü ütopyacılığı arasındaki benzer çelişkinin temelinde bu yaklaşımın yattığını iddia ediyordu. Ya da yeniden tanımlama çabalarına girilebilir Yani, devletin sönüp gitmesinin **yalnızca** devletin sınıf eğemenliği ve sınıfsal baskı işlevlerine (sınıf egemenliği sona ererse doğallıkla kaybolacaktır) ilişkin olduğu, oysa devletin başka bir çok işlevinin tasarlanabilir bir toplumda ister istemez süreceği savunulabilir.

Selucky de Harding'ine benzer bir noktayı işaret etmişti: Marx'ta sosyalizmin ekonomik modeli yüksek derecede merkezileşmişken, politik modeli oldukça ademi merkezileşmişti; yine Marx'ın kendi sözlerine

(1) N. Harding, **Lenin's Political Thought**, C. II (Londra Macmillan, 1981).

bakarak böyle bir politik üstyapı bu ekonomik temel üstünde nasıl yükselebilir?[2]

«Dogmatik-olmayanlar» burada Marx'ın sosyalizm üzerine aktüel önermelerine yöneltilen eleştirilerin çoğunun geçerliliğini kabul etmekte güçlük çekmezlerse de; bu eleştirileri, nasıl sosyalizmin ya yanlış, ya da olanaksız olduğunu «kanıtlamıyorlarsa», Marksizmin geçerliliğini yok ettiğini ortaya koyan şeyler olarak da görmezler.

Bu yüzden, ilk önce, olanaklı bir sosyalizmin bilinen en iyi modellerinden birisini, Oscar Lange'nin modelini ele almak işe yarayabilir[3].

Oscar Lange'nin modeli tarihsel bağlamına oturturmalıdır. Mises ve Robbins gibi sosyalizmin merkezi plâncıların omuzlarına çok ağır bir yük bindirdiği için olanaksızlığını iddia eden kişilerin argümanlarına yanıt veriyordu. Lange, merkezi plâncıların bütün mikro-ekonomik kararları kendilerinin vermek zorunda kalmaları durumunda yükü kaldırmanın olanaksız **olacağını** yadsımıyordu, ancak buna gerek olmadığı kanısındaydı. Lange'nin modelinde tüketici seçmekte özgürdür ve tüketici tercihine göre hareket etmek plâncıların görevidir. Amaçlar karşısında araçlar görece kıttır. Bu yüzden, fiyatların olması gerektiğini, fiyatların düzeyinin tüketicilerin(ve de üreticilerin) davranışlarını etkilediğini varsayıyordu Lange. Deyiş yerindeyse, üretim birimleri (işletmeler), ders kitaplarında görülen ve marjinal geliri marjinal maliyetle eşitlemeye eğilimli bir girişimciye benzer bir şekilde hareket edip, fiyatlardan ve kârlılıktan etkilenmektedir. Yatırımlardan da, herhalde yatırılan malları ve sanayi malzemelerinden de Merkezi Plân-

(2) R. Selucky, **Marxism, Socialism and Freedom** (Londra: Macmillan, 1979), s. 74-78.

(3) Lange'nin yeni ufuklar açan makalesi çeşitli kereler basıldı. Bir tanesi için: Ed: A. Nove ve D.M. Nuti, **The Economics of Socialism** (Harmondsworth: Penguin, 1972).

lama Dairesi (MPD) sorumludur, çünkü Lange modelinde sadece tüketici mallarının bir piyasası vardır. MPD gözünü stoklarda tutar, (Sürekli bir tâtonnement* süreciyle) darlık tehdidi görülürse fiyatlar yükseltilir; stoklar bol olursa fiyatlar düşürülür. Piyasadaki tüketici mallarının fiyatlarında serbest dalgalanmalar görülür. Dolayısıyla, DPD'nin ürün bileşimi konusunda özel talimatlar çıkarması gereksizleşir. Çünkü sistemin işleyişi büyük ölçüde otomatiğe bağlanmış olacaktır. MPD fiyatlara parametrik bir işlev yükler. Lange'nin yazdığına göre, MPD'nin ne üretileceği konusunda keyfi kararlar aldığını, sonra da uygun düşen piyasa dengeleyici fiyatlar saptayarak bu malları elden çıkardığını akla getirmek olanaklıdır. Ancak yine Lange, 1930'larda, bu olasılığın geçersiz olduğunu yazdı. Demokratik bir sosyalist toplumda bu tercihler vatandaşların çıkarlarını somutlayacaktır (yansıtacaktır)

Savaştan sonra Polonya'ya döndüğü zaman, modelinin pratikte uygulanamayacağını kendisi de kabul etti (ömrünün son yıllarında bilgisayarlar ve sibernetiğin açtığı olanaklarla büyülenmişti). Lange'nin modeline eleştirel bir göz atış, sınırlılıklarını görmemize yardım edebilir.

Bu model kimi bakımlardan doğru yönde atılmış bir adımdır. Çünkü, bir tüketici malları piyasasına, tüketici tercihinin (her şeyde bolluk görüleceği gibi zorlama varsayımlara kaçmadan) kaçınılmaz bir sonucu olarak gerek duyulduğunu açık bir dille kabul etmekte; MPD'nin mikro ayrıntıları işleyemeyeceğini (ve buna gerek olmadığını) anlamaktadır. Bununla birlikte, piyasayla (tüketici malları) plâncıların denetimi (yatırım malları) arasındaki sınır belirsiz bir sınırdır. Lange'nin 1935 yılındaki modelinin büyümeyi işin içine katmamasından ayrı olarak bir amaçlar

(*) deneme yanılma. (ç.n.)

piyasasının, bir araçlar piyasası da olmadıkça işleyemeyeceği gibi geçiştirilemeyecek bir problem vardır. Lange sessiz sedasız bir şekilde firmaların dikey olarak bütünleştiğini varsaymış olabilir, ancak bu durum reel dünyada hem ender görülür, hem de gerçekten arzulanır bir şey değildir: Sovyet sisteminin belli başlı zayıflıklarından birisi, firmaların ve sanayilerin kendi parçalarını kendilerinin üretme, kendi malzemelerini kendilerinin bulma eğilimidir. Aklımıza sosyalist bir ayakkabı fabrikası getirelim. Bu fabrika deri, çivi, tutkal, makine ve yakıt ister. Deri, çivi, tutkal, makine ve yakıt sağlayanlar kendi paylarına kullanıcı talebine göre hareket etmiyorlarsa, bu fabrikanın da kullanıcı talebine tepki vermesi söz konusu olamaz. Bir başka deyişle, modelin mantığına göre, piyasanın tepkisinin üretici malları yapıp satanlara göre belirlenmesi gerekir. Arzın bütün bunlara göre belirlenmesi gerekecektir ki, bunun anlamı, en azından bir takım yatırımlara üretici birimlerin insiyatifi sonucunda girişilmesidir. Şimdi, X kalem malın talebinin yükseldiğini, dolayısıyla fiyatının da yükseldiğini, ama kullanılmayan üretken kapasitenin yetersizliğinden dolayı, arzı arttırmanın tek yolunun yeni bir işyerinde yeni makineler kurmak olduğunu düşünün. Açık ki, bu bir yatırımdır. Böyle bir yatırıma girişilmedikçe, yüksek fiyat koymak sadece üreticilerin kârlarını arttırmaya hizmet eder ve bunun kimseye yararı dokunmaz. Kuşkusuz MPD'nin zorunlu kaynakları sağlama şeklinde bir hareket içerisine gireceği akla getirilebilir, ama o zaman tekrar, tam da Lange modelinin çözdüğü sanılan konuya, MPD'nin güncel üretim-ve-dağıtım kararlarını vermek için aşırı bir yük altına girmesi gibi, yeni gözden geçirdiğimiz güçlüğe dönmüş oluruz.

Bir başka pürüz, verili sektörün **içinde** olmayan, dışsal ekonomiler ve ekonomi dışı etkenlerle **(diseconomies)** ilintilidir. Ses çıkarmadan MPD'nin ilgi

alanı içinde sayması dışında, model bu olguyu gözardı eder. Bunların olumsuz etkisi kazançları arttırarak da giderilemez. Rekabetle pek kamçılanmadıkları sürece, Lange'nin işletmelerinin yöneticilerinin neden öngörülen şekilde hareket etmek zorunda olduklarının da açık bir nedeni yoktur. Lange motivasyonun, kârların nereye gittiğinin ya da işçilerin rolünün (varsa) ne olduğunun tartışılmasına ancak kenarından köşesinden girer. Ama belki de en önemli sorun, fiyat mekanizmasının yeri, rolü ve etkinliğiyle ilgilidir. Merkezin tamı tamına milyonlarca türden kararı belirlemesi olanaksız derecede güç bir iştir. Lange tüketim mallarının fiyatlarının firmalarla müşteriler arasında yürütülecek pazarlıklara göre değişebileceğini tasarlarken, üretici malları da milyonlarca sayıdadır. Ayrıntılı özellikleri, yapılacak değişiklikler, teslim tarihi ve benzeri sorunlarla ilgili olacağı için, onların büyük oranı da kesinlikle görüşmeler yoluyla belirlenmelidir Yeni ürünleri ve teknik ilerlemeyi içeren makineler örneğinde özellikle önemlidir bu. Bir ürünün reel dünyada, mallara ve hizmetlere benzer şekilde, pek çok yönü ve boyutu vardır. MPD'nin belli mallardaki fazlalık ve darlıklarla ilgili sinyallere fiyatlarını değiştirerek tepki vermesinde «ders kitaplarına özgü bir naiflik» sezilmektedir. Çünkü birincisi, idare edilemeyecek kadar çok fazla fiyat vardır, ikincisi Kornai'nin de işaret ettiği gibi) çok az sayıda karar tek başına fiyat bilgisine dayanarak alınabilir. Bir an için, o da piyasa ilkesine dayalı Macaristan deneyimine eğilelim. Çünkü gözettiğimiz amaç açısından Macaristan deneyimi, Oskar Lange'nin neredeyse elli yıl önce tasarladığı çok ilginç ve öncü modele göre daha ilintili sayılması gerekir.

Son zamanlarda Ota Şik'in ve Wlodimierz Brus'un yapıtlarını gördük. İkisi de, çok farklı açılardan yaklaşarak, bir yandan Marksist bir tutumla yola çıkarken, öbür yandan merkezi planlamanın pek çok

dezavantajlı yönünü kabul edip vurgulamakta, onun yanı sıra, pratiğe geçirilebilir tek alternatifin bir biçimiyle piyasa mekanizmasını içerdiğini de kabul etmektedirler. İkisi de, teknik açıdan olsun sosyo-politik açıdan olsun, plânla piyasanın uygun bir karışımını geliştirirken mutlaka güçlüklerle karşılaşılaşacağını bir an için olsun yadsımazlar. İkisi de, reel dünyada güçlüklerin ve çelişkilerin kesinlikle kaçınılmaz olduğu yanıtını verirler (durum gerçekten de öyledir). Elinizdeki kitabın «kurucu» bölümünde bunları uzun uzun tartışacağız.

Önsöz'de de değinildiği gibi, Brus'un yazıları (ve eleştirileri) kendi düşüncelerimin berraklaşmasında çok yardımcı oldu. Brus'un Çin'deki ekonomik reform tartışmaları üstüne, onları Doğu Avrupa'daki tartışmalarla da kıyaslayarak, sorunu kavradığını gösteren yazıları da vardır. Brus, kabul edilen öğretiye ilişkin (yani, «meta fetişizmi» üzerine) son derece inandırıcı eleştiriler getirdiği gibi, varolan duruma çareler öneren ve büyük önem taşıyan sözler söyleyebildi ve söyledikleri kesinlikle alternatif bir modeli de içeriyordu[4] Şik ise daha da ileriye gitmiş, ne «sovyet-sosyalist» ne de kapitalist olan alternatif bir ekonomi doğrultusunda oldukça tamamlanmaya çalışılmış bir model içeren uzunca bir kitap ortaya çıkarmıştır[5]. Kitabı 800 sayfayı aştığı için, burada söylenecek sözlerin Şik'in «üçüncü yol» üstüne düşüncelerinin hakkını verdiğini iddia etmek söz konusu bile olamaz. Şik, aldığı Marksist eğitimden etkilendiği kadar, kendi

(4) Brus'un çalışmaları arasında şunlar vardır: **The Market in a Socialist Economy** (Londra: Routledge and Kegan Paul, 1975); ve «Political systems and economic efficiency», **Journal of Comparative Economics**, No: 4, 1980.

(5) O. Şik, **Humane Wirtschaftsdemokratie: ein dritter Weg** (Hamburg: Albert Knaus, 1979). Ayrıca bkz. daha önceki **Die dritte Weg** adlı çalışması ve onun İngilizcesi: **The Third Way** (Londra: Wildwood House, 1976).

ülkesi Çekoslovakya'da yaşadığı olumsuz deneyimlerden de etkilenmiştir. O ölçüde etkilenmiştir ki, «sosyalizm» sözcüğünü sık sık tırnak içine alır ve (anlaşılabilir biçimde) büyük antipati duyduğu Sovyet versiyonuyla birlikte anar. Yine de, Şik'in üçüncü yolu aslında demokratik-sosyalist bir yoldur ve öyle görülmesi gerekir. Şik'in üzerinde durduğu, «ücretlerle kârlar arasındaki çelişkinin aşılması»yla «ekonominin demokratikleşme ve insanileşmesi»dir. Geniş firmaların elindeki aktif sermaye kıymetleri bölünmez bir fon oluşturacak (Şik buna **Kapitalneutralisierung** der), işçiler tarafından seçilmiş bir yönetim yani gözetim komitesi **(Aufsichtsrat)** olacaktır. Orta büyüklükteki firmalar karma, bir kısmı da özel sermayenin elinde olabilir. Küçük firmalar yine özel kalacaktır. Üç türlü işleyiş biçimi de piyasa mekanizmasına dayanacaktır. Rekabet özendirilecek, tekelci eğilimlerle mücadele edilecektir. Kârların bir kısmı firmanın sermayesinin genişletilmesine, bir kısmı kârla-ilintili primler biçimde (işçilere) ayrılacak; oranları, büyüme ve gelir politikaları ışığında politik otorite belirleyecektir. Şik, akla uygun bir biçimde, hükümetin seçimle gelmesinde, plân hedeflerinin tercih edilmesinde demokrasinin rolünü vurgular. Kendi etkinlik ölçütü olarak «kârın en fazlaya çıkarılmasını» değil, «kârın optimalleştirilmesi»ni önerir. Burada ağırlık, yaşamın niteliğine ve yatırımla tüketim arasında arzulanır bir denge kurulmasına verilmektedir. Bu bağlamdaki «optimalleştirme», herhalde, arzulanan artığı sağlamak üzere gerekli olan düzeydir.

Bu kitabın final bölümündeki kendi oldukça değişik görüşlerim içinde o türden bir eleştirinin kimi öğeleri yer alırsa da, bu düşüncelerin uzunca bir eleştirisine girmenin yeri burası değil. Önerilerinin uygulanışı sırasında çıkacak pratik güçlükleri politik değil, ekonomik-örgütsel güçlüklerdir kastettiğim) yazarının hafifsemiş olabileceği olasılığını da gözö-

nünde tutmakla birlikte, Şik'in önermelerinin bir çoğuna katılınabilir. Şik'in katılım (ya da özyönetim) ve ölçek konularına bakışı arasında bir çelişki olabilir. Küçük olan firmada ait olma» duygusuna erişmek, büyük firmalara göre elbette daha kolaydır. Yine de, Şik'in özyönetimin en geniş derecede gerçekleşmesini beklediği firmalar, kesinlikle büyük firmalardır (**Mitarbeitergesellschaften haline** gelirler). Görünüşe bakılırsa Şik'in aklında tuttuğu, küçük girişimcileri özendirmenin istenir bir şey olduğudur. Ayrıca, orta ve küçük firmalarla ilgili tanımı, hem çalışan yönetici hem de risk-alıcı olan mülk-sahibi ya da ortak-mülk sahibi şeklinde bir tasarımdır. Kendi «model»imde ben de bir kaç işçi kiralayabilecek küçük-ölçekli «çalışan girişimciler»e olanak tanıyor, ancak çok sayıdaki küçük ve orta ölçekteki işletmenin kooperatif nitelikli olmasını tasarlıyorum. Öbür türlü, kimi büyük-ölçekli sektörler kaçınılmaz olarak tekelci bir konum edinecek ve bunun sonucunda denetlenmeyen özyönetime bırakılamayacakken, ekonominin aslında ağırlıkla özel nitelikli kalması gibi bir durum ortaya çıkabilir pekâlâ. Bununla birlikte, düşüncelerinin tartışmalı, önerilerinin (bütün başka öneriler gibi) hem avantaj, hem de dezavantaj taşıdığı kanısını paylaşacak ilk kişi, kuşkusuz Şik'in kendisi olacaktır. Şik'in kapitalizme ve Sovyet-sosyalizmine alternatif bir geleceği kapsayan bir taslak ortaya koyma denemesinin sevinçle karşılanması gerekir. Eleştirecek kişiler daha iyisini ortaya koyma yükümlülüğüyle karşı karşıyadır; ideolojik sloganlardan olanaklı bir reel dünyanın çelişkileri ve karmaşıklıklarına doğru adım atıldıkça bunun basit bir iş olmadığı görülür.

Hegedus'le Bahro'nun bu sorunları ele alış tarzına gelince, onlar daha az doyurucudur. İkisi de merkezileşmiş bir bürokrasiye düşman olmakla birlikte, alternatif bir model geliştirmezler. Bahro, işbö-

lümünün «aşılması»nı (**Aufhebung**) ummasıyla Doğu Avrupa gerçekliğinin oldukça gerçekçi ve eleştirel bir çözümlenmesini sekteye uğratır; plâna **karşı** piyasa sorununu şöyle ya da böyle önemsiz bir ayrıntı derecesine indirir. O durumda emek «türdeşleşmiş» olur. Bahro modern sanayinin ve plânlamanın hiyerarşik uzantılarını oldukça özgül bir şekilde kabul eder. Ama herkes çok yönlü bir eğitime kavuşur ve dolayısıyla birbirlerinin yerini alabilir, işler de değiştirilebilirse, (onun görüşüne göre) profesyonelliğe ve uzmanlaşmaya dayalı bir toplumsal hiyerarşiye gerek kalmaz. Daha önce uzun uzadıya tartışılan nedenlerden ötürü, tüm bunlar uygulanabilirliğin sınırlarını aşmaktadır.

Marksist öncüllerden hareketle, günümüz bağlamıyla oldukça ilintili fikirler geliştiren başka bir çok kişi vardır. Çağdaş izleyicilerinin piyasayı şeytanın icadı sayma eğiliminde oldukları Troçki bile, bürokratik keyfilikle savaşmak için «plân, piyasa ve demokrasi»den oluşan bir bileşime gerek olduğunu yazabiliyordu (üstelik tekrar tekrar). Gerçi Troçki'nin tartıştığı şeyler «geçiş çağı» diye adlandırdığı dönemle ilgiliydi, ama «çağ» sözcüğü, Troçki'nin bu olayı, tam komünizme ilişkin nihai Marksizan bakışa inancını korumayı sürdürürken bile, kısa vadeli bir çıkar yol olarak görmediğini akla getirir. Daha yakın zamanlarda, Sovyetler'de reform yanlısı çeşitli ekonomistler (sözgelimi, Petrakov ve Karagedov), plânlamanın yanı sıra, piyasa ilişkilerinden yana optimal karar verme yapıları (mikro-ekonomik alanda yeri doldurulmaz bir role sahip) gibi problemleri çok ilginç bir şekilde tartışmışlardır[6]. Sosyalist kalmış bir **émigré** olan Belotserkovski'ye daha önce, üretici ve tüketici tercihiyle, özerk birimler arasındaki «olumlu» rekabetin zorunluluğunu anlayan biri olarak de-

(6) N. Petrakov, **Khozyaistuennaya r forma** (Moskova, 1971).

ğinilmiştir[7]. İkisi de Macar olan Ivan Szelenyi ve Janos Kis, pek çok konuda değişik düşünceler taşımalarına karşın, kimilerinin Marksizan dogma olarak gördükleri şeylerin anlamını sorgulamışlardır. Gizli elin yerine görünen elin konmasının olumsuz etkilerinin farkında olduklarını göstermekte, üretici ve tüketici tercihinin uzantılarını vurgulamakta, Marksizan değer kuramının (yazarı bu kuramı bir kapitalizm modeliyle ilişkilendiriyordu), geçişçi ya da sosyalist nitelikli bir ekonomide yararlanılacaksa, anlamlı değişiklikler yapılmasını gerektireceğine dikkat çekmektedirler. Bir piyasanın gündeme getirdiği tehlikeler yadsınmazsa da, tehlikesiz ya da dezavantajsız bir çözüm yolu yoktur. Piyasanın daha da büyük tehlikeler ve dezavantajlar olmaksızın kaldırılabileceği tek bir model düşünülemez.

Macaristan Reformu

Macaristan deneyimi bütün bu olguları net biçimde göstermektedir. Macar deneyimini gözden geçirirken, zamanın özgül koşullarından (sözgelimi, 1973'den sonraki olumsuz ticaret koşulları ya da Macaristan'ın Comecon'daki ortaklarının benzer reformları benimsememesinden kaynaklanan güçlükler) bir soyutlama yapmak zorunludur. «Yeni ekonomik mekanizması»yla Macaristan deneyi, piyasa mekanizmasını kuvvetlendirmenin ve mikro-ekonomik üretim ve dağıtım kararlarının (en azından bir ölçüde) merkezileştirilmesine son verilmesinin sonuçları hakkında ne tür mesajlar iletebilir bize?

Macaristan'daki liderler kadrosu, 1968'de, piyasa mekanizmasının rolünü büyük oranda kuvvetlendiren bir önlem benimsediler, malzeme dağıtımında uygulanan yönetsel sistemi terkettiler ve çıktıyla çe-

(7) V. Belotserkovsky, Svodoba, vlast' isobstvennost' (Achberg: Achberger Verlag, 1980).

şitler konusunda uyulması zorunlu plân hedefleri uygulamasını kaldırdılar. İthalat görevleri olan ve başka kısıtlamalarla bağlı işletme yöneticileri sınırlar boyunca alım satım yapabilsinler diye, iç fiyatlarla dünya pazarındaki fiyatlar arasında bir bağ kurmaktı tasarlanan. Fiyatlar bir ölçüde denetim dışı bırakıldı. Yöneticilerin aldıkları primler ticari sonuçlara, kârlara bağlandı. Bundan böyle yatırımlar asıl olarak faizli kredilerle finanse edilecek, bütün yatırımların yaklaşık yarısından işletmeler sorumlu olacaktı. Tarımda zorunlu teslim kotaları uygulamasına son verildi ve kolektif (kooperatif) çiftliklere geniş kapsamlı tarım-dışı faaliyetlere girme olanağı tanındı. Kentlerde ve köylerde küçük ölçekli özel işletmelere izin verildi. Merkezi plânlama, enerji ve ulaşım gibi anahtar sektörlerle birlikte, «makro» büyüklüklerle sınırlanacaktı. Örneğin belli ürünler için yine beş yıllık plân hedefleri bulunacak, ancak bu hedefler bağlayıcı değil, yol gösterici türden olacaktı[8].

Yeni Ekonomik Model adı verilen model tutarlı biçimde uygulanmadığı gibi, katı çizgileri bir ölçüde yumuşatıldı. **Ad hoc** sübvansiyonlar, belirli müşterilere (örn. iki/taraflı anlaşmalara göre Comecon'daki ortaklara) belli mallardan teslim etme doğrultusunda emirler, ithalata ve kooperatif işletmelerine konan sınırlamalar gibi, doğrudan merkezi müdahalenin çeşitli örnekleri görüldü. Tam ya da tutarlı biçimde uygulanmadığının taşıdığı anlamın değerlendirilmesinin akılda tuttulması gerekliliği bir yana, 1968' deki özgün reformları izleyen pek çok değişikliğin ve politik zigzagların üstüne gitmenin yeri burası değil. Şimdi soracağımız soru başkadır. Reformun Sovyet tipindeki merkezileşmiş plânlamanın başlıca kusur-

(8) Reformun ilk çıkıştaki biçiminin İngilizce olarak en iyi anlatımı: Ed: I. Friss, **Reform of the Economic Mechanism in Hungary** (Budapeşte: Akadémiai Kiado, 1969).

larını aşma amacıyla tasarlandığını gözönüne alırsak, başarılı olduğu ne oranda söylenebilir? Dolayısıyla, o kusurların hangileri «Macar» yöntemleriyle tedavi edilebilir?

Kornai, İrlanda Ekonomik ve Toplumsal Araştırma Enstitüsü'nde verdiği konferansta, çok değerli bir araştırma sunmuştu[9]. Kornai, başka pek çok kişi gibi, 1968 reformunun başarısının akla uygun ölçülerde olduğunu iddia etmektedir. Ancak belirli sıkıntı ve zorlanmalar gün yüzüne çıkmıştır. Bizim için belki en önemlileri, etkinlik ilkeleriyle Kornai'nin «sosyalist etik» diye adlandırdığı şeyin ilkeleri arasındaki bir çelişkiyle ilgili olarak sıraladığı zorluklardır. Bir özendiriciler sistemi, etkili olacaksa, eşitsizliklerle elele yürümelidir. Bunun kârla bir bağı varsa, eşit işe eşit ödeme ilkesiyle çelişeceği kesindir. Yugoslav modelini tartışırken göreceğimiz gibi, kârların ve kayıpların, o tekil firmanın işçileri ya da yönetiminin çabalarıyla hiç ilgisi olmayan nedenlerden kaynaklanabilmesi olasılığı, problemi ağırlaştırmıştır. Macaristan'da hantal iş yapanların, başarısız olanların açıklarını sübvansiyonla kapatmak (başka türlü anlatırsak, kurtarmak) yönünde, kuvvetli «eşitleyici» baskılar görülmüştür. İşletme yönetiminin kendisi yardım arar: Vergi indirimleri, sübvansiyonlar elde etmek için «lobicilik harekete geçer... Kişisel bağlardan yararlanılır.» İflastan kaçınılır. Buna karşılık, vergiler yoluyla ya da kurallarda değişiklik yaparak, büyük kazançlar elde edilmesine sıklıkla izin verilmez. Girişimcilik ve risk almanın ödüllendirilmesi gerekirken, yenilik riskini göze alma «ancak başarı halinde büyük bir kazanç sağlanabilirse» değerli olur. Ne var ki «reformdan sonraki Macaristan'da ekonomik lider

(9) J. Kornai, «The dilemmas of a socialist economy: the Hungarian experience», Geary lecture (Dublin: Irish Statistical Society, 1979).

çok şey kaybedemeyeceği gibi, çok şey kazanamaz da. Büyük bir ilerleme kaydetmenin alanı yoktur. Yaygın olmayan ya da kışkırtıcı ölçüde yüksek kârlar elde eden firmadan 'sızdırılacaktır' Gelirlerin bir düzeye getirilmesi az-çok, randımanın da bir düzeye getirilmesini gerektirir»[10]

Kornai, sösyalist ilkeler olan dayanışma ve güvenlik, tam istihdam ve etkinlik arasındaki çelişkiye değinerek sürdürür sözlerini. Yine iflas olmaz, kapanma olmaz, bu yüzden etkisizliğin etkili biçimde «cezalandırılması» da olmaz. Rekabet sınırlanmıştı ve halen sınırlıdır, rekabetin etkinliği «yumuşatılmıştır.» Yine de, kâra yönelik firmaların, kârlarını tüketicilerin zararına arttırmaları önlensin diye, rekabete gereksinme duyduklarını biliriz. İş güvencesi doğallıkla çok sevindirici ve olumlu bir olgudur. Ancak «yumuşak yaklaşımlı, tembelce tutumla», disiplin problemleriyle başa çıkmayı zorlaştırır. Kornai, dışsallıklar konusuna da değinmeden geçemez. Dışsallıklar yatırım kararlarında özellikle önemli olduğu için, merkezi plâncıların bu tür belli başlı kararların alınmasında bir rol oynamasının zorunluluğu açısından iyi bir nedendir. Üstelik, firmaların kredi ve başka tür mali yardım sağlama (ya da sağlamama) konusunda kullandıkları insiyatiflerle girişilen yatırımlarda da söz konusu bir etkendir. Bununla beraber bürokratik gecikmelere ve bir derece sorumsuzluğa yolaçar: Hatalar yapılsa bile kimin hatasıdır ve ne olursa olsun o konuda ne yapılabilir? Reel dünyada kararları etkileyen bir sürü etken vardır. Perde arkasında dolap çevirme ve lobicilik de bu etkenler arasındadır. Merkezi plânlama yetkilileri, başkaları gibi, «toplumun üstündeki bir bilgelikle donatılmış Platon'un ideal devletindeki filozoflar değildir». Onlar, toplumun göbeğinde yaşayan, ekonomik yaşamda ak-

(10) A.g.y. s. 9

tif meslektaşlarına binlerce iplikle bağlı, gerçek insanlardır»[11].

Kornai, «çözüm» bulunmadığı, bütün hastalıkları «tedavi edecek» bir ilaç bulunmadığı gibi çok doğru bir sonuç çıkarır. Eksikleri olan bir dünyada yaşamaya devam edeceğimiz için, herhangi bir reform olumlu özelliklerin yanı sıra mutlaka kusurlar da taşıyacaktır. Kornai, Macar reformunun düzgün biçimde işlemesinin önündeki ciddi engellerden birisinin, kurallar ve düzenlemelerde aşırı sayıda değişiklik yapılması olduğunu gösterir. Bu değişiklikler kuşkusuz arzulanmayan çeşitli hareketleri durdurmak ya da baştan önlemini almak üzere tasarlanmıştı, ama yöneticilerin zihinlerinde karışıklık doğurma gibi bir etki de yaptı. Çünkü oyunun sürekli değişen kurallarına ayak uyduramıyorlardı. Kornai baştan aşağı geçerli görünen bir uyarıyla bitirir: Kimi reformcular, ya da reform modellerini çözümleyenler, raflarından çeşitli modellerin en iyi özelliklerinin alınıp geri kalanının bırakılacağı bir tür «reform süpermarketi» hayal ederler. Fiili olarak olanaksızdır bu. Seçim paketler arasında yapılır. Paketin içindekiler işlevsel ya da mantıksal açıdan birbiriyle ilintilidir ve bir kısmının zorluklar çıkaracağı kesindir.

Önceden bir kaç kez öne sürüldüğü gibi, yaşam ister istemez çelişkilerle doludur. Gerçi kimi çelişkiler işlevsel bir önem taşımazlar ya da kendi kendilerini yok ederler. Bu çerçevede SSCB'de olsun, başka yerlerde olsun, kimi reform paketleri, büyük önemdeki içsel tutarsızlıklar nedeniyle hüsranla sonuçlanmışlardır: Sözgelimi, fiyatlar kullanım-değerinden ve talepten etkilenmezse, kâr güdüsüne bel bağlanamaz. Yine, bir satıcı piyasası (aşırı talep, fiziksel darlık) varsa, fiyat denetiminin ve girdilerin yönetsel yollar-

(11) A.g.y. s. 18.

la dağıtımının gevşetilmesi arzulanan sonuçları getiremez.

Macaristan'dan öğrenilecek çok önemli bir ders, aşırı talebe son verilmesinin yalnızca zorunlu değil, aynı zamanda olanaklı oluşu, hatta hoş karşılanmayan fiyat artışlarını gerektirmesi halinde bile olanaklı oluşudur. Macaristan'da ekonomi politikayı belirleyenler açısından, bir yandan politik korkuları, öbür yandan da, piyasa tipi reformlardan hoşlanmayıp, o tür reformları halkın gözünden düşürmek için fiyat artışlarının yarattığı hoşnutsuzluğu öne süren kişilerin baskılarını aşmak bir zorunluluktu. Macaristan tipi reformların güçlü direnişle karşılaşması önemli bir politik toplumsal olgu olduğu gibi; Macaristan'daki reformcuların, komünistlerin egemenliğindeki öteki ülkelerde girişilen benzer çabaların neredeyse tamamen başarısızlıkla sonuçlanışına tam zıt bir biçimde, çabalarında belirli bir başarı sağlamaları da anmaya değer bir durumdur. «Reform tacirliği» (Albert O. Hirschman'ın bulduğu bir terimi kullanırsak) basit bir olay değildir. Bu olay, piyasa mekanizmasına daha fazla bel bağlanmasından olumlu ya da olumsuz etkilenen çeşitli katmanların ve çıkar gruplarının sorununu gündeme getirir. Ancak bu konunun üzerinde burada daha fazla duramayız.

Fiyatların nasıl belirlendiği ya da belirlenebileceği sorunu, baştan sona, oldukça yaşamsal önem taşıyan bir konudur. Sovyet deneyimi, bütün fiyatlar üzerinde merkezi denetim kurmanın esneklikle, daha doğrusu fiyat mekanizmasının akılcı biçimde kullanılmasıyla büyük bir uyumsuzluk sergilediğini gösterir: Denetlenemeyecek kadar çok fiyat vardır. Macaristan'da çok sayıda fiyatları, en çarpıcı olanı üretici malları sektörlerindeki fiyatları denetim dışı bırakmak olanaklı görülmüştür. Çoğu makine, yarı-mamul mal ve pek çok malzemenin fiyatı serbesttir; bir bölümü kurallara bağlıdır; merkezin sıkı bir denetim

uyguladığı fiyatlar çok azınlıkta kalır. O denetim de, bir ölçüde toplumsal gerekçelerle (tüketici gereksinmelerini gözeten), bir ölçüde ise, her şeyden önce küçük bir ülkede tekelci bir güç elde etmenin yol açacağı kötüye kullanmaları önleme gerekliliğiyle haklı gösterilir. Bununla bağlı bir başka sorun, dış ticaret fiyatlarıyla iç fiyatlar arasındaki ilişki sorunudur. Reformun çıkış amacı iki şeyi birleştirmekti: Bir takım istisnalara ve ithalat görevleriyle bağlı işletmeler, ülke içinde ya da dışında, girdilerini alıp çıktılarını satmakta özgür olacaklardı. İncelememizi önlememesi gerektiren nedenlerden dolayı, bu olay pratikçe ancak çok kısmi oranlarda gerçekleşmiştir. Bu nedenlerden birisi, 1973'ten sonra hızlanan dünya çapındaki enflasyondu. Enflasyon, birincisi, iç ve dış fiyatlar arasında çok büyük bir uçurumun belirmesine; ikincisi, fiyat istikrarını korumak üzere tasarlanmış karmaşık bir sübvansiyonlar sisteminin ortaya çıkışına yol açmıştı. Bu politika 1980'de, yani iç fiyatlar keskin bir yükseliş gösterdiği zaman, dünya pazarındaki fiyatlarla daha sıkı bir ilişki kurmaya yönelik yeni bir girişim yapıldığı (kullanılan yöntemin mantığı ve etkinliği tartışmalı kalmakla birlikte) zaman terkedildi. Kuşkusuz, ödemeler dengesinde bugün karşı karşıya olduğu sıkıntılarla ve ayrıca Comecon'daki merkezi biçimde plânlanmış ekonomilerle olan bağlarının önemi gözönüne getirildiğinde Macaristan için olanaklı olandan çok daha geniş bir ticaret (özellikle ithalat yapma) özgürlüğü tanınmadıkça, iç fiyatları serbestçe görüşmelere bağlamak ve «dünya» fiyatlarıyla aynı düzeye getirmek ne olanaklı, ne de mantıklı bir yoldur. Bununla beraber, kitabın bu bölümünün amacı, dışsal nedenlerden kaynaklanan güçlükleri anlatmaktan çok. Macaristan modelinin işleyiş ilkelerini tartışmak. Bu bağlamda, çok sayıda Macar ekonomistin, fiyatlar ve başka kararlar üzerindeki **gayri-resmi** denetimlerin ciddi bir önem taşıdığını vurgulamaları not etmeye değerdir: Şöyle

ki, yönetimler fiyat denetiminin dışında tutulan mallarla Macar tüketicilere yüklenen büyük fiyat artışlarının hoşnutsuzluğa yol açacağını anlamaya eğilimlidirler. Çok büyük boyutlu kârlar elde etmeye iyi gözle bakılmaz. Yönetimin parti ya da yüksek yönetim kademeleri tarafından azledilebilmesi (ya da yükseltilebilmesi) ve çeşitli izinler ve yetkiler için sık sık başvuru yapma gereği karşısında, böylesi gayri-resmi denetimler ciddi bir etki yapabilir. Bununla birlikte, bu denetimler Sovyet tipi merkezileşmeden ayrı tutulmalıdır. Resmi düzlemde özgürce hareket etmek, yüksek otoritelerin ara sıra karışmalarına tanık olmak bir şeydir; uyulması zorunlu ve dağıtım plânlarında değişikliğe gidilmeden hareket edememek tamamen başka bir şey. Resmi olarak benimsenmiş modelin ima ettiği kadar büyük olmasa bile, Macar direktörlerin Sovyetlerdeki eşdeğerlerinden çok daha fazla karar yetkisiyle donatıldıklarında kuşku yoktur.

Belki, merkezin karışmasının mutlaka yanlış olmadığının da eklenmesi gerekir. Macaristan ekonomisi üstüne Batı'da yapılan bir çalışma, çatışma çıkması halinde, yönetimin görüşünün ekonomik açıdan akılcı bir yaklaşım olacağına kesin gözüyle bakmaktadır. Durum kuşkusuz genelde böyledir de, bilgisel ölçek ekonomilerinin ve dışsallıkların varlığı olasılığını gözönünde tutarsanız, öyle olmaması **gerekir.** Başka yerlerde olduğu gibi Macaristan'da da, merkezden bakıldığında yerel bir hareketin daha geniş bir alana yayılan sonuçları görülür, ama ayrıntıların görülebilmesinde netlik daha azalır. Başka yerlerdeki gibi Macaristan'da da, kimi karar türlerinin merkezi kararlara ya da vetoya tâbi olması avantaj getirebilir. Ayrıca, görülebilir bir gelecek zaman dilimindeki farklılıklardan ötürü, merkezle işletme arasında olası bir çatışma çıkması sorunu var. O. Gado'ya göre, işletme yönetiminin kısa vadeli kârlara (olanaklıysa

sübvansiyonlarla) ilgisi çok fazladır. «Uzun dönemli ilgiler yaratma yöntemleri henüz geliştirilmemiştir» [12].

Pratikte önemli bir rolü de bankacılık sistemi oynar. Kararların işletmelere «ait olması» anlamında, toplam yatırımların yaklaşık olarak yarısı ademi merkezileşmiştir. Bu, modelin doğasının mantıksal bir sonucudur: Sosyal hizmet yatırımlarının yanı sıra, yeni işletmeler kurma kararlarından ve belli başlı projelerden merkez sorumluyken, firmaların yaptığı yatırım üretimi genişletmeye, ya da üretimi ülke içinde ve dışında beklenen talep değişikliklerine uydurmaya yöneliktir. Devlet plâncıları pratikte bankalar aracılığıyla ademi merkezileşmiş yatırımlara etki edebilirler: çok az sayıda işletmenin kendine ait yeterli miktarda rezervi vardır; onun için borç almak zorundadırlar. Bankanın görevi de sadece projenin ekonomik bakımdan sağlamlığını güvenceye almak değil, aynı zamanda, gereksiz taklitçilikten kaçınmanın yanı sıra, projenin hükümetin ekonomik stratejisine «uyup uymadığını» anlamaktır. Hükümet, belirli faaliyetler için çok kolayca kredi alınabileceğini açıklayarak, ademi merkezileşmiş yatırımları özendirebilir. Bu noktada merkezin yol göstericiliği yine olumlu sonuçlar üretebilir. Yabancı gözlemciler de Macaristan'daki yatırım bankalarının çalışmasının yüksek kalitesi konusunda olumlu yorumlar yapmışlardır.

---

(12) Ed: O. Gado, **Reform of the Economic Mechanism in Hungary 1968-71** (Budapeşte: Akademiai iKado, 1969), s. 21. Batılı çözümlemeler içinde özellikle ilgi çekenler: D. Granick, **Enterprise Guidance in Eastern Europe** (Princeton, NJ: Princeton Universty Press, 1976); ed: P. Hare, H. Radice ve N. Swain, **Hungary: A Decade of Economic Reform** (Londra: Allen and Unwin, 1981); B. Csikos-Nagy, «The Hungarian reform after ten years», **Soviet Studies**, Ekim 1978; I.T. Berend, «Current Hungarian economic policy in historical perspective», **Acta Oeconomiks**, c. 18, No: 2, 1977.

Macaristan deneyimi hakkında söylenecek bir kaç söz daha var. Reformu yürürlüğe koyan özgün kararın da oldukça özgül bir biçimde kabul ettiği gibi, reformun mantığının rekabeti gerektirdiğine daha önce dikkat çekilmiştir. Ne var ki rekabet, geleneksel sosyalist ideolojiyle uyuşmamanın tamamen dışında olarak, kazanmayanların çıkarlarıyla da uyumsuzluk gösterir. İşletme yönetimiyle işçiler hükümetten müdahale etmesini istemekte birleşirler. Yine de rekabet, etkin olması isteniyorsa, başarısızlık durumunda ceza uygulanmasını gerektirir. Gelişmiş derecede serbest-girişim ideolojisinin bulunduğu bir toplumda bile, benzer doğrultuda baskılar ortaya çıkar. Sonra, elbette, ölçek ekonomilerinin (teknolojik ya da örgütsel-bilgisel açılardan) özellikle küçük ülkelerde güçlü bir tekelci konum edinen çok büyük birimlerden yana ağır bastığı sektörler vardır. Tekelci güç varolduğu zaman etkin işleyişin nasıl tanımlanacağı gibi güç bir sorunu daha ileride tartışacağız. Ancak gerek Doğu'da gerekse Batı'da bu tekel gücünün kötüye kullanılmasından sakınmak amacıyla devletin düzenlemelere gitmesinden yana bir savın varolduğu kabul görmektedir.

Piyasa mekanizmasına bel bağlama uç boyutlardaki eşitsizliğe katkıda bulunur mu? Kornai'den yapılan alıntıların gösterdiği gibi, reformun uygulanması başarının (özellikle işletme yönetimi düzeyinde) aşırı ödüllendirilmesinden ve başarısızlığın cezalandırılmasından kaçınma yönünde bir eğilim sergiledi. Yine de Macaristan'da bir takım çok ciddi eşitsizliklere rastlanmaktadır ve bu eşitsizliklerin ne ölçüde reformun «piyasa» öğelerinden kaynaklandığı (ya da ona hiç bağlı olup olmadığı) konusunu ele almak ilginç ve anlamlı olur. Sovyet sisteminin de eşitsizlikler doğurduğunu anımsamak zorunludur burada. İki ülkede de yönetime büyük primler ödenir; aralarındaki ayrımın kilit noktası şudur: Primleri belirlerken

hangi ölçütler kullanılmaktadır? «Geleneksel» Sovyet merkezileşmiş modelinde, prim plânın uygulanmasıyla, yani yukarıdan gelen emirlere itaat edilmesiyle ilintilidir. «Macar» modelindeyse, (varsayım düzeyinde) müşterinin mal satın alma istekliliğinde ve sonuçta kârlarda yansıyan, tüketici gereksinmelerinin karşılanmasıyla ilintilidir. İki durumda da prim az çok hakedilmiş olabilir ve ilke olarak primlerin bir örnekte ötekinden daha yüksek olmasının seçilen modele bağlı bir nedeni yoktur. «Gizli» yararlara (çeşitli türden ek gelirler) gelince, onlar gerek Doğu, gerekse Batı, bütün sistemlerde bir derecede vardır. Yalnız, arzı ve talebi dengeleyici fiyatların varlığından kaynaklanan fiziksel darlıkların görülmediği durumların, SSCB'de büyük önem taşıyan bir biçimdeki ayrıcalığı (düşük resmi fiyatlarla çoğu vatandaşın edinemediği mal ve hizmetleri alabilme) kaldırdığının akılda tutulması gerekir.

Gelir politikası ve ücret denetimiyle Macar deneyimi büyük ilgiye değerdir. Ayrıca, ademi merkezileşmeye geçilirse yüz yüze gelinmesi olası problemlerle ilgili yararlı kanıtlar sağlar. Beceri farklılıkları ve prim ödemeleri kuralları gibi, ücret cetvelleri de merkezi olarak belirlenir. Yine de, Sovyet deneyiminin gösterdiği gibi, fiili ücretler her zaman için, reski konum ne olursa olsun, bir derece yerel kararlarla ilgili bir konudur. Parça başı oranlar, promosyon, yeniden sınıflandırma gibi yöntemler emeği orada tutmak ya da oraya çekmek için ekstra ödemede bulunmak amacıyla kullanılabilir. Gördüğümüz gibi, Sovyet denetim yöntemi ağırlıkla plânlı bir ücretler fonu «sınır»ına, ayrıca toplam ücretlerle çıktının değeri arasında bir ilişki kurulmasına bağlıdır (1981' den beri net çıktı değeri istenmektedir). Macarlar anlaşılabilir nedenlerle bu esnek olmayan denetim yollarını gevşetmek istiyorlardı: Piyasanın sunduğu fırsatlara göre hareket eden işletmelere, plânlanmış üc-

ret fonunu aşmak için izin istemeye gerek kalmadan gerekli miktarda ekstra işçi almalarına olanak verilmeliydi. Bunun yanı sıra ücret düzeyleriyle kârlar arasında bir bağ olması gerekirdi. Ancak, firma içinde modelin «otoriter» bir model olması (yani, kumanda işletme yönetimindedir) nedeniyle, özellikle yönetici konumundaki personel için kârla-ilintili primler uygulamak uygun görünmekteydi. Risk alacak, kararlar vereceklerdi. Bunu yansıtan 1968 reformunun ilk versiyonu fonu paylaşma» denen şeyle ödenecek kârla-ilintili primlere sınır getiriyordu: Yöneticilere, (aylık maaşların yüzde 80'i) öteki üst düzey personele, (yüzde 50'si) işçilere de yüzde 15. Zarar olması halinde yöneticilerin aylıklarından yüzde 20 kesilebilirken, işçilerin asgari ücret oranları güvence altına alınmıştı. Bu durum, Kornai'nin ışık tuttuğu problemlerden birini gösteren yaygın hoşnutsuzluklar doğurdu: Adil olma ilkesi, eşitlikçi gelenek gözardı edilmiş görünüyordu. Dönemi alaya alan bir olay şöyledir: Parti lideri Kadar bir fabrika ziyaretinde yöneticiye sorar: «Ekonomik reform döneminde prim aldınız mı ve onunla ne yaptınız?» Yanıt: «Bir kır evi aldım ve arta kalan parayı da tasarruf bankasına yatırdım.» Kadar aynı soruyu baş mühendise sorar. Yanıt: «Bir araba aldım ve paranın kalanını tasarruf bankasına yatırdım.» Kadar son soruyu bir işçiye sorduğunda da aldığı yanıt şu olur: «Bir çift ayakkabı aldım.» Kadar üsteler: «Ya paranın geri kalanı?» İşçi: «Paranın kalanını kayınvaldemden ödünç almak zorunda kaldım.» (Bu kurallar daha sonra değiştirildi.)

Hükümet, görece tam istihdam koşullarında bir ücret patlamasından sakınmak gerektiğinin bilincindeydi. Artışlar belirli oranlarla sınırlandı. İşletmelerin bu sınırı aşmaları fiilen yasaklanırken, aşmaları halinde ağır mali yaptırımlarla (ek vergiler) karşılaştılar. Kötüleşen ticaret koşulları hükümeti 1970'le-

rin sonlarına doğru perakende fiyatları ücretlerden daha hızlı arttırmaya zorladığı halde, Batı(ve Polonya) standartlarıyla parasal ücretlerdeki artış etkili biçimde kontrol altında tutuldu. Bunun sağlandığı ayrıntılı yöntemler dikkatli bir incelemeye değer niteliktedir. Ne var ki, militan ve bağımsız sendikalar olsaydı etkili olur muydu, olmaz mıydı, işin o yanı merak konusudur.

Tam istihdam koşuluna bağlanmanın beraberinde getirdiği kaçınılmaz güçlükler vardı. İşçilere gereksinmenin olduğu yerlere gitmeye ikna etmek kolay değildi. Emek tasarruf eden makinelerin takıldığı yerlerde işten çıkarmalara başvurmak zordu. Bunun sonucunda kimi sektörlerde emek darlığı çekilirken, başka sektörlerde de gerekenden fazla sayıda insan çalışıyordu. Keskin biçimde karşı çıkılan emeğin zorla yönetilmesi durumu yoksa ve işsizlik ya çok az, ya da hiç görülmüyorsa, bu tür problemlerin başgöstermesinden kaçamazsınız. Granick, Macaristan'daki durumla ilgili çok değerli bir çözümlemeyi yürütürken, bu olgunun salt «tam istihdam kısıtlaması» durumu olmakla kalmadığını, ayrıca, «işlerin, değişen ürün taleplerinden ve işgücünün...beceri bileşimini etkileyen teknolojideki değişikliklerden korunması» durumu olduğunu vurgular[13]. (Başkalarını etkilediği sürece, hepimiz esneklik olsun isteriz.)

Macaristan'da büyük gelir eşitsizlikleri vardır, ama devlet sektöründeki maaş/ücret oransızlıklarından kaynaklanıyor gibi görünmezler (Doğu Avrupa'daki «reform geçirmemiş» merkezileşmiş ekonomilere göre daha büyük bir oran olmadığı gibi, üstelik, belki de daha azdır). Eşitsizliklerin kaynağı, çeşitli biçimlerde özel işletme bulunuşudur. Bu faaliyetler geniş bir yelpazeyi kapsar: Özel doktorluktan dükkânlara, küçük-ölçekli özel ve kooperatif nitelikli ima-

(13) Granick, a.g.y., s. 247.

lata, zanaatkârlık, kafeler, araba onarımı, inşaat ekiplerine ve başka mal ve hizmetlerin sağlanmasının çeşitli biçimlerine kadar. Bu işlerin bir kısmına devletin çalıştırdığı kişiler ekstra kazanç elde etmek amacıyla girişirler («ikinci ekonomi»)[14] Macar yasaları Sovyet yasalarından daha liberaldir ve ikinci ekonomi denen etkinliklerin büyük bölümü yasaldır. Dolayısıyla, SSCB'de kâr amacıyla herhangi bir şey yapmak için birini çalıştırmak suçken ve her türlü özel ticaret (kendi ürününü satması dışında) yasadışıyken, Macaristan'da maden suyu şişelemek, özel evlere çatı kaplamak ve başka bir sürü şey için, diyelim, on kadar kişi çalıştırılabilir. Hem sanayide, hem de tarımda kooperatif işletmeleri vardır. Tarımsal kooperatifler sanayi ve hizmet alanlarında ek faaliyetlere girişirler. Açıkçası, tüm bunlar, para kazanmak için çok büyük fırsatlar sunar. İşçilerin ikinci bir işte çalışmaları yaygın bir olay olduğu gibi, başka eşitsizlik öğelerini gündeme getirir. Tüm bunlar, sosyalistlere bir ikilem sunar. Tutumları ne olmalıdır? Daha önce belirtilen bir noktaya döneyim: Ekonomik durum, bireylerin ve grupların bir kâr elde ederek mal ve hizmetleri küçük-çaplı olarak sağlamaya kalkışmalarına olanak verecek bir haldeyse, «sosyalist» polisle bundan alıkonmaları mı gerekir? Bu türden özel ve kooperatif nitelikli işletmelerin o işleri yürütenlere yüksek bir kâr sağladığını getirin aklınıza. Durdurulmalarını (tutuklanmalarını? sürülmelerini?) gerektiren bir kanıt mıdır bu? Yoksa, kademeli bir gelir vergisi koymak ve fiyatlarla kârları (ister devlet

(14) Bkz. Agota Dezsenyi-Gueullette'nin incelemesi. «L'économie parallele a l'est: le cas hongrois», **Revue d'études comparatives est-ouest,** Haziran 1981, s. 25-40, ve ikinci ekonominin rolü üstüne yorumlar: G. Markus, «Planning the crisis: some remarks on the economic system of Soviet-type societies», **Praxis International,** No: 3, 1981.

işletmelerinden, isterse öteki özel ve kooperatif girişimlerden olsun) azaltmanın bir aracı olarak rekabeti özendirmek yeterli midir? Sovyet eğilimi genelde polis çağırmaktı. Macarlar da yer yer hukuksal kısıtlamalara başvurdular; örneğin 1972'de, tarımsal kooperatiflerin girişecekleri işlere belli sınırlar getirdiler. Yine de resmi politika genel hatlarıyla hoşgörülü bir çizgideydi. Nitekim 1980'de, perakende dağıtımı çözmenin daha ucuz ve etkili bir yolu olarak görüldüğünden dolayı, çoğu küçük devlet dükkânlarının özel çalıştırıcılara kiralanması kararlaştırıldı. Çok sayıda restoran da bu ilkeyle çalışmaktadır. Açıktır ki, bu türdeş olmayan faaliyetler, bütünsel olarak, kaybetme riskinin yanı sıra, beklenmedik kazançlar da getirebilir. Bu tablonun eşitlikçilik anlayışıyla uyuşmadığı açıktır. Kısıtlayıcı önlemler uygulanmasıyla ekonomik kayıplara yol açılacağı da aynı ölçüde ortadadır. Sonuç yalnız ekonomik zarar değil, ayrıca insanların hayal kırıklığına uğraması olacaktır. Burada araya üreticilerin tercihleri düşüncesini, yani insanların nasıl çalışmayı yeğleyecekleri (5. bölümde yeniden elealınacak bir konu) olayını sokmak isterim. Aşırı gelirler vergilendirilebilir; başka «özelciler» ve kooperatiflerle rekabet etme de, ekonominin aşırı ısınma problemini çözmede, baskı yasaları getirmekten daha iyi bir yöntemdir.

Macaristan'daki ekonomik mekanizmada işçilerin özyönetimine yer yoktur. Sendikalar, gerek Batılı sendikalara, gerekse Polonya'daki «Dayanışma» sendikasına hiç benzemeyen bir doğrultuda, alışılmış Doğu Avrupa tipi sendikalardır. Macaristan ciddi boyutlu bir işsizliğin ortaya çıkmasından kaçındığı gibi, işçilerde huzursuzluk da görülmemiştir. Bütün bu başlıklarda, sosyalist kuram ve pratik açısından problemler vardır. İşçiler kararları ne kadar etkilemelidir? Yöneticilerin işçilere mi, yoksa hiyerarşik sırada üstlerinde duran kişilere mi hesap vermeleri ge-

rekir? Militan ve «özgür» bir sendikanın etkinlik ve kitlelerin yaşam standardı üzerinde ne gibi bir etkisi olacaktır? Bu konuları bir yana bırakalım, ama aklımızdan da çıkarmayalım.

Macar deneyimi, sosyalist kuram ve pratiğin ona bakarak olumlu dersler öğrenmesi gereken bir başarı kaydetmiş sayılabilir mi? Pekin'de konuyla ilgili bir konferansa çağrıldığımda izlediğim gibi, bu konu sosyalistlerin ilgisini kesinlikle çekmektedir. Reform yanlısı Sovyet ekonomistlerin dikkatlerini de üzerine çekmiştir. Soru şudur: Başarı nasıl ölçülebilir? Dikkatler makro-ekonomik toplamlarla, yani üretkenlik kıyaslamalarıyla (örn. çelik işçisi başına düşen ton-çelik) sınırlanırsa, yanıt oldukça belirsiz kalır.

Reform, toplam büyüme oranlarında büyük bir farklılık ortaya çıkarmadı. Büyüme oranlarının (1970'lerin sonunda) düşmesi, Macaristan açısından dışsal nedenlerle (ticaret koşullarının çok keskin ölçülerde kötüleşmesi), reformla doğrudan bağıntılı olmayan nedenlerden ileri gelmişti. İstatistik, üretilen şeyle kullanıcının fiilen arzuladığı şey arasında daha sıkı bir bağlantı biçimine bürünen iyileşmeleri ölçmekte yetersiz kalır. Tüketicinin tatmin olup olmadığını değil, ne kadar çok mal satın aldığını ölçebilir ancak.

Bunu (düşsel) bir örnekle açıklayalım: Düşünün ki bir fabrika, reformdan önce, tanesi 100 forintten 1.000 gömlek yapıyordu. Yalnız tasarımları çekici değildi ve renkleri yıkanınca soluyordu. Reformdan sonra yine aynı maliyet ve aynı fiyatla 1.000 tane gömlek yapıldığını, yalnız bu kez müşterilerin solmayan renkleri sevdiklerini düşünün. «Büyüme» miktarı sıfırdır. Yine de belirgin bir kazanım vardır. Ya da başka ve oldukça gerçekçi bir örnek alalım. Macaristan'da tüketicilerin seçim yapmaları için çeşitli olanaklar vardır, kuyrukta beklenerek zaman tüketilmesine çok az rastlanır. SSCB'de ise tercih şansı çok daha kısıtlıdır, kimi mallar dükkânlardan aylar-

ca kaybolur ve kuyrukta beklemek genellikle zorunlu bir durumdur. Bunu karşılaştırmalı bir yaşam standartları ölçüsüyle nasıl bütünleştirebilirsiniz?

Şimdi, tüketicinin konumuyla başlayıp, Macar deneyimini daha yakından inceleyelim.

Orada avantajlar ezici ağırlıkta gibi görünmektedir. Arz ve talep varolan fiyatlarla dengede durma eğiliminde olmuştur. Satıcı piyasası yoktur, müşteriyi hoşnut kılarak iyi niyet izlenimi vermede özendirici bir yan bulunur. Alışverişle geçirilen zaman kapitalist ülkelerdekini aşmaz ve bu tür bir tüketim maliyeti» gözardı edilmeyecektir.

Bu sonuç, önemli uzantıları da görülen bir fiyat politikasının ürünüdür. Macaristan göreli olarak ve özellikle ticaret koşullarının kötüleşmesini de gözönüne alırsak yoksul bir ülkedir. Polonya'da görüldüğü gibi ayaklanmalara yol açmasa bile, perakende fiyatlarını pek çok vatandaşı alt üst eden bir düzeye kadar yükseltme zorunluluğu duyulmuştur. Bunun üzerine daha sıkı fiyat denetimi isteyen sesler işitilmeye başlandı. Yeni Ekonomik Mekanizma'nın karşıtları, yüksek fiyat politikasının işçi sınıfının çıkarlarına aykırı düştüğünü iddia ettiler. Buna karşın, Macaristan ve SSCB'deki fiyat politikaları karşı karşıya konursa, Macaristan'daki herhangi bir sınıftan tüketicinin, kıt ürünleri ararken zaman ve çaba kaybetmek zorunda kalmadan ne satın alabileceğini seçme konusunda ölçülmez derecede daha kazançlı olduğu gözlemlenebilir. Muhalif Macar sosyolog Ivan Szelenyi, aslında, arz ve talebi dengede tutan yüksek fiyatların işçi sınıfının çıkarına uygun düştüğünü, çünkü, darlık görülmesi halinde, darlığı «idare eden kişilerin» el altından çıkar sağlayacaklarını ileri sürmüştür. Troçki'nin esprili bir yanıtını sık sık yinelemek zorunda kalıyoruz: İnsanlar bir şey dağıtacaklarsa, kendilerini asla unutmazlar. Savaş ve felaket zamanlarında asgari düzeyde bir adalet sağlamak

üzere ortaya çıkan bir karneye bağlama şemasıyla, söz uygun düşerse olağan günler için bir model arasında net bir ayrım yapmak zorunludur. Olağanüstü durum darlığın varlığına herkesin kabul ettiği bir neden göstermekle kalmaz, dolandırıcılığın görece küçük oranlara indirgendiği ahlâki bir ortam da sunar. Ancak, on yıllardır, mallar yerleşik fiyatlarla yetersiz miktarda arz ediliyorsa ve ek olarak resmi bir karneye bağlama sistemi yoksa, o zaman her türden çarpıklıklar başgösterir ve çıkar sağlayanlar (ve kurbanlar) rastgele dağınık durumda olurlar. Gereksindikleri malları el altından elde eden yetkililerin dışında, bir ölçüde yetersiz para alan dükkân yardımcıları da malları başka yollarla elden çıkararak oldukça büyük miktarda ekstra «kazanç» sağlayabilirler. Böylece çeşitli biçimlerde rüşvet ve gayri-resmi takas büyüyüp çoğalır. Kimseyle bağı olmayan ve kuyrukta bekleyecek kadar fazla zaman da bulamayan işçi ailesinin çıkar sağlayandan çok kurban konumunda kalması daha olasıdır. Macaristan'da gereksinilen şeyleri doğru kanallardan, sıradan dükkânlardan satın almanın genellikle olanaklı olması bile, küçük çaplı bir sürü rüşvet ve bozulma örneklerine karşı otomatik bir güvencedir: Nasılsa edinilecek —asıl fiyatıyla bulunabilecek— şeyi almak için rüşvet vermenin bir anlamı yoktur.

Bütün bunların altını çizdiği olgu, istatistik hesaplamalarda kullandığımız araçların yetersizliğidir Anahtar sorun, piyasanın dışında, devletin saptadığı ve ekonomik toplamları ölçen fiyatların (çeşitli kereler değinildiği gibi, ne kuramda ne de pratikte kullanım-değerini ya da kullanıcının tatmin olmasını yansıtan fiyatlar) ekonomik anlamında yatar. Dolayısıyla toplam miktar sonucu değil maliyeti (çabayı) ölçer. Ayrıca, Sovyet plânlama sisteminin, malzemede, ara mallarda ve hizmetlerde tasarrufu cezalandırarak (örn. tonlarla, kilometre-tonlarla vb. yapılan

plânların uygulanmasında ısrar ederek) savurganlık doğurduğnu biliyoruz. Bu çerçevede Sovyet çelik sanayii işleyişinde «etkin» olabilir, ama çok fazla miktarda çelik savurgan bir biçimde işlenmektedir. Tekstil malzemelerinin, gömleklerin ya da bulaşık makinelerinin çıktısı düşük kalitede olabilir, ya da tüketicilerin beğenisine uymayabilir. Reformun etkisiyle savurganlığın azalacağını, çıktının kalitesinin düzeleceğini, kullanıcı gereksinmeleriyle daha iyi bir bağlantı kurulacağını, böylece hayal kırıklığının bir parça azalacağını, kuyrukta beklerken daha az zaman tüketileceğini vb. düşünün.. Bunun resmi istatistiklerdeki toplam rakamlarda yansıması ya çok az olacak, ya hiç yansımayacaktır.

Şeylerin niteliğine bakarak bu tür düzelmeler ölçülemez. Yine, bir alıcının X malını almayı yeğlediğini, ama X'i bulamayınca Y'den aldığını düşünün. İstatistiğe kaydedilen Y'nin satın alınışı, kendini açığa vurmuş bir tercih görüntüsü vermiş olursa da, durumun öyle olmadığı açıktır. X'in fiilen bulunmasından sağlanan ekstra doyum, kavramsal düzeyde bile tanımlanamaz: Tüketicinin X'i Y'ye tercih edişinin hangi derecede olduğunu kim söyleyebilir? (İşleri daha da karıştırmak istersek, «eksik bir mal»ı bulmayı başaran birinin özel bir doyum duygusu hissettiğini belirtmek yeter. Oysa sözkonusu mal herhangi bir dükkânda sorun çıkmadan satın alınabilse bu duygunun hissedilmesi durumu da görülmez.) Bu yüzden, «anekdot» kanıtlara bakarak olumlu sonuçlar çıkarma suçlaması getirmenin belirgin bir riski vardır. Riski göze almanın alternatifi yok gibi görünmektedir. Gerek sanayi, gerekse tüketiciye gerekli mallar daha serbest bir akışkanlık kazanır, kuyruklar kısalır, kalite ve tercih şansı Macaristan'ın komşularıyla kıyaslandığında lehte bir sonuç çıkar.

İkinci ekonomi denen bir etkinliğin öneminin, zayıflık ve boşlukları kanıtladığı savunulabilir. Ama

aynı olgular, arzulanır bir gerçekçiliğin bir biçimi olarak da görülebilir. Devlet plânlama sisteminin belirli etkinliklerle etkin biçimde uğraşamayacağı bilinince, rejim bu boşlukları dolduran «ikincil» («paralel») işlere hoşgörüyle bakar (hatta kimi zaman özendirir)

Elbette zayıflıklar da görülür. Macar reformcuların bir kısmı zayıflıkları reformların eksikliğine, bakanlıkların keyfi müdahalelerine, fiyat politikasında yapılan hatalara, ayrıca elbette ithal edilen enflasyonun, kötüleşen ticaret koşullarının ve benzeri etkenlerin neden olduğu sıkıntılara bağlarlar. Bunların dolaylı ve dolaysız etkileri oldu: Ekonomik durumu doğrudan kötüleştirdiler ve dolaylı yoldan, reform çizgisiyle uymayan şekillerde, üretim ve fiyatlar üzerindeki denetimi sıkılaştırarak çareler arayanların ellerini kuvvetlendirdiler. Ancak, kanımca, Macaristan'da uygulanan eksik reformdan öğrenilebilecek bir ders çıkıyor ortaya. Kararların alınmasına katılmaya olanak tanınmamasıyla, o hakka sahip olma (uygulama aşamasında üst makamlar zaman zaman müdahale etseler bile) arasında, bütün dünyada görülen bir farklılık vardır. Bunun için bir Sovyet firması, elinde bir dağıtım sertifikasıyla gelmiyorsa, gereksindiği girdileri alamaz. Her zaman için yukarıdan dayatılmış bir çıktı ve teslim plânı bulunur önünde. Macar firmaları ise, ilke olarak, neyi ve kimden satın alacaklarını kendileri seçebilecekleri gibi, kural olarak önlerine bir çıktı ve teslim plânı getirilmez. Gerçi bakanlıklar ve parti yetkilileri «şunu alın, şundan daha fazla üretin» şeklinde emirler verebilirler. Ama merkezi otoritelerin bu tür davranışları sürekli ve sistemli biçimde yürütmeleri için ne zaman, ne de personelleri vardır. Bu nedenle işletme yönetimleri çoğu zaman, ekonomik ölçütlere bakarak, özerk biçimde hareket edebilirler. Bu kesin önemdedir. Bir takım değişikliklere ve işlenen günahlara karşın, bu

durum Sovyet merkezileşmiş modeilne göre temel bir farklılık olma özelliğini korumaktadır. Ayrıca, kayda değer bir oranda işsizlik bulunmadığının da not edilmesi gerekir; gerçekte, emek genellikle kıttır.

Tartışma götürmez bir başarının sağlandığı sektör, **tarımdır.** Okur, tekrar Sovyet tarımı, ayrıca Yugoslav ve Polonya tarımıyla ilgili çözümlemelere bakmalıdır.

Macar deneyimi onlarla kıyaslandığında çok üstün özellikler sergilemektedir. Bunu açıklayan anahtar önemdeki unsurlar şöyle sıralanabilir:

(a) **Fiyat ve malzeme sağlama politikası.** Fiyatlar çiftliklerle görüşmeler yoluyla belirlenir ve zorunlu teslim kotaları uygulamasına başvurmak zorunda kalmadan gerekli miktarları sağlayacak şekildedir. Böylece çiftlikler, üretim ve satışlardaki büyümeyi kârlı olarak görürler. Aynı zamanda, perakende yiyecek fiyatları kuyrukları ve bir satıcı piyasasını ortadan kaldıracak kadar yüksektir. Bu son noktanın önemini aydınlığa kavuşturmak için, bir noktanın gözlemlenmesi yeter: Comecon'un çıkardığı istatistik yıllığına göre 1980), Polonya'da kişi başına et tüketimi Macaristan'dakinden yaklaşık yüzde 10 daha yüksekti, oysa Polonya'da ciddi bir «darlık» görülürken, Macaristan'da et «bol»du —ama elbette yüksek fiyatlarla. Özellikle Macaristan'ın başarısı dükkânlarda ve pazarlarda görünüşte bol miktarda mal bulunması (pazarlardaki malların fiyatları genel olarak devlet dükkânlarındakinden daha yüksek değildir) bağında görülüyorsa, bu olgu önemsenmeden geçilemez.

(b) **Çiftliklerin işlerlikteki özerkliği.** Bağlayıcı teslim kotaları olmazsa ya da ekilecek arazi, çıktı, çiftlik hayvanları için belirlenmiş sayı vb. noktalarda zorunlu hedefler dayatılmamışsa, çiftlikler ne üre-

tileceği konusundaki kararları kendi düzeylerinde verebilirler ve devlet ve parti yetkililerinin nasıl ve ne zaman ekim yapılacağı, hasat yapılacağı veya herhangi bir konuda vasiymiş gibi davranmalarına maruz kalmazlar. Dolayısıyla bir çiftliğin faaliyetlerinin sonsuz çeşitlilikteki topraklara ve iklime, başka yerel koşullara (emek ve donatımın bulunabilmesi gibi) doğru biçimde uyarlanması söz konusu olabilir.

(c) **Girdileri satın almada özgürlük.** Malzeme dağıtım sisteminin olmayışı, artı, akla uygun ölçüde esnek bir piyasa ortamı, çiftliklerin ne satın alacağı ve alıp almayacağı (makineler, gübre, yem yoğunlukları, inşaat malzemeleri) konusunda özgürce seçimde bulunabilecekleri anlamına gelir. Kuşkusuz bunun gerektirdiği davranış biçimleri vardır: Sanayi üreticileri ve ayrıca ithalat kuruluşları talebe göre hareket etmeli ve bu konuda ciddi bir özgürlükleri olmalıdır. Bu özgürlüğe konan sınırlamalar genellikle dış ticarete ilişkindir: SSCB'den daha çok, ABD'den daha az tarım makinesi alın şeklinde bir baskı yapılır. Ama buna karşın, çok çeşitli girdiler arasında tercih yapılabilmesi, bu girdilerin genellikle bulunabilmesi, gerek esnek-olmayan yönetsel dağıtımın egemen olduğu SSCB'deki, gerekse malların çok kıt miktarda bulunabildiği Polonya'daki durumla bir zıtlık oluşturur

(d) **Çiftlik-dışı uğraşlar.** Her türden tarım-dışı «işlerle uğraşmak» artık pek serbest olmamakla birlikte, kooperatif çiftlikler ve onların üyeleri, araba onarımı ve inşaattan parça imaline ve başka küçük-ölçekli sanayi üretimine kadar uzanan, çok çeşitli meslekler arasında bir seçim yapabilirler. (Başlıca sınırlama, çiftliklerin bu amaçlar için dışardan emek **istihdam etmesi** konusundadır.) Bu faaliyetler gelirlere (ve toplam çıktıya) katkıda bulunduğu gibi, yıl boyunca çalışma olanağı sağlar.

(e) **Köylülere özendiriciler ve özel faaliyetler.** Son bir nokta olarak, ama en önemsizi değil, çiftlikler, yerel koşulları ve köylülerin tercihlerini de dikkate alarak, kendi kolektif emekleri içinde yer alan köylüleri özendirmek üzere çeşitli şemalardan yararlanabilmektedirler. Bu sistem köylülerin iyi çalışmasının bedelini genellikle «öder» ve ödemenin düzeyi oldukça yüksektir. Dahası, tüketim mallarına olsun inşaat malzemeleri ya da araçlarına olsun, paralarını harcamakta bir sıkıntıyla karşılaşmaş köylüler Özel sektör herhangi bir engel olmadan gelişebilir, köylülerin çiftlik hayvanlarına sahip olup beslemeleri özendirilir. Bu hayvanları bir sözleşmeye göre devlet gıda sanayiine, ya da çiftlikleri aracılığıyla satmakta, ya da kendileri pazarlamakta (elbette kendileri et yiyip süt içmek için) özgürdürler Serbestçe yem ve küçük aletler alabilirler. Çiftlikler içindeki düzenlemeler o kadar karmaşık, kolektif ve özel faaliyetler arasındaki bölünme çizgisi o kadar bulanıktır ki, kimi zaman hangisinin hangisi olduğunu söylemek olanaksızlaşır.

Kuşkusuz Macaristan tarımının da yüz yüze olduğu problemler vardır. Kimi eleştirmenler, çiftliklerin çok büyüdüğünü, çiftlik başkanının tabandaki köylülerle bağlantıyı yitirdiğini iddia ederler. Maliyetler yüksektir. Köylülerin gelirleri üretkenlikten daha hızlı yükselir. Ama bütün bunlar, başarılarla kıyaslandığında, önemsiz görünmektedir. Bu durum sadece SSCB'deki durumla bir zıtlık oluşturmakla kalmaz, aynı zamanda, Macaristan'ın kendisinde, 1950'lerin ilk yarısında Sovyet tipi kolektifleşme köylülere kaba yollarla dayatıldığı zamanki durumla da zıtlık oluşturur. Elbette alınacak mesajlar vardır: Köylüler çalışmaya ikna edilebilir, yönetim kooperatif tarım içinde hakikaten yönetebilir. 1958'de başlayan ikinci (daha esnek) kolektifleştirme dalgasında köylüler 1956'daki önceki Sovyet tipi kolektifleri bü-

yük oranda dağıtmışlardı) varlıklı köylüler, kulak etiketi takılıp zulme uğratılanın yerine, hareketin içine çekildi ve kendilerine belli sorumluluklar verildi. Yanılgıya düşülmesin İkinci kolektifleştirme dalgası gönüllü diye betimlenemez. Belki şekerli bir hap diye betimlenebilir Ne olursa olsun, yutulmuştu. Sonraki düzenlemeler, köylülüğün ve şehirli tüketicinin çiftlik ürünleri gereksinmesini akla uygun ölçülerde karşılayacak şekilde işlemişti (gerçi şehirlilerin bir kısmı gerek köylülerin «aşırı» gelirleri, gerekse yiyecek fiyatlarından yakınıyorlardı; ama herkesi memnun edemezsiniz!)

Özetle: Macaristan deneyimi, «piyasa sosyalizmi» denebilecek şeyi uygulamaya koyma girişiminin beraberinde getirdiği gerek avantajları, gerekse güçlükleri açık bir biçimde gösterir. Denge durumunda, olumlu özellikler ağır basar gibidir; üstelik, Yeni Ekonomik Mekanizma'nın uygulanmasında belli başlı tutarsızlıklar görülmesine karşın. «Uygulanabilir sosyalizm» üzerine ciddi ciddi kafa yoran biri için, Macaristan reformlarının ekonomik ve toplumsal tarihini, ayrıca reformların politik yapıdaki etkisini dikkatle incelemek çok önemlidir.

Yugoslavya ve İşçilerin Özyönetimi

SSCB örneğinde olduğu gibi, Yugoslav modelinde de, Yugoslavya'nın politik gerçekliklerine özgü yönleri ayırmaya çalışmak gerekir. Yugoslavya, kuzeyle güney arasında gelir, üretkenlik ve kültür bakımlarından büyük oransızlıklar görülen, farklı milliyetler arasında ciddi ayrılıkların gözlendiği bir ülkedir. Yugoslav deneyiminin genelgeçer gibi görünen bu özelliklerini ayrı tutmaya çalışmamız gerekir yine.

Konu üzerine hayli geniş bir literatür bulunmaktadır. Ward, Vanek, Horvat Tyson, Meade, Bergson,

Milenkoviç ve Sirc[15] bu konuyu çeşitli soyutlama düzeylerinde tartışmışlardır. Bu tartışmaların bir bölümü çok soyut, amaçlarımız açısından (belki) çok soyuttur. Modellerin bir bölümü kusursuz rekabet varsaymışlardır ve/veya o teknikler verilidir. Fiyat artışının işçilerin yönettiği bir işletmenin çıktığı azaltmasına neden olabileceğini «katı biçimde» ele alan bir tebliğ anımsıyorum. Bunun pratikte çok güç gerçekleşebileceği, çünkü o durumda söz konusu firmanın rakipleri karşısında kayba uğrayacağı itirazını dile getirdiğim zaman, soğuk bir dille ve kusursuz rekabet varsayımından hareketle, firmanın (doğal olarak) rakiplerinin hareketleriyle ilgilenmeyeceği söylendi! (Ya da, elbette, müşterilerinin iyi niyetiyle de?) Soyutlamalar kuşkusuz zorunludur. Soyutlama-

(15) Özel olarak ilgiye değer görünenleri şöyle sıralayabilirim. A. Bergson, «Market socialism revisited», **Journal of Political Economy,** Ekim 1967; (editörler), B. Horvat, M. Markoviç, R. Supek ve H. Kramer, **Self-Governing Socialism: A Reader** (New York: IASP, 1975), 2 cilt.; B. norvat, **The Yugoslav Economic System** (White Plains, NY: International Arts and Sciences Publishers, 1976); J. Meade, «The theory of labour-managed firms and profit-sharing», **Economic Journal,** Mart 1972; D. Milenkovich, **Plan and Market in Yugoslav Economic Thought** (New Haven, Conn.: Universty Press, 1971); L. Sirc, **The Yugoslav Economy under Self-Management** (Londra: Macmillan, 1979); L. Tyson, **The Yugoslav Economic System and its Performance in the 1970s** (Berkeley, Calif.: Institute of International Studies, Universty of California, 1980); J. Vanek, **The General Theory of Labour-Managed Market Economies** (Ithaca, NY: Cornell Universty Press, 1970); ed: J. Vanek, **Self-Management: Economic Liberation of Man** (Harmondsworth: Penguin, 1975); B. Ward, «The firm in 'Ilyria'», **American Economic Review,** No: 48, 1958. (İlgili bir başka yapıt: E. Domar'ın denemesi, «The soviet collective farm as a producers' cooperative», **American Economic Review,** No: 56, 1966.

lar, bir uçta işçilerin gelirlerinin faaliyetlerinin mali sonuçlarına göre belirlendiği işçi-yönetimindeki firmalarla, öbür uçta ana ilkenin kâr etmek, ya da bir Sovyet işletme yöneticisi için ana ilke her neyse o olduğu bir firma arasında görüldüğü gibi, en aşırıya götürücü davranışlardaki biçimsel farklılıkları yerli yerine oturtmak açısından kesinlikle yararlıdır. Bir Sovyet yönetici neyi maksimize eder? Kısıtlamalara bağlı kendi primlerini en fazlaya çıkarmakla uğraştığını söylemek çok az şey söylemek olur, çünkü «kısıtlamalar» çok yaşamsal önem taşıyabilirler. (Örneğin Sovyet işletme yöneticisi, prim kazandırmayan belirli emir ve plânları yerine getirmeli, primi en fazlaya çıkarma gibi dürtülerle çelişse bile nüfuzlu parti ve devlet yetkililerinden çıkan emirlere itaat etmelidir. Basit bir formül yoktur.) Ama yine de, Sovyetler'deki işletme yöneticilerinin tepkileriyle, sorumluluğu gerçek olarak kaldığı sürece işçi konseyi karşısında sorumlu bir Yugoslav yöneticinin tepkileri arasındaki farklılığı saptamaya çalışmamız gerekir. Reel dünyada yaşanan deneyleri gözden yitirmemeli, bir takım kilit ve anlamlı değişkenleri yok saymamalıyız. Bunun için, bir örnek alırsak, «özyönetimin» işsizlik üstündeki etkisiyle ilgilenilmekteyse, tekniklerin verili olduğunu varsaymak kesinlikle yersiz bir kanıdır; çünkü asıl önemli olan nokta, kesinlikle, emek tasarruf eden, sermaye-yoğun teknikleri seçme doğrultusunda bir eğilim olabilir.

Yugoslavya'nın gerçek yaşamında, devletin koyduğu düzenlemeler (fiyatların düzenlenmesi dahil) ve Komünistler Birliği (yani, parti) denen organın politik müdahalesi, işçi konseylerinin yetkilerini sınırlamıştır. Bununla birlikte, bir dizi genellemeyi haklı çıkaracak belirli eğilimler gözlenebilir.

İlkin, gelir dağılımı sorunu vardır. Bu sorun çeşitli boyutlarıyla gündeme gelir. Birincisi bütün toplumlarımızda beliren bir boyuttur, ama en şiddetli bi-

çimiyle, işçilerin gelirlerinin doğrudan doğruya «onların» işletmelerinin ticari sonuçlarıyla bağıntılı olmasının beklendiği yerlerde görülebilir. Bu olfu, iki, belki de üç ayrı ilke arasında ticari sonuçlara göre ödeme, üretkenliğe bağlı olarak ödeme ve eşit işe eşit ödeme) kaçınılmaz gerginlikler doğurur. İşçilerin özyönetimi düşüncesi bir anlam taşıyacaksa, başarı ya da başarısızlığın geliri etkilemesi gerekir. O durumda gelir, işletmenin ticari bakımda başarılı olup olmamasına göre ciddi değişiklikler göstereccektir. Ancak bu da çeşitli nedenlere bağlıdır Üstelik bu nedenlerin bi çoğu işçilerin denetiminin dışındaki etkenlerdir: Piyasadaki dalgalanmalar, yabancı bir ülkenin bir gümrük tarifesi dayatması vb. Gerçekten de gelirin çabayla, ya da üretkenlikle ilgisi çok az oranda kalabilir. Üretkenlik özünde nicel bir ölçüdür. Diyelim bir işçi ya da işçiler grubu geçen yıl 100, bu yıl 120 birim üretti, dolayısıyla üretkenliği yüzde 20 yükseldi. Ücreti üretkenlikle ilişkilendiren anlayışa göre, işçiler bir artışa hak kazanmış görünürler. Ne var ki, fiyatlarda düşme, maliyetlerde artış ya da başka nedenlerden ötürü, net gelirlerin artmamış olması gibi bir olasılık da söz konusudur. Son olarak, işçiler arasında, verili işletmenin faaliyetlerinin ticari sonucu ne olursa olsun, aynı nitelik ve yoğunlukta işin aynı ödülü hakettiği gibi mantıksızca olmayan bir duygu gözlenir. (Diyelim) bir kamyon sürücüsü olduğunuzu, 10 tonluk bir kamyonu Zagrep'ten Skop' je'ye götürdüğünüzü düşünün. Yalnızca şu ya da bu firmanın ticari başarısındaki farklılık nedeniyle, aynı tip kamycnu aynı mesafede kullanan başka bir kamyon sürücüsünden niçin daha farklı bir para alasınız?

Ödemeler ne zaman bir firmanın başarısıyla ilişkilendirilirse, bu tür çelişkilerden kaçınılamaz. Ama öyle bir ilişki **kurulmazsa** da, işçilerin «onların» firmalarının başarısından maddi bir çıkar elde etmeleri

nerede kalır? O zaman firmalarının faaliyetlerinin kâr getirip getirmemesine karşı niçin kayıtsız kalmasınlar? İkilem nesnel bir olgudur. Maddi özendiriciler getiren bir özyönetim biçiminde buna katlanılmak zorunda kalınacaktır. Bu sorunun bir firma **içindeki** gelir farklılaşmasıyla aynı sorun olmadığı da not edilmek durumundadır; bütün personele aynı ödeme yapılsaydı bile, yine görülecekti. İşgücünün belirli bir büyüklüğün altına düştüğü yerlerde sorunun şiddetinin azalması olası görünmektedir. Sözgelimi, raptiyelerden iç dekorasyona kadar, herhangi bir mal ya da hizmeti sağlayan on işçilik bir kooperatif getirin aklınıza. Onlarla başkaları arasındaki gelir farklılıklarının kabul edilebilir görünmesi daha olasıdır, çünkü o tür küçük bir grup doğrudan kişisel çabalarını sonuçla daha kolay ilişkilendirebilir. Bırakın bin ya da daha fazla sayıda insanın çalıştığı yerleri, yüz tane çeşit çeşit iş yapan işçilerin olduğu durumlarda bu ilişkilendirme daha uzak bir görünüm verir.

Yukarıda anlatılan çelişkilerin etkisi, işçi konseylerinin yüksek gelirleri bölüştürme baskısını hissetmeleri eğilimiyle birleşince, ücretlerin kabarmasını kamçıladı. Kimileri daha fazla kazanırken, başkaları adalet ve eşitlik adına onlara yetişmeyi istemektedirler. Kuşkusuz, gelirlerin alıcının istediğinden daha düşük kaldığı her yerde (yani, bütün ülkelerde), daha fazla yönünde baskılara rastlanır. SSCB'de, zorla kabul ettirilmiş ücret tarifeleriyle plânlı bir şekilde işletmelerin ücret fonuna getirilen sınırlamalardan oluşan bir bileşim, buna az çok etkili bir tarzda karşı koyar. Yugoslav modelinde, işletmenin net gelirinin (malzeme maliyetleri, vergiler vb. düşüldükten sonra kalan net) bölüşülmesini yürütmek kendisinin seçtiği konseyin üzerindedir. Pek istenmeyen bir yol gelirin çok büyük bölümünü dağıtıp, yatırımı borç alarak finanse etmektir. Ya devletin koyduğu düzenlemeler (deyiş yerindeyse, modele dışsal kural-

lar), ya da işletme içinde partinin kullandığı politik denetimle önlemi alınmazsa, olayların olağan akışı bu yönde olacaktır.

Çok yakın yıllarda, «toplumsal sözleşme» denen yolla firma-içi gelir farklılaşmasını azaltma yönünde baskılar görülmüş; modelin ilkeleriyle tutarsızlık sergilediğine göre de, bir takım olumsuz etkiler yapmıştır. Şimdi başarılı firmaların elinde büyük çapta fazlalıklar vardır, ancak etkili biçimde yatırıma ayrıldıklarına ender rastlanır. Oysa daha az başarılı firmaların sübvanse edilmesi gerekirken, açıklarını kapatmak için bankalardan borç da alabilmektedirler.

«Tabanda çalışan kişilerin daha önemli politikaların belirlenmesine katılımının neredeyse sıfır noktasında kaldığı» daha önce gözlemlenmişti[15]. Yine de bu durum, «işletme yönetiminin kilit konumunun» gözardı edilmesine izin veremeyeceği türden, daha yüksek gelirlerden yana sürekli baskıları kesinlikle dışlamaz.

Bir topluluk olarak işçiler, eldeki net gelirin kısa vadeli bölüşülmesindeki açık avantajı dengelemek üzere, uzun vadeli ekonomik çıkarlara ilgi duymazlar. Sirc'in doğru biçimde işaret ettiği gibi, bunun kaynaklandığı yer, işçilerin hiçbir anlamıyla ortakmülk sahipleri ya da hisse sahipleri olmamalarıdır. İşçiler, işletmenin başlangıç sermayesine, daha doğrusu ilk plânda işletmeyi kurma kararına katkıda bulunmamışlardı. Kavramsal açıdan bakıldığında, seçilmiş temsilcileri aracılığıyla işletme yönetimine katılırlar ve net gelirden paylarını alırlar, ama yalnızca onun için çalıştıkları sürece. Başka yere gitmek üzere istifa ettikleri ya da emekliye ayrıldıklarında, satacak bir şeyleri kalmadığı için, işletmenin aktif sermaye kıymetlerinin o sırada ya da gelecekteki değerinde maddi bir çıkarları da yoktur. Başka yerlerde-

(16) J. Zupanov, ed: Horvat vd., a.g.y., s. 82.

ki gibi Yugoslavya'da da, işçiler kayda değer oranda birbirlerinin yerini almak üzere değişirler. İşçilerin ancak ufak bir azınlığı, çıkarlarını, çalışma yaşamlarının bütünü boyunca «onların» işletmesinin çıkarlarıyla gerçekçi bir temelde özdeşleştirebilir.

Bu durum çeşitli sonuçlar üretir. Biri, yatırım kararlarındaki sorumlulukla ilintilidir. Yugoslav modelinin eksik-yatırım modeli olduğunu kimse söyleyemez. Çünkü istatistikler, hem yatırım hacminin, hem de büyüme oranının, uluslararası standartlara göre yüksek, Sovyet modelini izleyen ülkelerin çoğundakinden daha yüksek olduğunu göstermektedir. Ancak enflasyon oranında da durum aynıdır; çünkü, bu yatırımlar net gelirlerin yüksek oranda bölüşülmesinin üstüne eklenmiştir ve yatırımları finanse etmek için borç alma (borcu ister işletmeler, isterse yerel yetkililer alsın) mevcut kaynakları ve sağlam kararların sınırlarını zorlayıp aşabilir, genellikle de aşar. Para basarak (bunun açık sonucu, para arzının artışıdır) ve ithalatla (ve böylece büyük bir ödemeler dengesi açığı ve dış borçla) ekstra kaynaklar sağlanabilir. Yatırımın kayıp getirdiğinin kanıtlandığı düşünüldüğünde, kim ve hangi anlamda sorumlu tutulabilir? Pratikte işletme kapatılamaz ya da iflas ettirilemez. Sadece politik nedenlerden dolayı değil, o sırada fiilen çalışanların çoğunun yatırım kararıyla herhalde pek ilişkisi olmaması nedeniyle de, işçilerin cebine el atılamaz. Yönetici değiştirilebilir. Ancak yönetici/erkek ender olarak kadın), hem o sırada yönetici olmadığı için, hem de belirleyici olan işçi konseyinin oyu olduğu için, yanlış karardan o da sorumlu olmayabilir. Bu yüzden çok fazla yatırım yapmak fazlasıyla kolay olduğu gibi, yanlış yönlendirilmiş yatırımlar yapmak da çok kolay olabilmektedir. Fiyatların keyfi bir müdahalesi olmasa bile, piyasa sinyalleriyle kurumsal düzenlemeler tutarlı bir bütün oluşturmazlar.

Fiyatların kendine göre bir müdahalesi, giderek yapaylaşan bir döviz kuru ve düşük faiz oranı olduğunda, yatırımların hem yanlış yönlendirilmesi, hem de aşırıya kaçması olasılığı daha da artmaktadır. Son zamanlarda faiz oranı enflasyon oranının dörtte birine varmıştır! Üstelik Yugoslavya'da, SSCB'de bile görülmeyen bir şekilde, sermaye vergisi (yani, sabit kıymetlerin değerine bağlı olarak devlete yapılan yıllık bir ödeme) yoktur. Açıkçası, merkezi bir plânlama organının sistemli denetimi olmadıkça, böylesi koşullarda kaynakların yanlış dağıtılmasının derecesi korkunç boyutlara varabilir. Ancak böyle bir denetim yokken, aslında merkez otoriteden yoksunken, cumhuriyetler kaynaklar için birbirleriyle kavga etmekte, kimi zaman da birbirlerinin yatırımlarını taklit etmektedirler. Denetimlerdeki —dayatıldığı zaman— eğilim, ani ve dağıtıcı yöndedir: yakın zamanlara özgü bir iki örnek aktarırsak, bütün fiyatların dondurulması ya da «üretken olmayan yatırımlar»ın hepsinin yasaklanması gibi. Bütün bunların sonucunda, çarpık işleyen piyasanın ve yer yer görülen devlet müdahalesinin (ki ona da «plânlama» denebilmesi zordur) tuhaf bir karışımıyla karşı karşıya kalırız.

Yugoslavya'nın yaşadığı deneyim, katılma arzusunun asla genel olmadığını düşündürmektedir. Çok sayıda işçi ve başka nitelikli personel komite oturumlarına katılmaya, kayda değer bir şekilde ortak-yöneticiler olmalarını sağlayacak ayrıntılı bilgileri edinmeye hevesli değillerdir. İşletme yönetiminin çok büyük bir güç kullanmasının nedeni her şeyden önce bu eğilimdir. Bu ilgisizliği sistemdeki kusurlara yüklemek dikkat çekici, ama yanıltıcı bir yaklaşım olur. Dürüst biçimde çalışan bir erkek ya da kadının başka ilgileri de olabilir: aile, futbol, felsefe, kendi kendine elektronik aletlerle uğraşma, ya da örneğin viyolonsel çalma gibi. Doğrusu, sosyalizme ilişkin çoğu bakış, ilgilerin çeşitlenmesi gereksinmesine doğru bir

vurgu yaparlar. O durumda, kararların alınmasına ciddi biçimde katılmak için, birinin de ev işlerini yapması gerektiğinin ayrımında olmak bir zorunluluk halini almaktadır. Yönetici ve en yakınındaki yardımcıları **ex officio*** işleriyle ilintili ekonomik ve teknolojik koşulları bilmektedirler. Makine ustası, duvarcı ustası ya da kamyon sürücüsü gibi kişilerin, aletler, tuğlalar ve sürücülükle yakından bilgisi olan, en yüksek derecede saygıyı hakeden, becerikli ve zeki işçiler oldukları varsayılabilir. Ama sırf kendi mesleki yetenekleriyle, firmalarının ürünü için talep edilen model, malzeme sağlayan alternatif kaynaklar, çeşitli yöntemlerin göreli maliyetleri, şu ya da bu yeniliğin ekonomik üstünlükleri konusunda derin bir bilgileri olmaz. Ancak küçük bir azınlığın o çabayı göstermesi olasıdır. Bu nedenle, Yugoslav deneyinin, katılım olayının sınırlılıklarını; işçilerle temsilcilerinin, ister gelir dağılımına olsun, isterse tuvaletlerde temiz havluların bulunması ya da özgül bir üretim işi ya da sürecinin daha iyi düzenlenmesi gibi ayrıntılara olsun, öncelikle ilgi duymadıklarını göstermesinde şaşırtıcı bir yan yoktur. Macaristan'daki üretici kooperatifleriyle ilgili bir inceleme de aynı deneylerin yaşandığını bildirmiştir: Yöneticinin dışında çok az kişi, bütün işletmeyle ilgilenmektedir.

Ağırlıklı piyasa mekanizmasına, üretim birimlerinin kendi çıkarını gözetmesine dayanmak, özyönetimin doğasından gelir. Dolayısıyla bundan çıkan sonuç, dışsal ekonomiler ve tasarrufu önleyici etkenler konusunun görece ihmal edileceğinin kesin olduğudur. Parçanın çıkarı bütünün çıkarıyla **çelişebilir.** Bir birimin kârlılığı yanıltıcı bir ölçüt olabilir. Yugoslav deneyiminin kuvvetli göstergelerinden birisi, bu faktörlerin birinin sorumluluğuna bağlanarak görmezlikten gelinebileceği, aşırı merkezileşmenin sözde cid-

(*): mevkileri gereği, (ç.n.)

di eksikliklerini fazlasıyla telafi edebilecek nitelikte olduğudur. Peki, ya tamamlayıcı ve bölünemez şeyler ne olacak? Miyopluk örnekleri, sistemin bağlarının parçalara ayrılmasının örnekleri görüldü. Bunun için, demiryolu sisteminin bir parçası, işleyişinin trafik üstündeki ve sistemin öteki parçalarının gelirleri üstündeki etkilerini dikkate almadan değerlendirilemez. Bir araştırma enstitüsü **kâğıt üzerinde** kârlı olabilir, ya da olmayabilir. Emperyal Kimya Sanayilerinin araştırma şubesi kendine kâr getirir mi? Onun varlığı ana firması için herhalde avantajlıdır, ancak bu, daha geniş ve bütün alanı kucaklayan birim düzeyinde bir hesap yapmadan bilinemez. Yugoslav deneyimi, aşırı ademi merkezileşmenin dezavantajlarının çeşitli örneklerini sergiler. Sosyalizmin ekonomisi bu özel sorunu hiçbir zaman küçümsememelidir, çünkü sosyalizmden yana en etkili argümanların biri, özel (ya da kısmi) yararın genel refahla çelişebileceği havasındadır kesinlikle. Bundan çıkan sonuç —bundan **çıkarılacak** sonuç—, etkin bir sosyalist ekonominin, plânla piyasanın, merkezileşmeyle ademi merkezileşmenin, denetimle yerel insiyatifin bir karışımı olması gerektiğidir. Yugoslavya'daki uygulamanın değişik dönemlerde çeşitli biçimler alması, ilgilenen araştırmacılara, incelenmeye değer çok sayıda ayrıntılı örnek bırakır. Yalnız bunları burada ancak çok genel düzeyde ele alabiliriz.

Merkezi plânlamanın, belki de cumhuriyetle federal devletler arasındaki çatışma yüzünden, Yugoslavya'da zayıf kaldığını belirtmek haklı bir genelleme olur. İşin zorluğu küçümsenmemekle birlikte, zengin ve yoksul bölgeler arasındaki uçurumu kapatmak için yapılanlar çok az olmuştur. Kuzey'de Voyvodina toprağı ile güneyde Sırbistan ya da Hersek toprakları arasında doğal verimlilikte büyük bir farklılık vardır; o ölçüde ki, aynı çabayı gösteren köylüler Voyvodina'da çok daha yüksek bir gelir elde ederler. Rant

olmadığından, açık bir diferansiyel rantla da düzeltilemeyecek bir farklılıktır bu. Toplumsal, coğrafik ve salt ekonomik nedenlerden ötürü, (yeni fabrikaları) kuzeydeki zaten gelişmiş bölgelerde kurmak daha kârlıdır. Piyasaya ve kârlılığa yapılan vurgu ne kadar fazla olursa, geçmişten miras kalmış bölgesel dengesizlikleri süreklileştirme tehlikesi de o kadar büyür. Aynı zamanda, merkezin azgelişmiş güney bölgesinde yeni sanayiler yerleştirmeye yönelik bir çabası, bunu (kendi açılarından anlaşılabilir bir gerekçeyle) **kendi** paralarının emin olmayan ve savurganca kullanılması sayan kuzeydeki insanların öfkeli direnişiyle karşılaşmıştır. Merkez yatırım sürecine hem çok az, hem de çok fazla karışır görünmektedir. Eleştirmenler yalnız bir noktada, yatırım kaynaklarının kullanımında görülen akıldışı yaklaşımları kavramakta birleşmektedirler.

Şimdi can sıkıcı işsizlik sorununa geliyoruz. İşsizliğin Yugoslavya'nın en yakıcı ve kronik problemlerinden biri olduğuna durmaksızın ve doğru olarak işaret edilmiştir. Batı Almanya'ya «ihraç edilen» geniş sayıda işçiden sonra bile, halen işsiz çok sayıda insan vardır. Özyönetim modeliyle işsizlik arasında bir bağlantı var mıdır?

Bağlantının olduğu kesin gibidir ve biçimsel olarak da kanıtlanmıştır. Bir kapitalisti ya da bir Sovyet yöneticisini, konseyin işçi başına net geliri en fazlaya çıkarmakla ilgilendiğini varsayan bir işçi konseyiyle karşılaştırın. Modele bakarsanız, işçilerin geliri, net gelirin çalışanların sayısına bölünerek elde edilmiş tutara dayanır. Sonuç bu rakamı azaltacak görünümü veriyorsa, ekstra işçi almanın maddi bir yararı yoktur. Yine aynı koşullar da kârla ilgilenen bir kapitalistin, ya da plânları uygulamaya istekli bir Sovyet yöneticisinin ek emek çalıştıracağını gözönüne getirmek kolaydır. Aynı şekilde, işçi başına net geliri koruma ya da arttırma arzusu, yatırım tercihini

emek-tasarruf eden çeşitler doğrultusunda etkileyecektir. Hemen eklenmeli ki, pratik uygulama, özyönetimle yönetilen işletme emeği boşaltmakta gönülsüz davrandıklarını da gösterir: İşçiler işten çıkarmalar için oy vermezler. Bununla birlikte, net geliri paylaşanların sayısı en az olduğu zaman, genişleme çok «kâr getirir».

Sirc, çözümlemelerinden birinde, ilintili bir başka faktöre işaret eder. Yugoslav kurumsal yapısının şimdiye kadar değinmediğimiz özgül bir özelliğini göstermektedir: Sınırlı bir özel sektörün varlığı. «Sınırlı» sözcüğünün anlamı, çalıştırılacak kişilerin sayısına azami, genellikle on kişiyi aşmayan, bir sınır konmasıdır. Bu koşullarda, genişlemek isteyen özel girişimci, yalnızca sermaye-yoğun, emek-tasarruf eden yöntemler kullanarak yapabilir bunu[17] Özel girişimin büyüklüğüne sınır getirmekte ısrar edenlerin güdüleri anlaşılabilir; yeri gelince, hem küçük-ölçekli özel faaliyetlere niçin izin verilmesi gerektiğinin nedenleri, hem de sosyalist bir toplum içinde onlara izin vermenin ne dereceye kadar olanaklı olduğuna eğilmek zorunda kalacağız. Büyüklüğün işçilerin sayısıyla değil de, aktif sermaye kıymetlerinin değeriyle sınırlanması düşünülebilir örneğin, çünkü o durumda çalışmayan kişilerin bir bölümünü çalıştırmanın itici bir yanı kalmayacaktır.

Açıktır ki, Yugoslav sistemi, iş sağlama gereksinmesiyle, işletmelerin (özyönetimin işbaşında olduğu ya da özel işletmeler) emekten tasarruf etmekteki maddi çıkarları arasındaki çelişkiyi aşamamıştır. Yüksek işsizlik düzeyinin, yüksek bir sanayi büyüme oranıyla, geniş bir yatırım hacmiyle, enflasyoncu baskıyla, yani, çalışmakta özendirici bir yan bulunması ha-

(17) L. Sirc, «Notes on the practical working of cooperation and partnership», **(The Political Economy of Cooperation and Participation,)** ed: A. Clayre (Oxford: Oxford Universty Press, 1980)

linde, emek darlığı yaratması beklenebilecek koşullarla elele gittiği not edilmeye değer bir noktadır.

Hem Yugoslav deneyiminden, hem de belirli açılardan SSCB'deki **sovnarkoz** (bölge konseyi) deneyinden öğrenilecek bir ders daha vardır. Bu ders, kaynaklar konusundaki yetkilerin bölgesel organlara ister ulusal cumhuriyetler, şehirler, isterse ilçeler —komünler—) tanımanın olası olumsuz etkisidir. Bu kaydırma merkezi denetimde bir iyileşmeyi temsil edecektir: halka daha yakın, potansiyel olarak daha demokratik bir denetim. Ancak ciddi dezavantajlar da gözlenir Örnek olarak, diyelim, çimento, ya da maden çubuk, ya da pantalon yapan bir fabrikayı alalım Merkezileşmiş modelde, bu fabrikanın çıktısı ve müşterileri plâncılar tarafından belirlenirken; karmaşık bir modern ekonomide, müşteriler (ayrıca fabrikanın mal sağladığı kendi alıcıları) pek çok bölgeye yayılmıştır. Piyasa modelinde, işletme yönetimi, ülkenin çeşitli yerlerine ve belki de dışına dağılmış mal sağlayıcılarla müşteriler arasındaki görüşmelerle sözleşmeler yapar, yatırım projeleri geliştirir, vb. O durumda yerel otoritenin rolü nerede kalmaktadır? Hangi kesimin çıkarlarını dile getirmesi olasıdır? Yerel kaynaklar yerel gereksinmeleri karşılamak üzere kullanılsa, rolü yeterince net olur. Ama başka açıdan da, elinin altındaki bilgi ve çıkarlarını sadece kendi bölgesiyle ilişiklendirdiği gözönüne alınırsa, yerel otoritenin yörenin istemlerinden yana baskı yapmak üzere müdahale etme eğiliminde olacağı neredeyse kaçınılmaz görünmektedir. Aslında yerel kurumlar ne kadar demokratik olursa, bunun gerçekleşmesi olasılığı o kadar **fazladır.** SSCB'de ve Yugoslavya'da, gerek eleştirilere, gerekse parti yetkililerinin özel çıkarlar karşısında genelin (sözümona) temsilcisi olma rolüne karşın, kaynakların yönlendirilmesi, nasıl tanımlanmış olursa olsun, ekonomik rasyonaliteyle çelişebilecek şekillerde gerçekleşir. Yugoslavya'da, yerel

bir otoritenin, kendi bölgesinin dışına gönderilen mallardan bir tür ihraç vergisi aldığı, yabancılara bir satış vergisi koyduğu durumlar bile görüldü. Bu uygulama özellikle yasadışı ilân edilmek zorundaydı. Kaynaklar üzerindeki yerel/bölgesel yetkilere ihtiyatlı bir şekilde yaklaşmak, deneyimle doğrulanmış gibi görünmektedir. Aynı zamanda, Sovyet tipi merkezileşmenin bölgesel plânlamayı zayıflatmak, bir bölgeye ilişkin tamamlayıcı gelişme plânlarını parçalamaktan yana olduğunu da bilmekteyiz. Basit bir çözüm yoktur. (Asla yoktur!) Ayakkabının sıktığı, problemlerin çıkmasının olası olduğu yerlerdeki deneylerden bir şeyler öğreniriz.

Dış ticaret alanında Yugoslavya, konvertibl bir dinar hedefi koyarak, işçilerin yönetimindeki firmaların sınır aşırı serbestçe alışveriş yapabilmeleriyle birlikte, «liberalleşmeyi» denedi. Yugoslav vatandaşlarının Yugoslav bankalarında döviz hesapları açmalarına olanak tanındı. Yurt dışından gelen yüklü miktarlardaki havalelere ve önemli turizm gelirine karşın, Yugoslavya'nın ödemeler dengesi ciddi açıklar vermeye başladı ve şimdi (1982) ürkütücü boyutlara varmış bir dış borç altındadır. Bu sonuç, bir ölçüde büyük çaplı ve zaman zaman sağlam olmayan yatırımların, bir ölçüdeyse dinarın aşırı değerlenmesinin sonucudur. Sonuçta, otoriteler, cumhuriyetten cumhuriyete göre değişen oranlarda, ithalata kısıtlamalar getirmek zorunda kalmışlardır, çünkü (inanılmaz derecede) dövizin büyük bölümünü denetler görünmektedirler. Yine, bir tür serbest piyasa olacağı umulan şey, bir plân denemeyecek, kendiliğinden ortaya çıkmış «stop-go»* denetimlerinden oluşan bir karışıma döndü. Kimi ithal mallarının bedeli bankadan

(*) Geniş para arzı ve yüksek fiyatlarla (enflasyon), para arzının daralıp fiyatların süreklilik kazandığı (deflasyon) dönemlerin, kısa süre içinde birbirini izlemesi. (ç.n.)

resmi kurla dinar alınarak ödenebilir; ama kimi işletmelere de ihracattan kazandıkları gelirin bir bölümünü elde tutma, sonra da bu dövizin bir kısmını, görüşülerek bağlanmış ve resmi kurdan iki üç kat daha fazla olabilecek bir oranda, başka firmalara satma (de facto, kuramdaki gibi, yaptıkları şey, öteki firma namına ithal yapmaktan başka bir şey değildir) hakkı tanınmıştır. Böylece dinar kısmi ölçüde konvertibl hale gelir; tek bir döviz kuru yoktur (turistler için belirlenen oran dışında); kişilerin elinde tuttuğu dövizle (8 milyar dolara yaklaştığı hesaplanan çok yüksek bir meblağ) firmaların elindeki ya da onlara dağıtılmış döviz arasında aşılmaz bir engel vardır şimdi.

Yugoslavya'nın ekonomik başarısını olumsuz yönde etkileyen etkenlerin olduğu kuşkusuz. Birisi, hatalı fiyat denetimidir. Onun yanı sıra, cumhuriyet ve yerel düzeylerdeki müdahale var. Bu müdahale, Tito'nun kendisinin «küçük ve korunan pazarlar» diye adlandırdığı şeyi yaratarak, «malların ve üretim faktörlerinin serbestçe akışının önüne bölgesel engeller» dikecek şekilde yapıldı[18] Merkezin kasıtlı olarak zayıflatılmasının bir başka sonucu, toplam yatırımların ancak küçük bir oranının etkin biçimde plânlanmış ya da merkez tarafından finanse edilmiş olmasıydı; Çok eşitsiz bir gelişmeyle karakterize edilen bir ülkede cidid bir kusurdu bu eğilim. Kısmen düzeltilebilmesinin yolu da, yatırım projeleri konusunda zorunlu bir bilgi alışverişinin sağlanmasıydı. «Toplumsal sözleşmeler» (ya da «toplumsal sözlü anlaşmalar») yapma yönündeki uğraşlar da, cumhuriyet ve yerel düzeydeki çıkar gruplarının gücü nedeniyle, bir takım zorluklarla karşılaştı. «Sermayenin hareketliliğine engeller çıkarılmasıyla bölgesel optimallik önlenmiş oldu. Bu da, bankaları, işletmeleri, cumhuriyet

(18) Tyson, a.g.y s. 4, 11.

ve komünal düzeydeki yönetimleri, 'politik' faktörlerin ortaya çıkışı, taklitçilik vb. nedenlerle, sermaye kaynaklarını yerel sınırlar içinde tutmaya özendirdi»[19]

Belgrad'da son zamanlarda yapılan bir tartışmada dile getirilen görüşlerden birisi, «özyönetimin bir perdeye dönüştüğü, politik alanda karar veren asıl kişilerin (o perdenin arkasında) saklandığıydı». Profesör Maksimoviç, sözlerini sakınmadan, fiilen yürürlükte olan temel yasaların «işlemesi olanaksız bir ekonomik sistem kurdukları»nı belirtiyordu. Branko Horvat, bu temel yasaların «kötü olmakla kalmayıp, ayrıca işlemez olduklarını» belirttikten sonra, pek çok çelişkiye işaret ediyor ve ekliyordu: «Birleşik emeğin temel örgütlenmeleri anlayışı baştan aşağı yanlıştır, çünkü ekonominin parçalara ayrılmasına ve dağınıklaşmasına yol açar» Plânlamanın zorunlu bir derecesi yoktur. Yine de, Horvat'ın söylediğine göre, işletmelerin özerkliğine ağır sınırlamalar getiren çok fazla «müdahale» olmaktadır[20]

Yugoslavya'daki yaygın bir inanca göre, sistem bugünkü haliyle sürüp gidemez. İşlemesi piyasaya, çeşitli kendiliğinden denetimlere, fiyat dondurmalarına, ithalat kısıtlamalarına, döviz kurunda değişiklikler yapmaya ve olumsuz işleyen faiz oranına, buna ek olarak özyönetimle idare edilen işletmelerin gelirin bölüşümüne politik açıdan karışmasına bağlıdır. Bütün bunlar, bir çelişkiler yumağı halinde bütünleşir Ödemeler dengesinde ufukta gözüken kriz merkezde sağlam bir politika izlenmesini gerektirmektedir. Ne var ki, özellikle Tito'nun ölümünden beri, merkezin hareket etme gücü yetersiz kalmaktadır. Bu kitap yayımlanmadan önce kriz patlayabilir. Öyle olsa bi-

(19) A.g.y., s. 13.

(20) **Ekonomiske politike**, 3 Kasım 1980, ve **Duga**, 13 Eylül 1980 (bu referans kaynakları için Dr. Sirc'e yürekten teşekkürler)

le, gerçeklikle «Yugoslav modeli»nin kaç yönden uyuştuğuna da dikkat çekilmesi gerekir.

Bu nokta, bu görünüşte uzun bir güçlükler ve eksiklikler listesi sıralamakla amaçlananın, Yugoslav sisteminin yanlış ya da hatalı olduğunu «kanıtlamak» olmadığını vurgulamak açısından uygun bir yer olabilir. Başarılarının hakkını teslim etmek gerekir. Yaşam standardı «merkezileşmiş» komşularıyla kıyaslandığında daha düzgündür. Belgrad ve Zagrep; Romanya, Bulgaristan ve Sovyetler Birliği'nde yaşayan çoğu kişiye göre oldukça refah içinde yaşıyor olsa gerektir. Yer yer çarpık ve pahalı biçimlere bürünse bile, büyüme etkileyici boyutlarda oldu. Bütün eksikliklerivle birlikte, «işçilerin özyönetimi» deneyi büyük önem taşımaktadır; sosyalist ekonomiyle ilgilenenler ondan çok şey öğrenebilir ve öğrenmesi gerekir. Bu konuyla ya da başka konularla ilgili olsun, kusursuz sistemlere sadece kitaplarda rastlandığını, Doğu'da ve Batı'da görülen reel dünyanın akıldışılıklar, yanlış dağıtım, kaynakların yanlış kullanımı ve çeşitli savurganlık biçimleriyle dolup taştığını asla unutmamalıyız. Reel dünyada, sosyalist olsun olmasın, kolaylıkla üstesinden gelinemeyen bir takım problemler ve çelişkiler varolacaktır. Aslına bakılırsa böyle olması da iyidir, çünkü çelişkisiz bir dünya katlanılamaz derecede sıkıcı bir yer olur ve toplum bilimciler işsiz kalma tehdidiyle karşılaşır. Tek yineleyebileceğim şey, önceden kestirilebilir sorunların kötü etkilerini azaltırız umuduyla, yanlış giden şeylerden dersler çıkarmamız gerektiğidir.

Yugoslavya ve Polonya'da Özel Tarım: Köylüler ve Çiftçiler

Yugoslavya ve Polonya, kent ekonomisi ağırlıkla «sosyalist»ken, köylülüğün de ağırlıkla özel kaldığı iki ülkedir. Bunun sonuçlarına dikkat ayırmak yararlı olur. Sonra da, küçük mülk sahiplerinin tarımda-

ki başarılarıyla, yalnız SSCB'deki kolektif ve devlet çiftçiliğini değil, aynı zamanda Macaristan'ın değişik deneyimini de karşılaştırmakta yarar vardır.

Ölçü ister maliyet olsun isterse üretkenlik, ne Yugoslavya ne de Polonya etkin özel tarımın iyi birer örnekleridir. Özellikle Polonya köylüleri, yükselen et talebine yanıt verememekle kalmadılar; büyüyen tahıl açığı da, tam ödemeler dengesinin ağır yükler altında olduğu (halen de öyledir) bir sırada, ithalatın hızla yükselmesine neden oldu.

Buradaki amacımız, kendi başına ya da Yugoslavya'nın güncel ekonomik problemlerini incelemek olamaz. Ortaya koymamız gereken sorun şudur: Bu iki ülkenin yaşadığı deneyimden, küçük köylü tarımının yaşama şansı konusunda neler öğrenebiliriz? Bunun, büyük-ölçekli kolektifleşmiş ve devlet tarımındaki eksikliklerle de karşılaştırılması gerekir. Hepsi de etkisiz olabilir mi? Öyleyse tarım problemine verilecek yanıt nedir?

Basit (ve oldukça doğru) bir istatistik, bu bilmecenin olası yanıtlarından birini akla getirir: Polonya'nın bir çok bölgesinde arazinin ortalama büyüklüğü 5 hektardır, oysa Sovyetler Birliği'ndeki benzer topraklarda 5.000 hektarlık devlet ve kolektif çiftliklerini görüyoruz. Herhalde 5 çok küçük, 5.000 çok büyüktür. Yugoslavya'da bir köylü arazisinin **ortalama büyüklüğü** 1969'da sadece 3-9 hektardı[21] Bu nokta, Polonya ve Yugoslavya tarımlarının belli başlı kusurlarının birine giden anlamlı bir ipucu olabilir: Resmi kurallar ve gayri-resmi baskılar (ve korkular) ekonomik açıdan yaşayabilir ve etkili birimlerin oluşumunu önler. Sözgelimi, kimi durumlarda, bir hane halkının 10 hektardan daha fazla toprak sahibi olması yasal olarak yasaklanmışken; çok büyümenin, yeni bir burju-

(21) V. Stipetiç ve V Triçkoviç, **Food Policy**, Ağustos 1980, s. 175.

vazinin başgöstermesinden korkan parti yetkililerinin huzursuz bakışlarını üzerlerine çekeceği korkusu da vardır. Son belirtilen nokta, Sovyet Rusya'da 1920'lerdeki partinin köylü politikasında görülen belli başlı çelişiklerden birisini anımsatır Tarımı «orta köylüler»e dayandırıp, başarılı ve zenginleri «kulaklar» ve böylelikle sınıf düşmanları gibi görme, girişimin girişimciliğe tehlike getirdiği anlamını taşıyordu; tarımsal üretim, görece başarısız («orta») köylülere dayanacaktı. Bu eğilim, tarım ürünlerinin daha yüksek düzeyde pazarlanmasına duyulan ivedi gereksinmeyle çelişki içindeydi.

İtici bir işlev gören devlet-denetimindeki alış fiyatlarının etkisi ve ayrıca, özellikle Polonya'da) büyük oranda sübvanse edilen göreve düşük perakende fiyatlarıyla makine ve donatımın (yine özellikle Polonya'da) yetersiz miktarda bulunması gözönüne alınırsa, tarımdaki randımanın ekonominin gerekliliklerinin gerisinde kalması şaşırtıcı gelmez. Kaynakların oransız bir dilimi, görece daha az sayıdaki devlet çiftliklerine gitmiştir.

Özel tarım konusunun üzerinde daha fazla duruldukça, genel önem taşıyan çeşitli konularla karşılaşılır. Birisi, çeşitli ülkelerin deneyiminden pratik sonuçlar çıkarmaya kalkışmadan önce dikkate alınması gereken, toprağın kullanımı ve nüfus yoğunluğunun değişik ülkelerde çok çeşitli biçimler alabilmesidir. Doğu Avrupa'da (hatta Çin ve Hindistan'da) büyük köyler ve çok daha büyük sayıda çiftçi varken; diyelim Kanada'nın yüksek yaylalarında küçük sayılarda insanlar büyük, yüksek düzeyde makineleşmiş tarımla uğraşırlar. Oldukça farklı teknikler, düşünce alışkanlıkları, emeğin kullanım biçimleri ortaya çıkar. Diyelim Kanada'daki tarımsal örgütlenmenin Hindistan'da ya da Polonya'da uygulanabilmesini, ya da tam tersini, hayal etmek açıkça yararsız bir şeydir. İşbirliğinin etkisi ve olanakları da çok bü-

yük değişiklikler sergiler. Her ne kadar Rusya'da (orada komünal kullanım geleneği olduğu halde) dıştan zorla, baskıyla dayatmanın ne kadar feci sonuçlar verdiğini izlemiş olsak da, köylülerin üretimi ortaklaşa yapmalarının avantajlı yanlarını ele almak bir şeydir; bırakın Kanada tipini, İskandinav tipinde bile, işbirliğini dağınık çiftliklerin bulunduğu yerlerde geliştirmeye çalışmak tamamen başka bir şey. Sovyetler Baltık devletlerinde **kolkhoz** sistemini getirdikleri zaman, köylüleri köy biçimindeki yerleşim birimlerine yöneltmek için, çiftlikleri **(khutora)** ortadan kaldırmaya da çalıştılar. Dev toprakbeyi mülklerinin, **latifundia**, bulunduğu bir ülkede girişilecek bir tarım reformu, beraberinde hemen başka olasılıkları da gündeme getirebilir.

Polonya ve Yugoslavya'da, çoğu toprakbeyleri komünistlerin iktidarı almalarından çok önce mülksüzleştirildiğinden dolayı, bireysel köylü mülkiyeti zaten ağırlıktaydı. İki ülkede de kolektifleştirme doğrultusunda bir deneme yapıldı ve ikisinde de vazgeçildi. Varolan uyuşma noktası doyurucu görünmüyor. Herhalde en açık çözüm, özel köylü sektörünün genişlemesine, bir başka deyişle makineleşme düzeyi yükselmiş çiftliklerin ortalama büyüklüğünün artmasına olanak tanımaktır. NEP döneminde SSCB'de olduğu gibi, piyasa tarımla kent sektörü arasındaki temel bağlantıdır ve herhalde öyle kalacaktır. Bundan, Batı'da da işlemesine olanak tanınmayan kendiliğinden ve denetlenmeyen bir piyasaya bel bağlamak gibi bir anlam çıkarmak zorunda değiliz. Ekonomik kuram «örümcek ağını», tarımdaki fiyat mekanizmasının doğurabileceği süregen dengesizlikleri tanır. Dahası, fiyatlardaki keskin çeşitlilikler üreticilerin gelirlerine doğrudan etki eder. Köylülerin ve çiftçilerin etkili olduğu bütün ülkelerde, bir tür fiyat destek şemasından yana güçlü bir baskıya yol açar bu. Stalin döneminde köylülerin çıkarları dikkate alınmıyor; fiyat-

lar, üreticileri destekleme aracı olarak değil, daha çok onlardan kaynak çekmenin bir aracı olarak, bir vergilendirme biçimi olarak saptanıyordu. Yine de, SSCB'de bile işler artık öyle değildir.

Batı'da olsun Doğu'da olsun, tarımsal fiyatları denetleme çabaları çeşitli türden aksaklıklara yol açmıştır. Sosyalist bir rejimin, hemen hemen bütün rejimlerin yapmak zorunda olduğu gibi, izlediği politikasıyla, birbirleriyle bağdaşmayan çeşitli hedefleri uzlaştırmaya çalışmak zorunda kalacağında kuşku yoktur.

İşin daha da zihin karıştırıcı yanı, başka ikilemlerin hâlâ sürecek olmasıdır. Sovyet tipindeki geniş kolektif ve devlet çiftliklerine sahip bir ülkede, Polonya tipindeki küçük mülk tarımıyla üretim yapmayı benimsemekle elde edilecek kazancın avantajlı yanı ya çok azdır, ya da hiç yoktur. Polonyalı köylüler, girdilerin kendilerine eksik verildiiğnden, kendilerine ödenen fiyatların çok düşük kaldığından, kendi gereksinme ve özlemlerine sempatiyle bakmayan bir rejime güven beslemediklerinden yakınırlar. Kuşkusuz küçük çiftliklerde bile daha az elverişsiz koşullar da olsa daha çok üretim yapılabilir (Japonya'ya bakın!). Bu anlamıyla, Polonya deneyimine çok olumsuz bir ışıkta bakılmamalıdır. Buna karşın, Polonya ve Yugoslavya'nın iscili güven verici değildir. Öyleyse reformcu sosyalistler neyi savunmalılar? Macar tipinde özgür (ya da daha özgür) kooperatiflerden oluşan bir sistem olmalı mı? Kısmen üreticilerin tercihine, kısmen de üretken faaliyetin doğasına bağlı olarak, birarada yaşayan çeşitli çiftlik türleri olmalı mı? Peter Wiles «solcu ekinler» ve «sağcı ekinler»den söz ederdi. Ve bu anlatım, yüksek yaylalarda makineleşmiş buğday yetiştirilmesinin, diyelim üzüm ya da soğan yetiştirilmesine kıyasla, çok farklı bir ölçek ve örgütlenme isteyebileceğine ışık tutmanın kötü bir yolu sayılamaz.

Öyleyse Polonya olsun, hatta Danimarka, Fransa ve Kanada olsun, değişen büyüklükteki çiftliklerin az sayıda kiralık işçi çalıştıran bir ailenin mülkiyetinde olduğu ve o ailenin çalıştırdığı bir ülkenin durumu nasıldır? Yine, üreticilerin tercihlerini hesaba katmak zorunda kalırız. Gönüllü işbirliği kuşkusuz mükemmel bir durumdur. İyi bir İsrail kibbutz'u, komünal ilkeyi beğenmeyenin ayrılmakta özgür olduğu, inançlı yandaşlarınca idare edilir. Zorla kolektifleştirmeden kesinlikle kaçınılacaktır. Uygun çözüm olarak küçük üreticilere baskı uygulanmasını ne Marx, ne de duyarlı bir sosyalist tasarlamıştı, tasarlamalıdır; «sosyalist» bir polise iş düşmemelidir. Ancak Polonya ve Yugoslavya'nın bize öğrettiği derslere bakalım. Seçilen üretim tarzı oldukları yerlerde ölçek ekonomilerini gerçekleştirmeli, etkinliği, önlememelidir. Büyüklük ister hektarla, ister hayvan sayısıyla, isterse sermaye kıymetlerinin değeriyle ölçülsün, büyüklüğe katı sınırlar getirmek zararlı etkilerde bulunabilir. Ama hiç sınır koymamak da, tarımsal üretim ve toprağın bir avuç özel girişimcinin elinde toplanması gibi arzulanmayan bir sonuç doğurabilir pekâlâ.

Devlet, kolektif ve özel tarımın bir arada yaşaması potansiyeli ne kadardır? (Devlet çiftlikleri hem Polonya, hem de Yugoslavya'da vardır. Devlet çiftliklerinin Polonya'daki görüntüsü etkisiz işledikleri yönündeyken, Yugoslavya'da ürettikleri köylülerinkinden çok daha fazladır; yalnız, devlet çiftliklerinin asıl olarak çok daha verimli topraklarda kurulduğunun gözönünde tutulması gerekir.) Sosyalistlerin ya hiç, ya da çok az kiralık işçi çalıştıran özel çiftliklere karşı çıkması gerekir mi? Üretici kooperatifleri etkin işliyorsa, köylülerin ya da çiftçileri narzu ettiği biçimdeyseler, sosyalist ideolojide o tür birimlerden yana haklı bir tercih yapılacağında kuşku yoktur. Ama bu gereksinme, bireysel tarım işletmelerine yasaklar ya da katı sınırlar getirmekle pekiştirilecek midir?

Kuşkusuz uyuşturucular gibi zararlı olmadıkları sürece, insanların, başkalarının istek duydukları ve para ödemeye hazır oldukları mal ve hizmetleri üretmelerini önlemek üzere polis kullanılmasına karşı derin bir soğukluk olduğunu kabul etmeliyim. Büyük ölçekli üretim gerçekten daha etkinse, özel çiftçinin rekabet etmesini önlemek için ekonomi-dışı baskı uygulamaya gerek kalmayacaktır. Ancak, diyelim buğday, mısır, süt ve tereyağı büyük çiftlikler tarafından bol miktarda sağlanıyor, ama özel işletmeler mantar, ahududu, yeşil biber ve keiç sütünden yapılmış peynir üretmeyi avantajlı görüyorsa, daha doğrusu bireyler süt ve tereyağı üretiminde de daha etkili olabiliyorlarsa, sosyalizm adına bu tür üretimi durdurmak kesinlikle yanlış olur.

Sonra, diferansiyel rantla ilintili olan, bireysel ve kooperatif kolektif) çiftçilikte aynı ölçüde geçerli olan bir başka konu vardır. Toprağın kimi bölgeleri başkalarına göre doğallıkla daha üretken, daha elverişli yerlerdir. Yani üretkenlikleri değişir. Aynı miktarda çaba, aynı nitelikli beceri bir yerde daha fazla şey üretir. Her ülkede bir derece rastlansalar bile, bu tür zıtlıklar Yugoslavya'da özellikle büyük yer kaplar. Bu yüzden, kendi başının çaresine bakan bir takım birey ve kooperatifler (haksız yere) başkalarından daha zengin olacaklardır. Bu durum nasıl düzeltilebilir? Tarımı ücretli işçilerin yürüttüğü, traktör sürücülerinin, sütçülerin ve onun gibi kişilerin ücretlerinin merkezi olarak belirlendiği bir modelde, net gelirdeki farklılıklar, bir bakanlık içinde ya da devlet bütçesi yoluyla yapılacak düzenlemeler sonucu, mali bölüşüm aracılığıyla eritilebilir. Bu yöntem bireylere ve kooperatiflere uygulanamaz. Bu sorunla başa çıkabilmek için farklılaşan bir toprak vergisi gerekir. Nitekim Doğu Avrupa ülkelerinin kimilerinde yapılan budur (SSCB'de daha beceriksiz bir yöntem kullanılmıştır: Doğal verimliliği daha yüksek bölge-

lerde çiftliklere daha düşük fiyatlar ödenmiştir). Buna karşın, Çin de içinde olmak üzere pek çok ülkede yaşanan deneyimler, diferansiyel rant olarak görülmesi gereken şeyin, aslında, ifadesini köylülerin gelir farklılaşmalarında bulduğunu göstermektedir.

Son olarak, bir kaç sayfa önce getirilen bir kavrama, «üretici tercihleri» kavramına biraz dikkat ayıralım. «Tüketici tercihleri» sözcükleri daha çok aşina olduğumuz sözcüklerdir. Bir anlamıyla olması gereken de odur. Üretimin amacı gereksinmeyi karşılamaktır. Ne üretilmesi gerektiği konusunda üreticiyle tüketici arasında bir uzlaşmazlık çıkması durumunda genellikle tüketici haklıdır. Ancak bu yaklaşım, nasıl ve hangi çalışma koşullarında üretim yapılması gerektiği konusunda geçerli değildir ve olmaması gerekir. Süt, lahana ve armut isteyen vatandaşa gereksinmelerini karşılama hakkı tanınmıştır. Ancak üretici, bir aile biriminde çalışmayı yeğler, kendi işinin başında durmaktan doyum sağlar, geniş bir kolektif işleyişe katılmak istemezse ve bu tercih süt, lahana ve armut miktarı ve maliyetini olumsuz yönde etkilemezse, bunu dikkate almamalı mıyız? Bu konuya daha sonra geleceğiz. Belki de sosyalistler küçüğün güzel olabileceğinin ayrımına varmalı, ölçeğe göre ekonomik olamama durumunun büründüğü pek çok biçimin iyice bilincinde olmalıdırlar.

Özyönetim hakkında söylenecek daha bir sürü şey var kaşkusuz, ancak onları 5. Bölüm'e bırakalım.

Polonya Deneyimi: Felakete Giden Yol

Polonya küçük-mülk tarımının yukarıda değinilen yetersizlikleri, 1980-82'de felaketle sonuçlanan bir doruk noktasına varan bir ekonomik kriz bağlamında görülmelidir. Bu kitapta olayları anlatmak ya da bir ekonomi tarihi yazmak niyetinde değilim. Bununla birlikte, bakmamız halinde daha genelgeçer dersler çıkarılabilecekse, Polonya'da olup bitenlere bir

göz atmak yerinde olur Felaket Polonya'nın özgül koşullarından mı kaynaklandı, yoksa Sovyet tipi ekonomilerin çözülüşünün ilk evresi midir?

Polonya'nın üç seçkin sosyalist ekonomist çıkarmak gibi iyi bir talihi oldu: Lange, Kalecki ve Lipinski. 1956'da ve 1956'dan sonra merkezileşmiş planlama sisteminde reform yapmaya yönelik çeşitli öneriler tartışıldı. Ağırlıkla politik olması gereken nedenler yüzünden, etkili bir reform paketi benimsenmediği gibi, alınan önlemler yarı istekli ve çelişkili şeylerdi. İlgili okurlara adını verebileceğimiz W Brus'un yapıtı[22], bu önlemlerin iyi bir öyküsünü sunduğu gibi, niçin işlemediklerini de çözümler Reform önlemlerinin yetersizliklerinin dışında, ikisi de politik olan iki «olumsuz» faktör daha vardı. Bunlardan birisi, Katolikliğin ve geleneksel Rus karşıtlığının derinlere işlemiş olduğu bir ülkede komünist liderlerin toplumdan yalıtılması ve tutulmamalarıydı; öteki ise, yatırım, fiyatlar ve gelirler için olağanüstü derecede derme çatma politikaların; ekonomik mekanizmanın reformu için en iyi biçimde hazırlanmış şemayı bile etkisiz kılacak politikaların benimsenmesiydi.

Henüz 1956'da, (zamanın Moskova yanlısı komünist liderlerine karşı olduğu gibi) önceki dönemde girişilen aşırı yatırımların neden olduğu sıkıntılara da yönelik olarak halkın aniden patladığı görüldü. Halkın coşkulu gösterileri ortasında iktidara Gomulka geldi. İşçi konseyleri kuruldu, yeni bir ruh ayağa kalkıyor gibiydi. Aradan 14 yıl geçtikten sonra, umutlar boşa çıkmıştı. İşçi konseyleri işlevsiz bırakılmıştı. Yatırımlar yine arttırıldı. Kültürel ve ekonomik denetimler sıkılaştırıldı. Gomulka'nın Aralık 1970'de yiyecek fiyatlarını arttırma doğrultusundaki bir girişimi (fiyatlar aslında çok düşük olduğu halde) ayaklan-

(22) Bkz. ed:, A. Nove, H.H. Höhmann ve T Seidenstecher, **The East European Economies in the 1970s** (Londra: Butterworth, 1982)'deki yazısı.

malara ve grevlere yol açtı. Halkın üstüne ateş açılmasından sonra Gomulka çekildi ve yerini Gierek aldı. Gierek, fiyat artışlarını geri çektikten sonra, gerek yatırımı, gerekse tüketimi aynı anda ve çok büyük oranlarla arttıran, ülkeyi felakete götüren bir politikaya yöneldi. Yatırımlar 1971-75 arasındaki beş yılda yüzde 130, parasal ücretler yüzde 60 yükseldi; bu politika Batı'dan muazzam miktarlarda borç alarak yürütülüyordu. 1976 Yılına gelindiğinde, yön değişikliği yapmak temel öneme kavuşmuştu. Yiyecek fiyatlarındaki artış her zamankinden daha zorunluydu, çünkü Polonya, özellikle ette, o kadar yüksek düzeyde sübvanse edilen bir tüketimi sürdüremezdi. Sübvansiyonlar ise devlet bütçesi üstünde ağır bir yük demekti. Gierek'in 1976 yazında fiyatları arttırma girişimi de yine daha fazla ayaklanmaları doğurdu. Bunun üzerine aceleyle geri çark etti. Sonraki dört yıl, sürekli artan borçlarla, yiyecek darlıklarıyla, pek çok sektörde tutarsızlık ve dengesizliklerle, felakete doğru sürüklenilen yıllardı. Çare getirecek bir hareket ivedi, ama politik açıdan olanaksızdı. Polonya, ödemeler dengesindeki durumun kötüden daha kötüye gittiği bir sırada, büyük bir tahıl ithalatçısı haline geldi. 1971-75 Yıllarının yapay hızlı büyümesinin (boom) ortaya çıkardığı yüksek beklentiler üzücü hayal kırıklıklarıyla sonuçlandı. 1980'de yine gıda fiyatlarında başka bir arttırma denemesi, çok geniş kapsamlı politik ve toplumsal yenilenmeyle köklü ekonomik reformlar tartışmaları ortasında, otoritenin dağılışına, «Dayanışma» sendikasının çıkış yapmasına, Gierek'in istifa edip yerine önce Kania, sonra da Jaruzelski'nin gelişine katkıda bulundu.

Bu arada ekonomik felakete doğru dur durak bilmeyen bir sürükleniş görülüyordu. Bir ölçüde grevlerden, bir ölçüdeyse dövizlerin tükenmesi, yiyecek darlıkları ve malzeme darboğazları nedenleriyle, çıktı miktarı hızla düştü. «Dayanışma», resmi sendika-

ları kenara itip hükümetin hareketleri karşısında etkili bir veto kullanarak, kuvvetli bir ekonomik ve politik güç haline geldi.

Partinin, «Dayanışma»nın ve çok etkili olan Katolik Kilisesi'nin katılımıyla, bir ulusal selamet hükümetinden söz edilmeye başlandı. Yine de yolda çok büyük engeller dikiliydi.

Biri politikti. Bir yanda, partinin tartışılmaz politik liderlik iddiası, bunun doğal sonucu olarak temel ekonomik ploitika ve atamalar üzerinde denetimi vardı (yani, **nomenklatura**'nın Polonya'daki biçimi). Liderlerin bir bölümü bu konuda uzlaşmaya yanaşmakta çok isteksizdiler. Olayların akışıyla giderek telaşa kapılmış Moskova'nın baskıları da bu direnişlerini kuvvetlendiren bir etkendi. Öte yanda, başka bir yasal muhalefet örgütü olmayınca, «Dayanışma» kaçınılmaz olarak bütün politik muhalefetin odağı haline geldi. Saflarında pek çok insan, yüksek ücretler ve daha kısa çalışma saatlerinden yana sendikacılar, milliyetçiler, nice samimi sosyalist, aynı ölçüde samimi nice anti-komünist bulunuyordu. Demokratik ve özgür toplantıları birbiriyle uyuşmayan görüşlerdeki çok çeşitli bir yelpazeye sesleniyordu. Koşullar olağan olsaydı bile, öylesine türdeş olmayan bir gruptan tutarlı bir politikanın ortaya çıkmasını beklemek gerçekten çok fazla şey istemekti.

Ama koşullar olağan değildi, çünkü ekonomik felaket getirmişti. Karneye bağlama usulü yürürlüğe konmak zorunda kalındı, tayınlar azaltıldı, fiyatlar (uzun bir aradan sonra) arttırıldı. Çıktı ve ihracat miktarı düşerken, ithalatta ciddi indirimler yapmak zorunluluk oldu. Yaşam standartları düşürülmek, anahtar önemdeki öncelikli sektörler korunmak zorundaydı. Bunun için, parti liderleri ve «Dayanışma»nın ne tür bir ekonomik reformun benimsenmesi gerektiği konusunda berrak düşünceleri olsa bile, bunun varolan kaos durumunda, piyasa mekanizmasın-

dan yararlanmayı genişletmektense, karneye bağlamayı ve merkezi denetimin kuvvetlendirilmesini sürdürmekten yana güçlü nedenler sağlayan o kaosta nasıl benimsenebileceğini kavramak zordu. Sonuç olarak, ivedi olağanüstü durumlarla başa çıkma çabaları dışında, hükümetten de, «Dayanışma»dan da tutarlı bir ekonomik politika çıkmadı. Dayanışma bölünmüştü zaten. Bölünmenin kaynaklandığı sorun da, parti liderlerinin hataları ve yetersizliğinin ürünü olduğu iddia edilen katı önlemlerin sorumluluğunu almak gerekip gerekmediğiydi.

Aralık 1981'de, «Dayanışma»nın politik istemleri (serbest seçimler, özgür basın, meşru muhalefet), sürekli olarak ekonomik felakete doğru sürüklenme ve hükümetin herhangi bir politikayı uygulamakta açıkça görülen güçsüzlüğü, Moskova'dan gelen düzeni yeniden sağlayın istemleriyle birleşince, Jaruzelski'nin baskıcı «darbe»sini sahneye koymasının yolu açıldı. Parti aygıtını bir kenara iterek askeri subayların uyguladığı sıkıyönetim, oldukça yeni bir durumu temsil etmektedir. Bu yazının yazıldığı sırada sonuç henüz belli değildi. Belki de ordu, çok gerekli reformları sonunda uygulamaya koyacaktır. (Şimdi, Ocak 1982, niyetlerinin bu olduğu iddiasındalar.) Gelecekte ne olacağına ilişkin bir tahmin yürütmeye kalkışmak yararsız gibi görünüyor.

Daha önce ortaya atılan soruya yanıt vereyim Polonya gelecekteki olayların bir belirtisi midir? Polonya deneyiminden hangi dersler çıkarılabilir?

Yanıt olarak şunlar söylenebilir

(a) Polonya'daki yönetim eşsiz derecede temelsiz bir ekonomik politika benimsedi. Rejimin politik temelleri çok zayıf olduğundan, sonuçta görülen istikrarsızlaşma daha da riskliydi. Romanya ise farklı bir yoldan 1981'de kritik bir ekonomik durumun eşiğine geldi. Yalnız orada, otorite ve polis, herhangi bir muhalefetin görünmesini önleyecek kadar güçlüydü.

(b) Polonya'daki muhalefet (örneğin, Macaristan ve Çekoslovakya'dakinden farklı olarak) çok büyük oranda işçi sınıfına dayandığı için, farklı bir sendikal biçime büründü. Bu biçim, sözde işçi sınıfının öncüsü olan partinin saflarında çok fazla ideolojik karışıklık yaratmak gibi bir «avantaj» getirdi. Böylesi bir örgütlenmenin öncelikle olumsuz bir gücü olması ise dezavantajlı yanıydı: Hükümetin hareketlerini durdurabilir ve politik istemlerini dayatarak sıkıntıya sokabilirdi, ama ne yapısı, ne de üye kitlesinin inançları politikanın sorumluluğunu üstlenmesini kolaylaştırıcı bileşimdeydi.

(c) «Dayanışma» sendikası deneyimi, sosyalist olduğunu iddia eden toplumlarda ve yine hakikaten sosyalist olan toplumlarda sendikaların rolü sorununu çok keskin bir biçimde ortaya koyar. «Dayanışma», çalışma koşullarıyla ilgili tamamıyla haklı yakınmalarının yanı sıra ilk bildirilerinde, daha yüksek ücretler, daha kısa çalışma saatleri ve yiyecek fiyatlarında artış olmaması istemleriyle çıkmıştı. Bunların Polonya'nın ekonomik koşullarında hep birden gerçekleşmesi olanaksızdı. Sendikanın eylemleri üretkenliği daha da düşürdü. Bütün muhalefetin odağı olduğu için anlaşılabilir biçimde, politik istemlerde bulunmaya da başladı; ama ne tutarlı ve birleşik bir ekonomik politikası vardı, ne de sorumluluğu alma isteği (gerçekten de bir sendikanın görevi değildir bu) «Dayanışma»nın üye kitlesinin amaçları bakımından önemli bir sorun ortaya çıkıyor «Dayanışma»nın üyelerinin kapitalizmi restore etmek gibi bir arzuları kesinlikle yoktu. Sadece, politik ve ekonomik açılardan, her düzeyde yönetime karşı güvenleri yoktu; işçi konseylerinden yana yaygın bir istem vardı; temel reformlar yapılması gerekliliği konusundaki duygular genelleşmişti ve, son olarak, istenen reformların **türü** konusunda yani, piyasa mekanizmasının rolü üzerine) bir konsensüs sağlanmamıştı. Bu tablo, ekonomik

reformun önündeki engellerle, daha sonra tartışılacak olan, kitlelerin onlara karşı tutumu hakkında daha genel sorunları gündeme getirir.

(d) Hükümetin ve partinin kitlelerin gözünde meşruiyetinin olmayışı, liderlerin beceriksizliği ve/veya zorunlu değişiklikleri benimsememeleri ve güç kullanmakta yani teröre başvurmakta (Aralık 1981'e kadar) isteksiz davranmaları, felakete doğru kesintisiz bir sürükleniş anlamına geliyordu.

(e) Polonya'daki «sistem»in zayıflıklarını, gerek yönetici katmanların, gerekse kitlelerin ekonomik reformlara karşı çelişikli tutumlarını öteki ülkeler de paylaşır. Yine de, Polonya'da resmi kurumların yetersizliği, «meşruiyetin bulunmayışı», popüler anti-Sovyetizm ve Gierek'in ekonomik serüvenciliğinden oluşan bileşime başka yerlerde rastlanamaz. Ancak bu, öteki ülkelerin de —en azından SSCB'nin— ciddi ekonomik problemler yaşadıklarını ve bu problemlerin politik sonuçlar **getirebileceğini** yadsımak değildir.

Şimdi Avustralya'da dersler veren Macar filozof G. Markus, sosyalizmden «kapitalist ekonomik gelişmenin çevrimsel, krizle ilerleyen karakterini aşmanın ve kaldırmanın beklendiğini anımsatır. Doğu Avrupa'da da çevrimlerin varlığına çeşitli ekonomistler, örneğin T. Bauer ve J. Goldmann dikkat çekmişlerse de, hiçbir yerde bu denli uç noktaya taşınmamıştır Markus şöyle yazar:

> Bütün toplumu yukarıdan yöneten ve hiyerarşik bakımdan örgütlü bir aygıtın giriştiği plânlamanın, en çok hayret uyandırıcı yanılgıları için bile, ekonomik ya da toplumsal doğrudan denetim mekanizmalarının varolmadığı bir rejimde çıkması olası ekonomik dalgalanmaların yıkıcı kapsamını görmek için, global savaştan sonra harabeye dönmüş bir ülkeye benzetilebilecek Polonya'nın ekonomisinin bugünkü durumuna bir göz atmak yeter.

«Doğu Avrupa toplumlarının tümünü saran toplumsal hastalığın beklenmedik bir güç ve açıklıkla pat-

ladığı[23] yer Polonya'ydı. Başka ülkeler bu dersi önemseyecek ve Polonya hastalığından sakınacaklar mı? Reform yapmamış bir ekonomik-politik sistem bu hastalığa karşı kendini bağışık tutabilir mi? Ne yazık ki, kristal bir kürem yok.

Çin: İleri Atılım, Kültür Devrimi ve Reform

1. Bölüm'de aktarılan Coward ve Ellis'in fikirlerine dönmek burada uygun düşebilir: «Çin'de, delegasyon, yönetim ve iktidarın «temsilcilere» yani «sorumlu kişilere» verilmesi fikirlerini (kapitalist üretim ilişkilerinin ve burjuva demokrasisinin anahtar fikirleri çürüterek, yeni bir ideolojik devrim yapılmakta.» Bu görüş, hem «kültür devrimi»nin, hem de reel dünyadaki koşulların pratik olanaklarının yanlış kavranmasının bir parça aşırı bir biçimini temsil etmekte. Çoğu «Marksist» bu yanlış anlamaya katıldı. Charles Bettelheim, Sovyet sistemiyle ilgili kuramsal eleştirilerini, geri Çin'de sözümona başarılı sınıf savaşımı ve sosyalizm inşasıyla, sosyalizmin üretici güçlerin gelişmesini gerektirdiği öğretisi arasındaki zıtlığa temellendirir. O öğretiye «ekonomizm» adını veriyordu Bettelheim. Kuşkusuz, üretici güçlerin yeterince gelişmemişliği nedeniyle Rus devriminin henüz olgunlaşmadığına inananlar Bolşevikler değil, Menşevikler (ve son günlerinin Kautsky'si) idi; ne var ki Bolşevikler ,iktidarı ele geçirdikten sonra baş önceliği sanayinin büyümesine verdiler ve ilkin sosyalizmin, sonra da komünizme doğru ilerlemenin önkoşulunu kesinlikle büyümede gördüler. «Sovyet iktidarı, artı, elektrifikasyon» (yani, Lenin için sanayileşmenin özlü anlatımı) düşüncesinin sosyalizmin insanı için **yeterli** bir koşul olmadığını vurgulamakta Bettelheim elbette oldukça haklıdır, ama **zorunlu** bir koşul muydu? Bettelheim'in yanıtı «hayır»dır Çok geri bir ül-

(23) Markus. a.g.y.. s. 240-1.

kede gerçek bir sosyalizmin kurulmakta olduğu, sınıf savaşımının ekonomik gelişme karşısında önceliği aldığı Kızıl olmanın uzman olmaktan daha önemli olduğu) Çin'deki kültür devriminin kanıtladığı gibi, o da «ekonomizm»di.

Bettelheim kendi konumunu yeniden gözden geçirmektedir. Gerek «kültür devrimi»nin Marksist kuramın tasarladığı biçime bürünmediğini, **gerekse** o hareketle, şimdi Mao'nun ardıllarının çok sancı çekerek onarmak zorunda kaldıkları, çok büyük zararlar verildiğini, şimdi Bettelheim da kesinlikle kabul ederdi.

Çin deneyiminden hangi dersler çıkarılabilir?

1949-57 Döneminde Çin'deki plânlama sistemi Sovyet modelini kopya doğrultusunda bir evrim gösterdi ve Sovyetlerin oldukça geniş yardımı ilerlemeye yardımcı bir etken oldu. Geniş-ölçekli sanayinin tümü ve küçük-ölçekli sanayinin büyük bölümü ulusallaştırılırken, yetkililer az miktarda girişimci yetenekten yararlanma gerekliliğinin bilincindeydiler. Nitekim, eski kapitalist mülk sahiplerinin fabrikalarını bu sefer yöneticiler olarak yönetmeyi sürdürmelerinin pek çok örneği görüldü. Kentte kooperatifler özendirildi. Köylüler aşama aşama (oldukça kanlı bir toprakbeyi-karşıtı kampanyanın ardından) kolektifleştirildi ve bu süreçte, Sovyet deneyiminin tersine, tarıma fazla zarar verilmedi. Bunun nedeni belki de, Çinli komünistlerin kırsal kesimlerdeki üslerde çalışmış olmaları, böylece Rusya'daki yoldaşlarına göre köylülere çok daha yakın olmalarıydı. Bununla birlikte, kolektifleştirme Çin'de de baskıcı bir süreçle gerçekleşti. Köylülerin tercihleri hiç dikkate alınmadı.

Kentte ve köydeki üretim hızla yükseldi. Bunun önemli bir nedeni, basitçe, Çin'in başına yüz yıldır bela kesilmiş olan kaos, iç savaş, dış işgal ve iç savaş-lordlarının yerini **düzenin** almış olmasıydı. 1949'

dan önceki ama sanayi merkezlerinin, Mançurya gibi Japonların denetimi altındaki bölgelerde, ya da düzenin sürdüğü yabancı korumasındaki imtiyazlı bölgelerde (özellikle Şanghay) gelişmiş olması rastlantı değildi.

Sonra 1958 yılı, «büyük ileri atılım» ve Sovyetler Birliği'yle ayrılık geldi. «İleri atılım»a, kırsal nüfusunun muazzam çokluğundan yararlanarak Mao'nun Çin'e özgü bir ilerleme yolu denemesi denebilir. Yine de, SSCB'de 1929-32 yıllarında onaylanan ve o da son derece iddialı büyüme hedeflerinin ve kitlelerin seferber edilmesinin benimsenmesini gerektiren stratejiyle bir paralellik görülmektedir. İki örnekte de akıllı davranmaya çalışın şeklindeki uyarıcı sözler «sağ sapmalar» olarak mahkûm edildi ve çabalar büyük ölçüde boşa gitti. Aralarında farklılaşmalar da vardı tabii. Kırda küçük-ölçekli sanayi tesisleri ve evlerin bahçelerinde dökümhaneler gibi aşırılıklar Sovyetler'de görülmedi. Bu çabalar uygulanamayacaklarını kanıtladığı gibi; köylülerin kamu hizmetlerde aşırı ölçüde seferber edilmesiyle birlikte, dikkatleri tarımdan uzaklaştırdı ve ciddi bir yiyecek darlığı belirdi. Ayrıca ,aşırı komünal yaşama biçimlerini sokma ve köylülerin özel arsalara ve çiftlik hayvanlarına sahip olma haklarını kısıtlama, hatta kaldırma girişimleriyle birlikte, «halk komünleri» kuruldu. 1959'da öyle bir kaos ve karışıklık durumu doğmuştu ki, ekonomik istatistiklerin yayımlanmasına son verildi (sınırlı ölçüde yayınlar 1979 yılına kadar yeniden basılmadı) «Atılım» terkedildi. Görünüşe bakılırsa Mao'nun kişisel konumu da olumsuz yönde sarsılmış ve iktidar Liu Şau-şi ve Çu En-lay'a geçmişti. Onların daha ılımlı politikaları sayesinde zararı onarmak ve ilerlemeye yeniden başlamak olanağı doğdu. Yine de sistem büyük oranda merkezileşmiş kaldı. Devlet işletmeleri kârlarının neredeyse hiçbir kısmını ellerinde tutamadıkları gibi, malzemeler de merkezden dağıtılıyor-

du. Kentlerdeki kooperatifler öyleşine sıkı bir denetim altındaydılar ki, devlet işletmelerine benzer konumlara geldiler. Eyaletlerde ademi merkezileşmeden ne kadar çok söz edilirse edilsin, pratikte sanayi üretiminin büyük bölümünü Pekin denetliyordu. Köylerde komünlerin üretim görevleri azaltıldı. Tarımsal üretimi «tugaylar» (büyüklük ve önem bakımından Sovyet kolektif çiftliklerine denk düşen), hatta tugayların alt-bölümleri olan «ekipler» örgütlüyordu. Ancak onların rolleri konusundaki tartışma sürdü gitti. Bugün bile karışıklığa yol açan bir konudur: Gelirlerin her ekibin net gelirlerine dayanması beklenmektedir, oysa bu gelirler bir ölçüde, tugay ya da komünün o ekibe işlemeleri için emir verdikleri şeyin ürünüdür; öyle ki, ekibin çalışması ya da etkinliğinin dışında kalan koşullar yüzünden gelirlerde büyük oransızlıklar görülür. Özel arsalara yine hoşgörüyle yaklaşılıyordu. Ancak kentlerde özel işletmeler kurmak neredeyse olanaksızlaşmıştı.

«Kültür devrimi»nin sahneye konması ilerlemeyi sekteye uğrattı. Kültür devriminin tarihi şimdiye dek asıl olarak kurbanları ya da karşıtları tarafından yazılmıştır ve bunu olağan karşılamak gerekir. Birbirine bağlı da olsa, dikkatle ayrılması gereken çeşitli öğeler söz konusuydu. Onlardan birisi, Mao'nun kendi egemen konumunu yeniden kazanma, onlara karşı kitlesel bir hareket seferber ederek, «kapitalist yolcular» olmakla suçlayarak, parti makinesini denetleyen Liu'yu yenilgiye uğratma çabasıydı. Bu saldırı çizgisi, en radikal unsurlara, devrimci ruha seslenmeyi içeriyordu. Ancak bu, kültüre çirkin bir saldırı biçimine dönüştü. Belki de en kalıcı zararı eğitim gördü. Çeşitli kaynaklar, gerek kültür, gerekse teknolojik eğitim üzerinde olumsuz etkiler doğuran on yıllık bir açıklığa tanıklık ederler. Binlerce entelektüel «yeniden eğitim» için kırlık bölgelere gönderilirken, yüzlerce kolej ve araştırma enstitüsü ya kapatıldı ya da

kargaşa içine sokuldu. Kimi gözlemcilerin (örneğin Jack Gray) görünüşüne göre onun dilediğinden daha aşırıya kaçtılarsa da, Mao, fanatikleri cesaretlendirmişti[24]. İşletme yönetimlerine saldırılar (yer yer fiziksel) oldu. Pek çok örnekte resmen disiplinsizlik teşvik edildi. Ücret eşitsizlikleri sürmekle birlikte, zaman zaman «burjuva hakkı» denen şeye karşı kampanyalar yürütüldü. Maddi özendiriciler karşısında sözde daha üstün manevi yöne ağırlık verildi. Köylerde de özel arsalara karşıt önlemler yeniden canlandı.

Ordunun, Lin Piao'nun (ve esrarengiz ölümünün), Dörtlü Çete denen grubun, onların Mao'nun kendisiyle kültür devriminin farklı aşamalarındaki ilişkilerinin oynadığı rol, bu çalışmanın kapsamını çok aşan sorunları gündeme sokuyor. Kültür devriminin pek çok bölgede hiç hoşlanılmayan bir şey olduğu, özellikle son yıllarında ciddi ekonomik zararlara neden olduğu, daha fazla istatistik elde edene kadar tam kapsamının asla ölçülemeyeceği açıktır.

Mao'nun ölümünden sonra politika değişti. 1979'da Çin'i ziyaret ettiğim zaman reform yeni yeni görünmeye yüz tutuyordu. Ekonomik kalkınmanın ideolojik radikallik karşısındaki önceliği yeniden güvenceye alınmıştı ve eğitimle kültüre verilen zararı onarmaya yönelik çabalara başlanmıştı. İlk başta, önemli oranda Batı teknolojisi ithal etmeye güvenerek, büyük çaplı bir sanayiyi modernleştirme programının benimsenmesinin olanaklı olduğu düşüncesi vardı. Göz korkutucu engeller karşısında bu plânlar çabucak rafa kaldırıldı: Belli başlı dengesizlikler sürüyordu; 1 milyara yaklaşan bir nüfusun beslenmesi sorunu gündemde olduğunda tarım alanında ivedi bir

(24) Mao'nun politikalarının eleştirel bir sosyalist bakış açısıyla değerli bir çözümlenmesi için bkz. (editörler:), M. Selden ve V. Lippit **The Transition to Socialism in China** (White Plains, NY: Sharpe, 1982).

maddi girdiler ve özendiriciler gereksinmesi hissedilmekteydi; köylülere özendirici sunmanın anlamı da hafif sanayinin hızla genişlemesiydi. Büyük modernleşme programlarının henüz beklemesi gerekecekti. «Tek yanlı olarak yüksek bir hıza ve yüksek birikim oranlarına ulaşmaya çalıştık ve büyük çaplı sermayeyi gerektiren bir kuruluşun özlemi içindeydik. Üretim ilişkilerinde, üretim araçlarının mülkiyetinde yüksek bir düzeye geçişe yersiz bir ağırlık verdik.»[25] Üretici güçlerin hâlâ «çok geri» kaldığına dikkat çeken bugünkü resmi politika, tarımın ve hafif (tüketim malları) sanayinin önceliğini; ağır sanayinin tüketim malları sanayileri için gerekli üretim araçlarını sağlamaya kaydırmayı ve hizmetlere daha büyük bir dikkat ayırmayı vurgulamayı sürdürmektedir.

Ne kadar ileri gidileceği konusunda henüz bir netlik bulunmamakla birlikte, piyasa mekanizmasının kuvvetlendirilmesi hedefini gözeten reformlar yürürlüğe konmaktadır. Kamu mülkiyeti başat kalacaktır. «Üretici güçlerin fiili düzeyini hiçe sayarak ve toplumsallaşma derecesini bile bile yükselterek, olgunlaşmamış bir zeminde daha yüksek bir mülkiyet aşamasına geçiş»; bir başka deyişle, nesnel koşullar devamından yana olduğu zamanda kooperatiflerin ve özel işletmelerin kaldırılmasına yönelik sürekli bir eleştiri gözlenmektedir. Sonuç olarak, tarımda denetimleri gevşetmeye, «80- milyon köylüye ilk kez olarak /aynen/, işin örgütlenmesinin biçimlerini ve emeğe göre bölüşümün yollarını belirleyen, tarımsal üretimde farklı sorumluluk sistemlerinden birini seçme hakkı» tanımaya karar verilmiştir. «Özel kullanılan arsalar, işlenen toplam arazini nyüzde 7'sinden 15'ine çıkarılarak, genişletilebilir, hatta iki katı arttırılabilir.» Şehirlerde «bir zamanlar 'kapitalizmin kuyruğu' sayılan bireysel ekonomi ve geçmişte aşağılan-

(25) Xiao Zhen, **Beijing Review**, 10 Ağustos 1981, s. 14.

mış olan küçük-çaplı kooperatif ekonomisi, yeni politikayla özendirilen şeylerdir»[26].

Çin aşırı boyutlarda yoksul bir ülkedir. Nüfusu 1 milyara yakındır. Yine de ekilebilir arazisi Sovyetler Birliği'nin ancak yarısı kadardır. Yoksulluğu, 800 milyon köylünün ancak kendilerini ve varolan şehirleri besleyebilmesinin bir fonksiyonudur. Çin'in deneyimi, olumlu olumsuz, özellikle yoğun bir nüfusa sahip ve azgelişmiş ülkeler (AGÜ'ler) açısından çok büyük bir ilgi ve anlam taşır. Kaydettiği ilerlemeyi Hindistan'ınkiyle karşılaştırmak özel bir değerdedir. Büyüme oranları ciddi farklılıklar gösteriyorken, fiilen kimse aç kalmadığına ve çok zengin insanlar olmadığına göre, Çin'in sosyalistlerin gözünde bir üstünlük iddiasıyla ortaya çıkması olanaklıdır. Hindistan'daki demokratik oylama biçimleri, kast sistemi gibi eşitsizliğin derin kökler salmış nedenlerinin üstesinden gelmekte bir dezavantaj getirmektedir. Çin ise öteki plânlı ekonomileri inceleyip onların deneyimlerinden bir şeyler öğrenmeye çalışmaktadır. Zaten Sovyet ve Macar ekonomileri üstüne bir konferans vermek üzere Çin'e davet edilmemin nedeni de buydu. Çin'in şimdi uygulamaya çalıştığı modelin yaşayıp yaşamayacağına, daha doğrusu son biçimine gelince, henüz durulmamış ve hızla değişen bir durum üzerinde bir yorum getirmeye kalkışmak için zaman çok erken.

Çin'in sürekliliği en uzun tarihe sahip bir eski devlet olduğunda kuşku yok. Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi, devrimciler **tabula rasa**'yla* başlamadılar ve başlayamazlardı. Yüzyılların alışkanlıklarının liderler üzerinde de, yönetilenler üzerinde de etkileri vardı. Daha önce adını andığımız Bienkowski, «Çin deneyimi» hakkında söyleyecek çok sözü olan bir ki-

(26) A.g.y., s. 17. Ayrıca bkz. C. Lin, «The reinstatement of economics in China today», **China Quarterly**, Mart 1981.

(*) boş levhayla, yani sıfırdan. (ç.n.)

şidir. Bienkowski, geleceğe ilişkin, Çin imparatorlarının da bir amacı olan «eşitlikçi despotizm» durumunun ortaya çıkacağı ya da korunacağı tahminini yürütmektedir. Bienkowski'nin çözümlemesine her açıdan katılmak gerekmiyorsa da; ekonomik, politik ve askeri problemlerin Çin'e özgü çözümleri bulunabileceğini, sosyalist ilkeler ve sloganların Çin toprağına aktarıldığında çok farklı biçimlere bürüneceklerini kabul etmeyi reddetmek gerçekten aptallık olur. Aynı zamanda, daha önce vurgulandığı gibi, problemlerin çoğunun başka ülkelerde karşılaşılanlarla ortak çok yanı vardır. O problemler Çin'e özgü karakterlerle yazmakla çözülemez ya da aşılamazlar.

4. BÖLÜM

Geçiş

İlk Bir Kaç Söz

«Nereye gittiğinizi bilmezseniz, bütün yollar sizi oraya götürür». Modern bir deyiş böyledir. «Revizyonist» Eduard Bernstein, «amacın hiçbir şey, hareketin her şey» olduğunu yazıyordu. Dolayısıyla şu soruya yanıt vermeden önce geçiş sorunlarını tartışmaya kalkmak bir parça tehlikelidir: Neye geçiş? Yine de tehlikeye iki nedenle aldırış etmiyorum. İlki, amaç «hiçbir şey» değilken ve olamazken, yaşanan acı deneyimler, araçların amaçları etkilediğini öğretir bize. Bozulmaz bir fanatiğin gözünde açık bir sosyalizm versiyonuna ulaşmak, kan ve terörden geçiyor, süregen bir tek-parti despotizmini, katı sansürü vb.yi gerektiriyorsa, bu yolun sizi oraya **götürmeyeceğinden** pekâlâ emin olabiliriz. Sosyalizm **denebilecek** ama öyle olmadığını düşünen herhangi birinin anında tutuklanabileceği bir şeye de varabiliriz. Hangi doğrultuda ilerlemek istediğimiz konusunda bir düşüncemiz olabilir, varacağımız nihai noktanın yolculuğun niteliğinden etkileneceği muhakkaktır. Gerçekten de, amaç ne olursa olsun, toplum yaşamında tamı tamına **nihai** bir varış noktası (sanırım nihai yokoluşun dışında) olamaz. Marx, daha romantik anlarında, tam komünizmi istikrarlı bir altın çağ biçiminde tasarla-

mış olabilir, ama çoğu Marksist (ve elbette romantik olmadığı ruhsal anlarındaki Marx'ın kendisi de), yaşamın bulunduğu yerde çelişkinin de olduğunu, sosyalizmi oluşturan fikirlerin deneylerle birlikte değişikliğe uğrayacağını, çatışmaların son bulmayacağını kabul ederler herhalde. Böylesi çatışma ve çelişkilerin «uzlaşmaz-olmayan» nitelik taşıyacağını sanmak budalalık olur. Marx, daha önce uzun uzadıya tartışıldığı gibi, her ne kadar tasarımlanabilir bir sosyalist toplumun ekonomisi (ve politikası) ile ilgili verdiği ipuçlarının çoğunda yanılmış olsa da, gelecek bir sosyalizmin ayrıntılı bir şekilde tasarlanmasını tartışmayı reddederken haklıydı.

4. Bölüm, kendi içinde üç ana kısıma ayrılmaktadır. İlkinde, gelişmiş ya da yarı-gelişmiş bir kapitalist toplumdan geçişle ilgili bir takım fikir ve deneyimleri ele alacağız. İkincisinde, Sovyet tipi «sosyalizm»den daha kabul edilebilir bir şeye 'bilinen bir etiket tercih edilirse, «insan yüzlü sosyalizme») doğru nasıl yöneleceğimiz sorununa eğileceğiz. Üçüncü kısımda ise «kalkınmacı sosyalizm» konusunu işleyeceğim, ama konunun kuşkusuz hakettiği uzunlukta değil. Bunun nedeni şöyle: «Kalkınmacı sosyalizm»in, üretim yapısını modernleştirme göreviyle harekete geçirilmiş, azgelişmiş «sosyalizm» olacağı kesindir. Bunun Stalin'in Rusya'sı için de geçerli olduğu savunulabilir elbette. Gördüğümüz gibi, Fransız sosyalist düşünür Charles Bettelheim, Bolşeviklerin, «ekonomizm» olarak adlandırdığı ve içeriği temel görevin üretim güçlerini geliştirmek olduğuna, bunun sosyalizme götüreceğine inanmaktan ibaret kalan sapmadan dolayı suçlu olduklarını düşünüyordu. Oysa Mao'nun Çin'i, yine Bettelheim'ın görüşünce, doğru bir sınıf çizgisi izlenmesi halinde çok geri bir ülkenin bile sosyalizmi inşa edebileceğini kanıtlamaktaydı. Öncelik sınıf savaşımına ve kültür devrimine verilmeliydi. Çin'de sonraki gelişmeler Bettelheim'ın inançlarını sarsmış olma-

lı. Yalnız bir noktada haklı çıktı: Hükümet onu kurduğunu iddia eden bir partinin ellerinde bile olsa, ekonomik büyüme hiçbir şekilde sosyalizmin zaferini güvenceye almaz. Marx çok önceleri ve doğru olarak, yoksulluğu paylaşan bir «sosyalizm»in kesinlikle düşük yapacağını, paylaşılan yoksulluksa çok kısa sürede işlerin «aynı eski çöplüğe» döneceğini belirtiyordu. Engels de, ünlü bir pasajında, «aşırı bir partinin liderinin başına gelebilecek en büyük felaketin, hareketin, temsil ettiği sınıfın egemenliği açısından henüz olgunlaşmamış bir devirde yönetimi devralmak zorunda kalması olduğunu» yazıyordu[1]. Bunun doğal bir sonucu olarak, Engels; maddi bolluğun, ya da hiç değilse aşırı yoksulluğun son bulmasının kendi tasarlayabildiği türden bir sosyalizmin olmazsa olmaz (**sine qua non**), zorunlu (ama yeterli değil) bir koşulu olduğuna haklı bir inanç besliyordu. Kitabın en başında ileri sürdüğüm gibi, anlayabileceğimiz ya da anlamamız gereken nedenlerden dolayı, sosyalizm adına ekonomik kalkınmanın Üçüncü Dünya'nın hatırı sayılır bir kesiminde kuvvetli çekici yanları vardır. Bununla birlikte, bu kitabın «kurucu» final bölümünde, sanayileşmiş, modern bir ülkedeki «uygulanabilir sosyalizm» üzerinde duracağız.

Tekil kullanım dogmatiklerin tüylerini hemen diken diken eder. Tek ülkede sosyalizm? Olanaksız!

Bu incelemeyi boydan boya kaplayan zaman-ölçüsü («şimdiden ana rahmine düşmüş bir bebeğin ömür süresi içinde tasarlanabilir») gözönüne alınırsa; evrensel, dünya çapında sosyalizm kesinlikle zorlama bir fantezidir. Elbette, bugün nasıl bir Batı Avrupa ortak pazarına tanık olmaktaysak, çeşitli ülkelerin birleşmesiyle yapılanan bir sosyalist gümrük birliği ya da federasyonu tasarlamak da olanaklıdır. Bu ba-

(1) Kö Marx; «The German Ideology», **Collected Works**, C. V (Londra: Lawrence and Wishart, 1976), s. 48-49; ve F. Engels, «The peasant war in Germany».

kış ütopyacı değil, açıkça arzulanır bir şeydir. Zaten «sosyalizm»i, Avusturya ya da Belçika gibi küçük bir ülkede düşünmek oldukça anlamsız kaçar. Sovyetler Birliği'nde 1920'lerde yürütülen «tek ülkede sosyalizm» tartışması, genellikle kafa karıştırıcı bir tarzda yorumlanır. SSCB gerçekten çok geniş, ancak tecrit olmuş ve azgelişmiş bir ülkeydi. Savunucuları ve sonraki nice yorumcu, olumsuz bir yanıt vermek için gösterilebilecek olası nedenler arasında net bir ayrım yapamıyorlardı:

(a) **Güç etkeni, dışsal.** Kapitalist dünyanın o sıradaki ezici askeri ve ekonomik üstünlüğü karşısında, dünya devrimi gelmedikçe Sovyet Rusya yenilgiye uğrardı.

(b) **Güç etkeni, içsel.** Köylülerin kabarık sayıda olup proleterlerin azınlıkta kalması karşısında, ayrıca sermaye birikimi sorunları gözönüne alındığında, Rusya'da tecrit durumunda sosyalizmi inşa etme çaması başarısızlıkla sonuçlanırdı.

(c) **Tanım açısından.** Sosyalizm uluslararası düzeyde ve dünya çapında tanımlanır.

Üçünü birleştirmek de elbette olanaklıdır. Bunun için bir eleştirmen, SSCB'nin, kendi kabuğuna çekilerek, askeri sektöre aşırı oranda yüklenerek, köylü çoğunluk üstünde kitlesel bir baskı uygulayarak, Stalinist dış görünüşüyle, iyi sosyalistlerin reddetmesi gereken bir «sosyalizm» inşa ettiğinin söylenebileceğini öne sürebilir. Bununla beraber, SSCB'nin dış ve iç engeller yüzünden sosyalizmi inşa edemeyeceğini iddia etmekle, sosyalizmi, koşullar ve engeller ne olursa olsun, **herhangi bir ülkede** başarılamayacak gibi **tanımlamak** arasında yaşamsal bir farklılık vardır. Ne olursa olsun, bir ülke ya da ülkelerin, geçiş döneminde, dış dünyaya da bir derece bağımlı olmanın yanı sıra, gündemde çok fazla yer kaplayan dış ekonomik ilişiklerle birlikte sosyalizme yönelmeye çalışacağından kuşku duymaz kimse. Yinelersek, sosya-

lizmi yalnızca dünya ölçeğinde olanaklı sayıyorsak, bunun vardığı nokta bir ülke içinde gerçekleşmesi olasılığını reddetmek, ya da hiç olanaklı olmadığını kabul etmektir. Yine bu varsayım, ona bağlı kalan dogmatiklerin sosyalist bir düşüncenin herhangi bir şekilde somutlaşmasını reddedebilmelerini sağlar —bu tutum sadece sonsuza değin muhalif kalmak isteyenlere tavsiye edilebilir, zaten başka türlü de pek yararlı olmaz.

Geçiş I: Kapitalizmden Sosyalizme

Şimdiye kadar hiçbir gelişmiş kapitalist ülke sözcüğün kabul edilebilir anlamıyla sosyalist olmamıştır. Kuşkusuz sosyal-demokratların egemenliğindeki çeşitli ülkeler bir dizi toplumsal reformlar benimsemişler ve ulusallaşmış sektörleri genişletmişlerdir. Ancak bir İsveç sosyalist cumhuriyetinden söz etmeye kalksak sözcüklerin anlamını çok fazla yaymış oluruz —üstelik salt İsveç bir krallık olduğundan da değil! Bunları söylemek, İsveç'te başarılanları eleştirmemek ya da suçlamamak değildir.) Mülkiyet ilişiklerinde ve toplum yapısında temel bir değişikliğe gitmenin temellerini atmaya yönelik çeşitli girişimlere ve nasıl ilerleneceği konusunda gündemdeki bir sürü sorunun tartışılmasına tanık olduk; Sözgelimi Mitterand'ın seçilmesinden önce ve sonra Fransa'da ve İşçi Partisi içinde İngiltere'de. Daha önce, ikisi de başarısızlıkla biten, 1936-37 Fransız Halk Cephesi hükümeti ve (yarı gelişmiş) Şili'deki Halk Birliği deneyimleri yaşandı. Nitekim S.C. Kolm'un bir sempozyumda yayımlanmış ilginç ve özgün bir çözümlemesinin ele aldığı konu, bu deneyimler ve ayrıca Portekiz'di[2]. Paris'te 1936'da bir öğrenci olarak dev bir 14 Temmuz gösterisine katıldım ve çok daha olgun yıllarımda Şili'de Allende'nin kötü bir yazgıyla sonuçlanan baş-

(2) Ed Bo Persson, (**Surviving Failures**) (Stockholm: Almqvist and Wiksell, 1980).

kanlığının son yılında dersler verdim. Şili'de izlenen politikalar ve onların sonuçlarına ilişkin çözümlemem yayımlanmış bir sempozyumun bir bölümünü oluşturmakta[3]. Aşağıdaki sayfalar da Kolm'dan ve kendi deneyim ve fikirlerimden aldığım şeyler vardır. Bu konuların tartışmalı konular olduğunu kuşkusuz değerlendirebiliyorum. Düşünceler farklı olmalıdır ve kesinlikle öyle olacaktır.

Sol'un solundaki kişilerin ortaklaşa paylaştıkları ve hem politik, hem de ekonomik açılardan felaketlerle sonuçlanabilecek bir takım tipik ve tehlikeli yanlış anlamalar vardır. Felaketlerden kaçınılması gerektiğine görre, bu konuların, sol'a şu satırların yazarından bile çok daha uzak duran kişilerin de ilgisini çekmesi gerekir.

Birinci konu, gelir bölüşümü ve bunun üretkenlikle ilişkisidir. Topluluğun yoksul kesimlerinin refahının zenginlerden alarak kayda değer oranda arttırılabileceği yönünde yaygın bir inanç vardır. Ne yazık ki bu yolda çeşitli güçlüklerle karşılaşılır. Zenginlerin servetinin bir bölümü dağıtılamaz. Örneğin, Van Dyck'in bir tablosuna el konabilir ya da bir müzeye yerleştirilebilir; ülke dışına satılabilir ve sağlanan gelir dağıtılabilir, ama ancak bir kere. Tazminat verilsin verilmesin, özel mülkiyetteki bir firma ulusallaştırılabilir, ama o da —gelecekte ne kadar çıktı sağlarsa sağlasın— yeniden dağıtılamaz. Özel bir kişinin mülkiyetindeki bir şato bir kamu müzesi haline getirilebilir, ancak yoksullara verilemez. O şatoya bir kaç aile yerleştirilebilirse bile, bunun konut sorununa getirdiği katkı çok az farkedilebilecek düzeydedir. Elbette toprak da yeniden dağıtılabilir ve toprak reformu hem olanaklı, hem de istenen bir şeydir. Bununla birlikte, pek çok önde gelen Batı ülkesinde

(3) A. Nove, «The political economy of the Allende regime», ed P O'Brien, **Allende's Chile** (New York: Praeger, 1976).

(örn. Fransa, Batı Almanya ve Iskandinavya) ya işlenen arazinin büyük bölümü zaten köylülerin mülkiyetindedir, ya da, ABD'deki gibi, köylü yoktur.

Gerçekten çok zengin olanların görece küçük bir sayıda kalması, **gelirin** yeniden bölüştürülmesi sorununu karmaşıklaştırmaktadır. Düşünelim ki, diyelim İngiltere'de, 20.000 yüksek oranda gelir elde eden kişilerin her biri, bir yılda 20.000 sterlinlik gelirin herhalde sosyalist bir hükümet tarafından da biriktirilip yatırıma ayrılacağına, yani elde kalmayacağına dikkat edelim.)

$$20.000 \times 20.000 = 400 \text{ milyon}$$

Büyük gibi görünen bu meblağın İngiltere'deki ortalama bir ücretli işçiye kazandırdığı, haftada 50 peni kadar bir şey, yani on sigara parasıdır. Süper-zengin insanların varlığını hoşgörüyle karşılamanın bir gerekçesi olamaz. Ancak onların aşırı boyutlara varan gelirlerinin, dağıtılmaları halinde, kitlelerin maddi refahı açısından büyük bir farklılık ortaya çıkarmayacağı gerçeği de değişmez. Oysa solcu propagandistler kendi destekçilerini hemen hemen değişmez bir yaklaşımla tersine inandırırlar: **faire payer les riches**, zenginler ödesin. Bu yaklaşım gerçekleşmesi olanaksız bir beklenti doğurur ve gelecekteki hayal kırıklıklarının nedenini oluşturur.

Pratikte, hükümetler yeniden bölüşümü gerçekleştirmeyi denediklerinde, çok zengin olanlara göre çok daha geniş insan gruplarının çıkarlarını olumsuz yönde etkilemek durumunda kalırlar. Gelirler yeterli oranda yükseltilse bile zorunludur bu durum. Bunun yanı sıra, üzerinde biraz daha durmamızın iyi olacağı politik sonuçlarla da karşılaşırız.

Kimisi, büyük şirketlerin «tazminatsız ulusallaştırılması»nın sonuçlarının pek farkında değil gibi görünmektedirler. Yine, «tekelci kapitalizm»de egemen olması ve mülkiyeti ellerinde bulundurması beklenen

süper-zenginlerden oluşan küçük bir grup («Les deux cent familles») hakkında kendi propagandalarıyla beyinleri uyuşmuş olsa gerektir. Büyük işlere giren insanların rolünün önemi yadsınamaz, ancak küçümsenen şey, kurumsal yatırımcıların önemidir. Bunlar arasında büyük sigorta şirketleriyle emekli fonları da yer alır. Onların yatırımları kuşkusuz finansörlerce yönetilir, ama tasarruflar milyonlarca insanın parasıdır ve onların çoğu sendikalıdır, paralarını kaybetmeyi boyun eğerek kabullenmezler. Gerçekten de, akla uygun bir tanıma görre işçi sınıfının üyeleri olan kişilerin (emek-güçlerini satan ve üst düzeyde yönetici görevlerde olmayanlar) büyükçe bir oranının bir takım mülkleri vardır: ev, araba, başka pahalı dayanıklı tüketim malları, emekli hakları, sigorta. Bunu gözardı eden bir politik tutum, (Amerika dışında) işçi sınıfının geleneksel olarak sosyalist duygulara bağlı kaldığı yerlerde bile, işçi sınıfının geniş bir kesiminin desteğini yitirebilir. Politik ve toplumsal gerçekçilik, kendini orta sınıf sayan (mülkiyet ilişkileri temelinde işçi olarak görülebilirlerse de) geniş bir sınıf ya da katmanın varlığının kabullenilmesini de gerektirir. Kimileri düşük ve orta düzey denetim görevlerindedir, kimileri ise uzman teknisyen ve mühendis, bilgisayar programcısı ve başka tür vasıflı büro personeli, küçük dükkân sahipleri, çok çeşitli faaliyetleri kapsayan küçük işlerin sahipleri olarak çalışanlardır. Son kesim tam Marksist anlamıyla küçük kapitalist diye görülebilir, ama onlar da çalışmaktadırlar, sayısal, politik ya da ekonomik bakımdan ihmal edilebilecek bir nicelikte değillerdir. Şili kamyon sahiplerinin grevi olmuştu: sonradan görüldü ki, ortalama olarak, her birinin 1-5 kamyonu vardı! Belli küçük işyerleri, özellikle dükkânlar, sayıca azalmaktayken; doğmatik-olmayan Marksistler, eski basitleştirilmiş proleterleşme nosyonunun, toplumun bir uçta tekelci süper-kapitalistlerden oluşan küçük bir sınıfla, öteki uçta işçiler kitlesi (devrimci

sınıf bilinçlerini sağlayan, yaşadıkları sefalettir) arasında kutuplaşması düşüncenin, tarih tarafından **doğrulanmadığının** kesinlikle farkında olmalıdırlar.

«Varlık vergisi», mirasın daha ağır oranda vergilendirilmesi çekici düşüncelerdir ve kimi zaman amaçlananın dışında epeyce etkileri görülebilir. Ama büyük servetlere, yani çok geniş büyüklükteki topraklı mülklere vurmak bir şeydir; orta ya da küçük çaplı işyerlerine darbe indirmek oldukça başka bir şey. Bu yine de gerçekleşebilir. O zaman, başarılı çiftçi ya da küçük fabrika sahipleri, «sermaye transferi vergisi»ni ya da ne isim takılmış olursa olsun bir miras vergisinin güncel karşılığını ödemek üzere, mülklerinin tümünü ya da bir parçasını satmak zorunluluğuyla karşılaşırken; süper zenginler yaşamak için ülke dışına giderler. Sınırlı şirketler fazla cezalandırılmaz, çünkü onlar kişisellik-dışı (Fransa'da adlandırıldıkları biçimiyle, **sociétes anonymes**) nitelik taşırlar ve bu yüzden fiziksel anlamda ölümsüzdürler. Bunun için, büyük kuruluşlara ciddi bir darbe indirmeyip, buna bağlı olarak sermayenin yoğunlaşması sürecine fiilen yardım ederken, küçük ve orta ölçekteki aile işyerlerini ya da çiftliklerini dağıtmak paradoksal ve pek istenmeyen bir sonuçtur. Toplumsal eşitlik zemininden hareketle kişisel servet biriktirmeden bir vergi alınması gerçekten de istenen bir şeydir, ancak bu vergi çok büyük servetlerle sınırlı tutulursa, sonuç hayal kırıklığı yaratacak oranda yetersiz kalır. Oysa ciddi bir sonuç verecek düzeye kadar indirilse, orta sınıfları isteksizlendirmeye yardımı dokunur. Yine de bunun belirli bir simgesel anlamı vardır. Mitterand hükümeti Fransa'da böyle bir vergiyi uygulamaya koymuştur ve onun sonuçları dikkatle incelenmeyi hakeder!

Maksist dergilerde «beceriden yoksun bırakma» düşüncesi tartışılmıştır. Bu görüşe Marx'ta da rastlanır: Vasıflı işçilerin yerini makineler alır ve deyiş

yerindeyse hepsini türdeşleştirerek evrensel nitelikli bir vasıfsız emek havuzuna akıtır. Kuşkusuz, makineler bir takım becerilere son verirken, fabrikalarda, inşaat sitelerinde ve bürolarda büyük çapta el emeğinin yerine başka beceriler için de gereklilik ortaya çıkarır. Kimi zaman yeni tür «vasıflı iş»in tekdüze ve sıkıcı olduğu söylenir, ancak makinelerin yerini aldığı vasıfsız ağır işlerin büyük bölümü için de aynı durum söz konusuydu. Buldozer sürücülüğü, kazmalı kürekli onu aşkın kanal işçisi ya da hamalın yaptığından daha çok sıkıcı ya da daha az beceri gerektiren bir iş değildir. Gerçi tam tersi örneklere de rastlanır. Kimi becerilerin gerçekten yokolup gittiğini üzülerek kaydetmeliyiz. Hemen söyleyelim ki, teknik ilerlemenin beceriler üstündeki etkileri henüz belirsizdir.

Kimileri, örneğin yeni ölen Nicos Poulantzas, «işçileri» çok dar sınırlar içinde tanımlayarak (denetleyici bir iş yapmayan, elle çalışan, «üretken» —yani, asıl olarak, fabrikalar, madenler ve inşaatta çalışan kişiler) sınıf çözümlemesinin saflığını kurtarmaya çalışmıştır. Ne var ki gelişmiş ülkelerde bu kesim çalışan nüfusun azınlığını oluşturur![4] Azınlık bir sınıf tarafından ve onun namına uygulamaya koyulan bir sosyalizmin Maksist ya da başka türden bir sosyalist geleneğe uyduğunu söyleyebilmek çok zor olur (Leninist model bunun dışında kalır, ancak o da, kuşkusuz Batı Avrupa, hatta Şili gibi yarı-gelişmiş ülkelerle değil, **köylülerin** çoğunlukta olduğu ülkelerle ilintilidir).

Tabii başka bir konu da kitlesel işsizliktir. Küçük işadamları, vasıflı mühendisler ya da fabrika işçileri olsun, işsizlik şimdi çalışan bütün katmanları tehdit

(4) Eric Olin Wright, **New Left Review**, No: 98; ayrıca bkz. T.C. Bruneau, F. Parkin ve T.F. Sabel, «Classes under socialism», ed: A. Liebich, **The Future of Socialism in Europe** (Montreal: Interuniversity Centre for European Studies, 1979), s. 243-98.

etmektedir. Bu aslında ciddi bir konudur ve bir ara tartışmamız gerekecek.

Bu konuya geçici olarak şöyle bir değindikten sonra, tekrar gelir yani servet bölüşümü konusuna dönelim. Yukarıda söylendiği gibi bütün bunlardan çıkarılan sonucun, ciddi yeniden bölüşüm önlemlerinin «zenginler»den almakla sınırlanamayacağı, çünkü o yolla elde edilen miktarın topluluğun yoksul kesimleri açısından büyük bir değişiklik yaratmayacağı şeklinde dile getirilmesi rastlantı değildir. Bu yüzden gereken kaynakları bulmak için, orta katmanlara da vurmak ve onları hırpalamak gerekir. Sovyetler'de 1928'de köylülere karşı izlenen politikadan alınan bir paralellik aktarayım. Tahıl darlığıyla yüz yüze gelen yetkililer, «kulaklar»a —zengin köylüler öyle adlandırılıyordu— karşı sınıf savaşımı adına baskı uygulamaya karar vermişlerdi. Kulakların Sovyet rejimini rehin almakta, tahıl stoklamakta vb. oldukları söylenmekteydi. Sonra anlaşıldı ki, zenginlerin yeterince tahılı yoktu. Bunun üzerine, yalnız o yolla zorunlu ürün miktarı temin edilebileceğinden hareketle, kampanyanın sivri ucu kaçınılmaz olarak «orta köylüler» denen kesime, daha doğrusu köylülüğün çoğunluğuna yöneltildi.

Rusya'da görülen hoşnutsuzluk, savunmaya ya da hoşgörüyle bakmaya kesinlikle hazır olmadığımız yöntemlerle bastırılabilirdi ve nitekim öyle bastırıldı. Batı'daki hiçbir sosyalist, çoğunluğa karşı zor uygulayan bir polis devleti tasarlayan bir politikayı savunmamalıdır. Zaman zaman, aşırı-sol entelektüellerimizin bir bölümünün kendi ülkelerine ilişkin gerçekçi bir sınıf çözümlemesine hiç girişip girişmedikleri bile merak konusu olabilmektedir.

Orta sınıfların çıkarlarına saldırmaya gerek kalmadan, toplumun yoksul kesiminin maddi koşullarını iyileştirme olanağı sağlayacak bir çözüm yolu var: yüksek üretkenlik, daha büyük bir pasta. 1970'de Şi-

li'de ya da bugün bir çok ülkede olduğu gibi, üretken kaynakların yetersiz oranda kullanıldığı yerlerde, «daha büyük pasta» —uzun dönemli etkisinin de abartılmaması gerekmekle birlikte— reflasyonucu (ya da enflasyoncu) politikaların kısa vadeli sonucu olabilir. Ama o biçimiyle bile, bütünsel yaklaşım Batı'nın solcu gruplarının öncelikler listesinde hiçbir zaman ön sıralarda yer almadı. İşin doğrusu, «daha büyük pasta» deyişi patlatılan kahkahaları aydınlığa kavuşturmak açısından yerinde bir deyiştir. Niçin?

Her şeyden önce, sınıf savaşımına verilen öncelikten ve çalışma yaşamındaki ilişkilerin bir **zero-sum game** olarak görülmesinden dolayı. Kitabın en başında bu konuya eğilinmişti. Kapitalizmde yüksek çıktı sağlanması sınıf düşmanını kuvvetlendirmekte gibidir, kârları arttırır ve ayrıca, yeni bir makinede çalışan beş işçinin eskiden on kişinin yaptığı işi yaptığı örnekteki gibi, işsizliği de büyütebilir. Militanların «kayıtsız koşulsuz» ücret artışı isteminde bulunmaları sıradan bir olaydır. Bunu kimi zaman o denli aşırı oranlara vardırırlar ki, verili sanayideki ya da bir bütün olarak ekonomideki üretkenlikte görülebilecek artışların bile çok üstündedir. Güdüleri ve kavrama dereceleri değişiktir: Kimileri bu şekilde geliri kapitalist sınıfın elinden alıp yeniden bölüştürdüklerine içtenlikle inanmaktadırlar. Aslında neo-Ricardocu kuramcılar da, GSMH'nın ücretlerle kârlar arasında bölünmesini, birinin kazandığı ötekinin kaybettiğidir şeklinde yorumlayarak, buna bir tür zemin hazırlarlar. Aynı miktarda çıktıyı üretmek için daha yüksek ücret verilmesinin talebi teşvik ettiğine inanan ve kazançların maliyete-dayalı fiyat artışlarıyla silindiğini görünce şaşkına dönen sahte-Keynesçiler de görülmektedir. Daha akıllı devrimciler, ortaya attıkları ücret istemlerinin karşılanamayacağını, ya da karşılanabilse bile bunun sadece fiyat artışlarıyla gerçekleşebileceğini pekâlâ kavramaktadırlar. Kesimsel çıkar-

ların gözetilmesi sorunu (yani, ücretler «ligi»nde öteki işçilerin önüne geçme, birbirinin üstüne basma) söz konusu olmadıkça; militanlığı, grevleri, enflasyonu ve fabrikaların kapanmasını sistemin çöküşüne katkıda bulunan adımlar olarak görürler. (Bu olaylar sistemin düşmanıymış gibi hareket ederler). Ruhr'daki ya da Belfast'taki fabrikaları havaya uçuran İngiliz ve Amerikan uçakları ya da IRA teröristleri üretkenliğin artmasını istemiyorlardı. Amaç yok etmek, moralleri yıkmak ve çöküşe neden olmaktı. Bir dogmatiğin koyduğu gibi: «Daha yüksek ücret isteminde bulunmalı, sonra daha fazla istemeliyiz, ne zaman ki ücret sistemini en sonunda yok edene kadar.» Yurttaşlarının çoğu bu sonucu istemezler; anlasalar kesinlikle karşı çıkarlar. Yine de amacın mantığı sürdürülür: Aşırı solcular sistemi devirmek isterler, işlemesini **istemezler**, «savaşımı keskinleştireceği» için üretkenliği düşürmekte çıkarları vardır. Onlar açısından, gerçek bir sosyalist proleter devrimiyle iktidarı ele geçirene kadar «daha kötü, daha iyidir». **O zaman** elbette üretkenlik önem kazanır; kitleler artık sümürülmediği, kapitalizmin prangalarından kurtulduğu vb. zaman üretkenliğin **artacağına** inanırlar (bununla beraber, karmaşık bir sanayi ekonomisinin nasıl işleyeceği ya da işleyebileceği konusunda en küçük bir fikirleri olmadığı gibi, bu tür incelemelere açık biçimde aşağılamayla yaklaşırlar).

Sovyet rejiminin ilk yıllarında «sol'un da bu konuda Sovyet hükümetine karşı çıkmış olması, not edilmeye değer bir olgudur. Burada sözünü ettiğim şey sadece emeğin ve sendikaların militarizasyonu konusunda çıkan uzlaşmazlık değildir. 1920'lerin ortalarındaki daha «olağan» koşullar için de geçerlidir bu durum. Liderler üretkenliği öncelikler sırasında başa aldığı zaman, Zinovyev sert bir dille karşılığı yapıştırmıştı: Ücretler hâlâ devrimden önceki düzeylerin bile altındayken, işçilere üretkenliği arttırmala-

rı nasıl salık verilebilir! Bunlar elbette vardı, ama nedensel bağlantı Zinovyev'in dikkatinden kaçmış gibidir ve o da tipik bir kör noktadır. Bunun için olay sadece ganimetleri kapitalistlerle paylaşma konusu değil, bütünsel bir anlayıştır. İngiltere'de, ulusallaştırılmış sanayilerin akla mantığa sığmayan ücret istemlerinden ve kısıtlayıcı uygulamalardan özel sektör kadar çok zarar gördüğünü anımsatmaya gerek yoktur sanırım. Buna, sözgelimi hastane hizmetleri gibi ticari-olmayan sektörler de dahildir. Dolayısıyla, genelde ulusallaştırma sorunu çözmez. Aslına bakılırsa, (özel işyerleri son kertede iflas ederken) devletin para basabileceği inancı gözönüne alınırsa, üretketlik bağlamında işleri daha da kötüleştirebilir. İleride ulusallaşmış sanayiler hakkında daha fazla söz söylemek fırsatını bulacağım.

Gelirin yeniden bölüştürülmesi saplantısı ve üretkenlik üstünde kafa yormama, ücret denetimine karşı çıkışla ve fiyat denetiminin istenirliği ve etkinliğine inanma eğilimiyle elele gider. Bir ücret politikası gereği kabul edilse bile, bunun koşulu sıkı fiyat denetimidir. İzlenen politikaların (örneğin, hem yüksek ücretler, hem de yüksek refah düzeyi ve öteki sosyal harcamalar) enflasyoncu baskıları arttırdığı bir bağlamda gerçekleşir bu. İleri sürüldüğü biçimiyle, zorunlu malların fiyatları gelirin yeniden bölüştürülmesi sürecinin bir parçası olarak düşük tutulmalıdır; onların fiyatlarını arttırmak, yoksullar zararına varlıklı kimselerin işine yarar.

Fiyat politikalarının sonuçları geniş kapsamlı, hatta belirleyici önemde olabilir. Başka bir yerde (örn. **SSCB'nin Ekonomik Tarihi** adlı kitabımda) 1926 -28 döneminde izlenen fiyat politikasının, başka kararlar alınmamış olsaydı bile, Yeni Ekonomik Politika'yı karaya oturtacağını ileri sürdüm. Şili'deki ekonomik felaketlerde fiyat denetiminin de katkısı oldu. Yine Polonya felaketinde önemli bir rol oynadı. İn-

giltere'deki İşçi Partisi solunun bir kesiminin savunduğu biçimiyle, burada da sorunlar yaratacağı kesindir. Bunun herhangi bir ve her türlü fiyat denetimini mahkûm etmek anlamına gelmediğini, özellikle kriz ya da olağanüstü durumlar karşısında, bu yola (ve tabii karneye bağlamaya) başvurmanın temel olabileceğini vurgulayabilirim. Daha «olağan» koşullarda tekelci gücün kuvvetli olduğu yerlerde de fiyat denetimi haklı görülmektedir. Ama fiyat denetimi ne etkinliğin çaresidir, ne de enflasyonla savaşmanın. Daha da kötüsü, özellikle karma bir ekonomide genellikle önceden görülmeyen derin toplumsal ve ekonomik sonuçları, ayrıca politik sonuçları vardır (Sovyet tipi bir sistemde de, gördüğümüz gibi, fiyatlar sorun çıkarır).

Kör ve inatçı bir anlayışın iyi bir örneğini, kira denetimi ve buna ek olarak kiracıların kullanım süresinin güvence altına alınmasının kiralık yerleri azaltması, dolayısıyla kiralık yer bulamayanları sıkıntılara sokması gibi apaçık bir olguyla karşılaştıklarında, İşçi Partisi'nin belediyecileri elbette hepsi aşırı-solcu değildir) sağlar. Bütün bunlar anti-toprakbeyi bir önlem, dolayısıyla iyi bir önlem olarak görülebilir. Bu durumda, kiralık yerleri her koşulda azaltmak gibi bir sonuç verecek her türlü sahte iddiaya sarılınabilir örneğin.

Arzın talebi karşılamakta yetersiz kaldığı durumda toplumsal nedenlerle sübvanse edilen bir fiyatla (diyelim gebe kadınlar için vitamin hapları ya da Paris metrosu örneğindeki gibi), arzla talebin dengede durmadığı bir fiyatın birbirinden ayrılması gerekir. Söz konusu olan herhangi bir mal olabilir: çelik, kereste, et, ayakkabı. Ortaya çıkacak kaçınılmaz sonuç ya darlıktır, ya da yönetsel dağıtıma yönelme (karneye bağlama). Barış zamanlarında tüketim mallarının karneye bağlanmasına şiddetle karşı çıkılır. Yüksek fiyat koymak kimi zaman zenginlerin işine

yarar göründüğü için, darlıklara eşitlik adına hoşgörüyle bakıldığı olur. Ama düşük fiyatlar da karaborsayı canlandırır. Bu durumda yöneticiler, dükkânların dışında uzun kuyrukların oluşmasından kaçınmak için, kendilerine gerekli olan şeylerin dağıtımını yapmayı daha çekici bulurlar. Özel imalat ve hizmetler sektörü malzeme sağlamada büyük güçlüklerle karşılaşır ve fiyat denetiminden kaşıyormuş ve karaborsaya mal sağlıyormuş gibi bir kuşku uyandırır. Tüccarlar, alım satımla uğraşanlar da rüşvet verip, servet yaparlar. Bu manzara daha da sıkı denetimlere ve cezalandırıcı önlemlere davetiye çıkarır ve orta katmanları kesinlikle daha da soğutur. Şili'de orta katmanların öfkelenmesinin iki boyutu vardı: Hem tüketiciler olarak (ev kadınlarının yiyecek darlıklarını protesto etmek için geceleri tencere kapaklarını vurarak gürültü çıkardıklarını dinlemiştim), hem de üretici yani tüccarlar olarak. Bir ruhsatname ya da dağıtım malını elde etmede gösterilen başarının, gerek ek olarak şişirilmiş fiyatlarla, gerekse takas yoluyla, zenginleşme aracı haline geldiği koşullar yaratılmıştır. Bir ev sahibinin kiracısını çıkarmak için rüşvet vermesi ya da başka özendiricilere başvurması kendine çıkar sağlar, çünkü evin değeri boş bir mülk olarak durursa çok daha büyük oranlarda artar. Aşırılar, bu olgulardan, daha sıkı denetimler, kiralık mülkün belediyeleştirilmesi, özel tüccarlara karşı önlemler ve «orta sınıfları» daha da uzlaşmaz konuma sürükleyeceği kesin başka hareketlerden (yara argümanlar) olarak yararlanmaya çalışırlar. Şili'de piyasada yeterince bulunmayan gıda maddeleri JAP (Juntas de Abastacimiento Popular) adlı kuruluş tarafından işçi sınıfının bulunduğu bölgelerde dağıtılıyordu. Bu yalnız orta sınıfları öfkeden deliye döndürmekle kalmadı, aynı zamanda ne düzenli bir şekilde çalışabilen, ne de örgütlü ya da işleyen bir JAP kolunun yakınlarında oturan en yoksul kesimin geniş bir bölümünü de ortada bıraktı.

Sovyet deneyinin kanıtlarını bolca sağladığı gibi, kayda değer özel sektör olmasa bile, genel fiyat denetimini yürütebilmek son derece güç bir iştir. Kısmi fiyat denetimi ve o da yalnızca temel mallar için olursa, çalışma ve kaynakları temel mallardan uzaklaştırıp daha kârlı ve temel olmayan malların üretimine yönlendirir. Aşırılar, kapitalistleri ve tüccarları suçlamaktansa, daha sıkı önlemler alınmasını, yasal kovuşturmaları ve daha geniş çaplı bir ulusallaştırmayı yeğlerler. Karma ekonomi bir piyasa ortamında işliyorsa, piyasanın dengesinin bozulması karışıklığa ve yolsuzluğa, tabii darlıklara yol açmamazlık edemez. (Bunu yazdığım sıralarda, İngiltere'deki İşçi Partisi, ücretler üzerinde bir denetimin sözünü etmezken «fiyat denetimi» taahhüdünde bulunmakta, üstelik bunu söylerken niyetinin küçük işyerlerine yardımcı olmak olduğunu iddia etmektedir! **Got im Himmel!***

Darlıklar bir süre için ithalat yaparak azaltabilirsiniz. Böylece dış ticaret ve ödemeler konusuna, yukarıda anahatlarıyla çizilen politikaların olumsuz sonuçlarının kısa vadeli olarak kendini göstereceği ve içerideki ekonomik ve politik duruma göre tepki vermesi gereken bir sektör geçiyorum. 1971-72 Yıllarının Şili'si klâsik bir örnektir. Ama 1936-37'deki Fransa'da aynı kalıba uydu —ve Tony Benn yönetiminde İngiltere'de buna uyacaktır. Yüksek ücretler sanayideki maliyetleri arttırıp ihracatı azaltır. İlk başta yüksek talep ülke içinde mini bir patlamayı (**boom**) karşılayıp işsizliği azaltabilir, ancak ithalat dürtüsü daha kuvvetli gelecektir. Ülke içindeki kişilerin mülkiyetindeki sermayenin kaçışı kontrol altında tutulabilse bile, yabancı sermaye gidecek, bu da ödemeler dengesindeki durumu daha beter hale getirecektir. İthalat denetimleri uygu-

(*) Yukarıda Allah var! (ç.n.)

lamaya konmak zorunda kalınacak, sonuçta ithal malları isteyenler mutlaka hayal kırıklığına uğrayacak, böylece denetimler, ağır da olsa, işleri daha da karıştırıp hoşnutsuzluğu arttıracaktır.

İşçi Partisi'ndeki solun hatırı sayılır bir kesimi ithal denetimlerinin İngiltere'nin problemlerine bir çözüm getireceğine inandığı için, bunun olumsuz, hatta oldukça tehlikeli, sonuçlara varacağını kestirmenin nedenlerini ayrıntılarıyla açıklamaya değer. Bir kere, ülkenin katıldığı (AET, Andean paktı ya da her neyse) ticaret paktları ya da gümrük birliği, ayrıca çeşitli ticari antlaşmalar ve anlaşmalar çiğnenmiş olacaktır. Eğer niyetlenen seçmeci —hem ürün bakımından, hem de ülkeler arasında seçmeci— ithal denetimleri getirmekse, sanırım iki taraflı görüşmelerle bunlar yeniden bağlanmak zorunda kalınacak. İthalat denetimleriyle elde edilmesi umulan sonuçlar, özellikle dış rekabetten etkilenen iç sanayilerin teşvik edilmesi ve döviz biriktirilmesidir. Bir parça olsun incelenmiş olsa bile, aslında birbirine bağımlılığın ve uluslararası çaptaki uzmanlaşmanın derecesi çok büyük ölçüde azımsanmamış görünmektedir. İngiltere imalat sanayiinde kullanılan uzmanlaşmış makine ve parçaların büyük bir oranı ithal edilir. Geniş sayıda (ve değişik) İngiliz makine ve parçaları dış imalâtta (örneğin İsveç otomobillerinde) kullanılmak üzere ihraç edilmektedir. Bir takım modeller İngiltere'ye dışardan gönderilirken, kimi çokuluslu şirketler de belirli model ya da ürünleri İngiltere'de yaparlar ve onların bir kısmı ihraç edilir. Tüketim mallarına gelince, bir kısmının İngiltere'de yapılması çok zorken, yapılanların çoğunda da (örn. tekstil malları, giysiler, ayakkabı) büyük ölçüde gelişmekte olan ülkelerden ve Doğu Avrupa'dan ithalat yapılmaktadır. («Komşum dilensin» plağını çalmanın oynamanın) uluslararası bir ideolojiye uygun bir davranış olarak kabul edilmesi zordur. Çünkü başka ve daha yoksul

ülkelerin işçilerinin kaybına neden olmaktadır —yine de bu tutum, pek çok ülkedeki sendikaların tipik yaklaşımlarındandır.

Cambridge'deki Wynn Godley gibi oldukça ılımlı politik görünüşteki kimi ekonomistlerin, pratikte gerçekleşmesi çok zor avantajları ortaya atarak, ithalat denetimlerini savunmakta ısrarlı olduklarının da eklenmesi gerekir. Paul Hare'nin parlak eleştirisi[5], o tür insanların çözümlemelerinin temelini oluşturan «makro» varsayımlara öldürücü darbeler indirmiştir. Bununla bağıntılı olarak, Hare'nin Macaristan'daki ekonomik reformlar üstünde başta gelen uzmanlardan biri olmasına ve dolayısıyla Doğu Avrupa'daki ticari uygulamaları yakından bilmesine rastlantı gözüyle bakılamaz. Hare, Godley'in modelinin ücret ve fiyatların hareketi, sanayinin arza göre hareketi ve yabancı ülkelerin tepkileri hakkındaki iyimser varsayımları inanılması güç bir şekilde birleştirdiğine işaret etmektedir. Onun ve dostlarının, zorunlu «mikro» evişlerinden birini yaptıklarının, yani, ithalat vergilerinin ve/veya (miktar kısıtlamalarının) belirli sanayiler ya da belirli metaların arzı üzerinde sonuçlarını ortaya çıkarmaya çalıştıklarının bir belirtisi yoktur. Bütün mamul mallar olmasa bile çoğu mallara konan büyücek bir ithalat vergisinin (diyelim, yüzde 30 oranında) yüksek fiyatlara, yüksek ücret istemlerine ve yüksek enflasyona, ya da böyle bir ithalat vergisinin tercih edilebilir bir alternatif olduğunu gösteren devalüasyona yol açmayacağı bile ileri sürülmüştür. Godley'in kendisi, ayrımcı olmayan ithalat vergilerinden yanadır, ama sol'daki pek çok kişi ayrım yapılmasını tasarlamaktadırlar. Ve bu insanlar, ağırlıkla dış ticarete bağımlı bir ülkeye büyük zararlar verecek, yüzlerce farklı ülkenin binlerce değişik ürünle ilgili iki taraflı kotaların görüşmelerle belir-

(5) **Scottish Journal of Political Economy**, C. 27. No: 2. Haziran 1980.

lenmesinde içerili bürokratik kâbusun genellikle pek farkında değillerdir.

Hiç bir yerde, ciddi ve her şeyi kapsayan ithalat denetimlerinin ayrıntılı sonuçlarını irdelemeye çalışan bir girişme tanık olmadım. Sanırım çoğu gıda maddesi ve hammaddeyle başka şeylerin işlenmesi için gerekli çoğu yarı-mamul mal muaf tutulacaktı. İngiltere örneğinde, Ortak Pazar'dan ayrılma bir takım gıda maddelerinin çok daha ucuza ithal edilmesini sağlar ve önemli oranda kazanç getirir (büyük sübvansiyonlar ödenmedikçe İngiltere tarımı açısından sonuçlar öldürücü olur). Ama hemen «tekstil maddeleri, giyim ve ayakkabı»dan oluşan ürünler grubunu alalım. Bu tür ürünlerin tam bir listesi yüzbinlerce isimi kaplar. Pek çok örnekte, dükkânlardaki en ucuz mal kalemleri, Tayvan, Kore, Hong Kong, Brezilya, Hindistan, Romanya ve Polonya gibi çeşitli ülkelerden ithal edilir. Önerilen nedir? Diyelim yüzde 50'lik bir gümrük tarifesi mi? Global kotalar mı? Özel kotalar bu ülkelerin her biriyle ayrı ayrı görüşerek mi bağlanmalıdır? Görüşmeler ve misillemeler sorunlarından tamamen ayrı olarak, iç mallar, fiyatlar, ücret istemleri ve enflasyon üstündeki etkisi ne olacaktır? Ya da, ithal edilen belirli bir miktarda çeliğin içerde üretilen çeşidinden yüzde 30 daha ucuz olduğunu varsayın. İthalatı mı yasaklayacaksınız? Yüzde 30 vergi mi koyacaksınız? Bu miktar İngiltere sanayiinde kullanılan çeliğin maliyetine eklenmeyecek mi? Maliyetler ve rekabetçi özelliklerde hangi sonuçlar doğacaktır? İthal likörü yasaklamalı —ve İskoç viskilere karşı kimsenin misilleme yapmamasını mı beklemeliyiz? Makinelere gelince, ithal denetimlerini savunanlardan herhangi biri, ne ithal edildiğini, burada ne yapılabileceğini, kısıtlamaların nasıl bir sonuç vereceğini ayrıntılarıyla gözden geçirmeyi denedi mi hiç? Bütün bunlar mikro düzeyde nicelik ölçümlerini gerektirir. Bunu söylerken oyuncak bebek-

lerin gözlerinin Çin'den ya da Peru'dan ithal edilmesinin gelecekteki değerini tamı tamına ortaya çıkarmayı kastediyor değilim, ama pratik olanaklar ölçüsünde ithalatta amaçlanan kısıntıların ölçüsü gerçekten de ciddi olarak ele alınmalı. Zaten başka türlü hareket etmek, dev boyutlu tasarrufların «yönetimdeki savurganlığın» ortadan kaldırılmasıyla sağlanabileceğini bilen muhafazakâr bir belediye üyesinin tipik tutumunu benimsemekle aynı anlama gelir. Kuşkusuz yönetim olayında bir savurganlık vardır! Kuşkusuz ithalat sayesinde bir takım tasarruflar gerçekleştirilebilir, yeterli biçimde korunursa kimi İngiliz sanayileri yaşatılabilir. Bir örnek vereyim. Lancashire'deki pamuklu giyim sanayii yıllardır bir gerileme içinde. İthalat kısılabilir mi? Elbette. Hindistan ve Çin'den yüklü bir miktar getirildiğini düşünün. Daha önce değinildiği gibi, yoksul ülkelerinin çıkarlarının zararına olabilir bu. Ama bu ülkeler, ek olarak, İngiliz ihraç malları arasında ayrım da yapabilirler pekâlâ. Batı Alman salamını, Mersedes arabaları ve radyoları yasaklarsak, Ingiliz ihraç mallarının şekerlemeler, metrolar ve traktörler Batı Almanya'sı üstündeki etkisi ne olabilir? GATT'ta yer alıp ayrım yapmayan girişimlerin ve uzun «en elverişli ülkeler» maddeler listesinin yeri nedir? İşçi Partisi solunda ithalat denetimlerini savunanlardan kaç kişi bu tür sorunlar üzerinde ciddi olarak kafa patlatmıştır? Godley («Cambridge») modelinin talihsiz sonuçlarından birisi, bunlara yanıt bulma görüntüsü vermesidir. Ama bunu bile, ya iyimser ve oldukça tartışmalı varsayımlarda (örn. fiyatlar ve ücret istemleri üstüne) bulunarak, ya da «makro» düzeyde bırakıp basitçe görmezlikten gelerek yapar

Yukarıdaki argümanların bir kısmı özellikle İngiltere'nin durumunu ilgilendirir. Ön saflarda yer alanların bir kısmının bu iddiaları başka ve sanayi bakımından daha başarılı ülkelere de taşımaması ola-

sılığı yok değildir. Bunun için Cripps, İngiltere'nin «sınai bunaklığı»nı vurgular, «yeniden sanayileşme» stratejisinde ısrar eder, Kuzey Denizi'ndeki petrol stokları tükendiği zaman ortaya çıkacak durumun yaratacağı telaşı dile getirir —nedensiz yere değil elbette— ve devletin finanse ettiği sınai genişleme bağlamında «ithalatın sızmasına getirilen sınırları» zorunlu sayar.[6] Bu tür önlemlerin sermaye ihracının denetlenmesiyle birleştiğinde, haklı görüleceği durumlar getirilebilir gözönüne. Sınai ve öteki üretken yatırımlar açısından, kurumsal yatırımlar denebilecek girişimlerin tasarrufundaki yüksek meblağların, özellikle emekli fonları ve sigortanın kullanılması da istenir bir durumdur. «Bunak» sanayilerin korunması geleneksel etkisiz yöntemlerin de korunması anlamına gelir, ama büyük bir modernleşme programı içinde geçerli nedenler bulunacaktır ya da bulunabilir Batı Almanya gibi bir ülkede yukarıdaki argümanlar dayanıklılıklarının büyük bölümünü yitirir. «Cambridge» okulunun bile o savları orası için savunacağı zorlukla akla getirilebilir

Bunlar her türlü koruma biçimine karşı çıkan argümanlar olmadığı gibi; amaç, ithal mallar akınıyla belirli bir sanayi tehdit altına girdiği zamanki gibi durumlarda (Japon otomobilleri bilinen bir örnektir) getirilen ad hcc kısıtlamaları dışlamak da değildir. Ancak solcu aşırılara seslendiği biçimiyle genelleşmiş ve görünüşte uzun vadeli bir «çözüm» olarak, hammadde ve gıda maddesi ithal etmek ve imal ettiği ürünleri rekabet edebilecek düzeye çıkarmak zorunda olan bir ülkenin kronik krizlerle yani felaketle karşı karşıya kaldığı anda başvurulacak bir çaredir. Godley'in plânıyla amaçlanan, yakın dönemdeki sorunlarımızın kısa vadeli bir çözümünü bulmaktır Farklılaşma bu konudadır. Kriz anlarındaki bir «ku-

(6) **Cambridge Journal of Economics**, No 5, 1981.

şatma ekonomisi»ni idare etmek bir şeydir; dış ticarette devlet tekelinin İngiltere'ye özgü bir versiyonunu tasarlamak başka bir şey

Niyet ne olursa olsun, İşçi Partisi solunum politikalarının sonuçları, paranın konvertibl yapılmasının askıya alınması, dövizlere sıkı denetimler uygulama ve devalüasyondur. Başka yerlerdeki örneklere bakıp yargı oluşturanlar, çeşitli değişim oranlarını (ithalatın «zorunluluk» derecesine göre değişen —buradaki «zorunluluk», hükümet yetkililerince belirlenmesi anlamındadır) savunacaklardır. O durumda resmi kurla karaborsadaki kur arasında oldukça geniş bir uçurumun açılması zorunluluk haline gelir. Yurt dışına yapılan yolculuklar için verilen miktar kısılmak zorunda kalınır. Para spekülatörleri bunu bağıra bağıra suçlayacaklardır İthalat fiyatları keskin bir yükseliş gösterecek, ya da hükümet kuruluşları tarafından, yine yönetsel temeldeki bir öncelik şemasına göre, kullanıcılar arasında dağıtılması gerekecektir. Aslında bu durum, İngiltere'de, gerçekten temel bir önem taşıdığı savaş zamanından bilinmektedir. Önemli olanı daha az önemli olandan ayırma girişimi, yönetsel dağıtım olayı gibi, Sovyet plânlama deneyiminde de tanışık olduğumuz bir eğilimdir. Maliyet ve kusurların kötü bir ünü vardır.

Bütün bunlar, yalnız büyük işyerlerine değil, aynı zamanda orta ve küçük işleri yürütenlere, her türden serbest meslek sahibine de darbe indirir.

Bu politikaların hepsinin birleşik etkisi, politik merkezi kesinlikle sağa kaydırmak olacaktır. (İngiltere'de bu tür politikaların sonuçlarının uyandırdığı korku, İşçi Partisi'nin kendi destekçilerinin bir kısmını yeni SDP-Liberal ittifakına doğru yönlendirmektedir) Şili'de 1971-73'te küçük-burjuvazinin soğutulması Allende'nin askeri bir darbeyle devrilmesinin başlıca nedenlerindendi. Şilili çoğu solcu sürgün bunu kabul etmekte, bu soğukluğun yaratılması-

vakya da geniş bir orta sınıfın, bağımsız bir köylülüğün ve parlamenter demokrasi geleneğinin olduğu bir ülkeydi. Komünistler 1946 seçimlerine küçük imalatçılara, tüccarlara ve köylülere tam destek vadederek katıldılar. Korkması gerekenin sadece büyük tekelcilerle savaş zamanında işbirliği yapan kişiler olduğunu durmaksızın yinelediler. Herhangi bir komünist partinin serbest bir seçimde kazandığı en büyük oyu aldılar. Gelgelelim, bir kaç yıl geçmeden, küçük işyerleri zorla tasfiye edilmiş, köylüler yine zorlama yollarla kolektifleştirilmiş ve bunu protesto edenler toplama kamplarına tıkılmışlardı. Başka etkenlerin yanı sıra fiyat denetiminin ve (partinin kontrolündeki) sendikaların istemlerinin sonucu olarak kendini gösteren baskı ve sıkıntılar, spekülatörler ve karaborsacılardan oluşuyormuş gibi sunulan özel girişimi silmenin gerekçeleri olarak kullanıldı. Kuşkusuz bunu olanaklı kılan etken de, Komünist Partisi'nin iktidarın kaldıraçlarını elinde tutmasıydı[7]

Hemen eklememe izin verin, Benn'in ve İşçi Partisi'nin sol kanadının çoğunluğunun, politikalarının olası sonuçlarının hesaba katılmasına daha bir önem ve anlam kazandıracak bu türden bir harekete girme doğrultusunda en ufak bir niyetleri olduğunu sanmıyorum. Kolm'un yukarıda değinilen makalesini okumaları gerekir. Ancak, Hegel'in de söylediği iddia edildiği gibi, tarihten öğrenilecek tek ders kimsenin tarihten ders çıkarmadığıdır. Sonuçlarından yarar sağlamak, «geriye dönüşü olmayan» değişiklikleri gerçekleştirmek, bir başka deyişle muhalefetin muhalefet etmesini önleyecek gücü elde etmek amacıyla, bilinçli olarak bir kriz yaratmak bir şeydir; istemeden bir krize neden olmak ve (sosyalizmin düş-

(7) Bkz. S. Griffith-Jones, **The Role of Finance in the Transition to Socialism** (Londra: Frances Pinter, 1981); yazar, hem Çekoslovakya, hem de Şili ve Sovyetler Birliği deneyimlerini çözümlemektedir.

manları) politikaların sonuçlarından başlıca çıkar sağlayanların olduğunu hayretle görmek bir başka şey

Sol eğilimli bir sosyalist şimdiye kadar yazılanları okuduysa, şöyle diyebilir: Bu sözler, sıradan anti-sosyalist değilse bile, yeni İngiltere Sosyal Demokrat Partisi'nin propagandasıdır. Buna verecek yanıtımsa şöyle olur: Nereye sempati beslersem besleyeyim, izlenen politikaların belirli sonuçlar doğurduğu olgusu değişmez. O sonuçların üzerinde ciddi bir şekilde düşünüp önceden kestirmeye çalışmayı reddetmek bile bile körlük olur. Darbeden sonra Meksika'daki hüzünlü bir **emigré**, Şili'li sol entelektüellerin zamanlarının çoğunu uluslararası finans ve çokuluslu şirketleri suçlamakla tükettiğini, ancak ne yazık ki, oynadıkları asıl rolün ne olduğu, onlarla bağlar koparılırsa nelerle karşılaşacağımız konusunu hiç bir zaman incelemediklerini anlatmıştı.

Bu noktada, sabotaj yoluyla olmasa bile kuşkusuz engelleme çabası içindeki anti-sosyalistlerin eylemlerine yer ayırmadığımdan dolayı eleştirilebilirim. Doğrusu da budur: muhalefet karşı çıkar. Buna mutlak gözüyle bakabiliriz. Benim görevim, belirli politik hatalara dikkat çekmek; böylece, baştan bilinçle tasarlanmamış bir sonuç olarak, muhalefete de işinde yardımcı olmaktır.

Bu kitap kaleme alınırken, Fransa'da, rahatça sağlanmış bir parlamenter çoğunlukla, iktidara Mitterand geldi (Şili'de Allende baştan sona dek Kongre'de azınlıkta kalmanın sıkıntısını çekmişti) Bu kitap yayımlanana kadar, Mitterand'ın yapacakları konusunda çok şey öğrenmiş olacağız. Umudun ve beklentim o ki, yukarıda anlatılan hatalardan kaçınmak için elinden geleni yapacaktır. (Yazık ki, o hataların bir kısmını işlemenin eşiğine gelmiş gibi görünmektedir!)

Ulusallaştırma Üstüne Kimi Düşünceler

İngiltere türü bir ulusallaştırma çoğu sosyalist ve anti-sosyalistin zihinlerinde coşku uyandırmaz. Ulusallaştırmaya bağlanmış umutların boşa çıktığı düşüncesini herhalde herkes paylaşır. Muhafazakârlar, bunun ulusallaştırmanın doğasında içerili kusurlardan kaynaklandığını, özel mülkiyete dayanan özel girişimin doğası gereği üstün olduğunu savunurlar. (Bayan Thatcher hükümeti, temel önemdeki yatırımları engelleyerek ve ulusallaştırılmış sanayilerin daha başarılı girişimlerini satmalarını emrederek bunu sağlamaya çalıştı.) Sosyalistlerin bu düşünceye katılamayacağı besbellidir. Batı ülkelerinde sık sık karşılaşılan türden ulusallaştırmalar onları doyurmaz. Şimdi bunun getirdiği problemlere göz atalım.

Özgün bakış, ulusallaştırma yoluyla üç amacın başarılacağı düşüncesiydi. Birincisi, büyük kapitalistleri mülksüzleştirmekti. İkincisi, kârları özel kişilerden kamunun kesesine aktarmaktı. Üçüncüsü, ulusallaşmış sektör özel kârlar edinilmeye çalışılmasından çok kamu yararına hizmet edecekti. Son iki amacın kolaylıkla birbiriyle çelişebileceğine dikkat çekilmeli: kamunun kesesine aktarılacak kârlar olmaz. Sıralanan bu amaçlara, birileri (ama herkes değil) bir tür işçi denetimi, yönetimin çalışanlara hesap verebilmesini de ekleyecektir.

Kapitalistler denetimin artık ellerinde olmaması anlamında gerçekten de mülksüzleştirilmiş, ama, sadece daha önce değinilen nedenlerden dolayı bile olsa, onlara tazminat vermek zorunlu görülmüştür. (Pek çok kurum, yatırım yaparken, oldukça sıradan vatandaşların kendilerine yatırdıkları sigorta primleri ve emekli payları olan paralarla iş yaparlar.) Bunun için faiz ödemeleri başlıca mali yük olarak görülür ve servetin bölüşümü ciddi bir oranda etkilenmez. Enflasyon baskısı altında fiyat artışlarından kaçınmaya yönelik politikalar izlenirse, Şili'de kesinlik-

le görüldüğü gibi, kayıpların ortaya çıkması olasıdır ve bundan kazanç sağlayan hazine olmaz. Bu sanayilerin mali bir yük haline gelme tehlikesi başgösterir. Daha önce gösterildiği gibi ,ayrıca, kendi gözlerinde hükümetin dipsiz bir kuyu ve bir basımevi olması nedeniyle, işçilerin mali duruma aldırış etmeden yüksek ücretler istemeleri tehlikesi de vardır. Bu durum yalnız Şili'nin başına gelmedi. İngiltere'deki İşçi Partisi ve Mukafazakâr hükümetler döneminde de görüldü. Çok sayıda çelik işçisi, madenci ve sendikaları «onların» kamu kuruluşlarının mali açıkları karşısında hareketsiz kaldıkları gibi; maliyetler büyür ve ithalata yasak konması istenirse, öteki İngiliz sanayilerinin de kendi maliyetlerinin yükselmesi durumuyla karşılaşacakları, rekabet güçlerinin azalacağı ve tüketiciye daha yüksek fiyatlar dayatılacağıyla da pek ilgilenmediler. Ya da, farkına varsalar bile, (dipsiz) kamu kesesinden sübvansiyonlar istemekle yetinirler.

Ele alınması gereken başka ve aynı oranda ciddi konular da vardır. Ulusallaşmış sanayiler hangi etkinlik ölçütlerine göre işlemelidir? Ölçütleri kim belirlemelidir? İşletme yöntemiyle devletin politik organları arasındaki ilişki ne olmalıdır? Bu konuda bir kaç şey yazmıştım[8], ama onların bir kısmı, «geçişçi» bir yönetimin görevleri bağlamında, buraya «aittir».

İşçi Partisi hükümeti 1945-46'da çeşitli sanayileri ulusallaştırdığı zaman, hükümet üyelerinin bu sanayilerin hangi ölçütlerle yönetilmeleri gerektiği konusunda oluşmuş pek bir düşünceleri yoktu. Nitekim kömürden sorumlu bakan Shinwell, işe boş bir ma-

(8) **Efficiency Criteria for the Nationalised Industries** (Londra: Allen and Unwin, 1973); ayrıca, ed: P.K. Basu ve A. Nove, **Public Enterprise Policy** (Kuala Lumpur: APDAC, 1978), bir kısmı **Acta Oeconomica** (Budapeşte), C. 20, 1978, s. 83-105'de yeniden basılmıştır.

sayla başladığını kabul ediyordu. Sanayiler kamuya hizmet etmeli, toplumsal etkenleri amaçlar listesinin üst sıralarına koymalı, herhalde maliyetlerini karşılamalı ve «etkin biçimde» işlemelidir. Ancak bu değerli hedefler bulanık bir görüntü vermekteydi. Açıkçası, etkin olamayışın anlamı, başka yerlerde gerekli kaynakların gereksiz yere savurganca harcanmasıdır. Öyleyse etkinlik **nedir?**

Buna verilecek yanıtın bir kısmı, rekabetin olup olmamasına ve sağlanan mal ya da hizmetin niteliğine bağlıdır. Örneklerle açıklayayım. Renault otomobil kuruluşu Fransız devletine aittir. Fransa'da ve ihraç pazarları içinde rekabetçi bir ortamda faaliyet gösterir. İşleyişimin olağan ticari ölçütlerle yürütülmemesinin bir nedeni yoktur. Tabii bunun bir boyutu da, neyin olağan sınırlar sayılabileceğidir (örn. işçiler açısından kabul edilebilecek çalışma koşulları, gözetilen çevre koruma kuralları vb). Önemli olan nokta, rekabetin —kullanıcının alternatif arz kaynakları arasında tercihte bulunma hakkının— tüketiciyi tatmin edecek çabaların harcanmasının olağan koşullarını sağlamasıdır. (Gerçi başarısızlık halinde sübvansiyon ya da koruma istekleri gelir, ancak bu, söz konusu firma özel mülkiyette olsa da doğal bir tepkidir: Kapitalistler ve işçiler topu birlikte tutmaktadırlar. Üstelik bu her zaman yanlış da değildir.)

Çok değişik bir örnek sudur. Uzun bir geleneğe dayanarak ve haklı olarak, sudan sorumlu yetkililer evlere suyun düzenli olarak ulaştırılmasını kendi görevleri sayarlar. Bu hizmet kâr-zarar muhasebesinin üstündedir. Kimse şöyle demez: «Yeni kurulan kenar semtlere musluk suyu götürmek kâr getirmez, onun için su bağlanmasın». Elbette su türdeş bir metadır: H_2O. Suyu herkes kullanır. Tüketici tercihi flüor katılması gibi konularla sınırlıdır. Tüketicinin gereksindiği nokta bellidir: Musluktan temiz su akmalıdır. Yaygın olarak başvurulan yol, maliyetleri yerel bir

vergi yani, faiz toplayarak karşılamaktır. Yukarıda belirtilen amaçların güvenli bir şekilde karşılanması koşuluyla, maliyetler en aza indirilmelidir. Bunun için, su sağlanması bir temel olduğu halde, sudan sorumlu yetkililerin kullandıkları ölçütlerin ekonomik ya da politik bir tartışmaya neden olduğu enderdir.

İster üretim malları isterse hizmetler olsun, ulusallaşmış sanayilerin geniş bir kesimi için aynı sözler söylenemez. Nedenine bakalım.

Ekonominin çoğu dalında, mal ve hizmetler çeşitli tiplerde ve önemli oranlarda değişiklik gösteren kalitede sağlanabilir. Kullanıcının talebi de değişir. Aynı şekilde, söz konusu ulusallaşmış sanayinin kullandığı tekel gücünün derecesi de. Kuşkusuz tam bir tekel durumu çok ender görülür. Kimisi yakın, kimisi daha az yakın, kimi özel kaynaklardan, kimi öteki ulusallaşmış girişimlerden gelen ikame mallar genellikle vardır. Buna karşın, sık sık tekelci bir güçle karşılaştığımız olur. Ekonominin ulusallaştırılmış dilimi ne kadar büyükse, bunun ortaya çıkma olasılığı da o kadar fazladır.

Bu bağlamda etkinlik, ticari faaliyet ve kamu yararı gibi terimlerin belirsiz kaldıklarını anlamamız gerekmektedir. 1960'lardaki İşçi Partisi ve Muhafazakâr hükümetleri bu üç amacı bir olarak görme eğilimindeydiler: etkinlik eşittir ticari ölçütler eşittir kamu yararıdır, çünkü kaynakların «etkin» kullanımı genelin çıkarınadır. Buna uygun öğütler veren ekonomik danışmanlar seçilmişti: Amaçlar konusunda çok genel düzeydeki bir yol göstericiye bağlı kalan yönetimler, kârlarda belirlenen hedef oranların yerine kârın azamiye çıkarılması hedefi konmadıkça, özel girişimin ders kitaplarında beklenen davranışlarının tamı tamına aynı davranışlara gireceklerdi. Yatırımlar, enflasyonun izin verdiği kadarıyla özel yatırımların kârlılığından türetilmiş, «kırpılmış» bir faiz oranını karşılamak zorundaydılar. İngiltere deneyimin-

de bunların hiç birisi tam tutarlı bir biçimde yapılmadı. Kimi fiyatlar ve faizler denetim dışı bırakılırken, kimi örneklerde hükümetin onayını almak zorunluydu. Bu da beraberinde farklı zamanlarda farklı ölçütlere başvurulmasını getirdi: Kimi durumlarda fiyat artışları bilerek en alt düzeye indirilirken, Bayan Thatcher döneminde, yönetimin gerekli gördüğünden daha yüksek fiyatlar koyma yönünde emirler verildi (sözgelimi Havagazı Dairesi'ne).

Sorumluluğun hükümet daireleriyle belirli bir sanayinin yönetimi arasında paylaştırılması konusunda da çok büyük tutarsızlık ve karışıklıklar görülüyordu. Sanayilerin yönetimindeki kişiler, doğal olarak, yargılar mali-ticari ölçütlere bakılarak oluşturulacaksa, kendilerine karar alma olanağı tanınmasının bir zorunluluk olduğunu ileri sürüyorlardı. Sanayinin zarar eden mal ya da hizmetleri üretmeye yönlendirilmesi, sonra da (kârlar düştü diye) olumsuz yargılar oluşturulması akla mantığa sığan bir yaklaşım olmaz. Aynı şekilde, amaç açısından zorunlu görülen yatırımlara, kendi kararına göre, sermayeye oranla hedeflenen ölçüde kazanç getirmez diye bir hükümet kuruluşunca izin verilmemişse, sağlanan hizmetin niteliğine (örn. trenlerin dakikası dakikasına düzgün işlemesi) bakarak bir değerlendirme yapmaya kalkışmak da mantıksızlıktır. Buna benzer konular bir UEKÖ (Ulusal Ekonomik Kalkınma Örgütü) belgesinde uzun uzun tartışılmış[9], karşılıklı sorumluluk ve otorite sorunlarının son derece karmaşık sorunlar olduğu anlaşılmıştı. Son olarak yapılan tavsiyeler söz konusu sanayilerin yöneticilerinin protestosunu getirdi ve uygulanmadı. Ayrıntılar üzerinde durmayacağım; buna değinmemin tek nedeni, karşılaşılan güçlüklere dikkat çekmektir.

(9) NEDO, **Report on Nationalised Industries** (Londra: HMSO, 1977).

Bence daha önemlisi, daha önce değinilmiş ölçütlerin doğasında içerili belirsizliktir. Dikkatleri nicelik ve fiyat gibi sadece iki değişken üzerinde toplaması, geleneksel tekel kuramının zayıf yönlerinden biridir. Bu yolla, sadece bir kaç tanesini sayarsak, kalite, dakiklik, satış sonrası hizmet ve güvenilirlik gibi çok sayıda başka boyutlar atlanmış olur. Bunların bir çoğu «iyi niyet» terimi içinde değerlendirilebilir. Rekabetçi bir ortamda, bir dükkânda bir saat kuyrukta beklemek zorunda kalıyorsanız, televizyon satış firması alıcınızı onarma isteğinize yanıt vermiyorsa, traş bıçakları körse, biftek sertse, o zaman siz de, müşteri olarak, başka yere gidebilirsiniz. Bunun böyle olduğunun, iyi niyetin kaybedilmesinin ticari açıdan zarar verici bir yön taşıdığının bilinmesi, imalatçıya ya da tüccara, müşteriyi tatmin etmeye yönelik maddi bir teşvik sağlar. Ekonomi bilimi konusundaki çok az sayıda ders kitabı iyi niyete değinir (Samuelson, ıyi niyetin satma olanağı sağlayan bir değer oluşuna kısaca değinirse de, başka bir şekilde tartışmaz; başkaları ise bir kez olsun ağızlarına almazlar). Aslında, «kalite»ye dizinde bir yer veren ders kitabına rastlamak bile çok güçtür. Bunun nedenini görmek ise zor olmasa gerek: Geleneksel mikro ekonomi, her ürünü türdeş olarak ele almayı, her işlemi diğerlerinden yalıtıp değerlendirmeyi yeğ tutar; yani, daha net bir deyişle, ürünler piyasayla ilişkilidir, birbiriyle değil. Bir firmanın yaptığı bir hareketin ya da gözardı ettiği bir şeyin aynı firmanın başka hareketlerinin kârlılığında yansıması, düzenli olmayan, niceliği ölçülemeyen, kaba ve dolayısıyla en fazla görmezlikten gelinen şeydir.

Yine de bizim bağlamımızda yaşamsal bir önem taşır. Müşterinin başka yere gidemediğini, ya da ikame olarak mevcut olan çeşitlerin elverişsiz ve pahalı olduğunu aklınıza getirin. O zaman iyi niyetin özel bir üstünlüğü kalmayacaktır. Tekrar Sovyet tipi sis-

temin en bilinen aksaklıklarından birine geliyoruz: Plânları (ister kâr oranı bazında, ister nicelik olarak, isterse hasılat geliriyle ifade edilsin) müşterinin zararına uygulamak olanaklıdır. İyi niyet sağlamak ve bunu korumak, paraya ve çabaya malolur. Tekelci koşullardaysa, bu bedel, ulusallaşmış ya da özel olsun, söz konusu işletme açısından iyi niyeti avantajlı olmaktan çıkarır. Bir kaç örnek anımsayalım: Bir dükkânın önünde uzayıp giden müşteri kuyruğu dükkândaki işçi başına «üretkenliğini» fazlalaştırır, satış birimi başına maliyeti düşürür, kârları arttırır. Kamu ulaşım araçlarının sıkış tepiş doldurulması da aynı şekilde. Firma açısından TV alıcısını tamir etmek için onarımcıları gönderirken elverişli ve en az maliyetli olan ana kadar müşteriyi bekletmek, «karşılığını öder». Traş bıçakları körse, sakalı çıkmadığı sürece, kullanıcı daha sık satın almak zorunda kalır. Ve benzeri.

Buna karşı çıkmak için, iki şeyi açık açık görerek başlamak zorunludur. Birincisi, ders kitaplarında reel firmaların ticari davranışlarıyla ilgili çizilen geleneksel tablonun aşırı basitleştirilmiş olması; ikincisi, ulusallaştırılmış tekellerin, randımanları görev, amaç ve fonksiyonla ilişkilendirilmediği sürece «etkin biçimde» işleyememesidir. Bunun en iyi nasıl belirlenip uygulanacağı sorunu, pratikte karmaşık olan ve değişik sektörlere göre büyük değişiklikler sergileyen bir sorundur. Aslında, bu konuları, o da etkinlik ölçütlerinin ayrılmaz bir parçası olan mali etkenler karşısında dengelemek güçtür.

Yanlış öğretinin en aşırı biçimine vardırılmasının bir örneğini vereyim. Kanıt, 1968'de (İngiltere) Avam Kamarası'nda Ulusallaşmış Sanayiler üzerine Seçim Komitesi'nden alındı. Etkili bir Oxford ekonomisti ve şimdi ölmüş bulunan Denys Munby, Londra (Nakliye Ulaşım Transport) başkanının kendini Londralılarla bir tür sözleşme yapmış gibi gördüğü-

nü gözlemliyordu. Munby'nin tepkisi, böyle bir anlayışla Londra'da etkili bir ulaşım sağlamanın olanaklı bulunmadığını, «sosyal ya da ekonomik bir anlam taşımadığını» iddia etmekti[10] (böyle bir kavrayış olmadan,) Şunu söylemek elbette daha doğru olur ki, Londra Ulaşım'ın etkili biçimde işleyişi anlamını yitirir! Kendi mallarını taşımak için bir kamyon filosuyla çalışan bir firma tasarlayın ve sonra da etkinlik kavramını söz konusu malların dakikası dakikasına ve güvenilir bir biçimde taşınması işinden ayırın!

1960'lar ve 1970'lerdeki hükümetler, ne yazık ki, hem sistem unsurları, hem de dışsallıklar diye nitelenebilecek tamamlayıcıların önemini azaltan ölçütleri kabul etme eğilimi gösterdiler. Elbette onların varlıkları yadsınmıyor ve hatta, kimi zaman, Londra'nın Viktorya hattı gibi kâr getirmeyen yatırımları haklı göstermekte maliyet-yarar çözümlemelerinden yararlanılıyordu. Yine de bunlar istisnai diye görülüyordu. Ancak, ulusallaştırmanın parçalanmış özel girişimler karşısındaki üstünlüklerini göstermesi gereken nokta kesinlikle burasıdır. Gerçekteyse tersine, eğilim parçalamak, her ayrı etkinlik ve yatırımın «kendi maliyetini karşılaması» gerektiğinde ısrar etmek ve kaynakların yanlış dağıtılmasının kanıtı olarak «karşılıklı sübvansiyonu» suçlamak yönünde olmuştur. Bu durum, tersi yerine, «içselliklerin dışsallaşması» diye anlatılabilir. Bayan Thatcher hükümeti ulusallaşmış sanayileri kârlı tamamlayıcı nitelikteki faaliyetlerini satışa çıkarmaya zorlamaya çalışmaktadır, ancak herhalde yanlış ekonomi biliminden daha çok ideolojik önyargılar yüzünden.) Verilecek basit bir örnek, «karşılıklı sübvansiyon»un yadsınmasının apaçık temelsiz kaldığı bir durumu açıklayacağı gibi, aynı zamanda sistem unsurunu da vurgulayacaktır. Stan-

(10) **First Report of Select Committee on Nationalised Industries, C. II** (Londra: HMSO, 1968).

dart bir ücretle ancak maliyetlerini karşılayan bir demiryolu ya da otobüs şebekesi düşünün. Yolcu-mil başına maliyet büyük farklılıklar göstereceği için, şebekenin yarısı maliyetleri karşılar görünürken, öteki yarısı da karşılamaz görünecektir. O zaman bedelini ödeyen yarıya mı yaklaşacağız («toplumsal gerekçelerle sübvanse edilmedikçe»), yoksa ücretler, yolcu-mil başına değişen maliyetlere uygun olarak değiştirilmeli midir? İki çözüm de yanlış olur, çünkü sistemin bölünmezlik-tamlık boyutunu hiçe sayar. Yatırım ya da güncel işleyiş kararları sistemle ilintili olabilir. Birbirleriyle ilintili faaliyetler şebekesi içinde verilen marjinal kararlar çok-boyutludur. Söylemek gereksiz ki, sistemin bir parçasını devre dışı bırakmak akılcı **olabilir,** ama karar bir bütün olarak sistem üstündeki etkileri gözönüne alınarak verilmelidir.

Ulusallaştırılmış sanayiler üzerine karmakarışık düşünüş tarzına İngiltere'den verilecek bir başka örnek, Postane'yle ilintilidir. Postane kuruluşundan beri bir hükümet dairesi gibi ve doğrudan bir bakanın yönetiminde çalışmıştır. Bu, dünyanın çoğunda, ABD'de bile böyledir. Niçin? Hükümetlerin, posta hizmetlerinin yürütülmesinin, özgül posta işlemlerinin kârlılığıyla ancak çok dolaylı yollardan ilintisi bulunan, gerek insanın refahı, gerekse ticaret üstünde doğrudan bir etki yaptığını (basılı kataloglar, koliler, teleks, vs.) değerlendirebilmeleri nedeniyle. Bir başka deyişle, dışsallıklar (ve karşılıklı sübvansiyon) o denli önemlidir ki, kâr-zarar hesabını kamu hizmeti işlevleri karşısında ikincil bir düzeye indirmek temel sayılmaktadır. Peki, İngiliz Postane'sini bir hükümet kuruluşu olmaktan çıkarıp «ticari» bir kuruluşa çeviren kimdi? Bir **İşçi** hükümeti!

Posta hizmetleri bile öncelikle ticari bir faaliyet sayılacaksa (kuşkusuz sınır dışındaki adalara gönderilen mektupları bile yerine teslim etme yükümlülü-

ğüne bağlı olarak, ulusallaştırılmış sanayilerin çalışmalarının ölçütleri özel girişimin faaliyetlerinden farklı görülemezse, o zaman ulusallaştırma niçin yapılıyor? Özel girişim ölçütleri uygulanabiliyor ve kârlı parçalar kârsız olanlardan ayrılabiliyorsa, Bayan Thatcher'ın ulusallaştırmayı terketmede gösterdiği fanatiklik neredeyse akla yatkın görünmekte. Sözgelimi, çalışma ölçütleri ticari televizyon ve radyo şebekesininkiyle aynı olacak idiyse, bir BBC niçin olsun?

Ortaya çıkan net sonuç, ulusallaştırmanın en azından kısmi ölçüde yararlananların gözlerinden düşmüş olduğudur. Komedyenler İngiliz ulusallaştırılmış Havagazı Dairesi'nin onarım servisini anıştırarak kahkahalar attırabilmektedirler. Çok sayıda vatandaş, İngiliz Demiryolları'nda görülen acınacak boyuttaki gecikmelerin ulusallaşmadan kaynaklandığına inanmaktadır. Üstelik hikâyenin hepsi bu kadar da değil. Fransız, Batı Alman, Hollanda, İsviçre ve öteki ülkelerdeki ulusallaştırılmış girişimlerin sahip oldukları mükemmel sicilleri karşısında durum daha bir çarpıcı hale gelmektedir. Burada ulusallaştırılmış girişimlerin mutlaka kötü hizmetler sunacaklarının ileri sürülmediğine de netlik kazandırmak isterim. İşin özü şurada: Ölçütler konusunda ne yapılacağı üzerinde çok fazla düşünmek gerekmektedir. Bu süreçte aşırı derecede basitleştirilmiş mikro ekonominin de yeni baştan yazılması ya da bir kenara atılması gerekiyor. Rekabetin zayıf kaldığı yerde, ölçütlerde yeterli ağırlık verilmesi gereken etkenler işlev, kalite ve amaçtır.

Şimdiye kadar yalnızca, ulusallaştırılmış sanayilerin işleyişlerini onların ürünlerini kullananlar açısından tartıştım, ya da onların işleyişlerindeki etkinliklerini değerlendirmenin üzerinde durdum. Pek çok sosyalistin gözünde, bu sanayilerdeki işçilerin konumu da en azından eşit derecede önem taşımaktadır.

Diğer konularda olduğu gibi, yanıt yine karma-

şık ve kimi bakımlardan çelişkili bir içerik taşıyacaktır. Bir yandan, ulusallaştırılmış sanayilerde çalışan işçiler, katılım sağlanmaması, işletme yönetiminden uzak kalmaları ve hiçbir şekilde yönetimin kendilerine karşı sorumlu olmamaları gibi duygulardan hareketle bağışlanabilir. Öte yandansa, çoğu işçi ve sendikaları yönetim fonksiyonlarıyla birleşme fikrini derin bir kuşkuyla karşılamaktadır. Yaygın inanç şu şekildedir: Yöneticilerin işi yönetmek, sendikaların işi de daha yüksek ücret, daha kısa çalışma saati ve üyeleri için daha iyi çalışma koşulları istemlerini yükseltmektir. Yönetime katılan bir sendika yetkilisine «onlara» katılmış gözüyle bakılması yaygın bir inanıştır

O zaman, bir tür demokratik sosyalizmi hedefleyen ve dolayısıyla ister seçimde olsun, isterse daha az demokratik araçlarla olsun yenilgiye uğramamak gibi bir kaygısı da olan bir hükümet yönetiminde, çalışanların ve sendikaların geçiş dönemi süresince ulusallaştırılmış sanayilerin yönetimindeki rolü ne olmalıdır?

Yugoslav modelini tartışırken, oradaki özyönetim türünde bir takım eksikliklerin varolduğunu gördük. İşleyen bir sosyalizme ilişkin bir modelde işçilerin yönetimdeki rolü konusuna ileride daha uzun olarak döneceğim. Şimdilik kendimi şu bağlamda önem taşıyan bir kaç önermeyle sınırlayacağım.

Bir kere, üreticilerin ve tüketicilerin çıkarlarının özdeş olmadığının, çelişebileceğinin farkında olunması gerekir. Nasıl yöneticiler müşterinin zararına kendi mali kazançlarını arttırabiliyorlarsa, aynısını işçiler de yapabilir. Onlardan, toplumdaki diğer insanlardan daha az bencil olmalarını beklemek kuşkusuz duygusal bir saçmalıktır. Mallar öncelikle üretip sağlayanlara göre uygun olsun diye üretilmez ve üretilmemeli, hizmetler ona göre sağlanmaz ve sağlanmamalıdır. Bununla beraber, İngiltere'de geçmiş onyıl-

larda yaşanan deneyim, iki dünyanın da en kötü yanlarını almakta başarı sağladığımızı akla getirmektedir. İşgücü ve sendikaların sorumlulukları yoktur, ama çalışmaları sekteye uğratma ve gereksiz sayıda insanı işe alma konusunda güçleri vardır; sonuçlarla, başka işçiler açısından geçerli sonuçlar dahil, ilgilenme doğrultusunda en ufak bir gereklilik hissetmeden ücretlerde büyük artışlar isteminde bulunma güçleri de vardır. Bu şekilde sendikanın gücü çıktı ve üretkenlik bağlamında olumsuz yönde, ücret istemleriyle maliyetleri yükseltmek üzere «olumlu yönde» kullanılırken, yönetim yönetme otoritesinden yoksun kalmaktadır. İşçi Partisi hükümeti 1979'da yenilgiye uğradıysa, bunun bir nedeni, sendika militanlığına karşı olan yaygın kızgınlıktı: kamuoyu yoklamaları, kızgın olanların içinde milyonlarca sendika üyesinin de yer aldığını gösteriyordu. En zarar verici militanlık da kamu sektöründeydi.

Otoritenin çalışanların temsilcileriyle paylaşılması ya da bir tür özyönetim modeli yapıcı ve ılımlı bir tutuma mı yol açar, yoksa tam tersine dar kesimsel çıkarların peşinde koşturulması eğilimini mi kuvvetlendirir? Çok şey bu soruya verilecek yanıta bağlıdır. Sendikal hareket kısa görüşlü kesimsel düşüncelerin üstünde kalabilir, herkese her şey serbest olsun anlayışının yerine bir ücret politikası destekleyebilir, hatta kendisi önayak olabilir mi? Adını hakeden sosyalist bir ekonomide, bir yandan sürekli çatışmadan ve enflasyonu hızlandırmaktan kaçınırken (fiziksel darlıklar ortaya çıksın çıkmasın), tam istihdama yakın bir şeyi başarmanın da bir önkoşulu olarak, gelirlerin düzenleneceği açıktır. Sözgelimi İskandinavya'daki gibi kimi olgun sendikalar, bunun yapılabileceğini göstermişlerdir. İngiltere'de durumun çok karmaşık olmasının nedeni ise, sadece derin kökler salmış «zero-sum-game» benzeri tutumlar değil, aynı zamanda sendikal yapıların antikalaşması ve merkezi sendikal organların güçsüzlüğüdür.

Bienkowski yazdığı mükemmel kitabında sorunu iyi bir biçimde koyar:

> Partinin prestijini ulusallaştırmaya bağlamak, ulusallaştırmayı her hastalığın ilâcıymış gibi göstermek, kolaylıkla insanın boynuna ilmiği kendinin geçirmesiyle aynı anlama gelebilir. İktidarın ele geçirilişinden sonra sürecin hızlandırılması yönünde politik baskılara zemin hazırlar; partinin içinde ve kenarlarında akılla ve toplumun çıkarıyla çelişen ve evrim plânını baştan sona çökertebilecek eylemlerden yana itmeye çalışan güçleri (genellikle «aşırı-sol» diye tanımlanır) açığa çıkarır.

Bunun neden olacağı karışıklık demokratik kurumlar varolsa bile ağır politik sonuçlar doğurabilir, çünkü «kitleler maliyetleri yüklenmek istemezler»[11]

Militan solcular, düşsel bir sosyalizm adına, bunların hepsini mahkûm edeceklerdir. Bastırılırsa, sosyalizme geçiş döneminde, salt kesimsel iddialarla ortaya çıkmak izin verilemez ölçüde bencil olarak görüleceği zaman bir gelir politikası olacağını **kendilerinin** de tasarladıklarını kabul edeceklerdir. Yine de onların tasarladıkları «sosyalizm», Marksist ütopyanın bir versiyonudur dikey işbölümünün bulunmaması «ücret sistemine» son verilmesi, tam olarak tanımlanmamış bir işçi denetimi ve elbette bolluk; bunların hepsini daha önce geçtik) Süper-dogmatikler —aklımda bir tanesi var— işçilerin daha fazla şey isteme taleplerinin, «seçkinler» olmazsa, yani sorumlu kimse olmazsa, otorite olmazsa ve ancak o zaman sınırlanması gerektiğini kabul ederler. Yine de ne kendi dergilerinin bir editörsüz çıkacağını tasarlarlar, ne de matbaacıların dergilerin içeriğine ilişkin oy kullanmasını! Böyle bir toplum uzak bir gelecekte akla getirilebilecek olsa bile; ister demokratik, isterse despotik bir politik sistemin egemen olacağı (despotik çeşidinin güçlüklerle başa çıkma yöntemi, sendikala-

(11) W. Bienkowski, **Theory and Reality** (Londra: Allison and Busby, 1981), s. 284.

rı işlevsiz bırakıp grevcileri tutuklamaktır) bir geçiş döneminde elbette tamamen akla mantığa sığmaz bir varsayımdır.

Ancak yine ulusallaşmış sanayilerin yönetimine dönelim. Ulusallaşmış sanayiler kullanıcı gereksinmelerine duyarlı kalmalı, ekonomik ve teknik etkinlikle işlemeli, etkili olduğu yerde hükümet politikasını yansıtmalı, hedef, görevler ve standartlarla ilgili direktiflerle uyum içinde çalışmalı ve, sonuncusu ama en önemsizi olmayan, gerçek bir «ait» olma duygusu taşısınlar, kalite ve başarıyla gururlansınlar düşüncesiyle çalışanlarını karar süreçlerine ortak etmelidirler. Çıkarları rekabetle gözetilmiyorsa —ki bu durum hiç bir zaman uygulanamaz— kullanıcıların —tüketiciler— daha etkili biçimde temsil edilmeleri de yaşamsal önemdedir. Bu amaçların hepsini uzlaştırmak basit bir olay değildir. Bütün ilgili kesimlerin büyük çabalarını gerektirir.

Nelerin ve nasıl ulusallaştırılması gerektiği konusunda da yeni düşünceler gerekli olabilir. Bu konular, bir kitabın sonuç bölümünde, «kurucu» bölümünde daha geniş olarak tartışılacaktır. Şimdilik, tam bir sanayinin ulusallaştırılması, sonra da o sanayiyi, hükümete karşı sorumlu tek bir merkezi olarak atanmış yönetimle idare etmeyi savunan düşüncenin yararlı olup olmadığının sorgulanması yeter. Bir takım sanayilerde bunun kusursuz bir anlamı olur. Örneğin akım miktarı birbirine bağlı olan elektrik, olaylara en fazla at gözlüğüyle bakan marjinaller tarafından bile tek bir sistem olarak kabullenilir. Bayan Thatcher'ın ulusallaştırma-karşıtı fanatikleri bile (en azından şimdilik) kârlı bir elektrik santralını özel girişime satmayı düşünmemektedirler. Ancak çok sayıda faaliyet vardır ki, devlet ya da kooperatif işletmeleri ayrı ayrı üstlenirler, yerel insiyatiften yararlanır ya da ona göre hareket ederler, çeşitli mal ve hizmetler üretirler, yine özel ya da devlet (ya da

başka kooperatif) işletmelerle rekabet ederler. Ölçeklerinin görece küçük olması, anlamlı bir katılımı hayata geçirmeyi çok daha olanaklı kılar.

Yüksek düzeyde işsizliğin görüldüğü bir dönemde yaşadığımızı, teknik ilerlemenin emekten tasarruf etme yönünde gerçekleştiğini, büyük çaplı kronik işsizliğin toplumsal karışıklıklara katkıda bulunduğunu ve —insanlar üzerindeki moral bozucu etkilerini bir kenara bırakırsak— insan kaynaklarının savurganca harcanmasını gösterdiğini tekrar anımsatmaya pek gerek yok. Devlet ya da özel işletmelere gereksindikleri kadar fazla işçi çalıştırmalarında parasal yardım yapmak ya da buna zorlamaktansa, kooperatif işletmelerin sistemli bir özendirilmesi çabasına girilmemeli mi? Küçük ölçekli, yabancılaştırıcı olmayan, işçileri kendi işlerini idare etme yönünde eğitmeye yarayan işletmeler. Bunlar iflas etmiş özel firmalar üzerine temellenebilir, düşük faizli kredilerin yardımıyla yeni baştan çalıştırılabilir ya da devlet **kendi** mülkünü bir kooperatife kiralayabilir. Bu yol, elbette bütün çözümler gibi, güçlüklerden arınmış olmaz. Peki, başarısız kalan kooperatifler ne olacak? Zarar varsa, kooperatif üyeleri bu zararın ne kadarını ve nasıl üstlenmelidirler? Benzer faaliyetler içindeki ve adil olmayan bir sübvansiyonla rekabet etmek durumunda kalmaktan sert bir dille yakınabilecek özel girişimciler ve sendikalarla sıkıntılar yaşanabilir mi? Sanayinin henüz emekleme evresinde olduğu savına sarılarak, ithalata karşı geçici bir koruma sağlanabilir mi? Her neyse, bunlar ancak bir deney alanına, umut vaat eden bir deney alanına girebilir Kendi işini kendin gör yaklaşımı yalnız işsizliğe (yani, hiç bir iş yapmamaya) iyi bir alternatif olmakla kalmaz, kendi başına da iyi bir şeydir. Küçük

(12) A. Katsenellenboigen, «Some notes on vertical and horizontal economic mechanisms», yazarının vermek nezaketini gösterdiği yayımlanmamış bildiri.

grupların insiyatif gösterip sorumluluklarını geliştirmelerini sağlar.

Ulusallaşmış sanayilerin yatırım politikalarının istihdam üstündeki etkileri daha doğrudan bir şekilde hesaba katılabilir. İtalya'da bir tür ulusallaşmış holding şirketi (IRI) vardır. Onun bir sanayi açısından yatırım plânlarının öteki ulusallaşmış sanayilerin plânlarının çalışması üstünde etkileriyle bilinçli bir ilintisi vardır: Böylece, bir çelik tesisinin ya da tersanenin kapatılmasının zamanı, aynı alanda ve aynı türden çalışmayı gerektiren, yeni bir devlet sanayiinin kurulmasıyla çakışabilir. İngiltere'de bu konular üzerine kafa yormaktan kimin sorumlu olduğu belli değildir. (Başka yerlerde olduğu gibi İtalya'da da hükümetler kısa bir zaman ufkuyla olaylara bakarlarken, IRI, son yıllarda ağır kayıplara uğradığı halde, varlığını sürdürmektedir.)

Belirtilmesi gereken, ulusallaşmış sanayilerle ancak bir ölçüde ilintili, ama işsizlikle ve iş-paylaşmayla **(work-sharing)** daha fazla ilintisi bulunan son bir noktaya geçelim: Daha kısa çalışma saatleri sorunu. Şimdilik ne işverenler (devlet ya da özel) ne de sendikalar bu konunun üstesinden gelmeye yönelik en ufak bir belirti yansıtmışlardır. Gerçi sendikalar daha kısa bir çalışma haftası isteminde bulunurlar, ancak aynı anda da daha yüksek ücretlerde ısrar ederler. Üstelik sendika üyeleri (genellikle örgütlerinin desteğiyle) kazançlı fazla mesai olanakları ellerinden alınırsa greve giderler. Gerçekten de, «daha kısa saatler» istemlerinin çoğu bilinçli olarak daha fazla ve daha yüksek fazla mesai ücreti almaya yöneliktir. İşverenler de eski uygulamalarla devam etmeyi kendi açılarından elverişli sayarlar. her şey bir yana, işsizlik ödemesini karşılamanın maliyeti kendi sırtlarına yüklenmez.

Yeni bir yaklaşık getirme gereksinmesi, ilgili herkesin tutumlarında arzu edilir bir değişiklik ger-

çekleştirme gibi bir araçtan daha belirgindir herhalde. Yine de bunu başarmak kesinlikle bir iş değildir, ama (umarım!) çılgınca bir ütopya da değildir.

Yukarıdaki sayfalarda anlatılanların sosyalizme geçişin bir «reçete»si olma amacı güdülerek yazılmadığını önemle belirtmek isterim. Gerçekte de benim sosyalizme giden yolu bildiğim havasını yaratmak bir parça ukalalık olur. Benim bütün yapmayı denediğim şey, geçmiş deneyimlere bakarak ve çok sayıda solcu sosyalistin bu deneyimlerden ders çıkarmayı kararlı biçimde reddetmesinden hareketle, gidilen yolda karşılaşılması çok olası bir takım sorun, engel ve problemleri, bunun yanı sıra yine düşülmesi çok olası görünen hataları tartışmaktır.

Karşı-üretken nitelik taşıması olası hareketleri saptamanın dışında, elbette pek çok koşulu ve ihtiyat payını da ekleyerek, atılan bir kaç olumlu adıma işaret edilebilir yine de. Birisi, ulusallaştırma konusuna yeni bir yaklaşım getirmektir. Bu, gerek çalışanları sürece katma uğraşları açısından, gerekse, olanaklı olduğu yerlerde, rekabetin sağlanması açısından yenidir. Doğallıkla da sektöre bağlı olarak değişir. Her ne kadar elektrikle havagazı, benzin ve petrol arasında ısıtma açısından bir rekabet varsa ve olması gerekiyorsa da, elektrik üretiminde birbiriyle rekabet eden çeşitli şebekelerin olması aptallık olur. Yalnız, haklı çıkaracak kadar yeterli bir trafik hacmi varsa, aynı rotalarda —Manş Kanalındaki gibi— özel ya da rakip bir devlet hattıyla rekabet halinde, devlet mülkiyetinde bir deniz taşımacılığı servisinin bulunması aptallık olmaz ama. Özgül firmalar yerine bütün sanayiyi ulusallaştırmak gibi çok önemli bir gereksinme de yoktur; bu yöntem Fransız sosyalistlerinin olumlu gördükleri yöntemdi ve halen de öyledir. Sanayi ve hizmet kooperatiflerini özendirmenin getirdiği üstünlüğe daha önce değinilmiştir. Onlar da reka-

betçi bir ortamda işleyeceğinden, düşüncelerini etkin işleyiş ve tüketiciyi hoşnut etme konuları üzerinde yoğunlaştıracaklardır ve öyle yapmaları gerekir. Özel kuruluşların yönetim yapılarına işçilerin katılımı unsurlarının sokulması da önemli olacaktır. Solcular Batı Alman **Mitbestimmung**'unun* anılmasına burun kıvırarak yaklaşsalar bile, ondan öğrenilecek çok şey vardır

Resesyonun ve kitlesel işsizliğin görüldüğü bir sırada, devletin bir yatırımcı olarak rolü de özel bir anlam kazanabilir ve bu noktaya politik-olmayan gerekçelerle de haklılık payı tanınabilir. Bugün, işlerinde bir toparlanma hevesi içindeki işveren örgütlerinden bu doğrultuda baskılar geldiğine tanık olmaktayız. Ilımlı bir sosyalist hükümet arkasına önemli bir oranda halkın görüş birliğini de alarak bu doğrultuda ilerleyebilmelidir ve, kamu sektörü akla uygun bir etkinlikle işleyip strateji bütün olarak sendikaların işbirliği yapmayı reddetmesiyle boşa çıkarılmadığı sürece, halkın desteğini elinde tutabilir. Anılan bu işbirliği, kârların bölüşümüne bir kısıtlama getirilmesi (şu anda, başlıca yatırım finansmanı kaynağı olarak görülen kârların düzeyi, açıkça çok düşüktür) ve yurt dışındaki yatırımların denetlenmesi koşuluna bağlanabilir. Ancak o kadar çok şey bir dizi «bilinmeyenlere» (iç politik durum, resesyonun ve işsizliğin derecesi, dünya ticaretindeki durum, ticaret ortaklarıyla ilişkiler ve **ortakların** kendi iç politik durumları) bağlıdır ki, olası hareket çizgilerinin kaba ipuçlarından daha fazla şeyi somutlamakta pek yarar görünmemektedir. Elbette tüm bu anlatılanlar bir karma ekonomiyi içerir ve beraberinde ona kaçınılmaz olarak eşlik edecek sıkıntı ve baskıları da getirir. Ancak sıkıntı ve baskılar şimdi de var!

(*) Ortaklaşa yönetim. (ç.n.)

Sovyet modelinin ekonomik kusurları üzerinde yeniden durmak gereksizdir. Onlara önemli politik ve toplumsal eksiklikler de eklenmelidir: ayrıcalıklar, yöneticilerle yönetilenler arasında despotik bir ilişki, eleştirilerin susturulması, iktidardaki oligarşinin atama yoluyla varlığını sürdürmesi, demokratik süreçlerin plebisit türü oybirliklerine indirgenmesi, vb. Ekonomik mekanizma kullanıcı gerekliliklerine yanıt veremediği gibi, çok fazla ölçüde baştan amaçlanmamış ve sakınılabilecek savurganlıklar doğurur. Ekonomik mekanizmanın merkezileşmesi politik merkezileşmeyi güvenilir biçimde yansıtır ve pekiştirir.

Tüm bunları düzeltmek için ne yapılabilir? Doğu Avrupa'daki ekonomik reformlarla ilgili çok geniş bir literatür vardır. Şimdi Çin'deki benzer tartışmalar da eklenmektedir buna. Elbette, komünistlerin egemenliğindeki ülkeler büyüklük, kaynaklar ve kalkınma düzeyi bakımından büyük değişiklikler gösterdiği için, burada tasarlanan türden bir geçiş sürecinin aynı yolları izlemesi gerektiğini ya da izleyeceğini hayal etmek yanlış olur. Bununla birlikte, farklılıklardan daha çok benzerlikler görülmesi insanı sarsar. SSCB ve Çin çok farklı görünebilirler ve sert politik-ideolojik kavganın bu farklılıkları daha da genişletmesi beklenebilir. Yine de, 1979'da Çin'i ziyaret ettiğim zaman, Çinlilerin kendi merkezileşmiş ekonomilerinde reform yapmak amacıyla tartışmakta oldukları önerilerin, Sovyetler Birliği'nde yirmi yıl önce tartışılmış önerilere çok benzemesi beni fazlasıyla etkilemişti. (Bunu Pekin'de Sovyet bir «Çin» uzmanının önünde dile getirdiğim zaman, görüşümü paylaşırcasına başını kuvvetle sallıyordu!)

Aşılması gereken ilk ve başlıca engel, iktidarda olanların varolan durumun sürdürülmesinde yatan çıkarlarıdır. Onlara uygun bir şeydir bu. Onlar dağı-

tır, onlar karar verir, Troçki'yi aktarırsak «onlar kendilerini asla unutmaz». Güç elde ederler ve bu gücün meyvalarının çoğunu kendi amaçlarına yönlendirmek üzere politik içerik kazandırırlar. Tasarlanabilecek bir reform onları hem toplu olarak, hem de (çoğu örnekte üstelik) bireysel olarak tehdit eder. Yönetici katmanı üretim araçlarına kolektif olarak sahip olan ya da denetleyen bir «sınıf» diye görenlere katılalım katılmayalım, sistemden başlıca yarar sağlayanlar onlardır. Bu nedenle herhangi bir değişimin onların gözüne kaçınılmaz olarak bir gücün **başka** bir yere —başka katmanlara ya da otomatik olarak işleyen bir ekonomik mekanizmaya— aktarılıyor gibi gözükeceğinde kuşku yoktur. Merkezin otoritesini koruyor görünebilecek bir reform türüne kısaca «bilgisayarlaşma» adı verilebilir: En üstteki liderlerin belirlediği amaçlara ulaşmanın en iyi, en etkili yolunu matematik programlar bulacaktır. Yine de, daha önce tartışılan bu tür bir bilgisayarlaşmanın uygulanmasında karşılaşılan güçlükler bir kenara, iktidar yapısını bu da tehdit edebilir: Programlamada uzman kişilerin rolünü arttırırken, şu anda görünmez elin yerini görünen elin, **onların** elinin alışında büyük rol oynayan orta düzey görevlilerinkini de ciddi ölçüde azaltır.

Sistem yönetici katmanın gereksinmelerine uyuyorsa, öyleyse, reformları niçin kabul ediyorlar? Batılı bir ülkede, Marksistlerin yönetici sınıf diye adlandırdıkları kesimin sosyalist bir doğrultudaki değişikliklere karşı koyması beklenebilir, ama onlar politik kurumları doğrudan denetleyen kişiler değillerdir; bu yüzden, politik iktidarı değişiklik arzulayanların ele geçirmesi durumunda ne olacağı üzerinde fikir yürütmek olanaklıdır ve sonuç olarak ortaya çıkacak çatışmadan kimin kazançlı çıkacağı kesin olarak belli olmaz. Sovyet tipi bir toplumda ise üst düzeydeki politik ve ekonomik liderler bir ve aynı kişilerdir. Yö-

netici katman içinde elbette çatışma çıkar, ama aşağıdan bir meydan okumayla karşılaştıklarından kesinlikle saflarını sıklaştıracaklardır.

Yine de değişim dışlanmaz: **Nedenine gelince:** Daha önce uzun uzun tartışılan sistemin kötü işlemesi, sadece sıradan ayrıcalıksız vatandaşların gözünde değil, liderlerin kendi gözlerinde de hoşgörülemeyecek bir durum yaratabilir. Sistemin kendi öncelikli amaçları uygulanamaz hale gelir; o amaçlar arasında, halkın rızasını elde etme, insanların yükselen maddi beklentilerini karşılama zorunluluğu da yer alır. Bu konudaki başarısızlık, Batı'daki kitlesel işsizliğe benzer biçimde, SSCB'de görülen istikrar açısından potansiyel bir tehdittir. Sistem malları tamı tamına teslim edemez, teknik ilerlemeye ayak uyduramaz, Batı'yı yakalayamazsa, sistemin yönetiminden sorumlu kişiler ciddi çareler arayışına yönelmek zorundadırlar —bu çareler pek çok kişinin yerleşik çıkarlarını tehdit etse bile. Bununla birlikte, beklememiz gereken olasılık, yönetici katman ya da sınıfın değişikliğe olabildiğince uzun bir süre karşı koymasıdır.

Reformun önündeki ana engellerden birisi, kendi önceliklerini dayatabilecek durumda olanların olumsuz tutumları ve bunun yanı sıra toplumun öteki katmanlarının bağlandıkları tutarlı bir alternatifin olmayışıdır. Yönetici grubun reform yanlısı olduğu düşünülebilir. İşletme yöneticileri etkisizliklere değinen makaleler yazar, yukarının denetiminin aşırıya kaçmasını eleştirirler. Bu tutum, sorumluluk istemeleriyle sonuçlanabilir. Gerçekte kimi analistler, işletme yöneticilerinin kapitalist olmayı istediklerini bile öne sürerler. Ne yazık ki ya da ne şans ki(bakış açısına göre değişir) durum öyle değildir. Sanayinin başındaki bir kaç kaptan daha bağımsız olmayı dileyebilir, ancak daha tipik biçimde rastlanan tutum, Aron Katsenellenboigen'in iyi biçimde betimlediği tutumdur:

Devletin kendilerine şunları belirlemesini isterler... (a) düşük bir çıktı plânı ve ürettikleri her türlü ürünü satma güvencesi; (b) yüksek harcamalar ve her türlü zorunlu kaynakların bulunması garantisi... işçilerin fabrikalara zorla bağlı tutulmaları dahil: (c) işletmeler içinde hareket özgürlüğü.

Bir başka deyişle, işletme yöneticilerinin çoğu sâkin bir yaşam arayışı içindedir, piyasaların ya da (Tanrı esirgesin!) rekabetin soğuk rüzgârlarını göğüsleme gibi en ufak bir istekleri ya da yetenekleri yoktur. Buna karşın astları üzerinde daha fazla otoriteleri olsun, güvenceleri olsun isterler ve elbette yükselmeyi arzularlar. Onların mülkiyet istediklerini düşünen analistler bu son noktayı gözden kaçırmaktadırlar. Yükselmeyi niçin istesinler? Çok geniş bir bürokrasinin içinde, ekonomik **yetkililerdir** onlar. Bir yetkilinin dileği, çalışmakta olduğu yerin sahibi olmak değil, hiyerarşi içinde yükselmektir. Küçük bir fabrikanın yöneticisi büyük bir fabrika yöneticiliğine geçmeyi ister. Büyük bir fabrikanın yöneticisi de bir sanayi kompleksinin başkanı ya da bakan yardımcısı olma özlemi duyabilir.

Mevkiden dolayı ayrıcalıkların kazanılmasını güvenceye almak anlaşılabilir bir hedeftir, kuşku götürmez, ancak reform yapılmış bir ekonominin etkili biçimde işlemesiyle tutarlılık taşıması beklenemez. Bu nedenle işletme yöneticileri bir «reform lobisi» gibi görülmemelidir. Bununla birlikte, kimi yöneticiler, hem üstlerindekiler **ve** hem de altlarındakiler karşısında bağımsızlık alanlarını genişleten ekonomik reformlardan yanadırlar.

Fabrika ya da büroda işçi olan sıradan vatandaşa gelince, onun konumu ikircimlidir. İşletme yönetiminin kendilerini yöneticilerin çıkarına daha sıkı biçimde denetleme arzularına açık açık karşı çıkacaklardır. Yine aynı ölçüde açık biçimde, ekonominin etkisiz kalmasının başlıca kurbanları onlar olurlar: Mal

ve hizmetlerin akışı, kaliteleri, sistemin tüketicinin gereksinmlerine yanıt verememesi hoşnutsuzluğa sağlam bir zemin oluşturur. Ama daha büyük bir etkinlik sağlamak da arzla talebi dengeye getiren gerçekçi fiyatlar ister. Bu, pek çok örnekte, yüksek fiyatlar demektir. Aynı zamanda, emek dahil üretim faktörlerinin daha büyük bir hareketlilik içinde olması, işçilerin de hareketli olmasını gerektirir. Oysa bu durum, işsizlik ortaya çıkmasın diye gereğinden fazla işçi alınması gibi yaygın uygulamalarla çelişir (para nasılsa devletten çıktığı için yönetim bunu görmezlikten gelir; üstelik önceden görülemeyen olasılıklarla başa çıkmak üzere fazladan işçi gerekli olabilir). Batılı kardeşi gibi Sovyet işçisi de hem düşük fiyatları, hem de ucuz malların düzenli olarak bulunabilmesini yeğler görünmektedir; geleneksel çalışma uygulamalarının avantajlarını korumayı ve (başka işçilerin) yüksek üretkenliğinin meyvalarını toplamayı ister. Bu yüzden, zorunlu reformlardan yana bir işçi «lobisi» olması bir yana, aşağıdan düşmanca bir tepki geleceği korkusu değişime ek bir engel diye görülebilir. Ancak, yöneticilerin görüşleri gibi, bireysel işçilerin görüşleri de doğallıkla değişkenlik gösterir.

Bu ikilem, özellikle ön plâna çıktığı Polonya bağlamında incelenebilir. İşçiler nominal ücretler olarak büyük artışlar elde etmişti, ne var ki fiyatlar dondurulunca mallarda ciddi bir darlık ortaya çıktı ve gerek borçlar, gerekse ödemeler dengesindeki açık felâket ölçülerinde yükseldi. Gördüğümüz gibi bu durumu yaratan, ağırlıkla, 1970'lerde Gierek'in liderliği döneminde izlenen ve hiç emin olmayan «boom» stratejisiydi. Ama, suçlu kim olursa olsun, krizi altetmek zorunlu hale gelmişti. Özgür sendika «Dayanışma»nın girişilecek hareketler üstünde etkili bir veto gücü vardı. Ama o koşullarda, nominal ücretlerle gerçeklik arasında doğru bir bağlantı kuracak, yani reel ko-

şullarına kadar indirecek ve ivedi olarak daha yüksek üretkenliği teşvik edecek sancılı önlemlere yer verilmesi zorunluluğu vardı. Bu önlemler, hem fiyatlarda, hem de hantal işleyen aşırı-bürokratik plânlama ve yönetim sisteminde köklü bir değişiklik yapılması anlamına gelecekti. Polonya'da 1980-81 yıllarında korku ve moral bozukluğu içine giren yönetici katmanın reformları kabul etmesi söz konusu olabilirdi. Buna karşın Polonyalı işçiler ayaklandılar ve, hükümeti, ekonomik gerekçelerle temel önem taşıdığı gibi yıllardır gecikmiş de olan fiyat artışlarını geri aldırmaya zorlamak için, çeşitli kereler greve gittiler. Piyasa tipi bir reformun mantığı tabanın karşı çıkışıyla karşılaşıyordu. Polonya'da anahtarın politik değişimde bulunma olasılığı vardır: Katı kararlar alınsa ve özveri istense bile, bunu hiç değilse, kendi vatandaşlarından çok Moskova'ya karşı sorumlu görünen ve temsili nitelikte olmayan bir despotik rejim değil, ulusal olarak görülen bir hükümet yürütüyordu; bu nedenle zorunlu değişiklikler uygulanabilirdi. Ya da, halka askeri bir rejimle zorla dayatılabilirdi. Ancak eklenmesi gereken bir nokta var: Bundan sonraki sayfalarda savunulacak olan piyasa tipi esnekliği keskin bir darlık koşullarında uygulamaya sokmak özellikle güçtür. Burada bir ikilemle karşılaşırız: Felaketin eşiğine gelinmedikçe, değişikliğin önündeki engelleri aşmak zordur. Ama felaket ortamı da gerekli değişikliklerin yapılabileceği bir ekonomik ortam sayılmaz. En azından bir «Catch-22» olayı.

Birbirine taban tabana zıt, iki potansiyel «politik» senaryo var gibi görünmektedir. Birinde, merkezi politik otorite reform gerekliliğine ikna olur, orta düzeydeki muhafazakâr bürokratlara zorla kabul ettirir ve nüfusun geri kalanı da benimser: Macar modeli kabaca böyleydi. Öteki versiyon ise, tam tersine, merkezin zayıflığına ve dağınıklığına, kamuoyundan etkili baskılar gelmesine dayanır.

Yukarıdaki sözler politik iktidarla ve harekete geçme isteğiyle ilgiliydi. Ama nasıl hareket edilecek? Bahro'nun «real existierender Sozializmus» diye adlandırdığı sistemden daha kabul edilebilir bir sosyalizm versiyonuna ilerleyen yol hangisidir?

Ne yazık ki Bahro'nun kendisi de, ütopyacı özellikleri ağır basan bir program («işbölümünün aşılması», büyük ölçüde kendine yeterli komünlerin kurulması, vs.), doğrudan pratikle pek bağıntısı bulunmayan öneriler ortaya atmakta. Yine de gerek Bahro, gerekse nice başka eleştirel sosyalist (Brus, Szelenyi, Belotserkovski, hatta kendince Bettelheim) tartışma götürmez pratik önem taşıyan bir faktörü vurguluyorlar: bir üretici, bir tüketici ve bir vatandaş olarak sıradan insanın etkisini arttırma gereği. Bu vurgu, Katsenellenboigen'in «aristokratik» diye tanımladığı çok değişik bir «çözüm»le zıtlık oluşturuyor. Yine bir başka **émigré** Yanov'un savunduğu şeyle de: Yanov'un çözümü, soydan geçme ayrıcalığın kuvvetlendirilmesi ve toplumsal disiplinin böyle bir temelde uygulatılmasıdır. Bu saptamaya, böyle bir «aristokratik» evrimin, SSCB'de «seçkinler» tarafından «kapitalizmin restorasyonu»ndan daha olası olduğu eklenmeli. Seçkinler iktidarı mevkileri sayesinde ellerinde tutmaktalar ve, anlaşılabilir biçimde, görevde kalmayı güvenceye bağlama, yükselmek istemekte ve ayrıcalıklarını çocuklarına aktarma hakkını savunmaktadırlar. Aslında kimileri, bu amaçların başarılmasında uzun bir yol katettiklerine inanıyorlar.

Bunu reddederken başka bir «alternatif» üzerinde kısaca durmak yeter: piyasa unsurlarını kuvvetlendirmeye **kalkmadan** plânlama sisteminin demokratikleştirilmesi. Dikkatli okur, bunların daha önce görülmüş **(déja vu)**, daha net bir deyişle daha önce okunmuş **(déja lu)** şeyler olduğu duygusunu hissedecektir. Piyasasız sosyalizmin ancak **merkezileşmiş** plânlama anlamına gelebileceğini, bu çerçevede ge-

niş çaplı ve ister istemez hiyerarşik ve bürokratik bir örgütün direktifler çıkaracağını, dağıtım yapacağını ve koordinasyon görevi göreceğini kanıtlamaya daha önce uzun uzun çaba harcamıştır. Üretimin bu biçimde örgütlenmesinin karşılığı da ancak politikada da hiyerarşik ve bürokratik bir örgütlenme olabilir. Politik iktidarla ekonomik yönetimin birleşmesinin politik ve ekonomik sonucunu vurgulayan Marksist çözümlemeyle tamamen uyumlu bir önermedir bu. Reform, güçler ayrılığını gerçekleştirme yönünde adımlar atılmasını ister. Yerel bir topluluk, kooperatif, fabrika ya da dükkân özerk biçimde hareket etme hakkına sahip olacaksa, bunu yapmanın araçlarını edinme olanağı da sahip olmak **zorundadır**. Olanaksız derecelere varan bir kendi kendine yeterlilik varsayılmadıkça, bu araçların elde edilebilmesinin iki yöntemi, ancak iki yöntemi vardır. Birisi, sonuçlarını daha önce tartıştığımız, yönetsel temelde dağıtımdır; önemli olan nokta, o durumda, hiyerarşik bakımdan üstte yer alan ve uzak bir yerde dağıtım yapan bir otoritenin kararı olmaksızın harekete geçme araçlarının edinilememesidir. Bunun adına Gosplan, Gossnab ya da «halk malzeme bürosu» adının takılmasının hiçbir önemi yoktur. 10 Ton metalin, 1.000 metre bezin ya da elektrik elektrik aletlerinin dağıtımına oylamayla karar verilmesi üzerine ciddi ciddi kafa yorulmadıkça, bu süreci «demokratikleştirecek» hiçbir araç geliştirilemez. (Kim tarafından? Nereye? Hangi bilgiler ışığında?) Tam komünizm düşüncesinde içerili ve kusursuz öngörüyle tamamlanmış bolluk türü dışta tutulabilir: Bizim sözünü ettiğimiz şey, varolan durumla başlayan bir geçiştir. Açıkçası, hem kıtlığın varolduğu, hem de dağıtım organlarının **kendi** varlıklarını, bilinen gereklilikleri karşılamakta yetersiz kalan kaynakları karneye bağlama gereğine dayandırarak, haklı gösterdikleri bir durumdur. Radoslav Selucky, hayranlık uyandıran kitabında, bu noktayı çok iyi bir biçimde koyar:

> Sosyalist devlette yalnız ve yalnız devlet mülkiyeti olursa, proletarya mülk-süz kalır, doğrudan bir ekonomik gücü olmaz, sınıfsal egemenliği için ekonomik bir temel bulamaz. Bu durumda, yönetenler aynı zamanda her yönetici sınıfın temsilcileri, **hem de** işverenleri olmak durumundadırlar. Ama böyle bir manzara saçma olur[13].

Dogmatikler bu sözlere «herkesin egemen olması gerektiği» yanıtını verir ve sonra da Marx'ın Paris Komünü üzerine söylediği, «üreticilerin özyönetiminden söz ettiği pasajı aktarırlarsa, tekrar piyasasız ekonominin merkezileştirici mantığına dönmüş oluruz. Sovyet tipi sistemde politik hiyerarşinin en tepesindeki egemen konumun çok sağlam bir ekonomik temelinin bulunduğunu çok kuvvetle vurgulamak olanaksızdır: Bu tipe uygun bir plânlama sistemi yalnız hiyerarşi istemez, aynı zamanda bütün temel önemdeki kararları merkezde toplar, çünkü ancak o zaman ayrı üretim birimleri koordine edilebilir, tutarlı bir plân ayrıntılarıyla hazırlanabilir. Bu nedenle, politik ve toplumsal demokratikleşmenin zorunlu bir önkoşulu (söylemeye gerek yok ki zorunlu ama yeterli bir önkoşulu **değil**) olarak, politik-ekonomik hiyerarşinin dikey olarak uygulanan ekonomik işlevlerinin azalmasını görmek, mantıksal bir bakış olmakla kalmadığı gibi, Marksist çözümlemenin ruhuna da uygundur. (Burada tartışılan reform tipinin benimsenmesi hakiki bir demokratikleşmeyi asla sağlamaz.) Dikey ast-üst ilişkisinin biricik alternatifi yatay bağlardır. Ama yatay bağlar, yani üreticiler arasında, üreticilerle tüketiciler arasındaki bağlar da (ya doğrudan, ya da toptancı kuruluşları aracılığıyla), (yine!) bir tür piyasa anlamına gelen değişim için eşit üretimdir.

Üretim araçlarının elde edilebilmesinin hiyerarşik-yönetsel dağıtım dışındaki tek yöntemi, satın al-

(13) R. Selucky, **Marxism, Socialism and Freedon** (Londra: Macmillan, 1979), s. 70.

maktır ve üreticilerle ya da toptancıların aracılığını da kullanarak sözleşme yapmaktır. Rusların **treg'ego ne dano** dedikleri gibi, **tertium non datur**: «üçüncü alternatif yoktur».

Yöneticilerin bunu niçin kabul etmediklerinin pek çok nedeni sıralanabilir. Bu nedenlerin bir kısmı, genelde reform modelinin ekonomisiyle ancak çok uzak bir ilişki içinde olmalarıdır (örn. dev boyutlu kaynakların silah yarışına bağlanması); ama daha önce vurgulanmış bir neden de, sosyalistlerin savunmaları gereken bir şeydir: bu yol, merkezde yer alan iktidardaki kişilerin toplum üstündeki hâkimiyetlerini gevşetir.

Kanımca, en dolayımsız ve en kolay ileri adımlar şöyle olur: ilkin, parti ve devletin tarım üzerindeki denetimini gevşetmek; ikincisi, sanayi ve hizmet alanlarında kooperatiflerin kurulmasına olanak tanımak. Tarım kolektifleri hukuksal açıdan kooperatiflerdir ve aslında öyle olmaları; kendi yönetimlerini gerçekten kendileri seçmeli; ne yetiştirileceği, nasıl yetiştirileceği, hangi hayvanlara bakılacağı, çiftlikler içinde üretimin nasıl örgütleneceği konusunda, emir almaktansa, kararları kendileri vermelidirler. Bu uygulama daha esnek, daha akılcı bir fiyat sistemi isterse de, çiftliklere ödenen ortalama fiyatlarda bir artışı gerektirmez. Çünkü onlar zaten çok yüksektir (etkisiz üretimin yol açtığı yüksek maliyetten ötürü) Bürokratik denetimden özgür köylü üreticiı kolektiflerinin kurulmasına en dogmatik neo-Marksistler bile ciddi itirazlar yöneltmezler. (Ya da, belki de yöneltirler. «Piyasa» sözcüğü kimileri için boğanın gözündeki kırmızı beze benzer ve mantıksızlaştırır.) Belotserkovski'nin doğru biçimde gözlemlediği gibi, sanayi ve hizmet alanlarındaki üretici kooperatifleri aynı anda iki amacı gerçekleştirirler Tüketicinin seçme şansına daha büyük bir özgürlük getirirler ve böylece üretici için de seçme özgürlüğünü arttırırlar: Üre-

tici kendi vatandaşlarıyla bir grup olup birleşmeyi seçebilir ve kendisinin ve onların insiyatifiyle üretken faaliyetlere girişebilir, ya da bir devlet kurumu için çalışabilir.

Bu, kuşkusuz, rekabeti kapsar: kimin için çalışacağına karar verirken daha özgür olan emek için rekabet; müşteriler için rekabet. Başarı olasılığı doğallıkla başarısızlık olasılığıyla elele gidecektir. Kapitalizmden geçiş sürecinde kooperatifler örneğinde görüldüğü gibi, bu durum problemlere de neden olacaktır: başarısızlık nedeniyle kimin ve nasıl cezalandırılacağı sorunu ortaya çıkar. Başka yerlerde olduğu gibi burada da, deneme yanılmanın görüleceğinden kuşku duyulamaz. Rekabet, ona katlanmak zorunda kalanlar tarafından pek tutulmayacağından, protestolar görülecek, sosyalist geleneğin (çatışmadan çok) işbirliğini (o sözcüğün bir başka anlamıyla) vurgulayan yönüne seslenilecektir. Yine de bir tür rekabet olmadan seçme şansının nasıl varolabileceği sorunu henüz çözümsüz durmaktadır. Belotserkovski'nin rekabetin yararlı ve zararlı biçimleri arasında bir ayrım yapmaya çalıştığına daha önce dikkat çektik. Belotserkovski'nin aklındaki, diyelim, kılı kırk yaran alıcılar için piyasaya çekici mallar sunan imalatçılarla; geri ülkelerde anneleri bebeklerini biberonla beslemeye ikna etme çabaları gibi gerçekten çok zararlı bir şeye ya da benzer tür deterjanları sattırmaya yönelik milyonlarca dolarlık reklâm kampanyaları arasındaki türden bir zıtlıktı. Bu ayrımı saptamak ya da pratikte gözlemlemek kolay olmasa da, önemli ve anlamlı bir ayrımdır. O konuya tekrar döneceğiz.

Kooperatif sektörünün serpilip gelişmesi için, girdiler satın alınabilmelidir. Aslında aynı şey devletin kendi fabrikaları için de söylenebilir (söylenmesi gerekir) Onların da müşterilerinin —kim olursa olsun— gerçekten gereksindiklerini üretmeleri gerekir. Başka ne yapmalılar? Müşteriler başka devlet iş-

letmeleri, kooperatifleri ve tüketiciler de olabilir. Aslında hiç kimse, Brejnev'den en alışılmadık fanatiklere kadar, malların ve hizmetlerin kullanım için olduğu, genellikle kullanıcının gereksindiği ya da yeğlediği şeyler olması gerektiği önermesine katılmamazlık edemez. **Sorun,** daha önce uzun uzun değinildiği gibi, arzu edilen bu amaca nasıl ulaşılacağıdır? Yanıt demokrasi midir? Mihailo Mihajlov, liderlerin, sonraki seçimleri kaybetme korkusuyla, tüketicileri tatmin etmeye zorlayacağını düşünüyordu[14]. Bu görüş elbette hatalıdır. Mihajlov haklı olsaydı, en üstteki liderlerin toplumun gereksinmeleri açısından daha fazla şey üretme gereğine inanmaları yeterli olurdu. Liderler hiç durmadan, konuşmalarda ve makalelerde, çok inançlı olduklarını, daha fazla etkinlik, teknolojik ilerleme, daha fazla tüketim malı ve hizmet, kullanıcı talebine yakından uyan üretimden başka bir şey istemediklerini bildirirler bize. Demokrasi, pek çok istismarın düzeltilmesi açısından, ayrıca en kaba ekonomik önceliklerin belirlenmesi açısından gerçekten de istenir, hatta temel bir şeydir. Ama, yine daha önce uzun uzun ileri sürüldüğü gibi, sistem şimdi o denli hantal işlemektedir ki, en üst politik otorite kaynaklı olarak dile getirilen istekler ve plânlar sık sık hüsranla bitmekte, ters sonuçlarla karşılaşılmakta, kıt kaynaklar istenmeden de olsa savrulmakta ve üretim kullanıcıyı gözeterek değil plân uygulama istatistiklerine göre gerçekleştirilmektedir

Elbette mesaj açıktır. Başka ne yapılırsa yapılsın, kullanım için üretim, ekonomik «mikro-gücün» tüketiciye doğru kaydırılmasını gerektirir. Yapılan sözleşmelerin, istenen yönde gerçekleşen alımların, dolaylı dolaysız, güncel üretim kararlarının temelini oluşturması gerekir; bir başka deyişle, gerekli üretim araçlarını üretenlere de **onların** müşterilerinin gerek-

(14) **M. Mihajlov, SSSR i demokraticheskiye alternativy** (Achberg: Achberger Verlag, 1976, s. 46.

liliklerinin yol göstermesi gerekir. Şimdiye kadar, Brejnev'in konuşmalarının konuyla ilgili çeşitli paragraflarını açıklamaktan ileri gitmedim. Oysa sorun, Brejlev'le yoldaşlarının, üretim birimlerinin bakanlıklara ve parti yetkililerine bağlı olma (müşteriyi değil, hiyerarşik bakımdan üstündeki kişileri dikkate alan bir sorumluluk çizgisi) zorunluluğuna inanmayı sürdürmeleridir. Yukarıdan dayatılan plânların yerine getirilmesi gereğinin herşeyden önemli olduğunda hâlâ ısrar etmekte; hantal ve karmaşık malzeme dağıtım bürokrasisini muhafaza etmeyi hâlâ gerekli saymaktadırlar. Son olarak da, başarı şansına sahip bir reform uygulanacaksa temel önem taşıyan bir fiyat sistemini reddetmektedirler.

Tek ileri gidiş yolunun 1968'de Macaristan'da denenen yol (genel ilkeleriyle elbette, ayrıntılarına dek çakışmak gibi bir zorunluluk yoktur) olduğu belli olsa gerek. Kuşkusuz o denemede de bir takım değişiklikler yapılabilir, yüz yüze gelinen güçlüklerden bir takım dersler çıkarılabilir. **Basitçe başka bir yol da yoktur.** Bir çok zeki Sovyet ekonomisti bunu yıllardır söyleyegelmekte. Onlar, ihtiyatlı ilerleme ve farklı örgütsel biçimlerin çeşitliliğinden yararlanma gereğinin de farkındadırlar. Enerji, çelik ya da ağır kimyasal maddeler için uygun düşebilen, örgü elbiseye, konserve domatese, elektrik aletlerine ve ilik açma makinelerine hiç uygun düşmeyebilir. Kimi kararların yine merkezde alınması gerektiği açıktır Ayrıca, bütün zararlı sonuçlarıyla birlikte şimdi hem üretici malları hem de tüketici mallarında varolan aşırı talep eğilimi kalkmadığı sürece, herhangi bir reformun başarı kazanmasının umulamayacağının da değerlendirilebilmesi gerekmektedir. Merkezi plâncıların yatırım alanındaki rolünü ve bunun, yine onların da gerekli olacağı ademi merkezileşmiş türden krediyle finanse edilmiş yatırımlarla ilişkisini dikkatli biçimde belirlemek önemlidir. Gelir politikası, kâr-

ların kullanımı, vergilendirme, diferansiyel rant, kitlesel işsizlikten sakınılması, sendikaların rolü, ulusallaştırılmış firmaların yönetimine işçi katılımının biçimleri ve yine kuşkusuz gündeme gelecek başka kestirilebilir ve daha az kestirilebilir konularla ilgili yeni bir düşünüş tarzı da gereklidir. Bu konuların bir çoğu 5. Bölüm'de yine tartışılacaktır.

Şu sözler Sherlock Holmes'ü anlatabilir: Ne kadar istenmeyen ve olasılık dışı olursa olsun, bir problemin tek bir çözümü varsa, o yol seçilmelidir. Ola ki alternatif başka çözüm yoktur. Sovyet tipi sistemlerin alternatifi, politik değişimle ya da değişimsiz —ya da politik sarsıntılarla— ve giderek etkisizleşen bir tarzda sendeleyip durmaktır.

Bana öyle geliyor ki, en ivedi ve en kabul edilebilir ilk adım, küçük özerk birimlerin, özellikle kooperatiflerin kurulması olur. Onların çoğu tüketici malları ve hizmetleri alanında olacak; Brejnev'in son zamanlarda piyasaya az sayıda sunulan mallar listesinde sıraladığı «ufak» kalemlerdeki (diş fırçaları, iğne iplik, bebek bezi» hep kınanıp duran yoklukları kapatacaktır. Kimi kafeler, kırsal bölgelerde küçük bir fırıncı, berber, tatil evi kuruluşu, araba onarım dükkânı. İyi bir aşçıyla karısı Tomsk'da küçük bir restoran açmak isterse, vatandaşlar bundan yararlanamaz mı? Yanında bulaşıkları yıkayacak bir genç çalıştıracak kadar ileri giderse, o aşçıya suçlu bir sömürücü gibi mi davranılmalıdır?

Dehşetle, oh dehşetle, piyasaya can veriliyor, kapitalizm yoluna geri dönülüyor diye feryat edecektir aşırı-dogmatikler. Nesnel açıdan, onların, ekonomik otoritenin aşağıya doğru aktarılmasının tek işlerlikli biçimine soğuk bakmaları, ancak merkezileştiricileri, «bürokratları» ve «seçkinler»i kuvvetlendirebilir. Üstelik aşırı-dogmatikler onları da suçlamaktadırlar. Zihninde karışık düşünceler barındıran ve dürüst bir dogmatik, bir keresinde, «İki Anti» başlıklı yayımlan-

mamış bir tebliğ göstermişti bana. Aklındaki önerme, aynı anda hem anti-bürokrat, hem de anti-piyasa olunabileceğiydi. Bunun tutarsızlık olduğu aklına gelmiyor değildi. Benim aklıma gelen de haklı olduğu!

Yine Leon Troçki'yi yardıma çağırarak bitireyim. 1930'ların başında Stalin'in bürokratik merkezi plânlamasını yorumlayan Troçki, bütün «geçiş çağı» dediği devir boyunca, «plânın, piyasanın ve Sovyet demokrasisinin» birleştirilmesi gerektiğini kuvvetle savunuyordu. Ekonomik hesaplama gereğini, sağlam ve istikrarlı bir para gereğini cesaretle savunmuştu. Özel tarımın kolektifleştirilmesinin «meta-para ilişkileri» (yani, piyasa) alanını azaltmanın araçlarını getirdiği düşüncesini paylaşmayan Troçki, köylünün kendi kendine yetmesi olanaklarını azaltarak, bu tür ilişiklerin büyük çapta yayılmasını» olanaklı ve istenir hale getirdiğini düşünüyordu[15] Gerçi Troçki, o tür ilişkilerin yokolacağı tam komünizmin nihai başarısını savunuyordu ve bu kitapta yer alan başka önermelerin bir bölümüne kuvvetle karşı çıkardı. Ama burada ilgilendiğimiz konu «geçiş çağı» Yukarıda aktarılan açıklamalarında böyle düşünüyordu.

«Kalkınmacı Sosyalizm»

Burada çok geniş ve karmaşık bir konunun hakkını tam anlamıyla verme olanağı yok. Sosyalist denen çözümleri tehdit eden ya da onlara eşlik etmiş deformasyonların bir çoğu aslında daha önce tartışıldı. Şili yarı-gelişmiş bir ülkeydi. Ama ne olursa olsun, kalkınma düzeyine hiç bakmadan, pek çok politika hemen hemen aynı sonuçları vermektedir. Piyasayı dengeleyici düzeylerin aşağısında kalan fiyat de-

(15) Troçki'nin fikirlerinin, bir sürü alıntılar da yapılarak, tartışıldığı bir iki yer: A. Nove, **Slavic Regime,** İlkbahar 1981, ve yine bir tebliğde, «Trotsky on collectivisation and the five-year plans», Fondazione Feltrinelli, 1981.

netimi Cezayir, Libya, Gana ve Bangladeş'te nasıl darlıklara ve karaborsaya yol açıyorsa, aynı şey İngiltere ve Fransa'nın da başına gelir. Öyle bir durumla başa çıkarken kullanılan yöntemler daha kaba olabilir. Gana'da askeri hükümet, düşük fiyatlarla ilgili bir kararname çıkardıktan sonra, aşırı fiyat istediği iddia edilen piyasa kadınlarını kamçılayarak «enflasyonla savaşma» yolunda ilerlemişti. Kimi durumlarda «spekülatörler» bile idam edilir. Bunun önceden kestirilebilir sonucu ise darlıkların daha da ağırlaşması ve karaborsa fiyatının yüksek riskleri yansıtacak düzeye kadar çıkmasıdır.

Önemli faktörlerden birisi de, büyük-ölçekli faaliyetlerle ilgili plâncı, istatistikçi ve örgütleyicilerin görece kıt olmasıdır. Plânlama hakkındaki kararlar çok genel olduğu gibi; kesin olarak ne plânlanması gerektiği, plânlama **türünün** nasıl olması gerektiği (yol gösterici? Sovyet tipi «güdümlü?»), özel, ulusallaşmış ve kolektif işletmeler karmasının nasıl yaşaması gerektiği, piyasanın, dış yatırımların rolünün ne olacağı, dış ticaretin nasıl yürütülmesi gerektiği, bunların kim tarafından, kiminle ve hangi ölçütlere göre yapılacağı konuları da belirsiz durmaktadır.

Kültürel bakımdan ortalama Üçüncü Dünya düzeyinin oldukça üstünde kalan Şili'de bile, Allende yönetimi sırasında, plânlama konusunda hiçbir açıklık yoktu, **aria social** denen şeyi plânlamakta bile etkili bir güç kullanılamıyordu. Piyasa güçleri tam bir düzensizliğe itilmiş, onların yerine hiç bir şey konamamış, böylece iki dünyanın da en kötüsü haline getirilmişti. Öteki ülkelerin plânlama deneyimleriyle ilgili ciddi incelemelere girişilmedi. Bu durum daha az gelişmiş ülkeler açısından tipik görünmektedir. Ayrıca, sonuçlarını uygulama araçlarından yoksun olunduğu halde, becerikli bir İngiliz uzmanın Şili'de uygun bir matematik model geliştirmesi de tipik bir durumdu. Öteki ülkelerde ise karmaşık hesaplamala-

rın dayandığı istatistikler Şili'dekilere göre hatırı sayılır ölçüde daha az güvenilirdir. Gerek bu durum, gerekse başka bir çok şey, programlama tekniklerinin, ekonometrinin ve öteki girift metodolojilerin pratikte uygulanmasına ağır sınırlamalar getirmektedir.

Gerek bu konuda, gerekse başka bağlamlarda, «Üçüncü Dünya» hakkında genellemelerde bulunmak oldukça riskli bir girişimdir. Kimi ülkeler geniştir, korkunç bir potansiyele sahiptir ve (zaten) kısmi ölçülerde sanayileşmiştir: sözgelimi, Brezilya. Hindistan'ın toplumsal ve ekonomik problemleriyle kültür ve kalkınma düzeyi, diyelim Tanzanya ya da Haiti' ninkilerden oldukça farklıdır. Onun için ordan çıkarılan bir şeyin başka yerlerde uygulanamayacağı kesindir. Bununla birlikte riske girilecektir. Burada da giriliyor.

Yaşamsal önem taşıyan ilk soru şöyle: Peşinde koşulması gereken ne tür bir sosyalizm, ne tür bir kalkınmadır? Bir ülke sanayileşme keşmekeşinden uzak durmayı tercih edebilir. Onun yerine, Rus popülizmiyle İvan İlyiç'in karışımından oluşan öğretileri izlemeyi seçebilir. Rusya'daki popülistler (**narodniki**) türdeş olmayan bir gruptu; Rusya'nın kendi yolundan gidebileceği, kapitalizmden ve kapitalizmin kötülüklerinden kaçınabileceği inancını paylaşıyor, esin kaynağı olarak geleneksel köylü komünal kurumlarını görüyorlardı. Önde gelen Narodnikler (örneğin, Mihailovski, Nikolay-on) Marx'ın öğretilerini iyi biliyordu. Mihaylovski sonradan onlara duyduğu ilgiyi gösterdi. Marx'ın, 1881'de ilk Rus Marksistlerinden Vera Zasuliç'in bir mektubuna verdiği yanıtının çeşitli taslaklarından da görülebileceği gibi, bugün daha az gelişmiş diye adlandırılabilecek ülkelerde kendi öğretilerinin uygulanıp uygulanamayacağı konusunda ikircimli bir tutum takındığı anımsanacaktır. Lenin'le izleyicileri ise Narodniklere kuvvetle karşı çıkıyorlardı. Onların inanışına göre, Rusya'nın iz-

leyeceği kaçınılmaz yol, kapitalist sanayileşmeden proleter bir devrime doğruydu.

Sonra, kurumları ve sanayi uygarlığının getirdiği yaşam tarzını büyük oranda reddeden bir Ivan İlyiç var. Aslında, oldukları yerlerde komünal gelenekleri ve kurumları koruyan, büyük ölçekli sanayinin beraberinde getirdiği yabancılaşmadan ve sanayi nedeniyle ortaya çıkan gecekondulaşmadan kaçınan bir toplum inşa etmek savunulabilir. O durumda, gelişmekte olan ülkelerdeki aşırı büyümüş kentleri çirkinleştiren **favellas** ya da **bidonvilles** (tıkış tıkış dolu ve sağlığa zararlı pis kulübeler) yaratmaktan, ya da Şikago'nun kent gettolarını ve eve benzeyen yerlerini oluşturmaktan sakınılır. Ne olursa olsun, dev kentlerin yararlı yönleri nedir? Yabancı Batılıların yollarını kabul etmeyin, Batı teknolojisinin ithaline ağır sınırlamalar koyun, Batılıların yatırımlarını yasaklayan ya da uzaklaştırıcı hükümler koyun, basit bir yaşamı, köylerin kendi kendine yardım etmesini, kırsal işbirliğini oturtun.

Bu türden bir politika ılımlı biçimiyle Birmanya' da izlendi. Fanatik aşırı ve acımasız bir biçimiyle ise Kamboçya'nın talihsiz halkına dayatıldı.

Mihaylovski-ve-İlyiç «sosyalizm»i vatandaşların büyük kısmının istediği şeyse ve ulusal savunma sorunlarından soyutlanabilirse, dışardan bakan bir gözlemci için öğretiye dayalı itirazlar yükseltmek yanlış olur. Sosyalist deyişleri içeren bir ideoloji, anti-kapitalist, anti-toprakbeyi amaçlara hizmet edebilir. Dış ticaret, temel malların ithalini gerçekleştirecek asgari düzeyde tutulabilir. Pol Pot rejiminin ölüm saçan aşırılığı dışında, bu yol sosyalist düşüncenin olanaklı çeşitlerinden biridir.

Sorun, pek çok gelişmekte olan ülkenin, aslında uygulanabilir bir alternatif olan bu evreyi geride bırakmış olmalarıdır. Büyük kentler yükselmiş; sanayileşmenin meyvalarından alınan tat, toprakbeyleri ve

kapitalistlerin oluşturduğu küçük bir grubun sınırlarını çok aşmıştır. İşçi sınıfının üst dilimi şimdiden araba ve buzdolabı özlemi çekmektedir, üstelik almışlardır bile. İstediği gibi çalışamayanlar —**marginados**— kentlerde iş ararlar. Mexico City'yi, Sao Paulo'yu ve Kalküta'yı «kentleşme yolundan saptırmayı» kid deneyebilir? Bundan başka, pek çok ülkedeki nüfusun artış hızı, sanayi ve hizmet sektörlerinin gelişmesi olmadan, kentleşme olmadan, yaşam standartlarının —bırakın düzelmesini— korunmasını bile olanaksızlaştırır.

Yine de **bağımlılığın** anahtarı buradadır. Kalkınma sanayileşme demekse, bu yolu tutan ülkeler ister istemez ABD, Batı Avrupa ve Japonya'da geliştirilmiş teknoloji ve ürünleri kopya ederler. Bu anlamıyla SSCB'de bağımlıdır. Bu olay teknolojinin sınırlarını çok aşar. Amerikan yaşam tarzı, genellikle de (kabul edilmesi gerekir bunun) onun daha gösterişli ve maddi yönleri milyonlarca insanı kendine doğru çekmektedir. Kimileri bu cazibenin Batı'nın kitle iletişim araçları ve reklâm ajanları sayesinde ülkelere sızmasından kaynaklandığını iddia edebilirler. Ancak bütün olay bundan ibaret olamaz, çünkü aynı özlemler Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa, hatta Çin'de bile aşırı derecede kuvvetlidir. Üstelik oralarda kitle iletişim araçları sıkı bir denetim altındadır ve reklâma pek rastlanmaz. Ayrıca kuşkusuz **politik** bağımlılık da vardı (kimi anlarda yine vardır): sömürge ya da yarı-sömürge statüsü. Ama Brezilyalı seçkin ekonomistlerden Celso Furtado, Batı yaşam tarzı özleminin bağımlılık doğuran sonucuna haklı bir dikkat çekmiştir. Doğallıkla en basit şey Batı ürünlerini almak; ya da, ithalattan tasarruf etme ve ithalat kısıtlamalarına sığınarak sanayileşme yolu tutulmuşsa, Batı teknolojisini ve know-how'unu almak ve/veya Batılı çokuluslu şirketlerin üretim yapmalarına izin vermektir.

Sosyalistler, daha doğrusu ciddi analistler, Samir Amin'in öğretilerinde içerili olan hem tarihsel çözümlemeyi, hem de pratik uzantıları elbette reddetmelidirler. Olay, azgelişme, dünya pazarıyla bağlantılı ve oransız bir gelişme biçimi diye tanımlanmadıkça, basitçe metropol ülkelerin «Üçüncü Dünya'yı azgelişmiş durumda bırakmaları» (deyiş aslında Andre Gundar Frank'ın) değildir. Bu durumda, bütün gelişmeler her yerde birbirine oransız olduğu için, bir sonuç alınmak isteniyorsa öncüllere bakmak gerekir. Dış yatırımın, yabancıların mülkiyetindeki şirketlerin, kârları ya da yeni yatırımları kendi ülkelerine aktarmalarının bir ülkenin kalkınmasının gecikmesine **neden olduğu** gerçekten söylenebilir mi? Gecikmişlik neye göredir? Çehov'un ünlü oyunu **Kiraz Bahçesi**'nde, son sahnede, züğürt bir toprak sahibi yüzünde mutlu bir gülümsemeyle sahneye girer ve borçlarını ödemeye başlar. «Bakın ne oldu! İki İngiliz geldi ve topraklarımda bir tür beyaz kil buldu, sonra da elimdeki bütün bu paraları bana verdiler.» O zamanki Rus imparatorluğunun azgelişmişliğinin herhangi bir şekilde bu iki İngilizin yüzünden olduğu gerçekten iddia edilebilir mi? O İngilizler kilden çok para kazandılar; bu kile kendi ülkesinin girişimcileri yatırım yapsalardı, kendi ülkeleri için daha iyi olurdu kuşkusuz. Ama yapmadılar ve yapmadıkları için de İngilizler fırsatı kaçırmadı!

Bu, yabancı sermayenin dizginlerini koparmış bir şekilde ülke içine sokulmasını savunmak olmadığı gibi, yabancı şirketlerin gerçekten aşırı miktarda kârlar elde ettiğini yadsımayı da istemem. Bu sorunlara bir ara gelceğim. Asıl niyetim, tarihin yazılışının (daha doğrusu yeniden yazılışının; çünkü Marx ve Lenin, ikisi de Batı sermayesinin geri ülkelere girmesini ilerici sayıyorlardı!) tuhaf tarzını sorgulamaktır.

Amin'in argümanının pratik sonucu ancak şu olabilir: Azgelişmişlik dünya pazarıyla ilişkilerden kay-

naklandığı, bu yolla gelişmiş ülkeler zenginliği çekip aldığı ve onların zengin olmaları bu artık transferi aracılığıyla gerçekleştiği için, bu yüzden, yapılacak en açık şey gelişmiş dünyayla ekonomik ilişikleri koparmaktır. Batı, çok uluslu şirketler, bahtsız Üçüncü Dünya'ya ek olarak «yetersiz teknoloji»yi yutturmaya kalktıkları için, Batı sermayesinin kabul edilmemesi, bağımsızlık iddiasıyla ortaya çıkılması ve kendi araştırma-geliştirme temellerini yaratmaları, vb. gerekmektedir[16] Bu, kuşkusuz, gerek geçmiş, gerekse bugün adına getirilen yanlış bir çözümleme üstüne temellenmiş bir felaket çaresidir.

Üçüncü Dünya'daki pek çok ülkenin gelişmiş ülkelerle çok çeşitli ilişkileri vardır. Bir takım iyi belgelenmiş örneklerde sömürge bağımlılığının ekonomik faaliyeti engelleyip geciktirdiğinden kim kuşku duyabilir? Nitekim İngiltere'nin sömürgeci hükümeti, Kenya'nın yerli köylülerinin belirli peşin parayla satılan ürünleri yetiştirmelerini yasaklamış, kendilerini Avrupalılar adına çalışmak için kiralamayı hedefleyen parasal vergiler ödemeye zorlamışlardır, vb. Ancak bu örnekte bile, İngiltere'nin sömürgeci politikası olmasaydı, Kenya'nın gelişkin ve refah içindeki bir ülke olacağını, bugün yaşadığı problemlere dünya pazarıyla bağlarının neden olduğunu güvenli bir şekilde iddia edebilmek çok güçtür. Yer yer soygundan bile pek farklı olmayan biçimlere bürünen (sözgelimi, Hindistan'da) sömürgelerden alınan haraç, köle ticareti, Batı Hint Adaları'nda köle emeğiyle hayvani araçlar uygulanarak işletilen plantasyonlar, bütün bunlar tarihin gerçek birer parçasıdır. Ancak yine de, Jamaika ya da Hindistan'ın **bugünkü** yoksulluğunun

(16) Samir Amin, **Accumulation on a World Scale** (Hassocks: Harvester, 1974) ve **Unequal Development** (Hassocks: Harvester, 1976). Soldan gelen parlak bir eleştiri için bkz. A.G. Frank, **Capitalism and Underdevelopment in Latin America** (Harmondsworth: Penguin, 1971).

Batı'yla **bugünkü** bağlarından kaynaklandığını; bu ülkelerdeki sosyalist hükümetlerin bu bağları koparark kendi insanlarının yaşam düzeyini düzelteceğini ileri sürmeye olanak vermez. Yeter ki, benim Mihaylovski-İlyiç modeli diye adlandırdığım model bilinçli biçimde tercih etmesinler. Nitekim Amin, Gundar Frank ve onlar gibi kişilerde bu anlayış yoktur. **Çünkü** bu ülkeler yoksuldur, aydınlarının başka yerlerde keşfedilmiş şeyleri yeniden keşfederek halkın kaynaklarını savurganca tüketmeye hakları yoktur. Gerschenkron'un işaret ettiği gibi, arkadan gelenlerin çok az sayıdaki avantajlarından birisi, deneylerden ve teknolojilerden yararlanabilmeleri, kendilerinden öncekilerin hatalarından ders çıkarabilmeleridir. Kölelik gibi geçmişte işlenmiş suçlardan dolayı, diyelim Malezya, Nijerya, Venezüela ya da Hindistan gibi ülkelerin, bir şeyler alıp sattıkları dünya pazarından kendilerini ayırarak, daha hızlı, daha düşük maliyetle ve daha iyi bir şekilde kalkınacaklarını iddia etmek de olanaklı değildir. Uluslararası işbölümünden yararlanmanın açık üstünlüklerini kabul etmek de olanaklı değildir. Uluslararası işbölümünden yararlanmanın açık üstünlüklerini kabul etmek için, basit karşılaştırmalı üstünlük öğretisine inanmak ya da Heckscher-Ohlin öğretisini kabul etmek zorunluluğu yoktur. Destek olarak, yine, Sovyetler Birliği'nin ancak kapitalist ülkelerle ticarete girebileceği bir sırada yazdıklarıyla Troçki aktarılabilir[17].

Bununla beraber, şimdi işlerin değiştiği, gelişmekte olan ülkelerin birbirleriyle ve komünistlerin egemenliğindeki ülkelerle ticarete girdikleri de söylenebilir. Amin'in ve yine Emmanuel'in öne sürdüğü gibi, kaynaklar «eşitsiz değişim» aracılığıyla geliş-

(17) Troçki'nin dış ticaret konusunda değişen görüşleri üstüne, özellikle bkz. Richard B. Day, **Trotsky and the Politics of Economic Isolation** (Cambridge: Cambridge Universty Press, 1973).

mekte olan ülkelerden gelişmiş ülkelere aktarılıyorsa, sosyalistler için doğru bir politika olur bu. Ancak bu görüş çok kolayca tersi kararlara da yol açabilir.

Kuşkusuz, iki ya da daha fazla benzer yönetimlere ve amaçlara sahip ülke, işbirliğine girebilir ve girmelidir, karşılıklı uzmanlaşmaya dayanan ortak plânlar tasarlayabilir ve tasarlamalıdır, bir gümrük birliği kurabilir ve kurmalıdır. Kimi ülkeler kendi başlarına ciddi bir sanayi faaliyeti işine kalkışamayacak kadar çok küçüktür. Çok azı Hongkong ve Singapur gibi kent-devletlerinin başarılarıyla boy ölçüşebilir. Ancak, Amin ya da Emmanuel'in eşitsiz değişim üstüne öğretilerini kabul etmenin doğurduğu tuhaf sonuçlara dönelim. Marksizan değer kuramının bu yanlış yorumlanışına göre, diyelim Tanzanya ya da Bangladeş'le AED ya da Japonya arasında bir ticaret yapıldığı zaman, ABD ve Japonya gibi ülkeler kendilerine doğru değer transferiyle çıkar elde eder, ticaretin gerçekleştiği fiyatlar aracılığıyla Tanzanya ve Bangladeş'i «sömürürler». Bunun bir nedeni, daha gelişmiş ülkelerin daha yüksek derecede bir organik sermaye bileşimine sahip olmalarıysa; bir nedeni de daha yüksek fabrika gelirleri, özellikle daha yüksek ücretlerdir. O koşullarda sermaye ülkeler arasında hareketli olabilirken, emek hareket edemez. Burada, ortaya atılan argümanın, ticaretin gerçekleştiği fiili fiyatların çözümlenmesine, ya da ticaret koşullarında gerçek ya da düşsel ters yönde bir hareket görüldüğü şeklinde bir çözümlemeye dayanmadığına dikkat edin. Gelişmiş bir ülkenin ihraç mallarının, egemen dünya fiyatlarına göre, yoksul bir ülkeden ithal edilen mallarda içerili olandan çok daha kısa emek saatleri içerdiğinde kuşku yoktur. Amin tipinde aşırıya giden kişiler, bunun, aslında gelişmiş ülkenin daha büyük bir refah içinde olmasının nedenlerinden birisi (hatta tek nedeni) olduğunu iddia eder ya da üstü kapalı olarak onu ima ederler.

Kuramsal yanlışları bir kenara bırakırsak, bu öğretiler, ticaret politikalarının bir temeli olarak kullanılırsa, çok ters sonuçlar üretirler. Reel dünyada, nice yoksul ülke bir dizi mamul mal ihraç edip bir takım gıda maddeleri ve hammaddeler ithal ederken, birincil temel ürünlerin en büyük ihracatçılarından bir kısmı ABD ve Avustralya gibi gelişmiş ülkelerdir. Tanzanya'da plânlama şefi olduğunuzu ve hindistan cevizi satıp traktör ve pirinç edinmek istediğinizi varsayın. Traktör ve pirincin ABD, SSCB ve Hindistan'dan alınıp, hindistan cevizinin yine aynı ülkelere satılabildiğini düşünün. Bu alım satımlardan hangisi Tanzanya açısından en kazançlı olacaktır? Kuşku yok ki, söz konusu ülkelerdeki sermayenin organik bileşimi, ya da göreli ücretler ve kârlar, yanıtı hiçbir şekilde etkilemezler. Tanzanya, aynı ürünü aynı fiyattan sattığı zaman, teolojik olmaktan başka hangi anlamda, ABD'yle ticarete girerse «değerleri transfer eder» olur da, Hindistan'la ticarete girdiğinde değer transfer ediyor olmaz? Anlaşılan fiyatlar, özellikler ve teslim tarihleri bakımından Hindistan'la ticaret daha kârlıysa, o zaman doğallıkla Hindistan tercih edilecektir (ve tersi). Buna karşılık, Hindistan'ın satacak 1 milyon ton çeliği olduğu, onu hem Tanzanya'ya hem de İngiltere'ye satabildiği düşünüldüğünde, İngiltere'ye «değer transfer eder» de, Tanzanya'ya etmez mi? Buna bağlı olarak, Tanzanya daha yoksul olduğu ve daha düşük düzeyde bir sermaye organik bileşimine sahip olduğu için mi Tanzanya'ya satmayı tercih etmek daha «kazançlı»dır? Bu durum **reductio ag absurdum*** gibi görünse bile, bunun nedeni, ticaretten elde edilen göreli kazançlarla ilgili bir çözümlenmeye uygulanması halinde argümanın saçma kalmasıdır. ABD'nin çok daha büyük bir refah düze-

(*) Olayı saçmalık derecesine indirerek mantıksızlığını kanıtlamak. (ç.n.)

yine sahip olmasının nedenlerine gelince, Amerika'nın GSMH'sının ya da kârlarının ne kadar oranının Üçüncü Dünya'yla ticaretinden geldiğini hesaplamaya çalışmakta yarar vardır. Yoksulluğun karmaşık nedenleri vardır, ancak, Amin, diyelim Malezya'nın dünya pazarlarında kauçuk, kalay ve hurma yağı satmaktan vazgeçerek daha büyük bir refaha kavuşacağını ciddi ciddi öne sürse bile, ben kuşku duyuyorum. Oldu olacak, Hindistan ve Çin'in yoksulluğunun da kapitalist ülkelerle ticaretten kaynaklandığını söyleyin!

Göç etmeye konan engeller de bu amaca çok fazla hizmet etmiştir. O engel olmadan çok büyük gelir oransızlıkları uzun süre muhafaza edilemezdi. Ancak bu, burada üzerinde daha fazla durulmayacak olan, hem toplumsal ve politik, hem de ekonomik bir dizi başka konular kümesini de gündeme getirir.

Önceki sayfalarda «eşitsiz değişim» argümanına yeterince ağırlık vermediğim yönünde bir itiraz gelebilir[18] Onun için bu argümanı özet olarak daha derinlemesine irdeleyeyim.

Ticaretten sağlanan avantajların eşitsiz biçimde dağılabileceği gibi açık bir olguyu yadsımak istemem. Kuşkusuz eşitsiz biçimde dağılabileceği gibi açık bir olguyu yadsımak istemem. Kuşkusuz eşitsiz dağılabilir. Kuşkusuz Batılı kapitalist şirketlerin zaten orantısız derecede çok büyük kârlarına kâr katan durumlar görülmüştür. Yine de, eldeki istatistikler, Üçüncü Dünya'ya yatırdıkları sermayenin getirdiği kazanç oranının ülke içindeki yatırımlara göre (özellikle risk göze alındığı zaman) her zaman daha yüksek olduğunu, bu durumun bugün de devam ettiğini düşün-

(18) İlgili okurlar kuşkusuz şu yapıtlara da bakmalıdırlar: A. Emmanuel, **Unequal Exchange** (New York: Monthly Review Press, 1972), ve **Unequal Exchange Revisited** (Brighton: Institute of Development Studies, 1975).

dürmez. Durum gerçekten böyle olmuş olsaydı, Hobson'ın ve onun peşinden Lenin'in çoğu imalat işleminin Üçüncü Dünya'ya kayacağı doğrultusundaki öngörüleri çok uzun zaman önce gerçekleşmiş olurdu. Her koşulda, avantajların eşitsiz dağılımıyla ticaret sonucu gerçekten fiili kayıplar (bu, Amin'in argümanının içerdiği bir sonuçtur) arasında belirgin bir farklılık vardır. İlkin serbest ticaretin erdemleri üzerine vaazlar veren, sonra da (kendi sanayilerini, pancar şekeri üreticilerini, vb. rekabetten korumak amacıyla) Üçüncü Dünya'nın ithal mallarının önüne engeller diken Batılı ülkelere karşı tutarlı bir sav ortaya atılabilir. Üreticileri mallarını kendilerine açık kısıtlı pazarlarda ucuz olarak satmaya zorlar bu. Bununla beraber, bu tür bir eleştirinin mantığının vardığı yer, Batı'nın kendi ilkelerine göre yaşaması gerektiği, serbest ticaretin yoksulları daha da yoksullaştırıp, zenginleri daha da zenginleştirmenin bir aracı olduğudur

Bu doğrultudaki bir başka ve iyi temellenmiş argüman, Arthur Lewis'indir. Lewis, örneğin **Ulusların Zenginliği**'nin 200. yıldönümü üzerine Glasgow'da yapılan bir sempozyuma sunduğu yazısında ortaya koyar kendi argümanını[19] Çoğu Üçüncü Dünya ülkesinde, öncelikle tropikal tarımın düşük üretkenliği ve bu düzeyin köylü kitlelerinin gelirleri ve yaşam standartları üstündeki etkilerinden dolayı, ücretler çok alt düzeydedir. (Bu durum özellikle Çin ve Hindistan' da çok açıktır) Bu nedenle sanayide, hizmetler alanında ve ayrıca ekonominin ihraç yapan dallarındaki gelirlerin düzeyi düşük kalır. Onlarda çalışan insanların gelirlerini belirleyen o sektörlerin emek üretkenliği değil; fırsat-maliyeti, alternatif işlerin düşük

(19) Lewis'in tebliği için bkz. ed: A.S. Skinner ve T. Wilson, **The Market and the State** (Oxford: Clarendon Press, 1976).

üretkenliğidir. Böylece (örnek benim, mantık Lewis'in) Hintli bir kamyon sürücüsü Amerikalı bir kamyon sürücüsünden daha az üretken olmamakla birlikte, çok daha az para alır. Aynı durum, diyelim bir Hintli öğretmen için de geçerlidir. Çin'de oldukça yüksek bir üretkenlikle çalışan fabrika işçilerinin Batılı standartlara göre sefalet derecesinde düşük bir ücret aldıklarına, bu düzeyin becerileri ve üretkenlikleriyle hiçbir şekilde orantılı belirlenmediğine tanık oldum. Yine de Çin'de beni konuk eden kişiler, görünüşe bakılırsa sefil derecede olan bu ücretin, daha da yoksul köylü kitlelerine oranla görece çok yüksek olmasıyla ilgileniyorlardı. Ücretlerin düzeyinin düşük olması makineleşmenin kârlılığını da etkiler. Çünkü fiyatlar maliyete dayalı olduğu gibi, aynı zamanda uluslararası alışveriş koşullarına da bağlıdır. Lewis'in koyduğu gibi, çay ılıman, yün tropik iklim ürünüyse, çay daha pahalı, yün daha ucuz olacaktır.

Bu böyledir de, pratik sonuçlar ne olabilir ve ne olmalıdır? Emmanuel, sanki ücret düzeyi hükümet kararnameleri ya da sendikaların militanlığıyla, üretkenliğin genel düzeyinin belirlediği sınırların önemli ölçüde yukarısına çıkarılabilirmiş gibi, ücretlerin genel göreli düzeyini «kurumsal faktörler»e bağlarken kuşkusuz yanılmaktadır. Diyelim Hintli çay işçilerinin ücretlerini üç katına çıkarmak; Hindistan ekonomisinin öteki dallarında çalışan işçilerden üç kat daha fazla para alarak, bir işçi aristokrasisi yaratmak da elbette saçma olur. Bunun ya da bir ihracat vergisinin çay ihracatından elde edilen gelirler üstündeki sonuçları tartışmalıdır. Etkin bir «çay OPEC»inin ortaya çıkma olasılığı fazla değildir. Çay gibi metaların Üçüncü Dünya'nın ihracat ticaretinin ancak bir parçasını oluşturduğunu, başka bir çok mal kaleminin (mineraller, gıda maddeleri, mamul mallar) gelişmiş dünya ülkelerinde yapılan benzer ürünlerle rekabet içinde satıldığını değerlendirebilmek de önem-

lidir. Amerikan pirinci, hatta Amerikan pamuklu gömleklerinin, çok daha yoksul ülkelerin daha emek-yoğun bir süreçte ürettikleri pirinç ve gömleklerle rekabete girerek, daha kârlı bir şekilde satılabilmesi olasıdır. Burada ileri sürülen şey, uluslararası ticaretin azgelişmişliğin bütün ya da çoğu problemlerini çözdüğü, serbest piyasaların faktör kazançlarındaki eşitsizlikleri bile safdışı bırakacağı değildir. Daha önce değinilen emek göçüne konan kısıtlamalardan ayrı olarak, aynı ülke içinde (İtalya, Yuğoslavya ve Çin)[30] kalıcı bölgesel eşitsizlik örneklerine de rastlanmaktadır. Bu örnekler, kendi kendini düzelten mekanizma diye adlandırılan işleyişin düzgün işleyemeyeceğini, hükümet müdahalesinin temel bir önem kazanabileceğini açık bir biçimde gösterir bize. Myrdal bu konuyu yirmi yılı aşkın bir süre önce belirtmişti. Ancak bu, ticaret yapılmamasını savunmak anlamına gelmez elbette; Italya, Yugoslavya ya da Çin'de olsun, daha az gelişmiş bölgelerin ülkelerindeki refah düzeyi daha yüksek bölgelerden koparılması gerektiğini hiç kimse ciddi ciddi öne süremeyeceği gibi, daha az gelişmiş bölgeler lehine bir ayrım yapılmasını düşüncesini bile kabul ederler. Benzer bir biçimde biz de, dünyanın yoksul ülkelerinin özel problemleri olduğunu kabul edebiliriz ve etmemiz gerekir. Ama bunu kabullenirken de, ya onların yoksulluklarının nedeninin zenginlerin zengin olması olduğunu, ya da çarenin dünya pazarından kopmuş biçimde otarşik gelişmede yattığını iddia etmek durumunda değiliz.

Sosyalizmin kanatları altında gelişme uğraşı veren bir Üçüncü Dünya ülkesi dış ticarette açıkça bağımlılık olgusuyla yüzleşmekten kaçamaz. Pek çok örnekte, ithal gereklilikleri arttıkça, bağımlılık büyüyecektir. İthalatı kısarak sanayileşmeyi denemiş çok

(20) Çin'deki bölgesel eşitsizlikler, 10 Ağustos 1981 tarihli **Beijing Review**'da da vurgulanmaktadır.

farklı ekonomik sistemlere sahip ülkelerde görülen bu oldu. Kimi okurların belki tanışık olmadığı bir örnek Macaristan'dır. O ülkenin «Stalinist» döneminde, bu görece azgelişmiş ülke çok iddialı bir sanayileşme programı başlattı; bu kampanya kimi gözlemcilere otarşiyi hedefleyen bir yol olarak görünüyordu. Yine de, çok sayıda makine, malzeme ve akaryakıt iç kaynaklardan sağlanamadığı için, ortaya çıkan sonuç, eskiden ağırlıkla tarım ülkesi olan bir ülkenin dış ticarete bağımlılığının büyük ölçüde artması oldu.

Değişik bir örnek de Çin'dir. Ülkenin büyüklüğü ve iç pazarının genişliği gözönüne alınırsa, izlenen strateji ağırlıkla önemli bir ihraç ürünü olan şekere dayanmaktadır. Şekerin büyük kısmını da, ABD boykotundan dolayı, SSCB ve müttefikleri satın almaktadır. Verilen fiyat politik nedenlerle elverişli bir düzeydedir. SSCB, öteki Üçüncü Dünya ülkelerine ya da Comecon içindeki öteki müttefiklerine aynı fiyatı vermez. Çin, şeker satışlarından elde ettiği gelir sayesinde, sermaye malları ve geniş kapsamlı mamul mallar alır.

Bir ihraç ürününe aşırı bağımlı olma risk getirebilmekte ve çeşitlenme yönündeki savlar güçlü kalmaktayken, Peter Wiles'in sözlerine sempatiyle bakmamak elde değil: Birincil ihraç etmekte ilke olarak gönülsüz davrananlar, «doğanın hediyelerini açmakdan geri göndermektedirler». Bolivyalı bir aile kalay satarak mültimilyoner olabilir, Avustralya demir cevheri ve yün ihraç ederek servet yapabilirse, sosyalist bir hükümet de en azından aynısını yapmaya çalışmalı, çünkü kendi kalkınma plânlarının daha fazla döviz gerektireceğinin ayrımında olmalıdır.

Komünist ülkelerle ticaret üzerine bir söz daha söyleyeyim. Sözkonusu olan fiyatlarsa, fiyatlar dünya pazarındaki fiyatlardan pek farklı değildir; üstelik, gördüğümüz gibi, dünya pazarındaki fiyatlara dayanmaktadır. Ticaretin en sık yürütülüş tarzı iki-

taraflı takas temelindedir —düşük faiz oranlı uzun vadeli krediler olsun olmasın. Avantaj ve dezavantajlar birbirine karışmaktadır. Dünya pazarında konvertibl dövizlerle yapılan satışlar, istenenler neyse ve kimden alınacaksa, o amaç için kullanma olanağı vermektedir. İki taraflı takas, bir satıcıyı ötekine bağlamaktadır. Öte yandan, bu durum, ya rekabet edecek düzeyde olmadıkları, ya da ithalat kısıtlamalarından ötürü, Batı'daki kapitalist ülkelerde satılamayacak mallara bir pazar sağlayabilir. Borcu mal biçiminde geri ödeme olanağından olduğu gibi, düşük faiz oranları da —eğer verilirse— doğallıkla çekicidir. Ancak makinelerin kalitesine ve uygunluğuna, başka bir dizi faktöre de bakmak gerekir. SSCB ile müttefiklerinin makinelerini ve öteki mamul mallarını, alıcıların Batı ya da Japon mallarını da seçebilecekleri ülkelere satmakta büyük sıkıntılarla karşılaşmaları elbette rastlantı değildir Koşulların zorlamasıyla, bağımlılığını komünist ülkelere çevirmek zorunda kalmış gelişmekte olan ülkelerden biri de Küba'dır. Küba ABD'ye ticarete girebilse, bundan yalnız Kübalıların değil, SSCB'nin de hoşnut kalacağında kuşku yoktur; bunun önüne geçen herkesten önce Amerikan polisidir.

Dış ticaretle bağlantılı başka problemler de vardır: paraların değiştirilebilmesi, böylesi bir ticarette devlet tekeli olmasının daha istenir bir şey olması, ithalat lisansı ve tarifelerinin çeşitli biçimleri, ithalat öncelikleri (örn. lüks mallara yasak konması) ve benzeri. Tercihler yapılabilir, tercihler (bu konuda ve başka bir çok açıdan) uygulanabilirlik, kaçakçılık, rüşvet, karaborsa ve benzeri etkenlerden etkilenebilir. Kalkınma düzeyleri her türden olan çeşitli ülkelerde resmi ve gayri-resmi döviz kurları arasında büyük bir uçurum bulunması, büyük miktarlardaki dövizin yasa dışı yollara doğru kaymasını teşvik eder. (1972'de bir dolarlık seyahat çekini değiştirmek üze-

re bir bankaya giden Şili'li bir dostu banka kâtibinden şu yanıtı almış: «Bayan, saçmalamayın, dışarı çıkın, size resmi kurun beş katını vereyim.») Yugoslavya'da, devletin bakış açısından, bir ölçüde (sınırlı) konvertibiliteye izin vermek, hatta Yugoslav vatandaşlarının dışardaki kazanç ve havalelerini Yugoslav devlet bankasında yabancı dövizler şeklinde bulundurma olanağı tanımak yararlı görülmüştür. (Yugoslav vatandaşlarının dinar vererek yabancı döviz alma hakkına getirilen sınırlamalar ödemeler dengesi krizi gerekçe gösterilerek savunulmaktadır. Niyet, tam konvertibiliteye izin vermekti.) Bunun başka ülkelerde de bir anlamı olabilir.

Dış yatırımlar konusu da sık sık zihinleri karıştıran bir konudur. Aslında, «eşitsiz değişim» teziyle ünlü Emmanuel gibi çok «sol» bir ekonomist bu konuya haklı olarak işaret etmişti. Emmanuel, hemen hemen bütün gelişmekte olan ülkelerin, hatta Sovyetler Birliği'nin kendisinin, her şey tamamen kötüye gitmesin diye, çeşitli türlerde dış krediler arayışında içinde olduklarına dikkat çekmişti[21]. Ancak bu noktada çok önemli bir ayrımın yapılması gerekir. Genellikle yabancı teknolojinin alınmasıyla bağlantılı olarak ülke dışından sermaye ödünç alınması sıklıkla oldukça yararlı hatta vazgeçilmez bir şey olarak görülürken; bunun yapılabilmesinin de çeşitli yolları vardır. Hepsi de Latin Amerika'dan alınmış ve olumsuz çağrışımlar yaptıran örnekler aktararak açıklayabilirim bu ayrımı. Bir keresinde, Meksikalı bir ekonomist, Meksika'daki en son Amerikan yatırımından (konserve köpek maması üretecek bir fabrika) öfkeyle söz ediyordu. Ortodoks ekonomistler, ortada bir talep varsa, niçin olmasın diyebilirler. Sosyalistler, konserve köpek mamalarının önemli olduğunu kimsenin söyleyemeyeceği Meksika halkının in-

(21) **New Left Review**, No: 73, 1972, s. 56-57.

sani gereksinmelerine değindiklerinde haklı olurlar. Talep kuşkusuz oldukça çarpık bir gelir dağılımından kaynaklanır. Hareketin konusu olması gereken şey de, dış yatırım politikasının yanı sıra(belki ondan daha çok?) budur. Bir başka örnek Bolivya'dan. Oralı ekonomistlerden birinin anlattığına göre, çoğu dış yatırımın hangi yöne kaydırılacağını Bolivyalılar değil, Amerikan yardım kuruluşu belirlemekteydi. Bana (yıllarca önce) anlatılan bir başka örnekte de, Amerikalı yardım yetkilileri, yolun, valisini beğenmedikleri bir eyaletten geçmesinin önlenip yönünün yeniden belirlendiği ana kadar, finansmanına katkıda bulundukları bir Brezilya yol yapımı projesini veto etmişler. Ortak payda şudur: Sosyalist eğilimli bir hükümet hangi amaçlar için dış yatırım yapılacağını denetim altında tutmalı, kendi kalkınma plânına uygun projeleri özendirmeli, diğerlerine ise (toplumsal öncelik, ithalatın içeriği, ihracat potansiyeli vb.) nedenlerle) izin vermemelidir. Kimi durumlarda çokuluslu şirketlerin ve öteki yabancı kuruluşların kararları sonucu bir devletin kalkınma plânı hiçe sayılabilir. Ancak deneyler, bunların görüşmeler sonucu anlaşılarak yapılabildiğini, gelen dış sermayenin ve know-how'un temel önem taşıdığını göstermektedir.

Uygun ve uygun-olmayan teknoloji hakkında bir söz, hakkında çok saçma şeyler yazılmış bir konu. Her zaman için cani rolü yatıştırılmış çokuluslu şirketlerin getirmekten sorumlu olduğu söylenmekle birlikte, yerli kapitalistler de emek tasarruf eden teknolojiden yanadırlar. Bu, bir ölçüde, teknolojinin tasarruf ettiği emek türünün pahalılığı ve (vasıflı olsa bile) kıt olmasındandır. Asgari ücret yasalarıyla ve yüksek düzeydeki sosyal güvenlik katkıları ayrı bir faktördür. Ek olarak, zaman zaman kesinlikle sermaye malları ithal etme amacı üstüne kurulmuş olan ülkenin fiyat ve döviz kuru politikası da vardır. Problemin kaynaklandığı yer, emek tasarruf eden tekno-

lojinin ekonomik bakımdan en avantajlı ve kârlı olarak görünmesidir. Ama bu durum, işsizliğin, gizli işsizliğin ve kırsal bölgelerden büyük çapta göçün gerçekleşmesinin çok ivedi olarak daha fazla istihdam fırsatları yaratılması gibi büyük bir problemi de gündeme getirir. Toplumsal ve dışsal etkenler yüzünden tasarrufu önemli ölçüde etkileyici durumlar ortaya çıkabilir ve buna bağlı olarak bambaşka bir bağlam için tasarlanmış teknolojinin benimsenmesinin özellikle tersi yönünde çabalar sarfedilebilir, yine de ekonomik avantajların önemini koruduğu noktada ithalat mutlaka yapılmalıdır. Kimi zaman SSCB'nin 1930' larda doğru yanıtı bulduğu söylenmektedir, ancak ben, bu görüşün bir yanlış anlamaya temellendiği inancındayım: Sovyetler olanak bulduklarında en son türden teknoloji satın aldılar, ama sermayeleri (ve dövizleri) yetersiz kaldığı için, onun yanı sıra (örn. malzeme işlenmesi açısından) ve öncelikli olmayan sanayilerde bir hayli emek-yoğun teknolojiden de yararlandılar.

Bu gibi şeylerin bedeli mutlaka ödenir. Açıkçası, her şeyde olduğu gibi en iyi olanakları sunan koşullar sağlanmaya çalışılır. Bundan amaç, avantajların harcamaları aşmasıdır. Harcamaları aşmasıdır. Harcamaların dışarıya giden kâr payları, faiz ödemeleri, know-how maliyeti gibi biçimler alması, bunu değiştirmez. O zaman, bir ülkenin yoksulluğunun «artık çekme»den kaynaklandığını iddia etmemek gerekir. Açıkçası, ödünç sermayenin (ve makine, hammadde ve gıda maddeleri ithalinin) serbestçe sağlanması halinde, bir ülkenin durumu daha iyiye gidecektir. Kimi zamanlar vardır ki bir takım Batılı ülkeler şunu hissetmek durumundadırlar: «Yeni» bir uluslararası ekonomik düzenle kastedilen şey işte **budur!**

Meta anlaşmaları, petrol dışındaki mallar için bir «OPEC» kurulmasının istenirliği ya da olasılığı ve

önem taşıdığı apaçık başka konular bizi konumuzdan uzaklaştırır. O yüzden onları bir kenara bırakalım.

Sosyalist bir kalkınma planı (nasıl tanımlanırsa tanımlansın, sosyalizmi çok uzak bir perspektife yerleştiren bir plân) çeşitli kitaplara konu olmuştur. Çok şey büyüklüğe, kaynaklara ve politik koşullara bağlıdır. Küba'dan öğrenilecek bir ders, cahilliğin çok yaygın olduğu bir yerde genel okuma yazma öğrenme kampanyasının olanaklı olduğu, ayrıca açıkça öncelik sırasında başlarda yer aldığıdır. İç kaynakları ve borçla sağlanmış dış kaynakları seferber eden bir kalkınma planı hiçbir koşulda bir «ileri atılım»a dönüşmemelidir; 1930'ların başlarındaki Sovyet deneyimi, 1950'lerin sonlarındaki Çin deneyimi, aşırı coşkulara kapılmanın, örgütlülüğün çok fazla dağıtılması, savurganlık ve insan kayıplarına mal olan çürük projelere balıklama dalmanın getirdiği ağır tehlikeleri gösterir. Bununla birlikte, ağır ağır arttırma kararlarıyla bağıntılı geleneksel mikro-ölçütler ancak sınırlı ölçüde kullanılabilir. Albert O. Hirschman'ın kitabının başlığından aktarırsak, bir «ekonomik kalkınma stratejisi»yle bağıntılı dinamik uzun-vadeli ölçütler tasarlamak, ekonomi mesleğine cepheden bir meydan okumadır. Hirschman'ın salık verdiği strateji, kendisinin «dengesiz büyüme» dediği şeyi de kapsar. Bu yanlış anlaşılabilir. Hirschman'ın düşündüğü, Sovyet kalkınma modelinin, girdi-çıktı tutarlılığı anlamında dengeli büyüme modeli olduğu yönündeydi. Onun argümanının içerdiği düşüncelerden birisi, Sovyet tipi bir plânlı ekonomide, daha fazla harekete yönelik bir uyarıcı olarak, bile bile dengesizlikler yaratmaya gerek olmadığıdır. Buna karşın, yaklaşımı, aslında Sovyet modeline de uygulanabilir. Sovyet modelinde sadece sektörlerle (arasında uç boyutlara varmış dengesizlikler görülmüyordu) tüketici malları, tarım ve ihmal edilen konut sorunu, aynı zamanda, Stalin tipi bir plânlama, harekete geçmekte itici

bir dürtü işlevi görmesi, parti ve devlet aygıtını darboğazları aştırmaya seferber etmesi düşünülerek, bile bile yaratılmış dengesiz unsurlara da yer veriyordu. Bu yaklaşımın potansiyel zayıflığı ise, «yaratıcı» dengesizlik çizgisinin izlenmesinin, pratiğe döküldüğünde, Çin'deki ileri atılım tipinden, Polonya'da 1971-75'te görülen türden, kaosa neden olacak kadar dengesiz plânları haklı gösterebilmesidir. Ama temelde yatan düşünce doğrudur. Herhangi bir Üçüncü Dünya ülkesinin (öteki ülkelerin de) plâncıları, politikacıları ve yöneticiler kışkırtmaya ve kandırmaya gerek duymayacaklarını sanmak gerçekçi olmaz. Uzun vadeli bir plânın bir amacı —pek önemsiz de değildir— kamu ilişkileri boyutudur: Seferber edici bir işlevi vardır çünkü. Coşku, başarıya ulaşmak için önemli bir unsurdur; ideolojik çağrıların ve sosyalist deyişleri kullanmanın değeri buradan gelir. Keskin gözlemleriyle, «doğal» önkoşullarının pek çoğuna rastlanmayan sanayileşmeye geç katılanların bilinçli bir ideolojiye gereksinme duyduklarını ortaya koyan Gerschenkron'du[22]. Kimi ülkelerde milliyetçilik oldu bu. «Ulusal ekonomi»nin öncüsü, 150 yıl önce, Almanya'daki List'di.

Bırakın herhangi bir plânın aktüel içeriğini, plânlama tekniklerini tartışmaya başlamanın bile yeri burası değil. Ama bir kaç noktaya kısaca da olsa değinmek yararlı olur.

İlki, «plânlama» sözcüğünün çeşitli anlamlara gelebileceğidir: Girdilerin yönetim eliyle dağıtıldığı Sovyet tipi güdümlü plânlama; yapısal önem taşıyan belli başlı yatırım kararlarıyla sınırlı bir plânlama; bunların birbirinin yerini aldığı ya da birleşiminden meydana gelen çeşitler. Bu sorunla bağlı bir sorun

(22) A. Gerschenkron, **Economic Bacwardness in Historical Perspective** (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1962).

da, sanayide, zanaatlar alanında, tarımda, toptan ve perakende ticarette özel ve kooperatif işletmelerinin rolüdür.

Bu noktada kişisel görüşlerimin kuvvetli olduğunu kabul etmeliyim. Gelişmekte olan çoğu ülkede karma bir ekonomi son derece tercih edilebilir bir seçenektir ve onun mantığı dikkatli bir incelemeyi gerektirir. Tamam, NEP döneminde Sovyet Rusya'da olduğu gibi, «kilit noktalar» devletin ellerinde kalsın. Örneğin büyük ölçekli sanayi, büyük madenler, başlıca ürünlerin ülke dışında pazarlanması ve bankacılık; ama küçük ölçekli sanayi, ticaret, restoranlar ve çeşitli hizmetler **değil.** (Bunun, «mülkiyetin bir üst aşamasına olgunlaşmadan geçişi» eleştiren Çinli liderlerin vardığı sonuç —bkz. yukarıdaki bölümler— olduğuna dikkat edin.) Zorla bir devlet tekeli kurma girişiminin ciddi hoşnutsuzluklar ve büyük bir etkisizlik doğuracağı, tabana-dayalı işletmeleri hüsrana uğratacağı ve küçük (belki de bozulabilir) bir bürokrasinin mantar gibi yayılıp büyümesine neden olacağı kesindir. Marksist bir dogmatik bu tür argümanlara itiraz edecek olursa, **Marx'ın hiçbir yerde küçük burjuvazinin «sosyalist» bir polisle tasfiye edilmesini söylemediğini** yineleyecek ve bunun altını çizeceğim. Bu tür girişimlerle bir polis devletinden başka bir yere varılamaz, çünkü nesnel koşulların küçük burjuvazinin, (Lenin'in sözlerini bağlamından birazcık kaydırıp aktarırsak) gün gün, saat saat, her dakika doğuşuna elverişli olduğu bir zamanda, ortaya çıkmasını önleyebilecek tek şey örgütlü terördür.

Aynı biçimde, tarımda işbirliği yapılması da arzu edilir bir amaçtır, ancak isteksiz bir köylülüğe **hiçbir koşulda** zorla dayatılamaz. Yine bu da bir polis devletinin getireceği bir çözümdür. Engels'in yüz yıl önce söylediği gibi, çok dikkatli ve sabırla yol almak temel önemdedir. Köylüler yönetilmeli, özendirilmeli, uyarılmalı, ama baskı uygulanmamalıdır. İnsanların

bir dürtü işlevi görmesi, parti ve devlet aygıtını darboğazları aştırmaya seferber etmesi düşünülerek, bile bile yaratılmış dengesiz unsurlara da yer veriyordu. Bu yaklaşımın potansiyel zayıflığı ise, «yaratıcı» dengesizlik çizgisinin izlenmesinin, pratiğe döküldüğünde, Çin'deki ileri atılım tipinden, Polonya'da 1971-75'te görülen türden, kaosa neden olacak kadar dengesiz plânları haklı gösterebilmesidir. Ama temelde yatan düşünce doğrudur. Herhangi bir Üçüncü Dünya ülkesinin (öteki ülkelerin de) plâncıları, politikacıları ve yöneticiler kışkırtmaya ve kandırmaya gerek duymayacaklarını sanmak gerçekçi olmaz. Uzun vadeli bir plânın bir amacı —pek önemsiz de değildir— kamu ilişkileri boyutudur: Seferber edici bir işlevi vardır çünkü. Coşku, başarıya ulaşmak için önemli bir unsurdur; ideolojik çağrıların ve sosyalist deyişleri kullanmanın değeri buradan gelir. Keskin gözlemleriyle, «doğal» önkoşullarının pek çoğuna rastlanmayan sanayileşmeye geç katılanların bilinçli bir ideolojiye gereksinme duyduklarını ortaya koyan Gerschenkron'du[22]. Kimi ülkelerde milliyetçilik oldu bu. «Ulusal ekonomi»nin öncüsü, 150 yıl önce, Almanya'daki List'di.

Bırakın herhangi bir plânın aktüel içeriğini, plânlama tekniklerini tartışmaya başlamanın bile yeri burası değil. Ama bir kaç noktaya kısaca da olsa değinmek yararlı olur.

İlki, «plânlama» sözcüğünün çeşitli anlamlara gelebileceğidir: Girdilerin yönetim eliyle dağıtıldığı Sovyet tipi güdümlü plânlama; yapısal önem taşıyan belli başlı yatırım kararlarıyla sınırlı bir plânlama; bunların birbirinin yerini aldığı ya da birleşiminden meydana gelen çeşitler. Bu sorunla bağlı bir sorun

(22) A. Gerschenkron, **Economic Bacwardness in Historical Perspective** (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1962).

da, sanayide, zanaatlar alanında, tarımda, toptan ve perakende ticarette özel ve kooperatif işletmelerinin rolüdür.

Bu noktada kişisel görüşlerimin kuvvetli olduğunu kabul etmeliyim. Gelişmekte olan çoğu ülkede karma bir ekonomi son derece tercih edilebilir bir seçenektir ve onun mantığı dikkatli bir incelemeyi gerektirir. Tamam, NEP döneminde Sovyet Rusya'da olduğu gibi, «kilit noktalar» devletin ellerinde kalsın. Örneğin büyük ölçekli sanayi, büyük madenler, başlıca ürünlerin ülke dışında pazarlanması ve bankacılık; ama küçük ölçekli sanayi, ticaret, restoranlar ve çeşitli hizmetler **değil.** (Bunun, «mülkiyetin bir üst aşamasına olgunlaşmadan geçişi» eleştiren Çinli liderlerin vardığı sonuç —bkz. yukarıdaki bölümler— olduğuna dikkat edin.) Zorla bir devlet tekeli kurma girişiminin ciddi hoşnutsuzluklar ve büyük bir etkisizlik doğuracağı, tabana-dayalı işletmeleri hüsrana uğratacağı ve küçük (belki de bozulabilir) bir bürokrasinin mantar gibi yayılıp büyümesine neden olacağı kesindir. Marksist bir dogmatik bu tür argümanlara itiraz edecek olursa, **Marx'ın hiçbir yerde küçük burjuvazinin «sosyalist» bir polisle tasfiye edilmesini söylemediğini** yineleyecek ve bunun altını çizeceğim. Bu tür girişimlerle bir polis devletinden başka bir yere varılamaz, çünkü nesnel koşulların küçük burjuvazinin, (Lenin'in sözlerini bağlamından birazcık kaydırıp aktarırsak) gün gün, saat saat, her dakika doğuşuna elverişli olduğu bir zamanda, ortaya çıkmasını önleyebilecek tek şey örgütlü terördür.

Aynı biçimde, tarımda işbirliği yapılması da arzu edilir bir amaçtır, ancak isteksiz bir köylülüğe **hiçbir koşulda** zorla dayatılamaz. Yine bu da bir polis devletinin getireceği bir çözümdür. Engels'in yüz yıl önce söylediği gibi, çok dikkatli ve sabırla yol almak temel önemdedir. Köylüler yönetilmeli, özendirilmeli, uyarılmalı, ama baskı uygulanmamalıdır. İnsanların

bir çoklarını kapsayan çok çeşitli ülkelere baktığımızda, bir güdüler karışımı görüldüğünün bilincine varırız. Kimilerinde küçük burjuvazinin (Lenin'in dediği gibi, «her gün, her saat, her dakika kapitalizm doğuran») sürecin en başlarında yok edilmesi bilinçli bir hedef olarak uygulanmıştır. Onlara kısa süreliğine bir hoşgörü gösterilir ve «sağlam olmayan» fiyat politikalarının doğurduğu dengesizlikler sınıf savaşımının bir biçimi olarak değerlendirilir, böylece zararlı toplumsal unsurlardan kurtulmanın daha iyi ve daha çabuk bir yolu bulunmuş olur. Derin politik sonuçları olan böyle bir politikanın Sovyet tipi despotik kurumlarla ve bağlayıcı bir vulgar-Marksist ideolojisiyle yakından bağlantısı vardır ve onu sorgulamak hapishaneye ya da Sibirya'da ona benzer bir yere gidişin emin bir pasaportudur. Öte yandan amacın bu olmadığı örnekler de görülmüştür; hükümetler aslında karma bir ekonomiden yana, başka bir yol izleseler peşi sıra sökün edecek ekonomik ve politik güçlüklerin bilincindedirler, ne var ki, gitgide daha çok denetim, ulusallaştırma ve baskı gibi önlemler almaya sürüklenirler. 4. Bölüm'ün başında gösterildiği gibi, bu durum, benzer fiyat politikaları izlenmesi sonucunda, Batılı bir gelişmiş ülkede de gerçekleşebilir. Bunun yalnız her türden küçük ve orta ölçekli özel girişimin çıkarlarıyla değil, kentte ve kırdaki özgür kooperatiflerin gelişmesi ve sağlıklı oluşuyla da çeliştiğini, çünkü hepsinin de bir piyasa ortamında serpilip geliştiğini ve bağlayıcı çıktı plânlarıyla girdilerin yönetim eliyle dağıtılması uygulaması içine alınırlarsa sönüp gideceklerini özerine basa basa vurgulamaya gerek yok. Her ekonomide böyledir bu. Yalnız, yönetici, plâncı, istatistikçi ve deneyimlerin son derece yetersiz kalışı gözönüne alındığında, hemen hemen bütün azgelişmiş ülkelerde merkezileşmenin zararlı etkileri çok büyüyecektir. Özyönetimin yayılmasından yana argümanlar için, Horvat'ın «Daha az gelişmiş bir ülkede kendi kendini

yöneten bir sosyalizmin kurulması» başlıklı makalesine bakabilirsiniz[23]

Sosyalizm sanayileşme ister, diye bakılırsa, sermaye birikiminin gerektirdiği şeylerin ön sıraları tutacağı açıktır. Bu durum, tüketimde hemen ve önemli ölçüde bir artış sağlanması hedefiyle kesinlikle çelişir. Bu açıdan bakıldığında, «delil etkisi», yani daha refah ülkelerde daha iyi bir yaşamın örnek gösterilmesi, ciddi bir engel olabilir. Özellikle de muhalif partiler doğrudan çıkarlar sağlama arzusunu politik açıdan sömürebilirlerse. Sermaye birikimini **devletin** sağlaması, bilincinde olunması gereken belirli politik ve ekonomik problemleri gündeme getirir: Büyük kapitalistler yoksa ve toprak reformuyla büyük toprakbeyleri ortadan kaldırılmışsa, parayı kesinlikle devlet toplar. Böylece birikim olayı doğrudan ve bilinçli bir şekilde politik alana sokulur. Tasarruflar ve özveriler, insanların genelde hissettiği, «görünür» hale gelirler. Bu da fiyatlarla yakından bağlantılı bir konudur: Ulusallaştırılmış sektör, devletin tarım ürünleri için alım kuruluşları ve ihracat pazarlama kuruluşları mutlaka gelir getirmelidir. (OPEC'in bir üyesi olunsa ve petrol gelirlerinin önemli bir alıcısı olunsa, yaşam kuşkusuz daha basit olur!) Nüfusun geniş bir kesiminin (tarımla) uğraştığı bir ülkede önceden kestirilebilecek bir ikilem örneği alalım. Köylülerden daha yüksek fiyatlar yönünde, kentteki insanlardan daha ucuz gıda maddesi yönünde gelen baskılar kolaylıkla farklılığı kapatmak üzere bütçeden çok büyük bir miktarda sübvansiyon yapılmasıyla sonuçlanabilir, ki bu da birikimin tam zıttı bir durumun ortaya çıkması demektir. (Stalin'in bu ikilemi zorla kolektifleştirmeyle düşük fiyatlarla zorunlu teslim kotalarını birleştirerek çözme yöntemi —başka kabul edilemez sonuçlarını saymazsak— üretim açısından

(23) **Economic Analysis and Workers' Self-Management**, No: 1-2, 1978.

Bu bölümde, kendimi, daha önce tartışılan geçiş sorunlarından soyutlayacağım. Söylemeye gerek yok ki, aşılması gereken politik ve toplumsal engellerle karşılaşılacak ve, onları aşma sürecinde, pek çok düşünce (kendiminkiler de) kuşkusuz büyük değişikliklere uğrayacaktır. Bundan sonraki sayfalar hiç bir koşulda bir tür ayrıntılı tasarım gibi görülmemesi gerekir. Öyle bir şey benim gücümü ve amacımı çok çok aşar. Burada, hem pratik, hem de kuramla ilgili önceki çözümlemeyle bağıntılı bir taslak çiziminden, bir kaç düşüncenin deneme niteliğinde ortaya konulmasından öteye gidilmeyecektir. Daha önce değinildiği gibi, çelişkisiz bir toplum, ya da, evrensel özgürlük, uyum ve refah unsurlarından oluşan bir tür son altın çağ düşünü kurmakta bir yarar görünmemektedir. Teknoloji hızla değişmekte, insanın gereksinmeleri evrim geçirmektedir. Belirli gerginliklerin ortadan kaldırılmasının yeni uzlaşmazlıklar yarattığı durumlar bile görülebilir: Mücadele ve sürtüşmenin olmayışı sıkıcılığa yol açabilir, sıkıcılık da toplumsal bir kargaşaya kaynaklık edebilir. (SSCB'de 1920'lerin başlarındaki kimi fanatikler her türlü rekabet biçimine o kadar ısrarla karşı çıkıyorlardı ki, toplu jimnastik egzersizlerini yeğleyerek futbol aleyhinde kampanya yürütüyorlardı, ama en sonunda sağduyu üstün geldi[1]. Oyunlarda bile kazanan ya da kaybeden olmasa dahi, kimileri içki ya da uyuşturucudan alternatif «zevkler» kesinlikle bulacaktır.)

Politik varsayım şudur: Periyodik parlamento seçimlerinin yapıldığı bir çok partili demokrasi. Partilerin oluşmasını önlemenin bilinen tek yolu onları yasaklamaktır. Ancak ayrı toplumsal sınıflar olması halinde çeşitli partilere gerek duyulacağı görüşü, açıkça yanlış bir düşüncedir. Zorla dayatılan tek-parti sisteminin kötülükleriyle ilgili yorum yapmak pek

(1) J. Riordan, **Sport in Soviet Society** (Cambridge: Cambridge Universty Press, 1977).

gerekmez. Kriz ya da iç savaş anları dışında, partiler yasaklanmamalıdır. Partilere gerek kalmaz ve istenmezlerse, sönüp giderler ve kişisel meziyetlerine göre bireysel «bağımsızlar» seçilir. Ama bu olası değildir. Seçmenler, farklı ekonomik politikalar, öncelikler ve strarejiler dahil, alternatiflerin örgütlü bir şekilde sunulmasını isterler. Belki zaman zaman o işleyişe uygun düşen referandumlarla birlikte, partiler dışında başka hangi yol vardır? Parlamento profesyonel politikacılardan mı, yoksa bir fabrika, büro ya da çiftlikte normal bir işi olup da part-time görev alan kişilerden mi oluşmalıdır? Seçim, parlamentonun hangi işlevleri yerine getireceğine bağlıdır. Doğmatikler hiç düşünmeksizin «tezgahtan gelen işçiyi» tercih eder, sık sık rotasyon ve geri çağırmayı ister; sonra da, seçimle gelen meclisin günlük işler üzerinde en katı denetimi uygulamasını tasarlarlar. Üyelerinin asıl meslekleri meclis dışında olursa, açıkça olanaksızdır bu. Ya da bir karışım düşünülebilir; tam üyeli oturumlara rapor sunan sürekli komitelerin üyeleri olan «profesyoneller»den oluşan bir çekirdek akla getirilebilir.

İşletmeler, Piyasalar ve Rekabet

Burada denenmekte olan türden bir modelin kaba taslak çizimini ortaya koymaya yönelik, az sayıda da olsa şaşırtıcı bir kaç girişime rastlanmıştır.

Rosa Luxemburg gibi zeki Marksistler kapitalizmin çeşitli boyutlarını tartışmaya büyük bir ustalıkla yaklaştılar. Luxemburg'un işçi sınıfının devrimdeki rolü hakkında söyleyecek çok şeyi vardı; yalnız hiç bir yerde sosyalist bir ekonominin ve onun nasıl işleyebileceğinin sistemli bir tartışmasına girmedi. Barone'nin 1. Bölüm'de anılan eleştirel sözlerine ise kimse kulak asmadı. Kendi zamanında ortodoks Marksist olarak görülen Karl Kautsky, o günlerde

gereksinmeleri— ne üretileceğinin belirlenmesinde kesinlikle egemen olması gerekirken; çalışanların tercihleri de, mevcut kaynakları ve teknolojiyi idareli kullanma gereğini akılda tutarak, nasıl üretilmesi gerektiğinin belirlenmesinde önemli bir rol oynamalıdır. Reel dünyada kuşkusuz «nasıl» ve «ne» örtüşebilir. Şöyle ki, demiryolcular gece geç saatlerde bir tren sürmeyi kenar semtlerden tiyatroya gidenlerin zararına olarak tercih etmeyebilirler; o durumda çelişen çıkarların uzlaştırılması gerekir.

Önemli ve oldukça ilintili bir noktayı da André Gorz belirtmişti. Bu konu, üretici açısından, işçi açısından, ölçeğe göre ekonomik olamama durumudur. Üretici-işçinin çalıştığı birim ne kadar büyük olursa yabancılaşma duygusunu hissetmesi, yönetim kararlarından uzaklaşması, büyük bir makinenin küçük bir dişlisi haline gelmesi olasılığı o kadar artar. Bu ölçek sorununun, hatta mülkiyet sorunundan bile daha fazla, canalıcı önem taşıyabileceğini düşünmekte elbette haklıdır. Bu açıdan «küçük güzeldir» (Gorz, kendi Fransızca yazılmış kitabında, bu sözleri İngilizce olarak aktarır; sözlerin kaynağı elbette Schumacher'dir). Gorz, üreticilerin doyuma ulaşmasının temeli olarak kendi işini kendin gör anlayışına inanmakla, belki İvan İlliç'in de etkisiyle biraz daha ileri gider; Gorz'un yorumuna göre, devletin sanayileri, radyoların evde monte edilmesi için gerekli parçalar gibi, her türden kullanıma yönelik iç üretimde gereken araçları sağlamayı hedeflemelidirler. Böyle şeyler kuşkusuz arzulanır şeylerdir, ama evde çalışmak çoğu vatandaşa cazip gelmediği gibi, o teknolojiden yoksun da olabilirler. Onun için, bu durum ancak çok geniş kapsamlı olasılıklardan birisi diye görülebilir. Gorz fanatik değildir; ölçek ekonomilerinin de varlığının ve, belli üretim etkinliklerinde, maliyeti engelleyici boyutlara çıkmıyorsa gözardı edilemeyeceğinin pekâlâ ayrımındadır. Bu yüzden, bir kaç tanesini sa-

yarsak, elektrik üretimi, ağır kimyasal maddeler, çelik ve petrol gibi ürünlerin geniş bir ölçekte üretilmeye devam edilmesini kabul eder. Gorz'un düşüncesine göre, işçiler bu gibi sanayilerde sırayla çalışmalı, onlara modern teknolojinin olanak verdiği kadarıyla çok az saat ayırmalı, böylece küçük ölçekli faaliyetlere de girişebilmelidirler. Gorz, küçük birimler arasındaki ilişkilerin nasıl kurulacağına açıklık getirmez. Onun yaklaşımı bir piyasayı içermekle birlikte, bunun ayrıntısına girmez. (Ona yazdım, ama yanıt vermedi.)[2]

İnsanoğlunun yapmayı sevdiği işler büyük değişiklikler gösterir. Kimileri sorumluluk arar ve iyi örgütçüdür, başkaları birey olarak daha iyi iş görür, kimileri de küçük bir ekip halinde çalışmaktan mutlu olur, vb. Aslında teknolojik ölçek ekonomileri de farklı etkinliklerde çok değişik biçimlere bürünürler Elektriğin geniş çapta üretilmesinden herkes yararlanır; her hanenin gereksinme duyduğu suyu kuyudan kendinin çıkarıp getirmesi, ellerinde kovalar çölde koşuşturan küçük insanlardan başka seçeneğin olmadığı yerde, boru hatlarını uygun olmayan (emek tasarruf eden) teknoloji diye mahkûm etmeye kalkmak ahmaklık olur. Gorz kendi formülasyonunda haklıdır: Büyük ölçek maliyetlerde ancak ılımlı bir ölçüde tasarruf getiriyorsa, eğilim, sadece onun ortaya attığı gerekçelerle bile olsa, küçük ölçeği yeğlemek yönünde olmalıdır. Hemen hemen **ceteris paribus*** ise, «küçük güzeldir» ilkesi tekniklerin seçiminde yeğ tutulacak işlevsel bir kılavuz olsun. Ancak, «küçük»ün az sayıda işçiler anlamına da geldiği, emek-yoğun teknikler içermeyebileceği de not düşülmeli. Kimi zaman, oldukça fazla emek tasarruf eden teknoloji

(2) Bkz. A. Gorz, Adieux au prolétariat (Paris: Editions du Seuil, 1980).

(*) Öteki bütün koşullar eşitse. (ç.n.)

nomilerinin kuruluş bürokrasilerinin ekstra maliyetini dengeleyerek büyük bir önem kazandığı düşünülmelidir. Teknoloji ve hesaplama yöntemleri hızla değiştikçe, bugün büyük kuruluşların egemenliğinde olan sektörlerdeki durumun yarın da ister istemez aynı olacağından güven duyamayız. Ayrıca, kimi kuruluşların büyüklüğünün, etkinlik gibi etkenlerden değil de, pazarda kazandıkları güçten kaynaklandığını da aklımızda tutmalıyız. Zaman zaman mali güçleri sayesinde oldukça etkin işleyen küçük birimleri ele geçirirler. Bununla birlikte, kendi «uygulanabilir sosyalizm» modelinde bu türden çok büyük kuruluşların da yeri olacağı açık görünmektedir.

Bunların bir kısmının güçlü bir tekelci konumu olacaktır. Bu konum teknolojik ölçek ekonomilerinin etkilerinden ileri gelebileceği gibi, kamu yararına işlemeleri nedeniyle (elektrik, telefon, posta hizmetleri, kamu taşımacılığı, vb.) doğaları gereği tekele doğru bir eğilim de sergileyebilirler. 4. Bölüm'de ulusallaşmış sanayinin bu türden sorunları üzerinde durdum ve o sorunlar şimdi tartıştığımız bağlam açısından da akılda tutulması gereken şeylerdir. Rekabetin görece olmayışı, ölçülen randımanın tüketicinin zararına «yükselmesi» olasılığına kapıyı açık bırakır. Bu sonuç, yukarıdan atanan «otokrat» bir direktör uygulamasında olduğu gibi, özyönetimle işleyen bir model içinde de ortaya çıkabilir. Selucky, kitabında, oldukça haklı olarak bu tür durumlarda özel düzenlemelere gidilmesi gereğini vurgular. Yönetimin devlete, kullanıcılara ve çalışanlara karşı sorumlu olmasını öngörerek, üç yanlı bir denetim salık verir. Bana kalırsa bu yaklaşım fazlasıyla duyarlı olur. Açıkçası, toplumsal ve ekonomik açıdan dışsal etkileri, ayrıca hem sisteme özgü unsurları, hem de görevi ve amacı tam anlamıyla dikkate alan etkinlik ölçütleri geliştirilmek zorunluluğu duyulacaktır. Kimse bunun basit olacağını, ya da bir tür sihirli bir sosyalist değnek

sağlayarak basitleştirilebileceğini sanmasın. Gerek çıkar farklılıkları, gerekse pek çok ölçütteki belirsizlikten ötürü tartışmalar ve uzlaşmazlıklar görülecektir. Maliyet-yarar çözümlemesine başvurmak yardımcı olacak, ama kestirilebilir bir şekilde maliyet ya da (özellikle) yararın değerlendirilmesinde herkes aynı düşünceyi paylaşmayacaktır. Şu satırları Hebrides adalarından birinde yazıyorum. Adaya gelip giden gemi zararına çalışıyor. Adada yaşayanlar yüklü navlun ücretlerinden sert bir dille yakınıyor; kendileri açısından geminin, kâr-zarar hesabının uygulanması gerekmeyen uygulanmaması gereken) bir yol ya da köprüden farksız olduğuna dikkat çekiyorlar. Uzak adalardaki yaşamın sürekliliğinin korunmasını isteyenler (benim gibi) bu isteğe gönülden katılırlar. Yine de, bu istek, bir fırsat-maliyetini gündeme getiren çok büyük bir taşıma sübvansiyonunu gerektirmekte. Sınırlı kaynaklardan yararlanmak isteyen başka kişiler buna daha az sempatiyle bakacaklardır. En sonunda karar politik düzeyde verilecek; deniz taşımacılığı hattının «ticari» hükümlerine ya da gemileri çalıştıran denizcilerin oylarına bağlı olmayacaktır. Ancak not edilmesi gereken bir nokta var burada: Uzak küçük adalara yapılan deniz taşımacılığı kaçınılmaz olarak hemen hemen bir tekeldir, çünkü Atlantiğin fırtınalarına göğüs gerecek kadar büyük bir geminin aynılarını yapmak pek kâr getirmez (oysa Manş Kanalı'nı geçer sayısız küçük feribot ayrı ayrı ve birbirleriyle rekabete girerek çalışabilir; bunu haklı çıkaracak kadar hızlı bir trafik akışı vardır)

Ama biz üreticiler kategorileri listesine dönelim. Devlet mülkiyetindeki büyük birimlere, büyük ölçekli sanayinin ve kamu hizmeti yapan kurumların, ek olarak maliyenin «kilit noktaları» gözüyle bakılabilir. Kimileri kendi alanlarında tekelci olacaklardır, ama bu zorla uygulanan bir tekel durumu olmamalıdır. Herhangi bir nedenle devletin elektrik şebekesi

bütün kullanıcılara akla uygun bir maliyetle elektrik sağlama görevinde başarısız kalırsa, kendisinin daha iyi bir şekilde elektrik üretebileceğini düşünen gruplara açık olmalıdır bu alan. Öte yandan, tekel olmadığı zaman bile, çalışanların anlamına uygun bir şekilde «özyönetimle» yönettikleri, sosyalist bir Du Pont ya da Shell büyüklüğünde devler tasarlamak kolay değildir. Devletin merkezileştirdiği ve özerk kategoriler arasındaki bölünme çizgisini belirlemenin belki de en iyi yolu, kuruluşların yönetim merkezlerinden ayrı olarak, üretim birimi düzeyine «ait olan» üretim konusundaki kararların kapsamına değinmektir.

Üzerinde durulması gereken bu konuya, en sonunda, Batı kuramından ciddi şekilde eğilen biri çıkmıştır: örneğin, O. Williamson. Onun kitabının başlığını —**Piyasalar ve Hiyerarşiler**— aktarmak bile yeterli olsa gerek. R.H. Coase ile G.B. Richardson'un öncü çalışmaları da anımsanmalıdır[4]. Aslında Batılı ortodoks «firma kuramları», firmanın, düzenleyici bir varlık olarak, varolması için bile bir gerekçe ortaya koymuyordu. Yine Shubik'in sözlerini aktarırsak, General Motors ile köşedeki dondurmacı dükkânı arasında (daha doğrusu, kuruluşlarla bireyler arasında) bir farklılık görülmüyordu. Kornai'nin **Anti-Denge** adlı kitabıyla Shackle ve Loasby'nin fikirlerinden de bu konu üzerinde paha biçilmez değerde düşünceler seçilip ayıklanabilir[5]. Belli üretim faaliyetlerinin çok büyük ölçekte, hatta merkezi olmasının çok sağlam gerekçeleri vardır. Du Pont, Imperial Chemical In-

(4) R. H. Coase, «The nature of the firm». **Economica**, C. IV, 1937; G.B. Rishardson, **Information and Investment** (Londra: Oxford Universty Press, 1960).

(5) J. Kornai, **Anti-Equilibrium** (Amsterdam: North-Holland, 1971); G.L.S. Shackle, **Decision, Order and Time in Human Affairs** (Cambridge: Cambridge Universty Press, 1975).

dustries ya da Shell içindeki bir fabrikanın yöneticisi karar verme bakımından Sovyet merkezileşmiş plânlama sistemindeki eşdeğerine göre daha fazla özerkliğe sahip olmayabilir, ya da biraz daha fazla özerkliği vardır. Bu niçin böyledir? Ve bu nedenlerin kaçı, gerçekçi bir temelde tasarlanabilir bir sosyalist sanayi ekonomisi açısından da geçerlidir? Biri, özellikle yatırımlara uygularsak, yüklü miktardaki başlangıç maliyeti olabilir. Bu bedelin ödenmesinin tek koşulu, «taklik edici» başka rakip yatırım görülmeyeceği konusunda bir güvence duyulmasıdır. Araştırma-geliştirme etkinliklerinin yüksek maliyeti de buna benzer bir noktadır. İkisinde de, firmalar, **ex ante** plânlama noktasına varacak düzeye yaklaşabilmek için, belirsizliği sınırlamanın yollarını aramaktadırlar.

Yukarıdakiyle ilintili bir başka neden, bilgiseldir; hangi yatırım ya da ne kadar çıktının gerekli olduğunu bilmek için merkezde duran bir karar vericinin olması gerekebilir. Kimi durumlarda (bunun açık örnekleri petrol ve kimyasal maddelerdir) büyük firmalar, zorunlu malzemeleri düzenli bir şekilde temin etmenin en iyi yolu dikey bütünleşme olduğu için, kendi işleme ve imalat süreçleri için gereken girdiyi sağlarlar. Yukarıda belirtilen noktalar, saf anlamıyla bir teknolojik ölçek ekonomisinden ayrılmalıdır. Açık konuşmak gerekirse, Du Pont (örneğin) hemen hemen yüz tane fabrika ve tesise sahipse, o firmanın büyüklüğü bir çatı altındaki (çok değişik) ürünlerini üretme gerekliliğine bağlanamaz. Belirsizliği azaltmak, savurgan taklitçilikten kaçınmak, kullanıcı gerekliliklerini önceden bilmek, gerekli özelliklerdeki malzemeleri elde edebileceği konusunda güven duymak açısından, sosyalist plânlamadan yana akla uygun nesnellikler de vardır. **Bütün** ekonomiyi herşeyi kapsayan ve tam toplam rakamlarla ifade edilmemiş bir merkezi plâna katma çabasının olanaksız, kendi

kendini vuran, etkisiz ve ayrıca benim görüşümce toplumsal ve politik gerekçelerle yararsız bir şey olduğunu, tıpkı bunun gibi **bütün** dışsallıkları içselleştirmenin de olanaksızlığını gördük. Ancak dışsal etkilerin anlamlı boyutlara varma olasılığının bulunduğu sektörleri ve karar türlerini saptamaya çalışmak da yeterli olabilir; böylece, çok geniş bir bürokrasi yaratmaya gerek kalmadan, onları dikkate alma görevi yönetsel bakımdan yönetilir hale getirilebilir. Aynı şekilde, örgütlenme alternatifleriyle ilgili bir çözümleme, merkezileşmenin maliyetinin yararları aştığı (buradaki «maliyet» sözcüğü, kontrol mekanizmasının uzaklığının yarattığı yabancılaşma ve hayal kırıklığını da kapsar), ademi merkezileşmemenin maliyetinin aşırı boyutlara varabileceği sektörlerin, sanayilerin ve karar türlerinin hangileri olduğunu gösterebilir bize; bütün bunlar, küçük ölçekten yana içsel bir tercihi gündeme getirir. Gorz'un doğru biçimde işaret ettiği gibi, böylesi bir tercihin Marksist geleneğe oldukça aykırı olduğu da ayrıca not düşülmeli.

Rekabet varsa ve üretim kararları üretimin fiilen gerçekleştiği düzeye «aitse», yönetimde çalışanların temsilcilerinin önemli bir rol oynadığı toplum**sallaşmış işletmeler** düşünülebilir (kooperatif mülkiyetiyle özel mülkiyet daha sonra ele alınacaktır). Bunun hangi biçime bürünebileceğini tartışmaya geçmeden önce, rekabetin bir sosyalizm modelindeki rolüne bakalım. Rekabet sözcüğü çoğu sosyaliste istenmeyen çağrışımlar yaptırır; yine de, daha önce vurgulandığı gibi, mal ve hizmet sağlayanlar arasında bir rekabet olmadan bir tercih yapma olayı tasarlamak pek akla mantığa uymaz. Bu konuları daha yakından gözden geçirirsek, Belotserkovski'nin rekabetin yararlı ve istenmeyen biçimleri arasında yaptığı ayrımı anımsamanın yardımı dokunabilir.

Kültürden ve eğitimden bir örnek alalım. Ancak

gözü dönmüş dogmatikler (yazık ki, hâlâ vardır!) bunu dışlayabilir. Yetenekli her kemancı İskoçya Ulusal Orkestra'sına kabul edilmeyi başaramayacaktır. Her üniversitenin her konuda aynı oranda prestij kazanacağı, böylece rekabet içine girecekleri, peri masallarının dışında, akla hayale gelmez bir şeydir. Okuldaki 1.500 metre yarışını herkes kazanmayacaktır. Bir konuda mezun olanlardan ancak çok azı, öğrencilere ders verecek kadar yetenekli bulunacaktır —üstelik gelmesi olası yeteneksiz öğretmenlerden öğrencilerin de korunması gerekmektedir. Tiyatrolar izleyiciyi çekmek için daha iyi olmaya çalışırlar. Bir bilimsel araştırma ekibi rakip ekiplere de verilebilecek fonları kendine almaya çalışır. Bana öyle geliyor ki, bütün bunlar, **akıl çerçevesi içinde** yararlı şeylerdir Ama çirkinleşebileceklerini de unutmamak gerek: Japon çocuklarının eğitim keşmekeşi içinde ıstıraplara sürüklendiklerini, kimilerinin intihara bile yeltendiğini okuyoruz. Amerika'daki bir tıp okulunda kimi öğrencilerin, oldukça rekabet içinde geçen sınavlarda ötekileri geçmek için, başka öğrencilerin deneylerini bilerek sabote ettikleri bildirilmişti. Farklılık yasal olarak saptanamazsa da, varlığı açıktır. Bir futbol takımı kazanmak için uğraş vermelidir, ama rakibin santraforunu ciddi bir şekilde sakatlayacak bir hareket yapmak, en basit dille, yanlıştır. Tüm bunların ekonomik ve ticari alanlarda da paralellikleri görülür.

Sovyet Rusya dilinde «rekabet»le **(konkurentsiya)**, kötü, «yarışma» **(sorevnovaniye)**, iyi, arasında bir ayrım yapılmaktadır. Bu ayrım, benim yapmaya çalıştığım ayrımla tamı tamına çakışmaz. Hem «yarışma», hem de «rekabet» sürecinde insanlar birbirini aldatabilir ve çirkin hareketlere girişebilir. Müşterinin lehine olan rekabet en kesin biçimiyle **konkurentsiya**'dır.

Mal ve hizmet sağlamakla uğraşan on altı kadar

firma (toplumsallaşmış ve kooperatif yapısında) düşünün. Ürettikleri, yünlü kumaş, diş macunu, bilye, tatilde kalınacak oteller gibi şeyler olsun. O firmalar, üretim çalışmalarını, müşterileriyle yaptıkları görüşmelere temellendirirler. Müşteriler, gereksindikleri mal ya da hizmeti kimden alacaklarını kendileri seçebilir. Aynı şekilde satıcılar da üretim yaparken gerek duydukları girdileri, **kendilerinin** seçebildikleri **kendi** alıcılarından alabilirler. Müşteriyi tatmin etmeye içsel bir ilgi duyarlar; bu yüzden özel bir önleme (saf besin, hileli olmaması, doğru etiketleme vb. konularında yapılacak «olağan» düzenlemeler dışında) gerek kalmaz. Bu durumdan müşteriler (kullanıcılar) olarak herkes yararlanır. Önceden gösterildiği gibi, gerçekten çokaz sayıda üretici rekabetin sonuçlarından zarar görmek ister. İdeal olarak baktığımızda, mal alacağımız yerleri özgürce seçerek edinmek istediğimiz mal ya da hizmetleri gerçekleştirmekte bir engelle karşılaşmazken, insanlar bizimle alışveriş yapsınlar isteriz. Yine de, gerçekçi varsayımlarımız ne yardan, ne de serden vazgeçme istediğimizi bir kenara bıraktırır. Olasıdır ki, çoğu vatandaş, başkalarının yaptıkları tercihlerin kendilerinin varlığının bir önkoşulu olduğunu değerlendirebilecektir.

Hepimizin umudu, rekabet edenlerin **güdüsünün** öncelikle parasal çıkışlı olmamasıdır: Nasıl tiyatroda en çok hayran olduğumuz türden aktörler «şov işi»ne girmeyip, yüksek profesyonel beceri isteyen Macbeth'i oynayabilmekte bir doyum bulabiliyorlarsa (ve bunun için başkalarına göre tercih ediliyorlarsa), rakip işletmeler de en iyisi olmaktan gurur duysunlar. Üyelerine muazzam maddi avantajlar sağlayan Sovyet Akademisi'nden farklı bir işleyişi bulunan İngiliz Akademisi ya da Royal Society üyeleri net olarak hiçbir şey almazlar, aslında bir katılma payı bile öderler. Bilimler Akademisi'nin Sibirya dalının kuruluşundan kısa süre sonra onun kurucu üyelerin-

den biriyle karşılaştığımda, Novosibirsk'e taşınanlara ek mali ödül verilip verilmediğini sordum. Aldığım yanıt şu oldu: «Biz oraya ödül için giden insanlar olsun istemeyiz.» Gerek bu konuda, gerekse başka bağlamlarda Schumpeter'in sözlerini bir kez daha aktarmaya değer: «Yalnız ve yalnız özgür sözleşmeler ağına dayalı... ve herkese kendi (kısa vadeli) yararcı amaçlarından başka hiçbir şeyin yol göstermesinin beklenmediği bir toplumsal sistem işleyemez.» Onun için tek başına kendi çıkarını gözetme yeterli değildir. Fiyatlar için de benzer etkenler geçerlidir: Kornai'nin doğru biçimde söylediği gibi, kimse bir tek fiyat bilgisine dayanarak önemli kararlar almaz. Ama halk kitlesinin yalnızca başarılı olmaktan duyduğu hazza bakarak hareket edeceğini, maddi özendiricilere ve ayrıca caydırıcılara gerek duyulmayacağını varsayamayız. Bu konuyu gelir politikalarını tartışırken elealacağım.

Öyleyse, sosyalistlerin önüne geçmek, ya da hiç değilse en aza indirmek isteyecekleri arzu edilmeyen, «savurgan» rekabet biçimi hangisidir? Çok çeşitli örnekler aktarılabilir. Rekabetin paradoksal, olumsuz sonuçlar verebileceği belirli alanlar vardır. Böylece, aynı kamu hizmetine yönelik örgütün yönetiminde üç TV programı olsaydı, izleyici açısından, en çok TV izlenen saatlerde benzer programlar koymaya eğilimli ve birbiriyle rekabet eden üç ayrı şebeke olmasına göre, daha fazla seçme şansı olurdu. Kamu taşımacılığında tek bir bütünsel servisin olması rekabet eden ayrı birimler olmasına göre daha anlamlı gelebilir. Ama çoğu sosyalistlerin soğuk baktıkları —haklı olarak— şey, özellikle ismi ve etiketi dışında neredeyse hiç ayırt edilemeyecek ürünler için girişilen dev boyutlu reklâm kampanyalarıdır; reklâm maliyetleri de nihai satış fiyatının yüksek bir oranını oluşturur böylece. Bu konuda ne yapılabilir? Ürünün elden çıkarılması kolaysa reklâmın özel bir yararı yoktur, ama o

zaman da, bütün satıcı piyasalarında rastlanan durumdaki gibi, müşteriyi hoşnut etmek için zahmete katlanmak durumunda olmazsınız. Kornai, bir derece satma sıkıntısı çekilmesinde yarar bulunduğuna haklı bir vurgu yapmıştı. O durumda özerk ve yarış içindeki firmalar müşterilerini kendi mallarını satın almaları için ikna etmek isteyecek, kalite ve güvenilirliğini ortaya koyarak iyi niyet kazanmayı dileyecek ve **Bloggs Zımtırhlarının** tam gereken şey olduğunu düşündüren parlak basımlı kataloglar dağıtmayı tasarlayacaktır. Gazeteler, doğal olarak iyi bir gazete olduğu inancına dayanarak, okunması gereken gazetenin **bu** olduğunu açık açık ortaya koyarak, okur toplamaya çalışacaklardır. Bir tiyatronun sonraki oyununu reklâm eden afişler asmasını önleyerek buna yasak getirmek olanaksız gibi görünmektedir. Buna «bilgisel» reklâmcılık adı verilebilir ve bir ölçüde de öyledir. Ancak daha istenmeyen ve savurgan biçimlere dönüşüp yozlaşması olasılığı da söz konusudur: ürünlerde sahte yenilikler ve farklılıklar gösterme, gösterişli ambalajlara aşırı harcamalar yapma ve benzeri. Belki, çeşitli ülkelerin seçim harcamalarına koydukları sınır doğrultusunda, bu tür giderleri de sınırlayan bir düzenleme tasarlanabilir (belki gazetelerin 3. sayfaya çıplak sarışınların resmini basarak okuyucu çekmelerinin önüne geçilebilir; belki de sosyalist okurlar o tür resimlere karşı bir gereksinme ya da arzu duymazlar, kim bilir?) Futbol takımları yine yarışacaktır ve ortada para ödülü olmasa bile bunu yapacaklarını ummamız gerekiyor. Hepimiz maddi bir karşılık beklemeksizin kalpten oynayan oyuncular tanırız, ama Sovyet deneyimi, açık bir ödemeyle ödüllendirilemeyen futboldaki rekabetin («profesyonellik yoktur») oldukça yüksek ücretli bir part-time «çalışma» sayesinde ek olarak ödüllendirildiğini göstermektedir. Son olarak, üst düzeydeki politik konumlar için bir rekabet vardır. Yine bu konuda da, Sovyetler'deki «Stalinist» deneyim, tıpkı oldukça alt

düzeylerde sıradan vatandaşların onların barınma mekânlarını elde edecekleri umuduyla komşularını gizli polise ihbar ettikleri gibi, politikada da sahte suçlamalarla rakiplerinizi idam ettirerek «başarı kazanma»nın olanaklı olduğunu göstermektedir. Bütün bunların sonunda ortaya çıkan manzara, ekonomik ve ekonomik-olmayan, bir piyasayla ya da piyasasız, «rekabet»in kötü yanının kendini her alanda gösterebileceğidir. Ayrıca, yanlış bir türün ortaya çıkmasını önlemeyi güvence altına alan kurallar benimsemenin ne kadar güç olduğunu da anımsamış oluruz. Bunu denemek zorunlu olacaktır.

İlk bakışta benim **aleyhimde** bir argümanmış gibi görünen bir örneği aktarmakta yarar görüyorum. Patentler, buluşlar, teknolojik ilerlemede durum ne olacak? En azından, karşılıklı işbirliğinin görüldüğü yerde ticari sırların olmayacağı, her türden düşüncenin yararlanma açısından bütün ülke çapında rahat rahat bulunabileceği söylenecektir. Bir piyasa varsa ve kesimsel çıkarlar genel çıkarların üzerinde bir egemenlik kurmuşsa, teknolojinin yayılmasının önüne bir kez daha engeller dikilecektir. Buna iki tane karşı-argüman vardır. Birisini biliyoruz: Rekabetin dürtüklemesi olmadan, monotonluk ve uyuşukluktan dolayı (ve yukarıda Sovyet deneyimini tartışırken ortaya atılan başka nedenlerden ötürü) yeni teknolojinin hemen benimsenmesi kolay olmaz. Öteki karşı-argüman, teknolojik bilginin bulunabilir hale getirilmesinin pahalıya patladığıdır; teknolojik bilgi bedava olursa, bu demektir ki onun için bir fiyat istemek yasaktır ve böylelikle onu edinmekte bir zorluk çekilmez. Oysa Macaristan deneyimiyle birlikte anlaşıldı ki, bir fiyat isteme **söz konusu** ise bu tür bilgiler daha serbestçe dolaşıyordu! Doğmatiğin vereceği yanıt, «reel» bir sosyalizmde herkesin yararlı bilgileri seve seve vatandaşlarına aktaracağı şeklinde olur. Yine, öyle olmasını umalım. (Diyelim penisili-

nin mucidi patent yüzünden onun kullanımına bir kısıtlama koymaz.) Yalnız, yüce gönüllü bir özvericilik varsayımına dayanarak bir ekonomik sistem kurmayalım; ondan daha çok, anayasal bir yapı tasarlayarak, kimsenin otoritenin kötüye kullanılmasını istemeyeceğini varsaymamız gerekmektedir. İnsanların (asla çok açık biçimde tanımlanmamış) genel çıkarı kendi çıkarlarıyla özdeşleştirmek gibi neredeyse sonsuz bir yetenekleri olduğunu asla unutmayalım.

Toplumsallaşmış ve kooperatif işletmeleri, seçimle gelen bir komitenin atadığı, bu komiteye (ya da sayıları yeterince azsa çalışanların katılacağı tam üyeli bir toplantıya) karşı sorumlu yöneticileri olacaktır. Görevlerin profesyonel yönetim, komite ve tam üyeli toplantılar arasında bölünmesi her birim tarafından kendi deneyimleri ve kendi hataları ışığında demokratik yollarla belirlenebilir.

Rekabetçi bir ortamda toplumsallaşmış ve kooperatif işletmeleri arasındaki başlıca farklılıklar, mülkiyet ilişkilerindeki farklılıktan ileri gelecektir. Toplumsallaşmış işletmelerde üretim araçları işçilere ait değildir ve devletin üretim araçlarının kullanımı ya da yanlış kullanımında, alınacak borçlarda (başarısızlık sorunlarını bir ara tartışacağız) fazladan bir sorumluluğu olacaktır. Oysa bir kooperatif kendi mülkünü serbestçe kullanabilir ve kendini kapatmaya özgürce karar verebilir. Ayrıca gelir dağılımında ve vergi yükümlülüğünde de bir farklılık görülür; o konuya da bir ara eğileceğiz. Genelde imalatla uğraşan kooperatiflerin görece küçük boyutlu kalma eğiliminde oldukları düşünülür.

Son olarak **özel işletmelere** geliyoruz. Kendi hesabına çalışan yazarların, ressamların ve kadın terzilerinin varlığını sanırım en fanatik doğmatik bile kabul eder. Benim listem daha uzundur. Aslında liste olmamalı. Herhangi bir faaliyet (gerçekte kendi başına «toplumsal bir kötülük» değilse) herhangi bir

birey tarafından verimli ve kârlı bir biçimde yerine getirilebiliyorsa, meşruluğunun ipucunu zaten verir. Konuyu aydınlatmak için belki daha önce verilen bir örneği tekrar aktarmak yararlı olabilir. Su sağlanması «doğal» bir tekeldir. Musluklardan su akıyorsa, özel su taşıyıcılarının ortaya çıkması saçmalık olur. Onları yasaklamak için bir yasaya da gerek olmaz. Ama her nedense su sağlanması güvenilemez bir noktaya gelirse, bu, özel su satıcılarının yaşayabileceği bir ortam yaratabilir. Bu aslında zorlama bir varsayımdır (örnek, su olmasın!), ama çok daha gerçekçi nitelikte sayısız örnek aktarılabilir. Pekin mutfağının yemeklerini pişiren restoranlara, Fair-adası süeterlere, tatil yeri kataloğu kuruluşlarına, nikâh elbiselerine, araba onarımcılarına, mantarlara, gezinti kayıklarına, ev dekorasyonuna, arpaya, çukulatalı pastaya ya da dört kişilik saz heyetine duyulan talebin karşılanamadığını düşünün. Devletin yönettiği büyük işletmeler başka şeylerle uğraşmaktadır. Küçük toplumsallaşmış ya da kooperatif işletmeleri ise harekete geçebilir ya da geçmeyebilir; her şey bir yana, her türlü fırsatın her zaman kullanıldığını, ya da rekabetçi bir ortamda bile girişimciliğin olmayışının görülemeyeceğini varsaymak saçmalıktır. (Hatalar yanlış hareket biçimine bürünebildiği gibi, hareketsiz kalma biçimine de bürünebilir.) Belki de bir kişi yeni ve ekonomik bir tasarım ya da üretim yöntemi geliştirmiştir. Niçin öne atılmasın ve satmak amacıyla kişi olarak üretime geçmesin?

Söz konusu olan bir bireyse, herhalde itiraz gelmez. Tabii çok aşırı; o kadar ki, aşırı-sol'a göre bile uzak kalan, görülmez derecede aşırı doğmatikleri yine dışta tutmak gerekir. (Onlar, kuru bir varsayımla kendi kusursuz sosyalizmlerinde, «birleşmiş üreticiler»in gerekli olan şeyleri gerekli olan miktarlarda her zaman sağlayacağını ortaya atarlar.) Öte yandan, özel bir girişimcinin ortaya çıkıp fiilen bir kaç insan

çalıştırma, böylece onların işlerinden bir kâr elde ettiği sürece «sömürgen» olma olasılığı da vardır. SSCB'de bu yol bugün için yasadışıdır. Macaristan ve Yugoslavya'da ise belirli sınırlar içerisinde hoşgörüyle karşılanır.

Ben, sınırlı ölçüde, buna izin verilmesi gerektiğini ileri süreceğim. Marx'ın küçük üreticilerin sosyalist bir uluslar topluluğunda gereksizleşeceğine, ama polis eliyle zorla tasfiye edilmelerinin de doğru olmadığına inandığının bir kez daha vurgulanması gerekmektedir. Şöyle ki, etkin üretim yapabilen bir aile çiftliği bir kaç emekçi çalıştırabilir, bir restoran bir aşçı ve/veya bir kaç garson tutabilir, bir kaç kâtip tatil acentası için mektup daktilo edebilir, bir organizatör bir salon kiralayıp bir saz heyeti tutabilir, bir tamirci özel bir garajda çalışmayı yeğleyebilir, vb. Her bir örnekte «girişimci» **çalışır**, düzenler.

Hangi sınırlarda? Daha önce ileri sürüldüğü gibi, sınırlar koşullar ve deneyimin ışığında demokratik yollarla kararlaştırılabilir. Sınır çalışanların sayısına, sermaye aktiflerinin değerine bağlı olabilir ve sektöre göre değişebilir. Olası bir kural da, ilk baştaki girişimcinin zararlarını düzgün biçimde kapatmak amacıyla, ya bir kooperatife, ya da toplumsallaşmış bir işletmeye döndürülmesini tercih etmek üzere bu sınırın üstüne çıkılabilir. «Kapitalizmin restorasyonu» açısından tehlikeli bir kaçamak yolu olmaz mı bu? Sınırlar gözetilirse, olmaz. Peki, gayrimeşru yoldan zenginleşme aracı olur mu? Piyasa ve fiyat mekanizması düzgün işlerse, olmaz. Açıkçası, devletin saptadığı fiyatlar çok düşük ve darlıklar yöresel kalırsa, özel sektör aşırı oranda kârlı hale gelebilir. Aklı başında bir hükümet herhalde bundan sakınır. Fiyatlar, gelirler ve vergiler konusunda ileride daha fazla şey söyleyeceğiz. Kapitalistler sınıfına kolaylık tanınmayışına dikkat çekilmelidir; bizim küçük özel girişimcimiz, yanında bir kaç kişi çalıştığında bi-

le, **çalışmaktadır.** O durumda salt sermaye ya da toprak **sahipliğinden** ileri gelen **kazanılmamış** gelir olmaz.

Marx'ın yerinde dikkat çektiği konulardan biri, rekabetin rekabeti yok etme eğilimi taşıdığıdır. Adam Smith, yüz yıl önce, işadamlarının kendi yararları için işbirliğiyle komplolar çevirebileceklerini gözlemlemişti. Özyönetimle yönetilen işletmelerin şebekeler ya da karteller oluşturma olasılığı asla dışlanmamalıdır. Hem modern kapitalizmde, **hem de** günümüz Sovyet sisteminde birleşmelerden yana güçlü bir eğilim görülür. Ölçek ekonomilerinin önemli bir yer tuttuğu ve bunun üzerine o sektörün, tekel gücünün kötüye kullanılmasını önlemek üzere, merkezi olarak denetlenen ve yönetilenler listesine eklenmek zorunda kalınabileceği durumlar dışında, bu eğilime karşı koyulması gerekecektir.

O zaman plânlamanın durumu ne olacak? Bu modelde merkezin çeşitli yaşamsal işlevleri olacaktır. Birincisi, önemli yatırımlar merkezin sorumluluğunda olacaktır. İkincisi, doğrudan ya da bankacılık sistemi aracılığıyla, plâncılar, taklitlerden sakınmanın ve yerel olarak başlatılan ve açıkça güvenilmez projeleri finanse etmekten kaçınmanın bilincinde olarak, ademi merkezileşmiş yatırımları gözlemeye çaba harcayacaklardır. Üçüncüsü, merkez, elektrik, petrol, demiryolları gibi «doğal olarak» merkezi üretken faaliyetlerin yönetilmesinde doğrudan ve önemli bir rol oynayacaktır. Dördüncüsü, işler kontroldan çıkmaya başladığı yada toplumsal bakımdan istenmeyen sonuçlar görüldüğü zaman müdahale etme yetkisini saklı tutarak, özerk ve serbest sektörler için temel kuralları saptama gibi yaşamsal bir görev olacaktır. Yine dış ticaretle bağıntılı işlevlerin de olacağı bellidir. Teknolojideki değişiklik ve ilerlemeleri, çalışma uygulamalarını ve yaşam standartlarını birleştiren uzun vadeli plân taslakları hazırlanacak, bu tas-

laklar seçimle gelmiş meclise sunulacaktır. Bana öyle görünüyor ki, zorunlu plânlamanın kapsamı Selucky'nin kendi modelinde olanak tanıdığından daha geniş olacaktır; bu farklılığın açıklaması ise, kuşkusuz, Selucky'nin Çekoslavakya'da yaşadığı deneylerde ve buna bağlı olarak devletin yetkilerini en aza indirmeye istekli oluşundadır.

Merkezin işlevlerini saptamanın bir başka yoluysa şöyle anlatılabilir. Dışsallıkların önemli olma olasılığının görüldüğü sektörlerde, müdahalenin yeri temeldir; bu müdahale, düzenlemelere gitme (örn. çevreyi kirlenmeden, dizi dizi sitelerle şehirlerin genişlemesinden, çirkinlikten korumaya yönelik önlemler), sübvansiyonlar (örn. kamu ulaşımına, araştırmaya), bölgesel dengesizliklerin düzeltilmesi vb. biçimlerini alabilir. İkincisi, cari tüketimden ayrı olarak, toplam GSMH'nın yatırıma ayrılan payını belirlemek gibi temel bir görev olacak ve bu da, sonuçta, yeterli tasarrufların biriktirilmesini (ya vergilendirme yoluyla, ya işletmelerin kârlarının ellerinde tuttukları kısmının kullanılmasıyla, ya da her iki yolla birlikte) sağlayan kuralları etkileyecektir. Ayrıca, kişisel gelir dağılımında ve yatırımlarda enflasyondan kaynaklanan aşırılıklarla mücadele etmek gibi güç bir görev de vardır. Bunda amaç, başlıca yatırımların geleceğe ilişkin beklenen talep modeline denk düşmesini, yani perspektif plânların dengeli olmasını alabildiğine olanaklı kılmaktır. Merkezin bir başka yaşamsal rolü de, hem işletme yönetiminin, hem de emeğin ufkunun çok dar kaldığı yerlerde bugünle gelecek arasında bir denge kurmaktır. Şu da olabilir: «Özyönetim»in kuramı ve pratiği kısa vadeli kazanımlara aşırı vurgu yapma gibi bir tehlikeyi gündeme getirebilir; o durumda, «topluluğun zaman tercihi» adına, bir düzeltme zorunluluğu ortaya çıkacaktır. («Topluluğun zaman tercihi» terimi belirsiz kalıyor ve bir şey anlatmıyor mu? Evet doğru, ama onun anlamı bugün da-

ha da azdır; bugünkü enflasyonun ve belirsizliğin at koşturduğu ekonomide, tasarruflarda ve yatırımlarda gerçekleşen oranın anlamlı türden bir zaman tercihini yansıttığını ciddi olarak kim iddia edebilir?)

Son olarak, ticari yanı piyasa sektörleriyle, mal ve hizmetlerin bedava sağlanabileceği sektörler arasındaki sınır demokratik oyla kararlaştırılabilir. Eğitim, sağlık, sosyal güvenlik (teknolojik değişim sonucu işten çıkarılanlara ödenek bağlanması dahil), çeşitli türden olanaklarla (kamu parkları, müzeler) da liste uzatılabilir. Ben, gelecek sosyalist toplumdaki seçmenlerin bu listeyi çok uzun tutmak isteyeceklerinden kuşkuluyum, çünkü onlar (bugünkü insanlardan farklı olarak) bedava mal ve hizmetlerinin karşılıklarının ödenmesi gerektiğini, liste ne kadar uzun tutulursa kişisel olarak kullanılabilecek gelirin o kadar daralacağını değerlendirebileceklerdir. İnsanlar isterse çağdaş komünler oluşturabilir ve birbirlerine cep harçlığı gibi bir şey ayırabilir. Daha az romantik bir bağlam düşündüğümüzde, İngiliz ordusuna katıldığım zaman, bana üniforma, sefer tası, battaniye, akşam yemeği dağıtıldı, bana (ve başka yedi kişiye) uyumamız için birer tulum verildi ve (indirimlerden sonra) günde bir şilin alıyordum. Yıl 1939'du ve ben bir torba balık, patates kızartması ve yarım litre birayla değiştirirdim. Fransız asker arkadaşlarımsa doğrusu fahiş ölçülerde fazla para aldığımızı düşünüyorlardı... Ordunun bir komün ya da **kibbutz** olmadığını biliyorum. Bununla birlikte, barış zamanlarında ancak azınlık bir kesim gönüllü olarak orduya girer; hemen hemen bütün temel tüketim mal ve hizmetlerinin parasız karşılanmasını isterler. Yine azınlık bir kesim de **kibbutzim**'e ve komünlere katılır. Bırakalım öyle olsun. Ama çoğunluğun o şekilde yaşamak isteyeceği bir model kurmak gerçeklikten uzaklaşmak olur. Onun için, mal ve hizmetlerin büyük bölümünün, dolayısıyla gereksindikleri girdilerin parayla alınıp satılacağı düşünülmeli.

Bugünkü üretim ve dağıtımın büyük kısmı, birbirleriyle görüşerek sözleşmeler yapan üretici birimlerin karar verme yetkileri içinde kalır. Bunlar doğallıkla uygulatılmak zorunda kalınacaktır. Çoğunluğun teslim edilecek mal yükümlülüklerine bağlı kalmayacaklarına karar vermeleri, bir çalışanlar toplantısına bırakılamaz; bunun mutlaka bir cezası olacaktır.

Cezayı andığımız anda çok fazla gereksinilen başarısızlık tartışmasına gireriz. Sovyet sisteminde, yükümlülükleri yerine getirme sürecinde karşılaşılan pek çok güçlükten birisi; para cezalarının, toplandığı zaman, kamu fonlarından karşılanması, hiçbir bireyi cezalandırmaması, devlet parasının bir cepten ötekine aktarılmasından başka bir şey olmamasıdır. Sonra yine aynı ölçüde bilinen bir problem olan «sosyalist iflas» sorunu ve onun görülmeyişi var. Devlet bankasından alınan krediyle girişilen yatırımların, piyasa koşullarındaki değişiklikler, etkisiz işletilmesi ve kararlardaki hatalar nedenleriyle kendini karşılayamadığını düşünün. Kim cezalandırılacak ve nasıl? Ütopyacı Marksist bakışa göre her şey **ex ante** açıktır; kusursuz bilgilere dayanan plân hatasızdır. Reel dünyaya gelince, ek elektrik santralleri inşa etme kararı verildiği, ya da, çok büyük oranda nicel, girdi-çıktı türünde hesaplamalara dayanarak, demir cevheri almak üzere uzun dönemli bir sözleşmenin imzalandığı zamanki gibi, pek çok karar yine anlamına uygun biçimde **ex ante** alınır. (Bunlar hatalı çıkabilir, ama yanılmazlık insanın tipik bir karakteristiği değildir.) Bununla beraber, özerk birimler bir piyasa ortamına yöneldiklerinde, problem daha ciddidir. Bir grup insan ister istemez eksik piyasa sinyallerine ademi merkezileşmiş bir tarzda yanıt vermekte özgür olurlarsa, hatalar kesinlikle çok sıklaşır. Dahası, rekabette sadece kazanan değil, kaybeden de vardır. Rekabetin hiç olmaması için yedek kapasite olması

zorunludur. Bunun için, başarısızlar maddi ve insan kaynaklarından tam olarak yararlanamayacaklardır; gelire göre aşırı ölçüde harcama yaparlar.

Açıkçası, bu, hareket etme özgürlüğünün kaçınılmaz bir sonucudur. Yine aynı ölçüde açık bir olgu da, hatanın «cezalandırılması» (ve riskin ödüllendirilmesi) büyük sıkıntılar doğuracak, büyük tartışmalara kaynaklık edecektir. Kaçınılmaz biçimde, kimisi geçerli, sübvansiyon istekleri gelecektir. Tam anlamıyla başarısız kalanların kapatılması, ya da borçları karşılamanın bir önkoşulu olarak yönetimde değişikliğe gidilmesinin dayatılması doğrultusunda bir işleyişin tasarlanması gerekecektir. İşleyişler doğallıkla çeşitli mülkiyet kategorilerine göre değişir. Kooperatif ve özel faaliyetlerin kendi yanlışlarının bedelini omuzlanmaları beklenmelidir. Terazinin öteki kefesinde, merkezi olarak yönetilen devlet sektörü açıkça yönetimden sorumludur, izlenecek fiyat politikasını belirler (sözgelimi, zarar eden kamu taşımacılığına bilerek büyük sübvansiyonlarda bulunabilir, ya da sigara maliyetlerine çok aşırı fiyatlar yükleyebilir). Bu sektörlerde çalışan işçilerin kâr-zarar hesabı koşulundan ya kazanan, ya da kaybeden olmaları gerekmez. Etkinlik ölçütlerini tanımlamak kolay olmaz, ama bu güçlüklerin zaten varolduğunu da gördük. Çözümü en güç problem, yönetimin çalışanlara karşı sorumlu olduğu toplumsallaşmış işletmelerde çıkacaktır. Olası iki çeşit ortam düşünelim. Birinde, yönetim bir üretim ve satış politikası ortaya koysun ve sonuçta başarısızlıkla karşılaşılsın; o durumda işçiler, kendilerinin, niçin yaptıkları işe oranla daha fazla zarara uğramaları gerektiğini sorabilirler. Öteki şıkka gelince, yönetimin önerileri bir başka alternatifi kabul eden işçilerin oylarıyla reddedilir ve zararın nedeni de bu olur. O zaman işçilerin bu zararın bir kısmını omuzlamamaları mı gerekir? Bu örnekler gelir dağılımına ve gelir politikasına ilişkin, bir ara

tartışılacak olan, önemli sorunları gündeme getirir. Yugoslav deneyimi bu konuyla çok yakından ilgilidir.

Fiyatlar, Kârlar ve Değer Kuramı

Önerilen sistemin mantığı, doğallıkla, arzla talebi dengede tutan, maliyeti ve kullanım-değerini yansıtan fiyatları gerektirir. Bu sistem, toplumsal bakımdan her yararlı görülüşünde, dışsal ekonomilerin önemli olduğu yerlerde (kamu taşımacılığı, süt anneleri için vitamin, belki konut, vs.) sübvansiyonları **dışlamaz** ve kuşkusuz kimi mal kalemlerine hiç «fiyat konmaması» gerekir: eğitim, hastaneler, parklar, vb. Ücretsiz olarak nelerin edinilebileceği, demokratik temelde alınacak bir politik karar konusudur. Daha önce ileri sürüldüğü gibi, büyük bir çoğunluğun bedava beslenmek (örneğin) istememeleri, bunun ne yiyeceklerini seçememeleri anlamına geleceğinden kuşkulanmaları olasılığı vardır.

Sovyet deneyimiyle öteki deneyimler, kapsamlı bir fiyat denetimini başarıyla yürütmenin olanaksız olduğunu, gördüğümüz gibi çok fazla sayıda, milyonlarca fiyat olduğunu, kesin bir biçimde kanıtlamaktadır. Fiyat denetimini tümüyle terketmek ise, bir takım sanayilerin merkezi olarak yönetilmesi ve yarıtekelci bir konumda olmaları durumu sürdükçe, açıkça yanlış olabilir. Elektrik, petrol, telefon, çelik, demiryolu ve merkezileşmiş devlet işletmeleri kategorisinde yer alan öteki örneklere dönmüş oluyoruz. Ayrıca bir takım temel tarım ürünleri de merkezi denetim uygulanan fiyatlar listesine alınmalıdır; bugün, sistemi ne olursa olsun, hemen hemen her ülkede bu durumun görülmesi kesinlikle rastlantı değildir. Bununla birlikte, mal ve hizmetlerin büyük çoğunluğunun fiyatı ancak malı sağlayanla müşteri arasındaki görüşme (ayrıntılı özellikleri, teslim tarihlerini, kalite gibi şeyleri kapsayan bir pazarlık) sürecinde ko-

nabilir. Doğallıkla üretici işletmelerin fiyatları «idare etme»ye çalışmalarını beklemeliyiz; toptancı ve perakende kuruluşları da uygun buldukları «fiyat zammı»nı elde etmeye çabalarlar. ama darlıklar görülmezse ve seçme şansı varsa alıcılar bu zammı kabul etmeyebilir, başka yere gidebilir, pazarlığa girişebilir. Bir başka deyişle, rekabetin üreticilerin güçlerinin kötüye kullanılmasını önlemesi gerekir.

Sosyalist çevreler «kâr» sözcüğünü **hiç bir zaman** tutmazlar. Yine de, fiyatlar ekonomik bir anlam taşıyorsa; mikro düzeydeki kârlar maliyetle sonuç arasındaki, üreticilerin çabalarıyla kullanıcıların bu çabaya verdikleri değer arasındaki farklılığı temsil eder. **Ceteris paribus**, kâr tekelci bir şekilde fiyat saptanmasından kaynaklanmadıkça —elbette hiç bir ekonomide bu da kusursuz bir ölçü değildir—, farklılığın küçük değil büyük olduğu açıktır. İncitici gelen şey genelde kârın kendisi değil, kâra kapitalistlerce el konmasıdır. (Aynı biçimde, toprakbeylerinin kazanılmamış bir geliri olarak ranta itiraz edilebilir, ancak diferansiyel rant —göreceğimiz gibi— sosyalist bir ekonomide de ekonomik hesaplamalara girmelidir.) Kârlar tekelci bir gücün olmadığı yerde «aşırı» görünüyorsa, bu, pekâlâ girişimin, etkinliğin ve önceden yapılan doğru tahminlerin bir ödülü olabilir. Öteki üreticilerin de gelişi arzı genişleterek fiyatları aşağı çekebilir.

Sovyet ekonomist Karagedov, zekâsı ve imgelem gücüyle kârların farklı sistemlerdeki rolünü gözden geçirmişti. Benimsememizde yarar olan bir noktayı belirten Karagedov, haklı olarak, mikro bir ölçüt olarak kârlarla ekonomideki kârların genel düzeyi arasında bir ayrım yapıyordu. Fiyatların arz-talep koşullarını doğru yansıtması koşuluyla verili bir ücretler ve fiyatlar düzeyinde, kârlılık etkinlik açısından uygun bir ölçüttür (öteki koşulların eşit olması ve kalite etkenlerinden soyutlanma durumunda elbette).

Kârlılık yükselirse, bu, gerçekten de, maliyetle (çaba) sonuç arasındaki farklılığın uygun bir ölçüsüdür. Ama bu makro düzeyde doğruluğunu yitirir. Makro düzeyde, gelirler (ücretler) artık verili değil, bir değişkendir[6] Net yatırımların ağırlıkla kârlar dışında finanse edildiği bir model tasarlanırsa, arzu edilen kârların büyüklüğü gerekli tasarrufların düzeyinden doğrudan etkilenecektir. Hiç bir anlamda «en fazlaya çıkarılmamalıdır». Tüketimle yatırım (tasarruflar) arasındaki denge politik bir karardır. Bunun için, ücretleri arttırarak kârların ve tasarrufların düzeyini azaltmaya karar verilirse, «etkisizliğe» kanıt oluşturmaz bu. Kuşku yok ki, ücret artışlarına eşanlı olarak yatırımda ve öteki devlet harcamalarında da bir yükseliş eşlik ederse, o zaman talepteki toplam artış arzı geride bırakabilir. Sonuç da enflasyon, ödemeler dengesi krizleri, darlıklar ve öteki hoş olmayan olgular olur. İyimser bir bakışla, vatandaşların demokratik yollarla dile getirilen isteklerinin ne yardan, ne de serden vazgeçmeye; fiilen varolandan daha büyük bir pastayı bölüştürmeye karar verme biçimini almayacağı umulmaktadır. Öylesi bir tehlikeyi ortadan kaldırmanın tek yolu, o gücün kötüye kullanılabilmesi olasılığının «ortadan kaldırılmasıdır». Kurumsal güvenlik önlemleriyle politik ve ekonomik eğitim —umarız!— böylesi hoş olmayan olayların ortaya çıkması riskini azaltabilir.

Demek ki, fiyatlar bu tür bir sosyalizmde etkin bir rol oynar; bu rolün kaynağı da sosyalizmde piyasa güçlerinin rolüdür. Ekonominin denetlenen bir fiyat sektörüyle serbestçe görüşmeler yoluyla bağlanan bir fiyat sektörü arasında bölünmesini tasarlamak zorunluluk olacaktır. Bu bölünme, (yinelersek) toplumsal ve kültürel nedenlerle pek çok istisnayla

(6) R. Karagedov, geleceği olan yetenekli, genç bir ekonomisttir.

birlikte, yönetimin merkezileşme (ve tekel gücü) derecesine denk düşmektedir az çok.

Hangi değer kuramı buna denk düşecektir? Daha önceki bölümlerden netliğe kavuşmuş olmalı ki, sosyalizmde «değer»in varolmayacağı fikri hiç bir anlam taşımaz. Marx'ın insan çabasına yaptığı aşırı vurgunun, kullanım değerine düşük bir değer yüklemesinin düzeltilmesi gerekmektedir. Engels bir keresinde benim gözüme doğru formülasyon olarak görünen şeyi ortaya koymuştu. Bunu, Ricardo'yu değeri yalnızca ve yalnızca çabaya dayanarak tanımladığı için eleştirirken dile getiriyordu: «Değer, üretim maliyetlerinin kullanım-değeriyle olan ilişkisidir»[7] Ancak bu sözler, deyiş yerindeyse, tipik sözler değildi. Çoğu Marksist bilimci bu açıklamayı reddederler. Ama biz kabul etmeliyiz: Değer, başlıca unsuru insan çabası olan maliyetle, kullanıcının, tüketicinin buna yüklediği değerle, yani üretilen kullanım-değeriyle etkileşimidir. Maliyetle nihai satış fiyatı arasındaki fark kâr, yani artıktır. Marjinal yararın aşırı oranda vurgulanması, gözardı edilmesi kadar hatalı bir tutum olur. Marx'ın gözünde bir metaın bir kullanım-değeri taşımak zorunda olduğunu, ona göre yararsız malların bir değeri olmadığını kuşkusuz biliyorum. Ancak bu çok kaba bir ayrımdır: açıktır ki, bir takım mallar başkalarından daha yararlıdır. Ancak bu konunun üzerinde önceki sayfalarda zaten duruldu.

Brus bu konuları tipik kışkırtıcı bir tarzda tartışmıştı. Onun altbaşlıklarından birisi şöyledir: «Sosyalist devrim niçin bir bilim olarak ekonomi politiğin sonu demek değildir?» Brus, sosyalizmde «belirli bir giderden maksimum bir sonuç» yani «minimum bir giderden belirli bir sonuç» elde etmenin açıkça önem-

(7) Akt. N. Petrakov (**Khozyaistvennaya reforma**, Moskova 1971), s. 92-93) Petrakov, bu alıntıya, kendi (duyarlı) reform önerilerini ortodoks Marksizmle uzlaştırmaya yardımcı olsun düşüncesiyle yer vermiştir.

li olduğunu söyler. Marksizan ekonomi bilimi kapitalizmdeki akılcı dağıtımla hiç ilgilenmezken, «sosyalizmde ekonomi bilimi bu sorunlarla uğraşmalıdır» Brus'un söylediği gibi, «bu, matematiğin, sibernetiğin ve öteki bilgi alanlarının ekonomiye uygulanması açısından çok geniş bir alan açar». Eski Marksistlere benzemeyen Brus, «kapitalizmin devrilmesi»nin «üretici güçlerin gelişmesindeki bütün çelişkilerin ve önündeki bütün sosyo-ekonomik engellerin kaldırılması» anlamına **gelmediğini** görebilmektedir. Haklı bir vurgu yaptığı gibi, örgütlenme konuları ve araçların seçimleri büyük önem taşımaktadır. «Ne mutlu ki, sosyalist bir ekonomiye uygun düşen bir ve yalnızca bir tek ekonomik mekanizma biçimi olduğu görüşü artık geçmişte kalmıştır»[8]

«Özyönetim sosyalizmi»ne inanan bir Şilili olan Mario Zanartu'nun «entelektüel oligarşi yöneticileri» diye adlandırdığı kesime yönelttiği eleşirilerin de bu konuyla çok yakından ilintisi vardır

> Onlara göre/toplumsal/dayanışmayı sağlamanın tek yolu, eskatolojik bir sözleşmeyle sağlanır. Oligarşinin entelektüel yöneticilerinin eskatolojik tutumunun bir kısmı, sadece kapitalizmin değil, aynı zamanda kapitalizmi doğuran ekonomik yapılarda bulunan pek çok unsurun da kapsamlı bir şekilde reddedilmesine döner. Kapitalizmi tanımlanmamış bırakma eğilimindedirler, böylece kapitalizmi, piyasa ve fiyat sistemi, vatandaşların ve grupların serbest girişimi, üretici çabaların özendirilmesi, en iyi ürünlerin ortaya konması için rekabet vb. unsurlara yer veren bir sistem olarak görmeleri kolaylaşır. Bu unsurları kapitalizmi reddettikleri aynı şevkle reddederler. Oysa bu unsurlar kapitalizmden bağımsızlaşmıştır ve farklı biçimlerde her ekonomik sistemde rastlanan şeylerdir; bunun ayrımına varmazlar. Serbest girişimi desteklemenin /uygun kurallar ve sınırlar getirecek/ kendi gereksinmeleri olarak algıladıkları şey-

(8) W. Brus, **The Economics and Politics of Socialism** (Londra: Routledge and Kegan Paul, 1973), s. 80-84.

lerde birey ve grupların verdikleri ipuçlarını dikkate alma anlamına geldiğini değerlendiremezler[9].

Çalışan bir mülksahibi-yöneticinin çalıştırdığı az sayıda kişiden ek gelir sağlaması anlamında düşünülmedikçe, sömürü olmayacaktır. (Bu sömürüyse, o zaman ben de bu sayfaları daktilo eden sekreterimi «sömürüyorum»!) Artığın kullanılmasına karar vermek topluma düşer ve onun ölçüsü artık sayesinde (doğrudan vergilerden ayrı olarak) finanse edilmeleri gereken toplumsal ve öteki harcamalarla bağlantılı olacaktır. Bunlarla ilintili başka bir faktör toplam yatırımların düzeyi olacaktır. Onun bir kısmını işletmelerin kendileri finanse edeceklerdir. Kârın kişisel gelirler üstündeki etkisini bir ara tartışacağım.

Marx, değer yasasıyla ilgili kendi formülasyonunda, değer yasasını üretken emekle, üretken emeği sömürüyle ilişkilendiriyordu: yani, kapitalistin sömürdüğü herhangi bir kişi «üretkendir» (artı-değer üretir) Yine de Marx, değere hiç bir şey katmayan dolaşım, alım ve satım alanını bunun dışında tutmuştu. Bu ayrımların sosyalist ekonomiye uygun düşmeyeceği açıktır. Sosyalist ekonomi elbette toplumsal bakımdan yararlı her türlü insani çabayı üretken emek olarak görecek; belki sadece, zorunlu bir bedel olmakla birlikte, toplumsal bir bedel olarak sayılabilecek maddeler (örn. kamu idaresi, polis) için bir istisna yapacaktır.

Emek değer kuramı uygun düşer, ama genel anlamıyla. Şöyle ki, **ceteris paribus**, mallar onları üretmek için gerekli çabayla kaba bir orana göre değiştirilirken, piyasa güçleri de kullanım-değeri, değişim-değeri ve insan emeğinin harcanması arasında bağ kurma işlevi görür. Kuşkusuz fiziksel sermaye kıy-

(9) Ed: B. Horvat, M. Markoviç, R. Supek ve H. Kramer; **Self-Governing Socialism: A Reader**'da M. Zanartu (New York; IASP, 1975), s. 149-50.

metleri üretim sürecine katkı diye görülecektir, ama onlara sahip olmaktan kaynaklanan meşru bir gelir olmayacaktır. Emeğin ödülü ortalama emek üretkenliğiyle yakından ilintili görülecek, gelir farklılaşmasının derecesi doğru bir yaklaşımla çeşitli faktörlerin sonucu sayılacaktır: farklı emek türlerine duyulan arz ve talep, toplumsal politika, özendirici gereksinmesi ,ağır ya da tatsız işlerin ek tazminatla ödüllendirilmesi gibi faktörler. Burada Marx'ın —ve Mao' nun— «burjuva hakkı» hakkında söyledikleri anımsanabilir. Bunu sürdürmek için aşırı eşitsizliği oluşturan konu üzerine tartışmaları beklememiz gerekecek. Bunun üzerinde bir ara daha fazla duracağım.

«Dönüşüm sorunu» (emek-değerin «üretim fiyatları»na dönüşümü), gereksiz ve yararsız bir dolambaçlı yol olarak, kaybolacaktır. Açıkçası, kendi üretim ve yeniden-üretiminin emek maliyetini karşılaması için zorunlu miktar anlamında, emeğin kendisi kendi «değer»ini ödemeyecektir. Ödeyeceği miktar, sosyal hizmetler, emekli aylıkları, yatırımlar vb. için zorunlu kesintilerle (demokratik araçlarla kararlaştırılmış) birlikte, genel üretkenlik düzeyinin bir işlevi olacaktır. Kıt doğal kaynaklar verimli toprak ve kent merkezlerindeki toprak alan gibi faktörler, en etkin kullanımlarının hesaplanması sürecinde uygun değerlerini bulacaklardır. Petrol çıkan toprağın «değer»li mi, yoksa doğanın bir lütfu mu olduğu; doğanın lütfunun «değeri» olup olamayacağı, reel bir konu olmaktan çok metafizik bir konudur. Marx her şeyden önce sömürünün varlığını, artığın doğasını ve artığa toprak ve sermaye sahiplerince el konuşunu göstermekle uğraşmaktaydı. Burada tasarımlanan «uygulanabilir sosyalizm»deki ekonomi bilimi, etkin dağıtım, hesaplama ve değerlendirmeyi tanımlayıp tartışmakla Marx'tan çok daha fazla ilgilenecektir Kaynakların etkin kullanımı amacı bakımından, kaynakların göreli kıtlığı anlamlı bir faktördür. Bunun

en açık dışavurumu, kaynakların yeniden üretilemez olduğu örneklerdedir (petrol çıkan toprak örneği gibi). Zaman da açık açık dikkate alınmak durumundadır. İkisinin doğrudan maliyetleri aynı olsa bile, **ceteris paribus**, beş yılda tamamlanan bir proje sekiz yılda tamamlanan bir projeye tercih edilir. Bunun için hem faiz oranları, hem de rant olacak, ama bunlar devlete ödenecektir, özel kişilere değil (elbette bunun da bir apartman dairesinde bir oda kiralama, özel tasarruflardan faiz alma gibi istisnaları olur). Ekonomik düşünce tarihi, karışık düşünceler taşıyan vatandaşlara, bir zamanlar çok zengin olan insanların çalışmadığını, çoğu ekonomistin bunu oldukça doğal karşıladığını ve kuramlarını böyle bir temel üzerinde kurduklarını anlatacaklardır. Diyelim Londra'nın Batı Yakası'nda 10 hektarlık bir toprağa sahip olanların lüks ve rahat bir yaşam sürebildikleri, aynı olanakları çocuklarına miras bırakabildiklerini, o topraklarda başkalarının da bina yapmasına sadece izin verdiklerini (yani, önlemediklerini) öğrenmek, o vatandaşların gözüne oldukça akıldışı gözükecektir. Yine de bu 10 hektar paha biçilmez bir değerde kalacaktır. Onların kullanımını içeren ekonomik hesaplamalara uygun bir kira bedeli de dahil edilmelidir.

Bir başka örnek vereyim. Nehirlerde som balığı avlamak isteyen İskoçların sayısının varolan nehir ve som balığı sayısını çok çok aştığını düşünün. Şu anda (diyelim) ödeme balık avlamaya izin veren bir düke yapılmalıdır ve bu yolla adı geçen dük zengin olur. Dükün yok olduğunu düşünün sonra. Bunun gerek balık avlamak isteyen vatandaşların arzusu, gerekse İskoçya'daki nehirlerin ve som balığının sayısı açısından bir önemi yoktur. Bu nedenle, ya bir permi sistemiyle balık avlayanların sayısına bir sınır konacak (böylece kuyruklar, el altından iş bitirme, nüfuz kullanma vb. durumları görülecek), ya da bir ücret alınacaktır. Bu ücret dükün topladığı miktarın aynı-

sı bile olabilir. Ama şimdi, bir kişinin kazanılmamış geliri olarak değil, toplumsal harcamaları karşılamakta kullanılan bir ranttır.

Ayrıca, ekonomi kuramının, akılcı ve avantajlı olarak görünen şeyin bir derecede kararı verenin sorumluluk (ve bilgi) alanına bağlı olduğunu değerlendirebilerek (zaten duyarlı bir kuram bunu değerlendirebilmelidir), örgütlenme ve karar verme yapılarının optimal biçimlerine eğileceği de varsayılabilir Bu, sistemler kuramıyla birleştirilip karmaşık konular olan merkezileşme ve ademi merkezileşme sorunlarına uygulanabilir. Bilgisayarın rolü ve sınırlılıkları üzerine de çok şey söylenmesi gerekir; bu alanda teknik ilerleme olanakları şimdiden çok geniş ve önceden kestirilemez boyutlardadır. Dışsallıkların, istisna olarak görülmeyip, kuramın yapısına katılması gerekecektir. Üstelik para da olacağı için, para kuramına gerek duyulacaktır («sosyalist monetarizm» olasılığıyla birlikte) Demokratik özgürlüğün kaçınılmaz bir sonucu, toplam talepleri (yüksek gelirler, sosyal hizmetler, yatırım, vs.) mevcut kaynakları aşabilecek baskı gruplarının varlığıdır: «Sosyalist ekonomi, kâğıt paranın piyasaya aşırı miktarda çıkarılmasına karşı güvenceye alınmış değildir», diye yazıyordu bir Sovyet ekonomist[10]. Ama geleceğin sosyalist ekonomi bilimi ders kitaplarının olası içeriği hakkında yeteri kadar spekülasyon yaptık!

İşbölümü, Ücret Farklılıkları ve Özyönetim

Marx'ın evrensel insan görüşünün ütopyacı doğası daha önce açımlanmış ve reddedilmiştir. Yine de o görüşün temelini oluşturan şeylerde herhangi bir sosyalist için önem taşıyan bir takım fikirler vardır. Uzmanlıklar kuşkusuz kalkmayacaktır. İtalyanca

(10) D. Kazakevich, **Ockerki teorii sotsialisticheskoi ekonomiki** (Novosibirsk, 1980), s. 189.

ders veren bir kişinin, bırakın diş doldurmasını, ağır yük kamyonu sürmesini, jet motorlarının bakımını yapmasını, part-time bir mimar olmasını ya da inekleri sağmasını, İspanyolca öğretebilmesi bile olasılık dışıdır. Yatay işbölümü olmadan yapabileceğimiz düşüncesini terketmeliyiz. Öte yandan ,isteyenler açısından iş değiştirmeye, uzmanlık alanlarını değiştirmeye yönelik fırsatların genişletilmesi doğrultusunda bir çaba olmalıdır. Sıkıcılık ve rutin işler toplumsal «yararlar» değildir. Gençler için en eksiksiz eğitim fırsatlarına, cömert yeni baştan öğrenme şemaları da eşlik etmelidir. Bunun içinde, eskiden diş dolduran, ağır yük kamyonu süren vb. kişilerin ilerlemiş öğrencilere verilen yüksek eğitimi almaları da dahildir. Ama kuşkusuz insanların yetileri, hırsları ve eğilimleri çok çeşitli farklılıklar gösterir. Benim sıkıcı bulacağım etkinlikler başkalarına büyük keyif verir, ve tersi. İş ve meslek değiştirme özendirilebilir ve özendirilmelidir, ama bunların da mutlak bir sınırı olacaktır.

Daha güç olanı, dikey işbölümü sorunudur. Öncelikle, sanayide olsun başka yerlerde olsun, alt-üst ilişkisinin işlevsel zorunluluklarının saptanması gerekmektedir. Niçin bir geminin bir kaptanı, bir gazetenin bir editörü, bir çelik tesisinin bir yöneticisi olması gerekiyor? Bir yapım sitesinin, bir havaalanının, bir okulun, bir plânlama bürosunun başında niçin birisinin bulunması gerekiyor? Bu görevlerin hangileri özel nitelikler ve deneyim gerektirir? Hep etkisiz üstlerin altında çalışmış birinin tanık olacağı gibi, uzmanlık bilgisi, sorumluluk alma arzusu ve yeteneğinin yanı sıra, yönetsel ve denetici **beceri**, kişisel ilişki kurmada ustalık gibi bir şey vardır. Bunun olması rotasyonla ne kadar uyum gösterir? Hangi işler seçime bağlanmalıdır? Tüm etkenler dikkate alındığında, insanların çoğunun sorumluluktan kaçınmayı tercih etmeyi sürdürecekleri ve sorumluluğun baş-

kalarının sırtında kalmasını kabul etmekten (atanmasından, seçilmesinden) memnun olacakları olası görünmektedir. (Kaç tane üniversite profesörü rektör yardımcısı olmak ister?) Daha kısa çalışma haftası olanağı ve teknik ve kültürel hobilerin («kendi işini kendin yap») yaygın ölçüde özendirilmesi, çoğu işçiyi, işlerine etkin biçimde «katılmaktansa» fazla enerjilerini iş dışındaki şeylere ayırmaya daha yatkın hale getirebilir. Özellikle de bunu yapmak «evişi» saatlerini, hesaplarla haşır neşir olmayı vb. gerektiriyorsa. Bunun için, en olası sonuç, seçimle atamadan oluşan bir karışım olarak görünür. Hiyerarşinin varlığında doğru biçimde yansımış nesnel bir hiyerarşi zorunluluğu vardır. Hükümet olacak, elektrik, petrol, çelik ve demiryollarının başında yöneticiler bulunacak; devlet plânlama ofisinin bir başkanı, onun da yardımcıları vb. olacaktır. Resmi yetkileri sınırlayıp istismar olaylarını önlemek yaşamsal bir önem taşır. Özgür bir basının yanı sıra seçimle gelen bir meclis bu noktada anahtar bir işlev görecektir.

Eşitsizliğin ne kadarına hoşgörüyle yaklaşılmalıdır ve bunu hiyerarşik konumla ne kadar ilişkilendirmek gerekir? Belirtilecek birinci nokta, gelir farklılıklarının (bir tür emek piyasası), emeğin yönetilmesine karşı bilinen biricik alternatif olduğudur. Burada önemli olan nokta kafa karışıklığından sakınmaktır: Kimileri, bir komün ya da iyi bir **kibbutz** içinde tam bir eşitlik ve iş rotasyonunun (bulaşık yıkama gibi beceri gerektirmeyen işleri herkes sırayla yapar) sağlanabileceğini söyleyebilir. Ama bu, toplumun bütününü kapsayacak biçimde genelleştirilemez. Bunun bir nedeni, ancak birbirini tanıyan ve her gün biraraya gelebilecek az sayıdaki insanla işleyebilecek olması ise; bir başka nedeni, bu gibi komünlerin yalnızca öylesi bir yaşam sürmekten coşku duyanlara cazip gelebileceğidir. Troçki, insanların, toplumun onlara gereksinme duyduğu yere gönüllü olarak gidecek

ölçüde yüksek bir toplumsal bilinç edindikleri ana kadar, emeğin yönetilmesinin zorunlu olduğunu daha 1920'de öngörüyordu. Daha önce ileri sürüldüğü gibi, bu gerçekten de zorlama bir şeydir. Tamamen bencil olmayan bir insanın görünmesine dayanmakla kalmaz, toplumun yararının, herhangi bir vatandaşın onu saptayabilip, onun içinde kendi rolünü de saptayabileceği biçimde tanımlanabileceği gibi, cukça bir düşünceye de dayanır. İşbölümünün görüldüğü karmaşık, geniş bir toplum bunu olanaksızlaştırır.

Böylece, özgür insanların zorunlu çabasını temin etmek için gerekli olan eşitsizliğin derecesini tasarımlamamız gerekmektedir. Bu yüzden gerçek ücret tarifeleri özgül türlerdeki emeğin arzı ve talebinden etkilenecektir. Bu, ne kadar farklılaşmayı gerektirir? Çok şey gereksinmelerdeki göreli kıtlıklara, genel yaşam standardına ve insani tutumlara bağlı olsa gerek. Gerekli özendirici etkiyi sağlasın diye kimi bireyleri başkalarından kat kat daha fazla zenginleştirmenin yararlı bir yanı görünmemektedir. Bugün bizim yaşadığımız toplumlarda kimi zevkli ve onurlu işlere, geleneğe uyarak, çok iyi para verilmektedir. Bir üniversite profesörünün çöp toplayıcısından mutlaka daha fazla kazanması gerekmesinin geçerli bir nedeni yoktur. Aslında çok az sayıda profesör çabalarını çöp toplamaya yoğunlaştırarak daha fazla kazanmayı isteyecektir! (Adam Smith, iki yüz yıl önce, papazların pahalı bir eğitim aldıkları halde, «usta bir duvarcıdan daha az» kazandıklarına dikkat çekiyordu!) Çoğu işçinin gelir farklılıklarına duydukları inanç ve herhangi bir alanda kıdemli bir yetkilinin astlarından daha fazla kazanması gerektiği şeklindeki hemen hemen evrenselleşmiş görüş de dikkate alınmalıdır. Yine, farklılaşmalara duyulan gereksinmenin derecesini ve demokratik kamuoyunun bu konudaki durumunu önceden kestiremeyiz ve kestirmeme-

liyiz. Şimdiden bir tahmin yürütmemiz gerekirse, uygun ücret ve maaş cetvelleriyle birlikte bir gelir politikasının gerekli olduğudur. Bu konu emek piyasasının dışında nesnel bir başvuru noktasının bulunmaması nedeniyle, çetrefil ve güç bir konudur. Yetişkinlere ödenen en yüksek ve en düşük ücretler arasında 2 1 ya da 3 1 oranı kurulsa, yeterli olur mu? Asgari ücretin akla uygun bir konfor düzeyini güvence altına aldığı görece refaha ulaşmış bir toplumda, bu olasılık fantastik görünmemektedir. Parça başı orana göre ödemenin asgari düzeye çekileceği de tasarımlanabilir: bugünkü ABD'de bile bu tür şeylere anlamlı bir çaba harcamaya büyük bir gerek duyulmaz.

Özellikle kesimsel çıkarlarının peşinden koşan sendikaların yüksek ücret istemeyi kendi işleri saydıkları ve greve çıkma tehdidini savurdukları yerlerde, bir gelir politikasını, gelirlere sınır getirilmesini kabullenmeyi sağlamanın çok güç bir iş olduğu kanıtlanmıştır. Bir gelir politikasının tasarlanıp, uygulanmasına yardımcı olmak üzere, sendikalarla hükümetin birlikte hareket edeceklerini umabilir miyiz? Çalışmayanlar büyük bir servet elde etmeyeceklerdir. Aslında büyük servet olmayacaktır. Kârla bağıntılı sınırlı bir prim şeması toplumsallaşmış (rekabetçi) sektörde yararlı olacaktır. Bu, belki sürtüşmelere neden olabilir ama, yönetime katılmada maddi bir çıkar sağlanması açısından gereklidir. Öte yandan, bir takım bireylerin gelirlerin pratikte denetim dışı kalacaktır: kentte ve kırda her türden kooperatif üyesiyle, küçük özel çiftçiler, öteki «girişimciler», artı, bireysel çalışan zanaatkâr ve serbest meslek sahipleri. Bununla birlikte, kooperatif ve küçük özel işletmeleri daha büyük risklere girerler, kazandıkları gibi kaybedebilirler; ne olursa olsun, piyasa mekanizmasından yararlanarak ve ayrıca giderek artan vergilemeyle, onların sağladıkları net gelire bir sınır

konması olanağı yaratılmalıdır. Sendikaların militanlığını belli sınırlar içinde tutmak açısından yeterli olur mu bu? Hiç belli olmaz. Özellikle mantıklı bir tam istihdam sağlama çabası gözönüne alındığında, enflasyondan kaynaklanan ücret istemleri tehlikesiyle karşılaşılır. Ayrıca kıyaslamalar sonucu dış dünyanın ortaya koyduğu bir problem vardır: Kimi gruplar, başka ülkelerde benzer türden insanların daha iyi koşullarda yaşadıklarını görebilirler. Yine de, olası çatışma kaynaklarının saptanması, çözülemeyecekleri anlamına gelmez.

Sendikaların rolüne girmeden önce bir soru işaretiyle karşılaşırız. Hemen hemen herkesin çalıştığı, kapitalist işverenin görülmediği bir yerde, sendikalar ne iş görecektir? Militan ücret istemleriyle yaşam standartları yükselmeyecek, GSMH'nın bireysel tüketimle öteki çeşitli amaçlar (yatırım, sosyal hizmetler, vb.) arasında bölüştürülmesi seçimle gelmiş meclis tarafından kararlaştırılacaktır. Yine de örgütlenme özgürlüğü ve son çarede grev hakkı, önem taşıyan insani özgürlüklerdir. Tabii, burada salık verilen karma modele «devlet kapitalizmi» ya da daha kötü etiketler takarak, düşsel bir «reel» sosyalizm adına grevleri cesaretlendirmeye kalkışacak kimi aşırı kişiler yine görülecektir. Sağduyunun egemen olacağını umalım o zaman. **Özgür** sendikalara sahip olma hakkı, iktidarın istismar edilmesine ve gayri-meşru ayrıcalıklara karşı alınan ön önlemlerin vazgeçilmez bir parçasıdır. Ancak modern karmaşık dünyada, sendikaların gücünün acımasızca kullanılışı da arkadaşlarına çok ciddi zararlar verebilir. Sendikaların ve yönetimin uyum sağlamak zorunda kalacakları önemli yenilikler arasında, teknolojik ilerleme çok büyük ölçülerde emek tasarruf eden bir yönde gelişirse, iş-paylaşımı **(work-sharing)** anılabilir.

Toplumsallaşmış işletmelerde emeğin yönetim kararlarındaki rolüne dönersek, Yugoslav deneyiminin

iki olumsuz yönünü anımsamamız gerekir. Birisi, işçilerin, ciddi boyutlu işsizliğin görüldüğü bir sırada, kendi gelirlerini azaltabileceği için, işgücünün sayısının genişlememesinde çıkarlarının olmasıdır. Ötekiyse, işçilerin fiilen kendilerinin **olmadığı** için «onların» işletmelerine uzun vadeli bir ilgi duymamalarıdır: bir kez ayrıldıkları zaman onun için çalışmış olmaları kendilerine bir yarar getirmediği gibi, satacak hisseleri de bulunmayacaktır. Bir takım çareler düşünülebilir. Biri, bir iş için net olarak belirlenmiş bir ücret oranının olmasıdır; bu oran, firmanın net gelirinin (Yugoslavya'da olduğu gibi) işlevi olarak ortaya **çıkmaz.** Kârlara dayalı ılımlı bir primin işgücüne yeni katılmalara karşı çıkışı azaltması ya da kaldırması gerekir, o zaman. İkincisi daha güç bir problemdir; «hissedar» sözcüğü tüyleri diken diken eder. Yine de, emekli olan ya da başka bir yere geçen bir işçiye, kârların uzun vadeli düzeyine ya da temel aktif kıymetlerin değerine bağıntılı olarak, hizmetin uzunluğuna göre bir prim ödenebilir. (Bkz. Mondragon örneği, s. 219) Önemli olan nokta, deneme yanılma yoluyla, işçileri ekonomik (ve toplumsal) bakımdan etkin kararları desteklemeye itecek bir kişisel çıkar kalıbı ortaya çıkarmaktır. O zaman (yine) bilinçli ve demokratik bir şekilde yanlış kararlar alanların nasıl cezalandırılacağı sorunu çıkıyor önümüze. Çeşitli olasılıklar söz konusudur. Birisi, seçilen komite işletme yönetimini geçersiz sayar ve bir zararla sonuçlanırsa, işçiler, başarı halinde hak kazanacakları (sınırlı) prime orantılı olarak ücret paketlerinde (sınırlı) bir indirime katlanacaklardır. **Bunun** büyüklüğü ne kadar olmalıdır? Rusça'da «onüçüncü ay» denebilecek şey yeterli olur mu? Riske girmekten hoşlanmamayı gidermek mi daha gereklidir? Elbette, alt-birimin maddi ve manevi çıkarlarının toplumun bütününün çıkarlarıyla her zaman uyum içinde olduğu bir model yaratmak idealdir. Ama karma-

şık ve birbiriyle bağlantılı bir ekonomide, bu, çok hevesle istenen ama ender olarak erişilebilir bir **optimum optimorum** olarak görülmelidir. Sovyet deneyiminden (aslında başka bütün deneyimlerden) biliyoruz ki, emeğin ve yönetimin yerel çıkarlarının peşinde koşturmasının uzlaşmazlıklara ve çelişkilere neden olduğu durumları istemeden de olsa yaratmak çok kolaydır.

Kooperatifler, gerçek bir nitelik taşırsa, üyelerince yönetilecektir. Önceden gösterildiği gibi, kayıpların ya da beklenmedik kazançların, bir vergiye ya da (toplumun istediği yerde) bir sübvansiyona bağlı olarak, kooperatif üyelerince sırtlanılması ya da yararlanılması durumu görülecektir.

Ara kategorilerin de olanaklı olduğu anmaya değerdir: sözgelimi, bugünkü Macaristan'da, devlete ait olan küçük dükkânlar ve kafeler özel işletmecilere kiralanmaktadır. Bu örneklerde kiralayan kişinin gelirinin kira bedeliyle öteki maliyetler çıkarıldıktan sonra kalan miktara bağlı olduğu açıktır. Bu miktarın aşırı olduğu görülürse, vergi de arttırılabilir.

Yerleşmiş bir küçük köylü sınıfının olmadığı bir ülkede tarıma yaklaşımın olanaklı yollarından birisi budur. Örneğin İngiltere'de, çiftçilerin büyük çoğunluğu toprakbeylerine rant öderler. Toprak ulusallaştırılmış olsaydı, çiftliği çalıştıracak aile ya da kooperatiften bu sefer devlet bir vergi (rant, kira) toplayacaktı. Bu kira bedeli, toprağın verimliliği ve durumuyla uyum içinde farklılaşabilir. Coğrafik bakımdan elverişli bir ortamda çalışan kim olursa olsun, ona haketmediği bir prim vermek gibi şeylerden sakınılması temel önemdedir. (Köylülerin toprağa fiilen sahip oldukları yerlerde, onların mülksüzleştirilmesi şiddetli politik sorunlar doğuracak ve problemin üzerine farklılaşmış bir vergilendirmeyi kullanarak gidilmesi gerekecektir.)

Daha önce Yugoslav deneyimini tartışırken değindiğimiz gibi, «işçilerin yönettiği» işletmeler üzerinde şimdi hatırı sayılır bir literatür vardır. İlgilenen okurlar, Jaroslav Vanek'in yayıma hazırladığı ve **Özyönetim** başlığını taşıyan Penguin kitaplarından çıkan araştırmalarda özellikle yararlı şeyler bulacaklardır. Çeşitli ciddi kuramcılar Vanek'in kendisinin oldukça olumlu görüşlerini tartışma alanına çektiklerinden ve onların çözümlemeleri hem özyönetimle yönetilen toplumsallaşmış işletmelere, hem de kooperatiflere uygulanabileceğinden, Yugoslavya'nın fiili deneyimlerinin yanı sıra onları da dikkate almak zorundayız. Burada tasarımlanan «uygulanabilir sosyalizm»de, mal ve hizmetler çıktısının büyük kısmı o iki tür işletmelerden gelecektir. Bu nedenle, o tür işletmeler doğası gereği etkisizse kaygı yaratmaları gerekir Ya da, etkisizliğin özgül nedenlerini saptayıp, o işletmelerin temel özyönetim ilkelerine zarar vermeden kaldırılıp kaldırılamayacağını görebiliriz.

Bu konu üstüne yürütülen çalışmalardan bir kısmının yüksek bir soyutlama düzeyinde yapıldığı anımsanmalıdır bu noktada. Elbette bunda kötü bir yan yok. Gerçekçiliğin belli bir ölçüde eksik oluşu, kuramsal katılık için ödenecek haklı bir bedeldir. Ancak soyutlamanın derecesinin ister istemez karmaşık bir gerçeklikten kaynaklandığı da asla unutulmamalı. Bununla ilgili bir örnek verirsek, Domar, özyönetimle idare edilen bir kooperatife işçi bulunmasıyla ilgili varsayımlarda yapılan bir değişikliğin, fiyat artışına ve/veya vergilerin değişmesine gösterdiği (biçimsel, kuramsal) tepkisini baştan aşağı değiştirdiğini göstermiştir. Domar burada Ward'ın kusursuz derecede mantıksal sonucuna değiniyor, **Ward**'ın varsayımları üstünde duruyordu. Ward'a göre, fiyatların yükselişi, özyönetimle idare edilen işletmenin istihdamda ve çıktı miktarında indirimlere gitmesi gi-

bi paradoksal bir etki yapabilir[11] Bu sonucun olasılık dışı olmasının başka nedenleri de vardır. Birisi, rekabetin («tam» değil, **reel** rekabet) etkisidir. Hepsi de yalnızca bir zımbırtı üreten, hepsi de pazardaki paylarını genişletmeye çalışan on tane özyönetimle idare edilen işletme düşünün —bir başka deyişle, fiilen satabileceklerinden daha fazlasını üretme olanağına sahiptirler; bu da, gerçek bir rekabetin temelini oluşturması **gereken** ve hiç de gerçekdışı olmayan bir varsayımdır. Widget/lerin fiyatının yükseldiğini bir varsayımdır. Adı her neyse bir zımbırtının fiyatının yükseldiğini varsayın. Belirli bir firma çok daha az işçiyle daha az üretse bile çalışan üyelerinin «payı»nın çok kısa vadede yükselebilmesi olanaklıyken, aşağıdaki maddeleri aklımızda tuttuğumuzda, bu olanaklı olur mu?

(a) Üretim sürecinde bölünmez durumlar, süreç uzmanlaşması, vb. durumlar vardır. Emek türdeş değildir.

(b) Özyönetimle idare edilen birimler işçi kardeşlerini işten çıkarmakta genellikle isteksizdirler (kimi zaman kuralları da buna olanak tanımaz)

(c) Daha önemlisi, **iyi niyet ne olacak?** Bir kere kaybedilen müşteriler bir daha asla kazanılamayabilir ve, hepsinden önemlisi, bugün yükselen fiyatlar yarın düşebilir. Öteki dokuz rakipten en azından bir bölümü fırsatı kaçıracak kadar aptalca davranmayacaktır. Yedek parça kapasitesi olan en azından bir bölümü de kazancını arttırma (birim başına maliyetlerini düşürme) evresine geçmiş olabilir.

(d) On tane üreticinin hep birden, fiyatlar yükselirken çıktıyı azaltarak işçi başına net ge-

(11) Bkz. E. Domar, «The Soviet collective farm as a producers farm as a producers' cooperative», **American Economic Review**, No: 56, 1966.

liri arttırmaya karar vermesi gibi, gerçekleşme olasılığı bulunmayan bir durumda, bir zımbırtı üretmeye sınıftan yeni başlayanlar olmasını ne önleyecektir? Kuşkusuz varolan üreticiler bunu bilir ve kendi hareketlerini etkileyeceğinden ondan kaçınmak isterler.

Varolan firmaların fiyat artışına tepki verememe ve basitçe kendi net gelirlerini arttıramama olasılığı, insanın uyuşukluk içinde olma durumu ve çeşitli türden gayrı-resmi şebekelerin varlığı gözönüne alındığında, reel kapitalizmde bile gündem dışına atılamaz. Yeni firmaların piyasaya girişi böylesi uygulamaların önemli bir düzelticisidir ve burada tasarımlanan türden sosyalizmde de önem taşıyacaktır. Ayrıca işsizlik tehlikesinin azaltılmasında bir rol oynayacaktır. Bu yüzden yeni toplumsal ve kooperatif nitelikli işletmelerin kurulmasına yönelik prosedürlerin geliştirilmesi gerekmektedir. Banka kredileri bu «başlangıç»ların finanse edilmesinde önemli bir rol oynayacaktır ve bu noktada devletin de önemli bir etkisi görülebilir: bölgesel sorunlar, emek arzı, gelecek gerekliliklerin önceden tahmin edilmesi ve çevre konuları gibi etkenler kararları etkileyebilir ve etkilemelidir. Ancak bu da yeni bir firma kurma görevini **kimin** üstleneceği konusunu çözümsüz bırakır. Merkezileşmiş devlet sektörüne göre tablo yeterince nettir: sanayiyi idare eden merkezi plâncılar, merkezi organ (İngiltere'de Ulusal Kömür İdaresi'ne, Sovyetler Birliği'nde Elektrik Üretimi Santralleri Bakanlığı'na denk düşer) hesaplamalar yapar, insiyatif kullanır, işletmeyi kurar. Deyiş yerindeyse öteki uçta da tablo oldukça nettir: kooperatif işletmeleri ya da küçük özel işyerleri, kamu yetkililerinin doğrudan özendirmesi olsun olmasın, ilgili kişi ya da grupların insiyatifiyle kurulur. Peki, toplumsallaşmış işletmelerde durum nedir? Çeşitli olasılıklar tasarlanabilir. Bi-

risi, daha büyük kooperatif işletmelerden bir bölümünün «dönüştürülmesi»dir. Başka insiyatiflerin özendirilmesi gerekmektedir. Yugoslavya'daki kurallara göre, «kamusal bir organ, kurum, toplumsal örgütlenme ya da vatandaş grupları» insiyatifi üstlenebilir. Ayrıca işletmeler birleşip ayrılabilir. Merkezi plâncılar da harekete geçebilir ve varolan bir firmanın genişletilmesine ya da bir yenisinin kurulmasına kredi verme gibi bir tercih şansları vardır. Rekabet gereğini akılda tutarak, sonraki seçeneği, yenisinin kurulmasını yeğlerler. Bir yönetici **pro tem*** atanmak; inşaat firmalarıyla, makine sağlayıcılarla vb. sözleşmeler imzalanmak zorunda kalınacaktır. Bu gibi işleyiş sorunlarının aşılması olası gözükmemekte, ama bizi de yolumuzdan alıkoymamalıdır.

Daha güç bir iş, kaynakların etkin kullanımını özendiren işleyiş ölçütlerinin tasarlanmasıdır. Ward'ın öngördüğü yanlış dağıtımın bir kısmı herhalde kimi gerçekdışı varsayımlardan kaynaklansa bile, onun kuramsal çözümlemelerinin dikkatle incelenmesi önemini korumaktadır. Domar, Meade ve Bergson'un çözümlemeleri de önemlidir. Yine elbette Jaroslav Vanek'in çalışması (Vanek'in kendi tutumu, araştırmalarından oluşan kitabın «İnsanın Ekonomik Özgürlüğü» şeklindeki alt başlığından çıkarılabilir) ve Yugoslav deneyimi de önemlidir. Yalnız Yugoslavya'da yaşanan pratiğin kendi modeliyle ne kadar uyuşup uyuşmadığını da akılda tutmak gerekir.

Bütün bunları eksiksiz olarak tartışmak için bir kaç paragraf yetmez, bir kitap yazmak gerekir O nedenle, bundan sonra söyleneceklerin, güç bir konu üzerinde yapıcı bir anlayışla ortaya konmaya çalışılan bir kaç düşüncenin dile getirilmesinden başka bir gözle değerlendirilmemesi gerekir.

Bir yandan eşitsizliğin aşırı biçimlerinden sakınırken, özyönetimle kaynakların etkin kullanımı da nasıl birleştirilebilir? İlginç bir örnek, İspanya'daki

(*) geçici olarak (ç.n.)

Mondragon örneğidir[12]. Mondragon çok geniş bir kooperatif «holdingi»dir. Ona üye olarak katılan işçilerin hatırı sayılır bir sermaye katkısı yapmaları gerekmektedir. O sermayenin hem belirli bir faiz oranı işler, hem de ayrıldıkları zaman (ölçülü bir indirim le, ama enflasyon oranı da gözetilerek) sermayeleri kendilerine geri ödenebilir. Yönetim seçimle gelir. Gelir farklılıklarına işçiler (görünüşe bakılırsa uzun tartışmalardan sonra) karar verirler. Oldukça ilginçtir, ücret ve aylık cetvelleri vardır (örn. emeğin ödüllü fazlalık pay değildir); dolayısıyla bir kâr payı da vardır. Ücret cetvelleri, verili bir sektörde iyi iş yapan özel işverenlerin ödediği paraya bakılarak belirlenir. Kârların önemli bir kısmı yatırım ve stoklar için kullanılırken, bir oranı da işçiler arasında paylaştırılır. Burada Mondragon örneğinin ayrıntılı tarihi ve sorunlarının üzerinde duramayız; belki etkili bir kooperatif olması açısından çok büyük kalır. Yine de, belirli clasılıkları akla getirir. Şöyle ki, her üye işçinin sermayeye yaptığı katkı (Mondragon'da bu katkının önemli bir bölümü kooperatif tarafından kazançlarla yeniden ödenmek üzere işçiye ödünç verilebilir) üyeyi firmanın uzun vadeli refahıyla maddi olarak daha ilgili hale getirir; ayrıldığı takdirde üyeye geri ödenen miktar hizmetinin uzunluğuna göre değişebileceği gibi, elde edilen kârlara göre ekstra bir payı da içerir. Mondragon'da her işçinin katkısı eşit hale getirilerek (yani, asgari aynı zamanda azamidir) bu konuda eşitlik güvence altına alınır. (Kuşkusuz, sermaye, bankalardan kredi alınarak dıştan yükseltilir de.) Böyle bir düzenleme en iyi kooperatif işletmelerine uyar, ama toplumsallaşmış ve özyö-

(12) İyi ve özet bir anlatım için bkz. ed: J. Vanek, **Self-Management: Economic Liberation of Man** (Harmondsworth: Penguin, 1975), s. 290-98'de R. Ookeshot. Değerli ve daha uzun bir inceleme: H. Thomas ve C. Logan, **Mondragon** (Londra: Allen and Unwin, 1982).

netimle idare edilen işletmelerde de, uzun hizmete verilen ödülü birikmiş kârlarla ve/veya işletmenin sermayesinin değerindeki artışla ilişkilendiren bir şema tasarlanabilir. Bana önemli gibi görünen noktalar, işçinin maddi özendiricileriyle işletmenin uzunvadede sağlıklı bir şekilde işlemesi arasında bağ kurma (yani, işçiyi, gelecekten bir beklentisi olsun diye, yatırımlarla da ilgilendirme) gereğidir Üstelik bu, bir ücretin, yani bir işe verilen bir oranın varlığıyla kopmaz biçimde birbirine bağlıdır. O olmadan, «kâr» kavramının istatistiki bir anlamı kalmaz: Bütün net gelir (girdiler, vergiler vb. için yapılan ödemelerden sonra kalan) işçiler arasında bölüşülürse, kâğıt üzerinde «kâr» kalmaz; oysa kalması gerekir. Bununla kârla-ilintili primlerin varlığı hiç bir şekilde önlenmez. Mondragon'la ilgili dostça ama eleştirel bir gözle yapılan bir incelemeye göre:

> işin örgütlenmesinde ve kazançların bölüştürülmesinde alınacak kararlara katılım; dar farklılıklar ve sabit ücretler; yoğun bir öğretim ve iş eğitimi programı; yüksek derecede iş güvencesi ve kendi kooperatif fabrikalarının mülkiyetinde mali bir çıkarlarının olması, bütün bunların oluşturduğu birleşim, özel işletmelerde rastlanmayan bir kolektif özendiriciler sistemine çıkar. Bu da kooperatiflerdeki randımanın niçin öylesine yüksek bir etkinlik derecesine ulaştığını bir ölçüde açıklar[13].

Gerçi onların kanıtı ancak küçük bir azınlığın aktif bir şekilde katıldığını gösterir ama, işçilerin büyük bölümünün katılma haklarına oldukça yüksek bir değer verdiklerini de gösterir. Gerçekçi olalım: Genel toplantılarda herkes konuşmak isterse, başka şeye zaman kalmaz! Buna karşın, Mihajlo Markoviç'in uyarısını da dikkate almalıyız: «Özyönetimin en büyük tehlikelerinden biri, işçi konseyi üzerinde tam bir denetim kurmaya eğilimli yöneticiler, bölüm başkanları ve politik görevlilerden oluşan küçük bir

(13) Thomas ve Logan, a.g.y., s. 161.

oligarşik grubun oluşmasıdır»[14]. Geniş Mondragon kompleksinin yönetimin daha etkili olması amacıyla küçük birimlere bölündüğü, böylece çalışanların ölçek ve uzaklık gibi nedenlerle yabancılaşması tehlikesinden sakınıldığı ya da azaltıldığı da not etmeye değer bir noktadır. İmalat yapan birimler rekabetçi bir piyasa ortamında işlerken, ücret oranları İspanya özelinde benzer özel sanayilerde varolan oranlara dayanır. Açıkçası bu deneyim çok dikkatli bir incelemeyi hakeder.

Devlet, toplumsal ve kooperatif işletmelerindeki gelir düzeyleri, toplumsal gerginliklerden kaçınmak amacıyla, büyük değişiklikler göstermemelidir. Macaristan'da kooperatiflerde kazanılan yüksek gelirler sürtüşmeler çıkarmıştı. Devlet sektörüyle toplumsallaşmış sektörlerde ulusal düzeyde ücret görüşmeleri yapılmasını ve ulusal bir ücret cetveli çıkarılmasını beklemek akla yatkın görünmektedir, ama kooperatifler doğaları gereği bu konuda kendi kararlarını verirken daha büyük özgürlüğe sahip olmalıdırlar. Giderek katlanan bir vergilendirmeyle (bireyler ya da işletmeler üzerinde) aşırı farklılaşmalar azaltılabilir. Doğal avantajlardan ileri gelen farklılaşmalar görülmesin diye rant, kira ya da toptan ödemeler biçimleri tasarlanabilir. Bu, özellikle toprak ve madenlere uygulanabilir. Örneğin, çiftliklerden (ister devlet, ister kooperatif, isterse bireysel çiftlik olsun) toplanan rant ya da vergi toprağın değerini belirleme araştırmasına (kadastro) göre değişecektir. Aslında bu durum çeşitli ülkelerde zaten görülen şeydir. Aynısı merkezi bir bölgede elverişli bir yerdeki dükkânlar açısından da geçerli olabilir. Deney açısından çok fazla yer olacaktır. Elbette asıl sorun, etkinliği ve girişimi caydırmaktan kaçınmak şeklinde görüle-

(14) M. Markoviç, **From Affluence to Praxis** (Ann Arbor, Mich. University of Michigan Press, 1974).

cektir. Vergiler, kiralar ve rantlar başarıyı cezalandıracak türdense, durum kesinlikle böyle olacaktır. Ancak bunun aşılmaz bir sorun olduğu da pek söylenemez.

Son olarak, anlamlı bir özyönetimin işçinin işine karşı sıklıkla edilgen ya da olumsuz biçimlere bürünen tutumunu değiştirmesini beklemeliyiz. Ekonomi bilimi ders kitapları bu faktörleri genellikle görmezlikten gelirler. Emek, türdeş bir şey diye görülmüyorsa, ancak uzmanlığa göre ayrılır. Yine de erkek olsun kadın olsun insanlar iyi ya da kötü çalışabilir, bilinçli olarak en alt düzeyde çaba gösterebilir ya da yaptıkları işle gururlanabilir. Jaroslav Vanek, «özyönetim sisteminin..., tam tamına ekonomik ölçütlerle değerlendirildiğinde, varolan öteki ekonomik sistemlerden çok üstün göründüğünü» ileri sürerken[15] pek çok noktanın üzerinde durur; ama benim gözümde bir tanesi, tutumlar, ahlâk ve çatışmadan kaçınmayla ilgili olanı özellikle önemlidir. Bu bağlamda, yine **ölçeğin** önemini vurgulamak («küçük güzeldir») zorunlu gibidir. Buna Sovyetler'deki tarım deneyiminden verilecek son örneklerden birisi, **beznaryadnoye zveno** denen şey, yani özerk çalışma-ekibidir. Çalışmalarını örgütlemek üzere kendi başlarına hareket eden yedi-sekiz köylüden oluşan bir grubun, üretkenliği büyük oranda arttırdığı ve pek çok büyük birimlerin tersine denetlenmeye gerek göstermediği anlaşılmıştır. Burada bir mesaj yatar Kuşkusuz yedi ya da sekizin optimal anlam taşıyan sihirli bir sayı olduğunu ortaya attığım yok. Ama, binleri kapsayan iyi bir örgütsel şemanın bile hüsrana uğratıcı sonuçlar vereceği görülebilir pekâlâ.

Yatırımlar ve Büyüme

Yatırımlar iki bölüme ayrılır: Bir, genellikle ya yeni üretken birimlerin kurulmasını, ya da varolan-

(15) Vanek, (ed.), a.g.yy., s. 364.

ların önemli ölçüde genişletilmesini kapsayan ve yapısal önem taşıyan yatırımlar; iki, değişen talebe (ya da yeni tekniklere) göre ayarlanan yatırımlar. İkinci türden yatırımlar (seçilmiş komitenin gerekliliğini açıkça göstermesiyle) yönetimin sorumluluğunda yürütülecek; gerekli finansman ise ya elde tutulan kârlardan (geçmiş kârlara dayalı yedeklerden), ya da devlet banka sisteminden alınan kredilerden sağlanacaktır. İstisnai olarak, girişilen faaliyetin beraberinde (büyük bir dışsal ekonomi) getirdiği yada toplumsal bir «zorunluluk» olarak görüldüğü yerlerde, bütçeden bir ödenek ayrılabilir. Kredilerin düzeyini ve onun yanı sıra kredilerin verildiği yerlerdeki durumu sürekli gözetim altında tutmak, merkezi plâncılarla uyum içinde, bankanın görevi olacaktır. Yatırım mallarına ve yapım çalışmalarına yönelik enflasyonu dizginleyen aşırı talep doğurmaktan ve, ayrıca, aynı yatırım fırsatlarının pek çok işletme yönetimince birlikte görüldüğü bir durum yaratmaktan sakınmak zorunludur: Sözgelimi, daktilo çıktısını büyütmekten yana açık bir gereklilik ortaya çıktığını düşünün; bu durumda savurgan bir taklitçilik boy verebilir ve görünüşte kârlı yatırımdan üç kat daha fazla üretim yapılabilir; o zaman en etkin çalışacağını vaat eden firmaya kredi verip, öteki başvuranların teklifini geri çevirmek zorunluluğu duyulabilir. Büyük, yapısal önem taşıyan yatırımlara gelince, onlar asıl olarak merkezi plâncıların sorumluluğunda kalacaktır.

Sanayileşmiş, gelişkin bir ülkeyi tartıştığımıza göre, **yüksek** büyüme oranlarının öncelik sırasının başlarında yer alacağını varsaymaya gerek yoktur. Kıtlık bir olgu olarak varolacağı için, daha fazla maddi mal, konut, sosyal hizmetler vb. den yana baskılar gelecektir. Ama bu, çok kısa bir zaman diliminde köklü bir yapısal dönüşüm gerçekleştirmeye yönelişle aynı şey değildir. Öyle bir kampanya aslında piya-

sa mekanizmasına güvenmeyle de bağdaşmayabilir. Bu yüzden yatırımların büyük bir parçası «talebe göre ayarlama» türünden olacaktır. Kontrollu bir piyasa ortamı içerisinde, firmaların (devlet, toplumsal, kooperatif) bu tür ayarlamaları yapma araçlarına sahip olması temel bir önemdedir. Çünkü aksi takdirde, elde ettikleri kârlar akılcı bir amaca hizmet etmez. Örneğin mikro-çiplerden patates kızartmasına kadar herhangi bir şeyin talebi artarsa, fiyat ve ona bağlı olarak kârlar yükselir. Bir piyasa ekonomisinde fiyat ve kârlarda görülen bu yükselişin işlevi, yedek kapasite yoksa, zaten yatırım yapılmasını gerektirecek ek üretimi teşvik etmektir. Bu sonuç ortaya çıkmazsa mekanizma işleyemez ve varolan işletmeler toplumsal ya da ekonomik bir amaca hizmet etmeyen aşırı kârlar elde ederler. Aslında, bir tür sosyalist anti-tröst yasası çıkarmak zorunlu olacaktır: Rekabet istendiği ve yararlı olduğu sektörlerde, gayriresmi şebeke ve kartellerin kurulmasının önüne geçilmesi, anlaşmaların genişletilmemesi ya da yarışa girilmemesi sürekli gözetilecektir. Böyle bir eğilimle mücadele etmenin yollarından birisi, söz konusu sektörde yeni üretken birimlerin kurulmasını (elverişli koşullarda alınan kredilerle, vb.) özendirmektir: zaten «sosyalist bir piyasa»da merkezi plâncıların önemli bir işlevi de budur.

Deneyimler, yatırım çevrimleri tehlikesinin varlığına işaret etmektedir. Önceki sayfalarda ortaya atılan anlayışın bütününe karşı fundamentalist bir itiraz bunu vurgular. Kapsamlı bir plânlamanın olmayışı piyasa güçlerinin rolü, «anarşi» unsurlarını kontrol altına alınamayan zigzaglar çizilmesini, hızlı büyümeleri ve gerilemeleri gündeme getirecektir. Piyasalar, fiilen gerçekleşen şeyler hakkında (kusursuz) bilgi sağlar. Bir paralellik kurmayı düşünerek, arka camdan geride bıraktığı yola bakan bir şoför kimsenin aklına gelmedi mi?

Eleştirinin bir yararı vardır. Bununla birlikte, plânlama oldukça merkezileşmiş olsa bile, bilginin eksik kalması bir olgudur. Burada ortaya atılan model, merkezi olarak plânlanan kategorilere, büyük yatırımları (enerji, çelik, ağır kimyasal maddeler gibi sektörlerdeki) yerleştirir. O yatırımların gelecekteki gereklilikleri hakkındaki bilgiyi en iyi toplayıp çözümleyebilecek yer merkezdir. Ayrıca, gördüğümüz gibi, yatırım çevrimlerine merkezileşmiş, piyasa-dışı ekonomilerde de rastlanır. Merkez açısından, uzaktan bir denetim kurarak, ayrıntılı emirler vermeden, kitlesel çaplı işsizlikten sakınarak ve enflasyon olmasın diye, ekonominin geri kalan kesiminin dümenini elinde tutmak gerçekten zor bir iştir —zor, ama kesinlikle olanaksız değil. Çünkü merkezin elinde, kredi politikası, üretim birimlerinin kurulması (ya da kurulmasının özendirilmesi), merkezi olarak yönetilen sektörlerdeki fiyatları denetlemek, kârın kullanımı, gelir dağılımı ve vergilendirme üstüne ana kurallar hazırlayıp uygulatma gibi silahlar olacaktır. Gerçi işletmelere ya da bireysel vatandaşlara ne kadar fazla özgürlük tanınırsa, kimi istenmeyen hareketlerin yapılabilmesi riski de o kadar büyür. Demek ki, gelirleri denetlemek, devlet ve yalnızca devlet işçi çalıştırıyorsa, işçinin bir kooperatif için mi yoksa kendisi için mi çalışabileceğini seçebilmesinden daha kolay görünmektedir. Ayrıca, neyi ve nasıl üretmeleri gerektiği konusunda karar verme hakkına sahip ayrı özerk üretim birimleri yoksa, ölçek ekonomilerini uygulamaya sokmak, taklitçilikten sakınmak da daha kolay görünebilir. Yine de Sovyet deneyimi bu iddiaları bütünüyle desteklemez. Devlet tek işveren olsa bile, farklı devlet kurumları bir satıcı piyasasında emek toplamak için birbiriyle çekişebilir ve iyi işçileri birbirlerinden kapmak için yüksek teklifler verebilirler. Arzda ortaya çıkan belirsizlik herkesin kendi malzemesini kendisinin bulmasına, oldukça büyük kapsamlı taklitçiliğe, uzmanlaş-

maya dayalı ölçek ekonomilerinin zarar görmesine yol açar. Sihirli bir değnek yoktur. Tam denetim olanaksızdır; herşeyi bilen bir merkezin genel bir plânlamayı başarma çabası, fiilen hiç kimsenin (merkezin bile) arzu etmediği sonuçlar üretir. Tam anlamıyla kontrolsuz bırakmak da işleyen bir şey olmaz ve kesinlikle sosyalist bir çözüm diye görülemez.

Mondragon deneyi bağlamında yazarken, «orta ve makro-düzeylerde güçlü bir plânlama kuruluşunun temel önem taşıdığını, aksi takdirde özyönetimle idare edilen bir ekonominin işleyemeyeceğini; firmaların girişi ve çıkışı, sermaye yoğunluğunun ayarlanma süreçleri gibi olguların ancak dikkatli bir plânlama ve kurumsal destek sayesinde gerçekleştirilebileceğini» iddia ettiklerinde[16], Thomas ve Logan'a katılmamak olanaksızdır. Onun yanı sıra Tinbergen'in şu kanısı da doğrudur: «Özyönetime ilişkin bir 'laissezfaire kuramı' yandaşlarının haklı olduğunu düşünmek son derece olasılık dışıdır. Optimum bir düzende bir takım işlerin merkezileşmiş bir tarzda yerine getirilmesi gerektiği ve dolayısıyla en alt düzeylere bırakılamayacağı inandırıcı bir şekilde gösterilebilir... 'Dışsal etkileri en aza indiren' düzeyi aramak gerekiyor»[17]. Bunun için, aranması gereken şey, merkezileşme, özyönetim ve yerel insiyatif arasında işlerlikli bir uzlaşmadır. Sovyet ekonomistlerden kimileri, kendi sistemlerini eleştirel bir yaklaşımla irdelerken, içinde yer alan alt-birimlerin belirli türden kararları almakta özgür oldukları karmaşık örgütlenmelerle ilgili kuramlar üstüne zekice yazılar yazmışlardır. Optimal bir karar yapısı tasarlar gibidirler.

(16) Thomas ve Logan, a.g.y., s. 187.

(17) Ed: Horvat vd. a.g.y., s. 226'da J. Tinbergen. «Kendi kendini yöneten organların çıkarlarıyla ulusal ekonominin istemleri arasındaki» çelişkilerle ilgili aynı noktaya W. Bienkowski de dikkat çekmişti: **Theory and Reality** (Londra: Allison and Busby, 1981), s. 269.

İdeal olarak, bireylerin ve grupların algıladıkları çıkarlarının her zaman için genel çıkara uyduğu bir durumun olması dilenir. Daha önce gözden geçirilen nedenlerden ötürü bu ideale erişilemez. Tıpkı, merkezi bir organın, her kararı genel çıkarların ışığında ele almasının, yani bütün dışsallıkları içselleştirmesinin olanaksız oluşu gibi. Güçlükler gerçekten çok büyük, üzerinde düşünülecek olasılıklar gerçekten çok fazla sayıdadır. Çeşitli bireyler ve gruplardan oluşan karmaşık bir toplum içindeki durum da çıkarın algılanmasını kaçınılmaz olarak etkiler. Başka alanlarda olduğu gibi yatırım alanında da yapılabilecek en iyi şey, ciddi dışsal etkiler; yani, doğrudan ilgili olan kişilerin bilgisi ya da sorumluluğunu aşan etkiler (olumlu olumsuz) doğuracak problem ya da karar türlerinin önceden saptanmasıdır. İçselleştirmenin (yani, daha üst bir otoriteye başvurmanın) maliyetinin kârı aşmasının olasılık dışı olduğu durumlarda, işin yapıldığı yerde karar verme özgürlüğüne bir sınır konabilir ve konmalıdır. Buradaki «maliyet» sözcüğü hayal kırıklığına uğramayı ve zamanda gecikmeyi de içerir.

Dış Ticaret

Kuşkusuz dış ticaret yapılacaktır. Ya dünyanın bir bölümü sosyalist olmayacak; ya da, ayrı sosyalist ülkeler olacaktır. Doğal olarak çeşitli sosyalist ülkelerin bir birlik oluşturması hem olanaklı, hem de istenir bir şeydir; ve/veya sıkı bir işbirliği içinde, belki de ortak bir paraya sahip olan bir sosyalist «ortak pazar». Sovyet tipindeki hantal «dış ticarette devlet tekeli» olmasına gerek duyulmayacağı umulur, ama, yine de, tek bilinen alternatif piyasadır —yani, değişim. Çok taraflı ticaretin iki taraflı takas karşısında apaçık üstünlükleri olduğundan, paranın konvertibl olmasını ve ekonomik birimlerin sınır aşırı alım satma yapma hakkını da içerir gibi görünecektir bu. An-

lamı da fiyatların ve döviz kurlarının gerçekçi bir düzeyde seyretmesidir. Bir başka anlamı, ülke dışına seyahat etmek isteyen bir vatandaşın ya da üretici ya da toptan satış işletmesinin, bir hükümet dairesinden izin almadan döviz edinebilmesidir. Ticareti yapılan mallarda iç ve dış ticaret fiyatları birbiriyle uyumlu olacaktır. Fiyatlar kısmen özgül anlaşmalarla yürütülen pazarlıkların sonucunda, kısmen de özel önemli metalar için düzenlenen uluslararası fiyat anlaşmalarının bir ürünü olarak oluşacaktır.

Marksist gelenekte dış ticaret konusunda bütün bütün bir netlik görülmez. Marx'ın konu üzerine söz verdiği cildi yazmadan önce ölmüş olması talihsizliktir. Kautsky, «satış için üretimin yerine kullanım için üretimin geçirilmesinin bir derece ulusal kendi kendine yeterlilik ve otarşi gerektireceğine inanıyordu»; çünkü, ulusal bir ekonomi içinden kaldırılmış olsa, piyasa değişimi devletler arasındaki ilişkilere nasıl egemen olabilirdi ki?[18] Kautsky bunu iddia ederken Marx ve Engels'in ortodoks çizgisinde kaldığına da kesinlikle inanıyordu. Ben burada tersini iddia ediyorum. Piyasa değişiminin sosyalist devletler içinde önemli bir rol oynayacağı dikkate alındığında, dış ticaret ilişkilerinde de aynı rolü oynamalıdır: önemli bir rol, ama mutlaka başat bir rol değil. Uzun vadeli uluslararası meta anlaşmalarına daha önce değinildi. Doğallıkla, her türlü alışverişte olduğu gibi, fiyatlar konusunda pazarlık yürütülecek, satıcı olabilen en iyi fiyatı almaya çalışacaktır. Korumayı savunan benzer (ve yer yer inandırıcı) argümanlar ortaya atılacaktır. Bir başka uzlaşmazlık kaynağı ise, büyük bir olasılıkla, yeniden üretilemeyen doğal kaynaklar zamanla fiziksel olarak kıtlaşmaya başladıklarında belirir. Diyelim sulama suyu, demir cevheri ya da petrol yataklarına ulaşma konusunda kavga-

(18) Selucky'den akt. a.g.y., s. 96.

ların çıkabilme zemini varsa, sosyalist ülkelerin her zaman dostça ilişkileri koruyacağını varsayamayız. Alım-satımın yerine başka bir yöntem geçirerek bu tehlike kalkmaz. Kautsky.nin otarşiyi olanaklı en büyük oranı çıkarması aslında alışverişe dayalı ilişkilerin biricik alternatifidir. Ne yazık ki, uluslararası çatışmaların kaynağının tek başına kapitalizm olduğunu söylemek o kadar basit değildir. Enternasyonalizm ideolojisini yaymak, halklar arasında ekonomik ve toplumsal ilişkileri geliştirmek ve birbirine bağımlılığı arttırmak için elden gelen yapılmalıdır. Otarşi elbette **pisaller***'dir. Doğmatiklerin «alternatifi» ise ya «doğrudan kullanım için» üretim yapılan, kesinlikle hem yararsız, hem de hayata geçirilemez bir derece merkezileşmeyi içeren bir dünya sosyalist uluslar topluluğudur; ya da belki, oldukça düşsel bir bolluk modeli. Bu modelde Batı Afrika'da yaşayan yoldaşlar, Batı Avrupa'daki yoldaşlara herhangi bir **quid pro quo**** beklemeden, tamamen insanlık sevgisi adına istedikleri miktarlarda kakao ve muz sağlamaya özgürce karar vereceklerdir. Eşitsiz değişim olmayacak, çünkü değişim olmayacaktır! Ilımlı bir dille söylersek, pek olası bir öyküye benzemiyor.

Demokratik Politikanın Ekonomik Rolü

Sosyalist inançları oluşturan temel parçalardan biri, gerçek bir ekonomik demokrasi görüleceği, insanların olayları üretici ve tüketiciler olarak kendi yeteneklerine göre etkileyebileceğidir. Başka faktörlerin yanı sıra, Sovyet modeli de işte bu standarda göre değerlendirilebilir ve yetersiz bulunabilir.

Alıcılar olarak davranışlarıyla üretim modelini etkilemek, müşterilere yetki vermenin elbette gerçekten en demokratik yoludur. Doğrudan bir «politik»

(*) Son çare. (ç.n.)
(**) karşılık. (ç.n.)

alternatif yoktur. Sonsuz çeşitlilikte ve birleşimde yüzbinlerce farklı türden mal ve hizmet olduğunda, politik bir oylama sürecine kalkışmak pratiğe geçirilemez bir deneme olur. Mikro-ekonomik tüketici tercihlerini birleştiren bir oy pusulası düşünülemez. Ne olursa olsun çoğunluk oyu hem istenmeyen, hem de uygun olmayan bir şeydir. Tüketim konularında azınlığın hakları ne olacak? Bir kentin ya da ülkenin vatandaşlarının, azınlığın beğenisini kazanmış herhangi bir şeyi —yaylı sazlar quartetinden çavdar ekmeğine— **sağlamamaktan** yana 3'e 1 oyla karar vermesi doğru olur mu? Herhangi bir şeye duyulan isteğin yoğunluğu, başka şeylerin ne kadarından vazgeçilebileceğini (yani, hangi **fiyatın** verilmeye hazır olunduğunu) öğrenmenin dışında hangi yolla ölçülebilir? Kabul edilebilir oranda bir gelir dağılımı ve büyük miktarlarda kazanılmamış gelirlerin görülmediği durumlarda, tüketicinin tercihine ulaşmanın tüketiciye seçme olanağı tanımaktan başka bir yöntemi bilinmemektedir. Bunun anlamı da, «bolluk» konusunda zorlama varsayımlara kalkışmazsak, tüketicinin satın alma gücünü kullanarak, dükkânlardan alışveriş yaparak —Sovyet reformcularının «rubleyle oylama» dediği şey— seçimini göstermesidir. O zaman dükkânlar da müşterilerinin satın almak isteyeceği malları bulabilme araçlarına sahip olmalıdır. Vatandaşların değişik gereksinme ve beğenilerini toplumun üretken kapasitesi ve vatandaşlarının genel refahıyla uyum içinde (yani, kirlilikten ve öteki türden tasarrufu önleyici dışsal etkilerden kaçınarak) sonuna kadar karşılama yollarını aramaları düşüncesinde anti-sosyalist bir yan yoktur ve olamaz. Milyonlarca insanın tam bir toplam rakamla ifade edilmemiş gereksinmelerinin kapsamlı (ve akla uygun) bir plân içinde birleştirilmesinin olanaksızlığını elbette hem deneyimle, hem de mantıksal çözümlemeyle öğrendik.

Daha önce göreli ve mutlak kıtlık arasında bir ayrım çizgisi çekmeye çalışmıştık. Yüksek fiyatlar ve öteki maddi uyarıcılar, yeniden üretilebilir malların ek miktarlarını sağlayabilir. Yine de, gelecekte görülecek şey mutlak kıtlık deneyinin (Kuzey Denizi'ndeki balık örneğindeki gibi) yayılması ise, o durumda toplum, oylarıyla, o tür ürünler için hiç değilse geçici bir önlem olarak karneye bağlama tasarısını yeğleyebilir. Bu yol kuşkusuz seçim şansını kısıtlayacaktır, ama yüksek fiyatların arz üzerindeki etkisinin önemsiz kalacağı koşullarda, bölüşümde adillik ilkesinde haklı bir gerekçe bulabilir. Bu tür durumlarda sık sık karşılaşılmayacağı yönünde akla uygun ümitler vardır.

Genel öncelikleri belirlerken (ya da aralarında bir seçim yaparken), perakende dağıtıma, kamu taşımacılığına, kırsal kliniklere, ana okullarına ve dondurucuların kitlesel çapta üretimine daha fazla yatırım kaynağı ayırırken, ekonominin herhangi bir dalındaki kötü gidişle ilgili bir soruşturma başlatırken demokratik oylama yönteminden —referandum dahil— yararlanılabilir. Merkezi ve ulusallaşmış sanayilerin en üst yönetim kademelerinde, üretici ve devlet temsilcilerinin yanı sıra kullanıcıların temsilcilerine de önemli işlevler tanınacaktır. Bu hareketler, kahverengi botların üretimini azaltmaya (ya da arttırmaya), ya da belirli bir kullanıcıya sülfürik asit tahsis etmeye (ya da etmemeye) karar verirken «demokratik» bir oylamaya başvurmayı düşlemekten oldukça farklıdır.

Demokratik biçimde seçilmiş meclisler bir bütün olarak ekonomi açısından içsel tutarlılığı olan perspektif plânları, önlerine getirildiği zaman, benimseyecek, değişiklikler yapacak ve aralarında seçim yapacaktır. Bu tür plânlar elbette yüksek bir toplam düzeyinde ifade edilecek ve en önemli etkiyi gelecek

plân dönemindeki belli başlı yatırımlar modeli üzerinde gösterecektir.

Böylesi yüksek düzeyde gerçekleştirilen tartışma ve kararlar çalışanların ancak küçük bir kısmını içine alır. Katılımın en anlamlı olduğu yer çok «alt» düzey, yani işyeri düzeyidir. Brus'un, 'işçiler ancak fiili kararların alındığı düzeyde içinde yer alırlarsa katılımın etkin olmasını ümit edebilirler; merkezileşmiş yani piyasasız bir plânlama modeli ise işletme düzeyinde karar alınmasına pek fırsat bırakmaz' şeklindeki doğru argümanını bir kez daha anımsamakta yarar vardır. Bu sefer de Thomas ve Logan'ı, aktarırsak: «Grup ne kadar geniş olursa, bireyler açısından, kendi çalıştıkları kuruluşların ufkunu aşan uzak yapılarda özdeşleşmek o kadar güç olur»[19] Dikey ast-üst ilişkisinin yerini, olanaklı olan yerlerde, yatay bağlar, yani (satıcılar ve müşterilerle) görüşerek bağlanan sözleşmeler, anlaşmalar almalıdır. Vurgulanması gerekiyor: Bu, müşterilerin ve üreticilerin ikisinin de günlük yaşamlarını ciddi biçimde etkilemek istediklerini varsayarsak , hem tüketici tercihinin, hem de üretici tercihinin karşılanmasının bir önkoşuludur. Doğmatikler, «toplum»un karar verdiği, emeğin doğrudan doğruya toplumsal nitelikli olduğu (yani, piyasa ve değer ilişkileri gibi «dolambaçlı yollara» sapmadan, toplumun kendi isteklerinin karşılanmasını bilinçle uyguladığı), varolmayan türden bir doğrudan ekonomik-politik demokrasi arayışı içerisinde bu sorunu geçiştirirler. Bettelheim'ın Yugoslav modelini üretilenleri piyasa —üreticiler değil— belirliyor diye eleştirdiği anımsanır. Bununla beraber, açıktır ki, üreticilere kullanıcıların neye gereksinme duyduğunu birisi (bir kurum) anlatmak zorundadır. O «birisi» kişisel-olmayan piyasa mekanizması değilse, ancak hiyerarşik bir üst olabilir. Yatay bağlar (piyasa) vardır, dikey bağlar (hiyerarşi) vardır. Baş-

(19) Thomas ve Logan, a.g.y., s. 187.

ka hangi boyut vardır? Kuşkusuz üreticiler aynı zamanda tüketicidir, ve tersi. Ama kaçınılmaz bir iş ve görev bölümü düşüncesinin içerdiği şey, bunun ancak herşeyi kapsayan bir hiyerarşik piramidin tepesinde gerçekleştiğidir.

Rekabetçi toplumsallaşmış mülkiyet sektöründe ve kooperatiflerde, işçiler katılıma, toplantılarda yer almaya, komiteleri desteklemeye, öneri sunmaya, işlerlikli bir yönetimin seçilmesine yardım etmeye özendirilir. Herkes bunlarla ilgilenmez, çünkü kimilerinin çalışma süreci dışındaki hobilere daha büyük bir ilgisi vardır ve bu tamamen haklarıdır. Belirli bir üretim biriminde çalışanların sayısı ne kadar küçük olursa, fiili bir katılım, «ait olma» duygusunun hissedilmesi o kadar olasıdır. Bunun 50 kişilik bir grupta gerçekleşmesini 5.000 kişilik bir grupta gerçekleşmesinden çok daha kolay olacağını, sezgilerimizle elbette hepimiz biliriz. Bireyler işlerini değiştirmekte, farklı bir uzmanlaşmaya yönelmekte ve devlet için çalışmayı bırakıp bir kooperatifte ya da kendi hesabına çalışmaya geçmekte özgür olacaklardır. Üreticilerin tercihleri kavramı, tüketicilerin tercihleri gibi hep akılda tutulmasında yarar olan bir kavramdır.

Bu, Sosyalizm midir?

Toparlayalım. Önceki sayfalarda ana hatları verilen toplumun özellikleri şöyle sıralanabilir:

(a) Devlet, toplumsal ve kooperatif mülkiyetinin, belirleyiciliği, üretim araçlarında büyük çaplı özel mülkiyetin bulunmayışı.

(b) Seçilmiş bir meclise karşı sorumlu bir otoritenin yapısal önemdeki belli başlı yatırımları bilinçli olarak plânlaması.

(c) Bilgisel, teknolojik ve örgütsel ölçek ekonomilerinin (ve belli başlı dışsallıkların varlığının)

vazgeçilmez kıldığı sektörlerle (ve karar türleriyle) sınırlı, güncel mikro-ekonomik işlerin merkezi biçimde yönetilmesi.

(d) Katılımı en üst düzeye çıkarmanın aracı olarak ve «ait olma» duygusu versin diye küçük ölçeğin tercih edilmesi. Merkezileşmiş ya da tekelleşmiş sektörler —ve özel girişimin belirli bir alanı— dışında, yönetimin işçilere karşı sorumlu olması

(e) Mal ve hizmetlerin cari üretim ve dağıtımının her olanaklı zamanda ilgili tarafların görüşmeleriyle saptanması. Bunda, seçme şansının önkoşulu olan rekabetin içerili ve gerekli olduğu açık biçimde tanınmalıdır.

(f) İşçiler işlerinin niteliğini seçmekte özgür olmalı, uzmanlık alanlarını değiştirebilecek her türlü fırsattan yararlanmalıdırlar. İsterlerse kooperatiflerde ya da kendi hesaplarına (sözgelimi, bir aile çiftliği, atölye ya da hizmet kuruluşunda) çalışmayı kararlaştırabilirler.

(g) Sınırsız bir piyasa ekonomisi, zamanı gelince kendi kendine zarar verdiği ve hoşgörülemez toplumsal eşitsizlikler yarattığı için; devlet gelir politikalarını saptamada, vergi (ve farklı rantlar) toplamada, tekelci gücü sınırlamak üzere mübadele etmede ve genel olarak rekabetçi bir piyasanın ana kural ve sınırlarını belirlemede yaşamsal işlevler görecektir. Kimi sektörler (eğitim, sağlık, vb.) doğallıkla piyasa ölçütlerinin dışında tutulacaktır.

(h) Maddi eşitsizliğin bir derecede kalmasının, emeğin yönetsel temelde yönetiminden kaçınmanın bir önkoşulu olduğu kabul edilir, ama moral özendiriciler cesaretlendirilip, eşitsizlikler bilinçli yollarla sınırlanacaktır. İş sağlama görevi, mikro-kârlılık etkenlerini geri plâna atacaktır.

(i) Gerek yönetsel, gerekse işletme düzeyinde yöneticilerle yönetilenler arasındaki ayrım gerçekçi bir temelde kaldırılamazsa da, gücün kötüye kulla-

nılmasına engeller koymak ve olanaklı en geniş demokratik danışmanın sağlanmasını geliştirmek için büyük özen gösterilmelidir.

Bahro'nun sosyalizm üzerine yazılarında gözlemlediği en ciddi problem, kısmi ve genel çıkarın uzlaştırılmasıdır[20] Bu görüş doğrudur ve burada ana hatlarıyla çizilen model için de geçerlidir. İnsanların bundan böyle mutlu biçimde yaşayacakları yalnızca peri masallarında görülür ve herkesin anlaşmasına ancak ütopyada (herkesin anlaşır **hale getirildiği** sahte bir ütopyada) rastlanır. Temel anlaşmazlıkların sadece üretim araçlarında özel mülkiyet yüzünden görüldüğünü iddia etmek saçmalıktır. Göreli kıtlık ve ona bağlı olarak fırsat-maliyeti varsayımı, kesinlikle bir çatışma çıkarmaya yeter. Devlet, devletin demokratik kurumları tartışmaları çözüme bağlayacak, kaynaklar üstünde birbiriyle çatışan iddiaları halledecektir, ama sendikalar ve öteki çıkar grupları (bölgesel gruplar, ya da çeşitli uluslardan oluşan bir sosyalist federasyonda ulusal gruplar) sorun çıkarabilir ve özellikle kaynakların, aşırı oranda gelirlerin ve enflasyonun aşırı boyutlara varmasına neden olabilir. Kimi insanlar, önerilen modelin, yaşayabilir olmadığını, sosyalist de olmadığını, aynı anda ikisi birden de olmadığını göstererek, bütün bunları ve piyasalarla rekabetin varlığını dikkate alabilirler. Kuşkusuz «tek ülkede sosyalizm» hakkında alaycı sözler söyleyeceklerdir. Bu son noktada bir kez daha, sosyalist bir federasyonun, ortak pazarın, ekonomik topluluğun epeyce istenir belki de, bırakın küçük ülkeleri, kesinlikle orta büyüklükteki ülkeler için bile temel önemde) bir şey olduğunu vurgulayacağım. Ancak «sosyalizmi» ister istemez dünya çapında bir şey diye tanımlamak, başka türlerini dışlamak, gü-

(20) R. Bahro, **Die Alternative** (Köln. Europaische Verlagsanstalt, 1977), s. 537.

nümüzün uygulamalarının zaman ölçüsü içinde uygulanabilirlik âleminden çıkmaktır. Uzun vadede, «bir dünya» bir olasılıktır. Nükleer silahların yıkıcı güçleri o kerteye ulaşmıştır ki, egemen devletlerin gelecek yüzyıla kadar hayatlarını korumaları, insan ırkının gelecek yüzyıla kadar hayatını koruması olasılığını bir parça azaltmaktadır. Burada bütün ortaya konan düşünce, kendilerine sosyalist adını takmakta haklı gören bir devletin ya da devletler grubunun dış ticarete gireceğidir

Sonuç

Sosyalizmin uygulanabilir bir biçimini sunarken, umarım, hiç bir yerde romantik ütopyacılığa kaçmadım, zorlama ekonomik ya da psikolojik varsayımlarda bulunmadım. Sonuçta ortaya çıkan tablo çekici mi? İstenir mi? Bu, daha çok, bakışa göre değişen bir şey. Kimileri için romantikliğin olmayışı ciddi bir kusurdur. Onların gözünde sosyalizm, uğrunda ölünmeye değer, dinin yerini alan bir şeydir. Burada sunulan tablo donuktur ve daha çok pratik konulara vurgu yapılmıştır. Paris'in çeşitli üniversitelerinden birinin dış duvarlarında şöyle yazıyordu: «A BAS LA VİE QUOTIDIENNE». Kahrolsun işgünleri» diye çevrilebilir. Açıkçası benim düşüncelerimin oluşturduğu öğretiyi o yazıyı yazanı tatmin edemez. Ama o zaman da pratik hiçbir şey yapılamaz! İnsanlar alıp satmaya yine devam edeceklerdir; «tüketimcilik» dışlanmamıştır. Ben, göze çarpan derecede aşırı tüketimden (ya da Jones'lara ayak uydurmaktan) hoşlanmayan «millenarian»lara katılıyorum, ama bu dıştaki kişilerin ya kararnameyle, ya da varsayımlarla zorla dayatabileceği bir tutum olmaz. Hırsızlığın ve dolandırıcılığın yok olup gideceğini hepimiz umarız; ama gerçekçi olursak, çilingirlerin ve dinleyicilerin ve de polisin iş görmeye devam edeceklerini varsaymamız gerekir. Kıskançlık yüce bir erdem olmasa bi-

le, kimi bireylerin, yatakta olsun konsey meclisinde olsun, başkalarının başarılarını kıskanmaları olasıdır. Saf bir düşünceye kapılıp sarhoşluğun üretim araçlarındaki özel mülkiyetten ve likör ticaretindeki reklâmların etkisinden kaynaklandığını sanmadıkça, ben de ondan çok yakınsam bile, kimi bireyler herhalde aşırı ölçüde içmeye (başarı diye göstermek ya da başarısızlık için kendilerini avutmak amacıyla) devam edeceklerdir. Öyle istiyoruz diye eksikli bir dünyayı kusursuz hale getiremeyiz. 'Doğuştan günahkârlık' varsayımı (ne yazık ki) toplumun örgütlenmesi açısından kapitalizmin kurumlarıyla devletin bozduğu 'asil yabanıl' varsayımından daha gerçekçi bir temeldir.

Mülk sahibi olarak, plâncı olarak, toplumsal ve ekonomik önceliklerin uygulatıcısı olarak, devletin rolünün çok büyük olacağı açıktır. Demokrasi varsayımı bu görevi kolaylaştırmaz, zorlaştırır; çünkü politik partilerde ve onların yürüttükleri propagandada birbiriyle uyuşmayan çeşitli hedefler yansıyacaktır. Eğitimli ve olgun seçmenlerin, ekonomiyi dengede tutacak, aşırı enflasyondan ve işsizlikten sakınacak, piyasanın kontrol dışına çıkmadan işlemesine olanak verecek hükümetlere destek verecekleri umulur. Öngörülen tehlike, «kapitalizmi restore etmeye» oy verme tehlikesi değildir. Sovyet tipi sisteme halkın yoğun biçimde karşı çıktığı ülkelerde bile (sözgelimi, Polonya ya da Çekoslovakya) bu türden bir kitlesel hareket görülmedi. Tehlike daha çok, özellikle gelir ve fiyat politikasıyla yatırımlarda, çok «politik» bir ekonominin ortaya çıkması tehlikesidir. Bunun sonucunda yüz yüze gelinen gerginlik ve sıkıntılar, hem ekonomik, hem de politik dengeyi bozabilecek bir ekonomik krize varacaktır. Bununla beraber, ekonomide olsun politikada olsun, hareket etme özgürlüğü adına ödenecek kaçınılmaz bir bedel vardır: İnsanlar yanlış hareketler içine girebilirler. Tıp-

kı, sansür olmasa, kimi yanlış, tartışmalı ve yanıltıcı konuların yayınlanacağından emin olabileceğimiz gibi; vatandaşların çok çirkin şeyleri reddedecek kadar olgunlaşacağı umudumuz boşa çıkabilir ya da çıkmayabilir.

Burada resmi çizilen «sosyalizm», kapitalizme, ya da şimdi varolan eksik ve karma «sistem»e göre tercih edilir midir? Hayek ve Friedman gibi eleştirmenlerin hoşnutsuzluğunu üstüne çeker mi? «Serfliğe giden yol»da bir aşama mıdır? Benim kanımca, bu «sosyalizm», daha fazla sayıda insanın kendi yaşamları ve çalışma koşullarını etkilemeleri için daha iyi fırsatlar sunacak; işsizliğin ve sivil sürtüşmenin ortaya çıkması tehlikelerini azaltacak; işletmeleri ve yeniliği özendirecek ve yaşamın kalitesine özel bir dikkat ayıracaktır. Kuşkusuz bunların hiçbirini garanti etmez. Hiçbir şey garanti edilemez. İnsanlar saçmalıklar lehine oy kullanabilir, televizyondaki dizi filmleri izleyebilir, güzel yerleri çöplüğe çevirebilir. Çıkar çatışmaları çok aşırı boyutlara varıp istikrarı tehdit edebilir. Ama burada sunulan sosyalizm, en azından, sınıf savaşımını en aza indirmeli; akla uygun maddi standartlarda, pratiğe geçirilebilir derecede bir tüketici egemenliğiyle ve vatandaşlara çok çeşitli etkinlikler arasında bir seçim yapma şanşının tanınmasıyla, hoşgörülebilir ve hoşgörülü bir yaşamın uluslararası çatısını sağlamalıdır. Ekonomik bir optimuma ulaşabilir mi? Elbette hayır! Ekonomik hesaplama olanakları varolacaktır, ama seçme özgürlüğü hem belirsizliği, hem de hata yapma riskini içerir. Bugün kapitalizm adına kaydedilen enflasyon, döviz kuru dalgalanmaları, faiz oranlarının zigzaglar çizmesi ve işsizliğe kıyasla, kararları alanlar doğru kararları daha sık alabilme açısından daha iyi araçlara sahip olabilirler pekâlâ.

Hatalara düşülecek, çelişkiler kendini gösterecek, isyan edenler değişiklik isteyecek, muhafazakârlar

direnecek, kısacası tarih ne bitecek, ne de baştan başlayacaktır. Farklı okullardan gelen ekonomistler, felsefeciler ve toplumbilimcilere iş olanağı eksiksiz biçimde sağlanacaktır Kuşkusuz nükleer bir felaket bütün bunlara ve bizim hepimize bir son vermedikçe.

Çin'de yaşanan kültür devriminin gösterdiği gibi, «sürekli devrim» bir felakete dönüşebilir; dağıtır, yoksullaştırır, zihinleri karıştırır. Ancak sürekli uyanıklık, **sürekli reform** tabii ki bir «zorunluluk» olacaktır.

Bu mutlu (?) notu düşerken, bu yolculuğu uygulanabilir, olanaklı bir gelecekle noktalamak yerinde olur. Burada ortaya atılan önermelerden bir çoğu karşı çıkılmaya açıktır ve umarım karşı çıkanlar **olacaktır.** Bu metin, hem sosyalistleri hem de anti-sosyalistleri kışkırtmak, olanaklar hakkında, alternatifler hakkında uzun uzun düşünmeye kışkırtmak düşüncesiyle kaleme alınmış, bir tür uzun (çok uzun?) tartışma bildirisidir. Kışkırtmakta başarılı olursa, yazar memnun kalacaktır

Ek 1: Çelişki Üstüne

«Uygulanabilir sosyalizm»de çelişkiler kaçınılmazdır ve hoşgörüyle karşılanmak zorunda kalınacaktır. Aslında yer yer hoş karşılanmalıdır, ya da ben öyle iddia ediyorum. Karl Popper'ın kimi okurları buna katılmazlar. Popper, bir anlamda, çelişkilerin yararlı, verimli, «ilerlemeyi üreten» bir nitelik taşıdığını kuşkusuz kabullenir, hatta vurgular, «ama yalnızca çelişkilere katlanmamaya kararlı olduğumuz sürece; bir başka deyişle, bir çelişkiyi asla kabul etmez. Bu tutumu değiştirdiğimiz ve çelişkilere tahammül etmeye karar verdiğimizde, çelişkilerin herhangi bir türden verimliliklerini hemen yitireceği kesindir... Çelişkiler kabullenilecekse, herhangi bir bilimsel etkinlikten de vazgeçmek gerekecektir»[1] O durumda, Popper'cı standarrtlara göre, bir suç işlemiş olur muyum? Belki sözcükleri seçişim (ya da, sanırım, **onun** sözcükleri ve örnekleri seçişi) açık ve net olmayabilir, yine de suç işlediğimi sanmıyorum. Popper, sözünü ettiği «çelişki» «o 1 Kasım 1938'de **buradaydı**» ve «1 Kasım 1938'de burada **değildi**» türünden açıklamalar biçimine büründüğü zaman, sonuna kadar haklıdır. O açıklamalardan birisinin doğru mu yanlış mı olduğunu kanıtlamak olanaklıdır. Aynı şekilde «phlogiston»* ya bilimsel açıdan geçerli bir kavramdı, ya da değildi.

(1) K. Popper, **Conjectures and Refutations** (Londra: Routledge and Kegan Paul, 1963), s. 316-17.

(*) simyacıların yanma olayının aslı saydıkları uçucu madde. (ç.n.)

Benim aklımdaki çelişkiler kurumsal düzenlemelerde, daha doğrusu insanın kendi koşullarında içerilidir. Benim açımdan istediğim şeyi yapma özgürlüğü, başkalarının özgürlüğüyle çelişebilir, yer yer çelişir, ya da tutarsızlık gösterir. Arabamı kendim için en iyi yere park etme isteğim, başkalarının da, oraya park etme isteğiyle çelişir, yine o dar sokaktan aşağı hiç durmadan geçip gitmek isteyenin isteğiyle uyuşmaz. Bu, bireysel ve toplumsal çıkarlar arasındaki daha genel çelişkinin özel bir durumudur. Karar yetkisinin çok geniş kapsamlı sorumluluklar üstlenmiş kişilerin ellerinde toplanması «dışsallıkları içselleştirmeyi», geniş kapsamlı sonuçlardan endişelenmeyi kolaylaştırır, ama mikro ayrıntıların görülemeyişi de pratikte ters sonuçlar doğurabilir. Buna karşılık, karar yetkisini daha alk düzeylere vermek mikro ayrıntıların daha yakından yansıtılmasını ve daha büyük bir katılım duygusunu sağlar, ama başkasının hareketlerinin bir takım olası ve önemli olabilecek «dışsal» sonuçlarının görülmemesi pahasına. Popper, eminim, şimdi yazdığım herşeye katılır, ama bu konulara farklı bir etiket takabilirdi. Bunların reel dünyada birlikte yaşamayı beklememiz gereken güçlükler (çatışmalar, problemler ya da her neyse) olduğunu da pekâlâ kabul edebilirdi. Kuşkusuz o güçlükleri aşmaya **çalışacağız;** kişilerin potansiyel zararlar taşıyan hareketlerini sınırlayarak, araba park etmeyi düzenlemenin uygun (ya da daha az zararsız) bir yolunu bulmaya çalışacağız; merkezileşmeyle ademi merkezileşme arasında optimum bir dengeye yaklaşmayı deneyeceğiz. Ama bu, X'in 1 Kasım 1938' de bir yerde olup olmadığını, hatta görelilik kuramının doğruluğunu tartışma götürmez bir biçimde saptamakla tamamen aynı şey değildir. Bu sözcükleri yazarken, ceketinin üstünde şu tamamen aynı şey değildir. Bu sözcükleri yazarken, ceketinin üstünde şu sözcükler yazılı olarak geçip giden bir motorsikletli-

yi görüyorum: «Kaska evet, zorlamaya hayır» Yasa, yaralanmalar başkalarına da zarar verdiği için, kask takmanın **zorunlu** olduğunu söylerken, o motosikletli kendilerini yaralama riskini göze almak isteyenlerin bunu yapmaya özgür olmaları gerektiğine inanmaktadır. Yine bu da bir bireyle toplum arasındaki bir çelişkidir ve sanki fiziksel bir olgu ya da bilimsel bir kurammış gibi çözülemez. Popper bunları herhalde etik seçimler diye sınıflandırırdı, ki bir anlamıyla öyledir. Ama çelişkiler, zemini kalıcı görüş ya da çıkar farklılıklarında yatan düşüncelerden de kaynaklanabilir. Ayrıca, deyiş yerindeyse, çelişki düzeyleri arasında önemli bir ayrım vardır. Şöyle ki, merkezileşme/ademi merkezileşme ikiliğinden ileri gelen problemler herhalde her zaman bizimle beraber olacak, ama bu genel kategori **içindeki** özgül sorunlar —örneğin, petrol sanayii için belli başlı yatırım kararlarının verileceği yer— bir kararla sonuçlandırılıp çözülebilir ve çözülür de. Aynı şekilde, bireysel ve toplumsal istekler arasındaki çelişkilerin kalkması gibi ,araba park etmeden dolayı çıkan problemler sürse bile, belirli bir araba mutlaka bir yerlere park etmelidir.

Bir başka deyişle, gerçekten de özgül çelişkiler çözülmeye çalışılmalıdır. Ama buna karşın, tasarlanabilir herhangi bir toplum biçiminde belirli tipten ya da türden gerginlikler, tartışma nedenleri ortadan kalkmayacaktır.

Popper'ın itirazlarını aslında, bir başka türden topluma yönelmeye girişme düşüncesine yöneltmesi daha olasıdır. Popper parça parça gerçekleştirilen reformlara inanır, geleceğin dünyasının ayrıntılarıyla tasarlanmasından sakınır. Şimdi önümüze dikilmiş pek çok yakıcı problemleri bir bir çözmeye çalışmanın yeterli olduğunu iddia eder. Bu görüşe bir hayli sempati duyuyorum. Yine de ivedi sorunlara salt ampirik tepkiler, stratejik türden amaçların olmasını

reddetmek, bugünün çözümsüz ve tehlikeli dünyasına kesinlikle büyük sınırlamalar getirmektedir. Anlaşıldı, kahrolsun ütopyalar! Ama bir **sistemin** belirli yönleri doyurucu biçimde işlemiyorsa, en azından sistemi değiştirmeyi düşünmek de kesinlikle doğru olur.

Kısmi reformların kendi yenilgilerini kendilerinin hazırladıkları yerlerde durum böyledir. Örneğin, Sovyet tipi merkezileşmiş plânlamayı düşünün. Onun içsel bir mantığı vardır: Merkez gereksinmeler konusunda bilgi toplar, ne ve kimin için üretileceği konusunda talimatlar dağıtır ve bu talimatlara uymanın araçlarını sağlar. Bildiğimiz gibi, işlerin bu şekilde halledilmesi pek çok bakımdan etkisiz kalmıştır. İhtiyatlı ve parça parça reformu savunan biri —ona Popperoviç adını verelim— bir değişiklik önerir: Belirli sanayilerdeki işletmeler girdilerini, merkezin kendilerine dağıtmasının yerine, özgürce satın alabilsinler ister. İnsanoğlunun yabancı bir maddeyi kabul etmemesi gibi, sistem de bunu reddeder. Görünüşte istenir olan satın alma özgürlüğü plânlama sisteminin geri kalan kısmıyla çelişkiye düşer, çünkü mal satıcıları **kendi** girdilerini satın alma özgürlüğünden yoksundurlar, çünkü mal satıcıları önceliği yine merkezin plânladığı malların teslimine verir, çünkü fiyat sistemi uygun değildir ve yanlış sinyaller verir, vb. Önceden işaret edildiği gibi, reform **paketler** halinde gelir. Bir «ekonomik reform» öyküsü, Varşova'nın trafik kontrol dairesinin, Londra'nın görünüşte üstün trafik akışını incelemesi amacıyla, Londra'ya gönderdiği bir heyete ilişkindir. Heyetin bildirdiğine göre, düzenlemelerdeki tek farklılık, Londra'daki trafiğin, Varşova'ya benzemeyerek, soldan işlemesiydi. Böylece, **parça parça** reformlara inananlar, bir deneme süresi için, Varşova'da soldan işleyecek üçüncü bir trafik başlatılması gerektiğine karar verdiler.

Ek 2: İki Eleştiri

Şımdi de **Devrimci İşçi** adını vereceğimiz düşsel bir dergide yazan bir eleştirmenin tepkisini aklımıza getirmeye çalışalım. (Bu başlığı taşıyan bir dergi ismi daha hiç duymadım ve eğer varsa editöründen hemen özür dilerim). Düşümüzü sürdürerek, eleştirmenin ciddi, inançlı ve zeki bir doğmatik olduğunu, basit suçlamalarla yetinmeyeceğini de varsayalım: Yazarın CIA'den ne kadar para aldığı gibi sözlerle spekülasyon yürütmeyecek, ya da dile getirilen düşüncelerin Chicago okulunun düşüncelerinden ayrılamayacağını iddia etmeyecektir. Bir başka deyişle, ciddi bir saldırı başlatmayı önermektedir. Ama hangi doğrultuda?

Tanımsal boyutta denebilir. Burada anlatılanlar olanaklı bir geçiş toplumuna ilişkindir, sosyalizme değil. Örneğin Bettelheim'ın da bu konumda olmasını bekleyebilirim. Paris'de burada dile getirilen düşüncelerin bir kısmını ortaya koyan bir bildiriyi okuduğum sırada o da oradaydı ve yorumu şöyle oldu: «Evet, gerçekten de, anlatılan problemler iktidarın ele geçirilişinin sabahında kesinlikle başgösterecektir.» Ben de, kendi görüşümce, problemlerin yarından sonra da gündemden kalkmayacağı şeklinde yanıt verdim.

O problemler göreli gerilik yüzünden mi SSCB'de ortaya çıktılar ya da başka yerlerde çıkacaklar? Yoksa sınıf savaşımı yeterli bir kararlılıkla yürütülmediği için mi? İki soruya da verilecek yanıt kesinlikle «hayır» olmalıdır. Ekonomik kalkınma ve sanayinin

gelişmesi karmaşıklıkta, birbirine bağımlı öğelerin sayısında, ürünler yelpazesinde, uzmanlaşmada ve işbölümünde büyük bir artış doğurur.

Ciddi bir eleştirinin gelmesi beklenmeli bu noktada: **Sosyalizm ve piyasa bağdaşmazdır.** Bu görüş Marx'ın kendisinin, Kautsky'nin, Lenin ve Buharin'in görüşüydü. Sweezy, Bettelheim ve Mandel'in kanısı da budur. İsmi son anılan üç kişi, piyasa ilişkilerinin ve paranın hemen «kaldırılamayacağını», bir süre için gerekli olduklarını kabul etmek isterler; ama bu bir geçiş dönemi olacaktır.

Buradaki anlaşmazlık, süreç içerisinde geniş, güçlü, ekonomik bakımdan etkisiz ve toplumsal bakımdan tehlikeli bir bürokratik hiyerarşi yaratmadan, piyasa ilişkilerinin kaldırılmasının önündeki engelleri aşmanın olanaklarında yoğunlaşır. Sovyet tipi plânlamanın böyle bir hiyerarşiden ayrılmaz oluşu, hem etkisiz, hem de istenmeyen bir şey olarak kalışı, Sweezy, Bettelheim ve Mandel tarafından kabul edilir, aslında vurgulanır[1]. Benim onlarla uyuşmazlığım ise, önceki sayfalarda uzun uzun savunulmuş olan, ona yetki veren **işlevleri** azaltmadıkça «bürokrasinin» egemen rolünden kaçmanın hiçbir yolunun bulunmadığı görüşüdür. Bunu üretici birimlere özerklik tanımadan ve dolayısıyla «meta üretimi» ve piyasa olmadan yapmaya kalkmak olanaksızdır. İnsanların içinde çalıştığı üretim birimlerinin özerkliğiyle bağlantılı olmadıkça, katılımı, anlamlı bir özyönetimi tasarımlamak da olanaksızdır.

Hayır, benim düşsel eleştiricim, bunun çalışma ilişkilerindeki demokrasiyi anlamadığımı gösterdiğini

(1) Bkz. Paul Sweezy ve Charles Bettelheim'ın **Monthly Review**'nun çeşitli sayılarındaki tartışmaları ve başka yapıtlarıyla, E. Mandel, **Marxist Economic Theory** (Londra: Ink Links, 1968)'nin son bölümleri. Kuşkusuz, Sovyet deneyiminin öteki yönlerine ilişkin değerlendirmelerine katılmazlar.

ileri sürecektir. «Birleşmiş üreticiler» karar vereceklerdir. Onlar aynı zamanda tüketicidirler, bunun için elbette vatandaşlarının gereksinmelerini akılda tutarak karar vereceklerdir. Sovyet deneyiminin konuyla ilgisi yoktur (diyebilir), çünkü orada «sömürücü» seçkinler vardır, gerçek bir demokrasiye rastlanmaz, vb. Ciddi çözümlemelere girişme yerine gevşek slogan deyişleri kullanmayı kınamaya yine devam edebilirim. Gerçek doğmatikler «ciddi çözümlemelerden» söz edilmesini düşsel-olmayan bir ampirizm diye redederler: Yolu («devrimci praxis») gösterecektir. Hangi yolu? Bunu bilmiyorlar ve öğrenmeye özel bir ilgi gösterir bir görüntü de vermiyorlar.

O zaman zeki doğmatik, oklarını, piyasa mekanizmasında kesinlikle görülen zayıflıklara ve yetersizliklere yöneltecektir. İşsizliğin, çevrimsel dalgalanmaların, aşırı gelir eşitsizliklerinin doğurduğu tehlikelere değinecektir. Kapitalist ülkelerdeki, piyasa ilişkilerinin yerini yönetsel-ast-üst ilişkisinin aldığı büyük kuruluşların çoğalmasına dikkat çekecektir. Bilgisayarlaşmanın, mikro-çipin sağladığı ilerlemeler ve büyük potansiyel güçler üzerinde de durabilir. Piyasa rekabet demektir ve olumsuz özelliklerini hepimiz görebiliriz. Bu doğrultuda pek çok yerinde eleştiri yöneltilebilir, ama, ne yazık ki, asıl sorunu yakalayamadan: Başka alternatif var mıdır, önerilen nedir? Ne olursa olsun, burada savunulan düşünce, dizginlerinden boşanmış bir serbest piyasa değildir; plânlamanın oynayacağı önemli bir rol vardır. Plânla piyasa arasındaki, merkezi ve yerel kararlar arasındaki sınır çizgisinde ortaya çıkacak gerginlik ve çelişkiler gerçekten de önceden kestirilebilir ve oldukça kaçınılamaz şeylerdir —bir birey ya da grubun çıkar ve isteklerinin başkalarınınkilerle çatışabilmesi gibi kaçınılamaz. Sosyalizm, bu uzlaşmazlık ve çelişkilerin varolmayacağı, **varolamayacağı** bir şekilde tanımlanacak olursa, (kanımca) tekrar ütopya ale-

mine döneriz. Böyle bir dünya, bu kitapta belirtilen zaman ölçüsünü aşan bir gelecekte bile tasarlanamaz gibi görünmektedir. Tasarlanamaz ve arzu edilemez. Ne kadar sıkıcı, keşke hiç tartışmasaydık!

Evet, üretici aynı zamanda tüketicidir. Ama (genellikle) kendi ürünlerinin üreticisi ve tüketicisi değil. Radoslav Selucky bu açmaza işaret etmişti. Merkezileşmiş piyasasız ekonomide, «çalışan her insan aynı zamanda hem üretici, hem de tüketici olduğu için, ekonomik özü iki parçaya ayrılır; tüketici olarak, fiili istemlerini ortaya atarak, maddi gereksinmelerini ve çıkarlarını karşılamaya çalışırken, üretici olarak plân hedeflerindeki maddi çıkarına göre hareket eder.» Piyasasız sistemin doğasında içerili pek çok karmaşıklık ve çelişkiler nedeniyle, «bir üretici olarak, tüketici olarak yine kendisinin dile getirdiği fiili talebini karşılarsa, üretici olarak çıkarları aleyhinde hareket etmiş olur»[2]. Öyleyse, pratik koşullarda, bir piyasa olmazsa, bu çelişki nasıl aşılabilir?

Doğmatik eleştirmen özerk küçük-ölçekli faaliyetlere karşı tutumunu da aydınlığa kavuşturmalıdır. Küçük-ölçekli faaliyetlerin ekonomik olmadığını söyleyebilir ve ABD'de süpermarketlerin köşe başlarındaki küçük dükkânları yok ettiğine, ona ek olarak öteki sermaye yoğunlaşması örneklerine işaret edebilir. Şöyle yanıt vereyim: Evet, öyle **olabilir**, ama bu bir yasa konusu ya da ekonomi-dışı baskı olayı değildir. Süpermarketler gerçekten de Amerika'daki köşe başı dükkânlarını yok etti, ama rekabetle. Sosyalist süpermarketler de aynısını yapabilir. Ama kişi devlet eliyle ve toplumsallaşmış ticarette boşluklar buldu diye (bu boşluklar olduğu **için** kârlı görüyorsa), köşe başındaki bir dükkân sahibinin ticarete girişmesini önlemek için polis gönderip tutuklatılma-

(2) R. Selucky, **Marxizm, Socialism and Freedom** (Londra: Macmillan, 1979), s. 39.

malı. Kuşkusuz, sosyalizmde boşluk **olmayacağını varsaymak** olanaklıdır; kusursuz bilgi ve kusursuz motivasyonla birlikte yürüyen **ex ante** plânlama bütün gereksinmeleri yeterince gözetecektir. Bu yaklaşım, ortodoks ekonomi biliminde dile getirilen öteki varsayımlardan daha çok (ve daha az) zorlama olmaz. Bu düşünce hâlâ zorlama ve doğru sayılan bir yaklaşımdır. Hatalar varsayım yürüterek sahneden çıkarılabiliyorsa, hatanın nasıl saptanıp düzeltileceği konusu üzerinde düşünmeye gerçekten de gerek kalmaz.

Kıtlık düşüncesine de saldırılabilir ve anlamlı bir bolluk görüleceği olasılığı savunulabilir. Bugünkü dünyanın kaynakları savurganca harcaması, özellikle silahların yığılması, yadsınamaz. Ama fırsat maliyetinin yok edilmesi, insanların akla uygun biçimde istedikleri şeyleri sıfır fiyatla hiç bir kısıtlama olmadan bulabilmeleri ciddi ciddi varsayılabilir mi? İstekler sürekli genişler ve bunun nedeni yalnızca reklâm değildir. Aslında, sosyalistlerin yaşamın kalitesini iyileştirmek doğrultusundaki en doğru hedefleri ek kaynak istemlerini gündeme getirmektedir.

Eleştirici, toplumsallaşmış, ortak yarara sadık bir Yeni Erkek ya da Yeni Kadın düşüncesine de isyan edebilir. Burada yatan sorun, bu anlayışla bolluk kavramı arasında bir bağlantının olmasıdır. Birbirini dışlayan alternatifler arasında tercihler yaparken, işlevsel bir amacı olan net bir ortak yararın tanımlanması olanaklı değildir. Hesaplamaların nasıl yapılacağı, maliyetin nasıl ölçüleceği, maliyetle sonuç arasında nasıl bir ilişki kurulacağı sorunlarına da bu doğrultuda yaklaşılamaz. Bu çok zorunlu görevleri kimin uygulayacağı, ya da bir kere alınmış bir kararın nasıl uygulanacağı üzerinde düşünmeye yönelik bir girişim yapılmış gibi de görünmemektedir. Herhangi bir şeyin yapılabilmesinden önce, üç koşulun yerine getirilmesi zorunluluğunu tekrar tekrar

vurgulamak gerekiyor: **bilgi** (en iyi ne yapılacağı, en iyi nasıl yapılacağı), **motivasyon** (niçin böyle bir sıkıntıya katlanılacaktır) ve **araçlar.** Ne kadar iyi niyetli olursak olalım ve vatandaşlarımızı ne kadar çok seversek sevelim, hiç birimiz, ekonomik ve teknolojik açılardan olanaklı alternatif hareket yönleri konusundaki engin bilgilerden ancak bir kesitini edinebiliriz. En iyi güdülerse yola çıksak bile, araçlarını edinemedikçe hiç bir harekete geçemeyiz. Araçların alternatif şekillerde kullanılma durumları da olabilir; söz konusu olan piyasa dışı bir sistemse, araçlar, ne olabileceklerinin ayrımında olan bir organ (birisi) tarafından yönetsel yollarla dağıtılmak zorunda kalınacaktır.

Solcu eleştirmenin savunduğu piyasa-dışı sistem, **daha** hiyerarşik, daha bürokratik, devlete ve devletin yüksek memurlarına verdiği yetkiyle hemen hemen tasarlanabilir her alternatiften daha tehlikelidir. Yine de saldırıyı içeren olası bir eleştiri çizgisi, beni, yöneticilerle yönetilenler arasında kalıcı bir ayrımı, yani dikey bir işbölümü olacak bir sosyalizm düşlediğim için suçlamak olur. Çeşitli düzeylerde karar verme süreciyle bağıntılı bir sosyalist örgütlenme kuramı olmalıdır, mutlaka olacaktır. Düzeylerin ve buna bağlı olarak bir hiyerarşi gereksinmesinin varlığı, yaşamın basit olgularıdır. Şöyle ki, (bir kargo gemisi) kendi içinde bir kaptana ve başmühendise yer veren bir işbölümüne sahipken, bu usta kişilerin herhangi birisinin, ya da tayfaların, gemilerinin nereye gitmesi gerektiğini bilmelerine olanak bulunmadığı apaçık bir olgudur. Başında sorumlu olarak birinin durduğu bir deniz taşımacılığı grubunun kargolar ve öteki gemilerin hareketleri hakkında bilgisi olacaktır. Elektrik şebekesinin başında da elbette aynı ölçüde sorumlu bir birey (yıllık olarak «değişmeyecek») bulunacak; elektrik santrallerinin yapımı ve yerleştirilmesini plânlamak, alternatif yerler ve üre-

tim teknikleri vb. üzerine kafa yormak birisine kalacaktır. «Halk»ın, yani «birleşmiş üreticiler»in bu işi yapma olasılığı, benim Wagner'in **Ring**'indeki Wotan'ı söyleyebilmemden daha fazla değildir. (Aslında iyi bir karşılaştırma olmadı. Çünkü, çok kötü de olsa, Wotan'ı **söyleyebilirim!**) «Halk»ın elinden gelen slogan türü açıklamalar tam anlamıyla çok anlamsız kalır ve bunun kişilerin zekâsı ya da güdüleriyle hiç ilgisi yoktur. Ortaya koymaya çalıştığım şey, karar yetkilerinin olabilen en geniş miktarının merkezden aşağıdaki düzeylere aktarıldığı, hiyerarşilerin çok çeşitli olduğu ve bu nedenle her şeyi kapsamadığı, birey ya da grupların isterlerse ulusallaşmış sektör dışında tercihlerde bulunabilecekleri, böylece insanların hem tüketici, **hem de** üretici olarak akla uygun bir derecede seçme şansını sağlayacağı bir sistemdir. Her düzeyde örgütleyenlerle örgütleneneler arasındaki ilişki, aslında, reel koşulların olanak tanıdığı kadarıyla demokratik olacaktır. Makro plânlar seçilmiş bir parlamento yani meclis tarafından onaylanacak, mikro düzeyde özyönetim işleyecektir. Ama yine de, müşterilere «otomatik» bir sorumluluk vermek, tekelci gücün istismar edilmesiyle kesimsel çıkarın tehlikeli yollar izleyebilecek şekilde gözetilmesinden sakınmak ve tüketici tercihini sağlamak üzere rekabet gereklidir. Emekli aylıklarıyla öteki sosyal hizmet harcamalarının yanı sıra, gelir farklılıkları, ayrıcalıklar ve vergi oranlarıyla ilgili politika da demokratik oylama yöntemleriyle belirlenecektir. Gücün istismar edildiği örnekler özgür basın sayesinde teşhir edilecektir. Politika kuramı «devletin sönüp gitmesi» diye ifade edilen doğası gereği yanlış düşünceyi doğallıkla terkedecek, dikkatlerini «güçler ayrımı», denetimler, dengeler ve dengeleyici yetkiler (gibi konularda, toplayacaktır; çünkü başkaları üzerinde güç kullanmayı olanaklı kılan istismarları en aza indirmek açısından sonuna dek uyanık durmak fiilen bir zorunluluk haline gelecektir.

Ancak son çözümlemede, zeki ve dogmatik eleştirmen sadece inanca; Marx'ın kıtlığın üstesinden gelen ve para olmadan, kişisel çıkar güdüsü olmadan ya da rekabet olmadan birlikte iyi bir yaşam kuran eşit vatandaşlardan oluşan adil, çatışma-sız, dünya çapında bir toplum şeklindeki rüyasının nihai aşamada gerçekleşeceğine beslenen inanca bel bağlamak zorunda kalacaktır. Bana göre bunda dinsel bir koku, bir tür karmaşık kargo-kültü çeşnisi vardır Ben doğal yapımla dine inanan bir insan değilim ve «praxis»i pratikle ilgisi bulunan bir çok şeyin olması diye yorumluyorum. Benim **uygulanabilir** sosyalizme ilgim oradan gelmektedir. Uygulanabilirliğin kısıtlı olması kişilerin sosyalizm tanımını önbelirler ve romantik ütopyaların bilinçli biçimde reddedilmesine götürür Ama benim eleştirmenim buna katılmayacaktır Birakalım katılmasın.

Oldukça değişik bir çevreden de saldırı geleceğinin düşünülmesi gerekir. Kılıcını Ekonomik İşler Enstitüsü'nde bileyen Lord Harris'e bakılabilir. Onlara kalırsa, sosyalizm reddedilecek, akla uygun görüntü sunan bir versiyon daha katı bir şekilde mahkûm edilecektir. Çünkü —öyle iddia edilecektir— kesinlikle merkezileşmiş bir tiranlık şeklinde yozlaşacak, eninde sonunda «serfliğe giden yol» olacaktır. Böyle bir sonuçtan iyi niyetle kaçınma konusunda güvence verseler bile, Hayek kesinlikle bunları söyleyecektir. Özel girişime yapılan övgüye devletin rolünün genişletilmesinin ürkütücü sonuçlarıyla ilgili uyarılar eşlik edecektir. İşçilerin özyönetimi etkisiz kalmış diye görülecektir. Tabii bunu söylerken, Yugoslav deneyimine ayrıca sendikaların özellikle İngiltere'deki tutum ve davranışlarına gönderme yapılacaktır. Sendikaların teknolojik ilerlemeye ve üretkenliğe karşı olumsuz tutumlarının kötü bir ünü vardır. Dokerlerin Londra limanını harabeye çevirmekte ne kadar başarılı oldukları (dokerler pekâlâ Liver-

pool'da da yakıp yıkma yolundadırlar) a...
lir —üstelik bunun anımsatılması **yerinde** olur. Bi-girişim yüceltilecek, özel girişimin yokluğu kınanacaktır. Kesinlikle varolabilecek ve bu kitapta değinilmiş olan pek çok güçlük ve çelişki kuvvetle vurgulanacaktır: Özellikle sermayenin riske atılması, başarının ödüllendirilmesi ve başarısızlığın cezalandırılması gibi problemler. Girişim fazla olmayacak, yeniliğe karşı koyulacaktır. Yüksek gelirlere konan sınırlamalar özendiricileri yok edecek; insiyatif koymayı caydıracak; yeteneğin başka yerlere göç etmesine neden olacaktır. Plânla piyasa arasında bir karma, piyasaya konan sınırlamalar işlemeyecek, etkinlik sağlamayla uyumlu olmayacaktır, vb.

Yanıtı ise aşağıdaki satırlarla anlatabilirim. Dev kuruluşlar çağında, girişime kalkışma, kararlara katılma fırsatına sahip bireylerin sayısı ılımlı bir ölçüdedir ve giderek azalmaktadır. Burada ortaya atılan şemaya göre, sayılarının fiilen artması da olasıdır. Gerçek bir özel girişimci ve rekabetçi ekonominin, «uygulanabilir sosyalizm» denen şey karşısında bir takım avantajları belki vardır, ama şu anda, sistemin doğasının derinliklerinde yatan nedenlerden dolayı, böylesi bir ekonomiden çok uzaktayız. Birleşmeler yönünde, devasa ve potansiyel bakımdan sorumsuz çok-uluslu şirketler yönünde ilerleyen eğilim, anti-tröst yasalarına karşın, her zamanki kadar güçlüdür. Enflasyon ve işsizlik, kaynaklardan etkin biçimde yararlanmaya hizmet etmez. Monetarizmin, güçlü çıkar gruplarının (işverenler ve sendikalar) ve modern teknolojiden oluşan bileşim karşısında çalışanların dörtte biri çok kısa sürede sokağa dökülebilir. Çalışanların ve sendikaların davranışlarına gelince, bu, gerçekten de yaşamsal önem taşıyan bir konu olmakla birlikte, henüz tek bir yönü gösteren kanıtlardan yoksunuz. Gerçi dokerler Rotterdam ve Hamburg'un yararına İngiltere limanlarına çok ciddi za-

rarlar verdiler, ama Rotterdam ve Hamburg'da da sendikalar vardı ve herkesin İngilizler kadar miyop (ve, samimi konuşursak, aptalca tutucu) olmasının gerekmediğini kanıtladılar. Kesimsel çıkarın körü körüne izlenmesi sosyalist bir ekonomiyi karaya oturtacaktır, bu olanaklıdır, ama kapitalist bir ekonomiyi de karaya oturtabilir. Kamuoyunun gözü hep çalışmadan yiyen çok zengin bireylerin üstünde olmasaydı ve zenginlerin kazançları yaptıkları işle hiç orantılı olmayan nefret ettirici boyutlara varmasaydı, daha yüksek ücret istemlerinde belki de daha az ısrar edilirdi. Bir tür popülist tiranlık tehlikesi yabana atılamaz, ama Hitler iktidara kapitalist bir devlette geldi ve burada önerilen ekonomik sistem Stalinizmin yükselişini kolaylaştırmış bir ekonomik sistemden çok çok uzaklardadır. O zaman yeniden bu kitaba başladığımda ortaya attığım argümanlara döneyim.

«Uygulanabilir sosyalizm» dünyası, uygulanabilir olsa bile, gerçekten arzu edilir bir şey midir? Bu konuda düşünceler mutlaka farklılaşacaktır Daha çekici ve ütopyacı olmayan başka alternatifler var mıdır? (Marksist bakış «kusursuz rekabet» düşüncesinden daha ütopyacı değildir.) Pekâlâ olabilir. Eleştirmenler, ileri! Sizi geleneksel düşünceye bağlayan zincirlerinizden başka kaybedecek bir şeyiniz yok.

Ek 3 Ütopya Üstüne Bir Not

«Ütopya» ve «ütopyacı» terimlerine burada küçük düşürücü anlamlar yüklenmiş ve Marx'ın sosyalizme bakışıyla bir takım «yeni solcular»ın fikirleri için kullanılmıştır. Kimi okurlar protesto etmeye yönelebilir ve onların protestoları sözcüğün anlamının farklı bir yorumuna dayanabilir. Bütün yeni fikirlerin ilk ortaya atıldıklarında «ütopyacı» oldukları, çünkü ilk ortaya atıldıklarında pratikte uygulanamaz oldukları ileri sürülebilir. Örneğin, «kadınlar için oy» istemi 1900'de ütopyacı bir düşünce olarak görülebilirdi. İngiliz sendikalarının köhnemiş yapılarını modernleştirdiklerini, İsviçrelilerin göç yasalarını değiştirdiklerini, bugünkü Sovyet yönetiminin seçimlere muhalif adayların katılmasına izin verdiğini düşlemek (bu anlamıyla) ütopyacıdır. Böyle yorumlandığında, ütopyacılığa karşı düşınanca bir tutum takınmak düşsel-olmayan bir muhafazakârlıkla eştir. Eski akademik taşlamanın anlattığı biçimiyle: «Hiç bir şey asla ilk sefer olarak yapılamaz».

Yine de benim anlayışım bu değil. Marx'ınki de bu değildi. Marx ütopyacı sosyalizmle bilimsel sosyalizmi karşı karşıya getirdiği zaman, aklında tuttuğu şey, açıkça, ütopyacı sosyalizmin bir tür boş rüya olduğu, varolan duruma gerçekçi bir temelde tasarlanabilir alternatiflerin bir çözümlenmesine dayanmadığıydı. Kuşkusuz, Marx'ın söylediği gibi, «asıl sorun.. değiştirmektir», ama insan kendi imgelemindeki bir dünyayı tasarlamakta özgür değildir. Bir takım şeyler olanaksız kalacaktır. Bununla birlikte, o zaman

uygulamaya sokulamamış olmakla birlikte, kadınların oy hakkı 1900'de bile «olanaksız» sayılamazdı ve öyle görülmüyordu. İşletme yönetimini işçilerin seçtiği bir komiteye karşı sorumlu kılma önerisi de yararsız gelebilir, reddedilebilir, ama ütopyacı bir yaklaşım değildir. Asıl böyle bir komitenin yalnızca ortak yararla ilgileneceğini, ya da başka vatandaşlarla çatışmalar çıkmayacağını varsaymak ütopyacı olur. Açıkçası, neyin olanaksız sayılması gerektiği konusunda düşünceler birbirinden farklılık gösterebilir. «Aslanla kuzu yanyana uyuyacaktır» deyişi, ancak doğaüstü bir dinsel bağlamda (ya da aslana ağır bir uyuşturucu verilmedikçe!) anlam kazanır. Ne var ki, gerçekleşebilir ideallerle boş rüyalar arasındaki çizgiyi çizmek her zaman kolay olmaz.

Agnes Heller, yazdığı ilginç kitapta[1], Marx'ın «herkes»in («birleşmiş üreticiler») zorunlu ekonomik kararları nasıl alabilecekleri gibi oldukça önemli bir konuda suskun kaldığına dikkat çeker ve bunun «rastlantı olmadığını» söyler, çünkü «Marx'ın düşüncesine göre, çıkar kategorisi geleceğin toplumunda anlamsız kalacaktır ve dolayısıyla çıkar grubu ya da çıkar çatışması görülmeyecektir». Heller, Ernst Bloch'un verimli ve verimsiz ütopyalar olduğu şeklindeki görüşünü aktararak devam eder: «Bugünkü ölçülerimizle ve kendi hareket olanaklarımızla karşılaştırdığımızda, Marx'ın birleşmiş üreticilerden oluşan toplum üstüne düşüncelerinin ütopyacı kaldığı pek çok yan vardır; o düşünceler buna karşın **verimlidir** ama Marx, gerçekliği ve düşüncelerimizin değerini ölçebileceğimiz bir normu yerleştirmişti». Polonyalı düşünür Bienkowski de şunları yazıyordu: «Ütopyacı Marksist bakışı reddetmeyelim: «metalar» ve «para» bir

(1) Agnes Heller, **The Theory of Need in Marx** (Londra: Allison and Busby, 1978), s. 124-5, 130.

gün belki kaybolur»[2] (elbette küçük indirimler isteyen çocuksu aşırı-solcuları kuvvetle eleştirmekle birlikte) Ben buna hâlâ inanmıyorum. Daha önce ileri sürüldüğü gibi, ideallerin rolü ve yararlılığı elbette kabul edilirken, öbür yandan bu ütopyacı düşüncelerin bir bölümü tehlikeli yanılsamalar yaratır, kafaları karıştırır. Bir örnekle açıklayayım. Suçun kalktığı bir toplum yüce ve değerli bir hedeftir ve gerçekten de suçu kaldırmak için çaba harcamamız gerekir. Ama, başarısızlığı ortaya koyan örnekler olarak cinayet, ırza geçme ve hırsızlık olaylarıyla ilgili verilere baktığımızda, onların görülmemesini temel alan doğru idealin (erişilemez ama yine de amaç) tersi bir tablo ortaya çıkar (bu suçlar varolduğu sürece, kimse çıkıp da polissiz, çilingirsiz, vb. yapabileceğimizi iddia edemez) Bununla beraber, (yine Agnes Heller'i aktarırsak) «her bireyin aynı şey için uğraş verdiği...her bireyin öteki bütün bireylerin de gereksinmelerini dile getirdiği ve başka türlü olamayacağı» çatışmasız bir toplum düşüncesi, olanaksızdır (hatta istenmeyen bir şeydir) Bence, böyle bir sosyalizm inancını savunan birisi mutlaka yanlış yönlendirilecek ve **tehlikeli ölçüde** yanlış bir yöne savrulacaktır Suçun silinebileceğine inanma, suçu silme düşüncesiyle harekete geçmeyle sonuçlanabilir ve bu tür eylemlere girişme, tam bir başarı kazanması olasılık dışı olmakla birlikte, olumlu sonuçlar üretebilir Sosyalizmde tam bir uyum görüleceği inancı tamamen yanlış değildir; bunun yaratabileceği tek hareket biçimi, **muhalefetin silinmesi**, «tam uyum»un **zorla dayatılmasıdır.** Aynı biçimde, gücün kötüye kullanılmayacağı, ya da aslında güç **olmayacağı** (devlet; bireyler, gruplar ve toplum arasında aracılık yapacak organlara gereksinme; herhangi türden bir yönetimde uzmanlara düşecek bir işlev ol-

(2) W. Bienkowski, **Theory and Reality** (Londra: Allison and Busby, 1981), s. 177.

mayacağı) şeklinde ütopyacı görüş, (zorunlu) gücün, ya da kararlara gerçek bir kitle katılımını genişletebilecek kurumsal düzenlemelerin kötüye kullanılmasını önleyecek zorunlu araçların etkin bir biçimde ele alınmasına engeller çıkarır. Marx'ın (Vera Zasuliç'e yazdığı yanıt taslaklarının birinde) kapitalizmin yerini komünal mülkiyetin 'arkaik' türlerine geri dönüşün alabileceği ve alması gerektiği şeklindeki düşüncesi, Dora Sturman'ı çok haklı olarak hiddetlendirmiştir: Sturman'a göre: Bu düşünce, «en gerisi olan dahil, varolan **bütün** biçimlerden daha eski ve daha basit olan bir sanayileşmiş ilkelliği temsil eder... Ve bu **geriye doğru** hareket... Marksizmin bütün propaganda-ajitasyon ürünlerinde, **ileriye doğru** bir hareketmiş gibi...sunulur!»[3]

Marx niçin 'arkaik' olanı savunur durumunda görünüyordu? (Hatta şunları yazmıştı: «'arkaik' sözcüğünden korkmamak gerekir».) Bunu savunmasının açık bir nedeni, ilkel toplumun birleşik ve sınıfsız oluşu, elbette işbölümünün, paranın, meta üretiminin ya da yabancılaşmanın görülmeyişiydi. Marx ve Engels, «insanlığın temel görevi, yeni bir teknolojik temel üzerinde, komünal değil dünya çapındaki bir ölçekte, kaydedilmiş ilkel-komünist ideallere geri dönmektir» diye düşünüyorlardı[4] Bienkowski'nin şu satırları yazdığı sırada aklında olanlar da kuşkusuz aynı şeylerdi: «Ne kadar bilimsel temele oturtulmuş olursa olsun, hemen hemen bütün ütopyalar, geleceği bettimlerlerken cennete geri dönüşün bilinçsiz rüyalarını görürler... Onların hepsi, şu ya da bu biçimde, tarihe «son vermeyi», tarihin süreçlerini yeniden bireyle toplumun organik bir kaynaşmasına sokmayı

(3) Dora Şturman, **Nash novyi mir** (Kudüs: Lexicon, 1981), s. 33. Onun düşünceleri ve eleştirisi pek çok açıdan elinizdeki çalışmada geliştirilen düşünce ve eleştirilerle benzerlikler taşımaktadır

(4) A.g.y., s. 23.

hedeflerler»[5]. Benim kanım o ki, bu tür bir ütopyacı düşünce, onu ciddiye alan herkesi kesin biçimde yanlış yönlere sürükler, mutlaka anlamsız ya da tehlikeli yollara sokar. İnsanların pek çoğu öyle yaptı. Pek çoğu hâlâ öyle yapıyorlar. Bu hiç de basit bir konu değildir.

Bloch'u belki başka bir şekilde aktarabiliriz: Zararsız ve zararlı ütopyalar vardır.

(5) Bienkowski, a.g.y., s. 96.

uygulanabilir bir sosyalizmin iktisadı

"Kitaba büyük otorite sağlayan, Sovyet tipi planlı ekonomiler hakkındaki derin bilgisi ve yakın değerlendirmesidir. Nove akademik yaşamının büyük kısmını bunlara adamıştır. [Nove, London School of Economics'de sosyalist ekonomi üstüne ders vermektedir.]"

PERRY ANDERSON

"Burada ortaya atılan önermelerden bir çoğu karşı çıkılmaya açıktır ve umarım karşı çıkanlar olacaktır. Bu metin, hem sosyalistleri hem de anti-sosyalistleri kışkırtmak, olanaklar hakkında, alternatifler hakkında uzun uzun düşünmeye kışkırtmak düşüncesiyle kaleme alınmış bir tür uzun tartışma bildirisidir. Kışkırtmakta başarılı olursa yazar memnun kalacaktır."

ALEC NOVE

belge yayınları